

YU ISSN 0350 — 7769

Б О К А

20

зборник радова
из науке, културе и умјетности

B O K A

20

**ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

HERCEG-NOVI, 1988. GODINE

Izdavački savjet:
(Publishing Council):

ANDRIJA SAULACIĆ, predsjednik, BORIS DABOVIĆ, DUBRAVKA
BULATOVIĆ, DUŠAN DOSTINIĆ, Mr DUŠAN MANDIĆ, Mr GLIGO
ODALOVIĆ, MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ, MILAN SIJERKOVIĆ,
MILAN VUKSANOVIĆ, MILO VUJOVIĆ, NEVENKA MITROVIĆ,
Mr VASKO ILIĆ i Mr VELIMIR RADOVIĆ

Redakcija:
(Editorial Staff):

BOGDAN MUŠOVIĆ, Dr JELISAVETA SUBOTIĆ, MAKSIM ZLOKOVIĆ,
MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ, MILAN SIJERKOVIĆ, Dr MIROSLAV LUKETIĆ,
Dr RAJKO VUJIĆIĆ, Mr VELIMIR RADOVIĆ i VESELIN PESTORIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
(Editor in Chief):
MILAN SIJERKOVIĆ

Zamjenik gl. i odg. urednika:
(Assistant Editor):
VESELIN PESTORIĆ

Vlasnik i izdavač:
(Owner and Publisher):
USTANOVE KULTURE HERCEG-NOVI
(ARHIV HERCEG-NOVOG, GRADSKA BIBLIOTEKA I ZAVICAJNI MUZEJ)
CULTURAL INSTITUTIONS OF HERCEG-NOVI
(THE ARCHIVES OF HERCEG-NOVI, TOWN LIBRARY
AND REGIONAL MUSEUM)

Adresa redakcije:
(Editorial offices):
ARHIV HERCEG-NOVOG, HERCEG-NOVI, HERCEG STJEPANA 1

SADRŽAJ — CONTENTS

	Страна
Svetislav VUCENOVIC	
<i>Istraživanja i zaštita Starog grada u Herceg-Novom</i> —	7
Research and preservation of the old town of Herceg- Novi — — — — — — — — — —	7
Зорница ЧУБРИЛОВИЋ	
<i>Манастирски комплекс на острву Жањице у Луштици</i>	63
Monastery complex on Zanjic, Island, Luštica — — —	63
Boris DABOVIC	
<i>Crkva sv. Georgija u Radovanićima</i> — — — — —	71
St. George's church at Radovanići — — — — —	71
Dr Bogumil HRABAK	
<i>Bokelji kao nabavljači arbanaških žitarica 1480—1700.</i>	77
People of the Boka bay as purchasing agents of Albanian grain 1480—1700 — — — — — — — — — —	77
Maksim ZLOKOVIC	
<i>Razvoj zanatstva na teritoriji današnje tivatske opštine i luštičkog poluostrva (od XIV—XVI vijeka)</i> — —	161
Development of crafts on the territory of the present Tivat community and Luštica peninsula — — — —	161
Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ	
<i>Неки подаци о раду Општинске управе Херцег-Новога за вријеме француске владавине 1807—1814</i> — —	171
Functioning of the community authorities of Herceg-Novoi during French rule 1807—1814 — — — — — —	171
Dr Ivan PEDERIN	
<i>Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom novinstvu u doba Bokeljsko-her- cegovačkog ustanka (1880—1882)</i> — — — — —	185
Attitude of Austrian authorities to Italian, Croatian, Serbian and Montenegro press during the Boka — Her- zegovina isurrection — — — — — — — — — —	185

Др Коста МИЛУТИНОВИЋ

Бокелски устанак и Аустрија — — — — — 211

The Boka Kotorska insurrection and Austria — — — 211

Др Шиме ПЕРИЋИЋ

Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću — — — — — 221

Contriburion to understanding of the economic conditions in the Boka Kotorska bay of the 19th century — 221

Др Душан МАНДИЋ

Стопетнаест година школе у Покривенику — — — 237

115th anniversary of the school at Pokrevenik — — — 237

Максим ЗЛОКОВИЋ

Ђуро Суботић, судија, адвокат и писац — — — 259

Ђуро Subotić, judge, barrister and author — — — 259

Игњатије ЗЛОКОВИЋ

Kotorski biskup Frano Ućelini—Tice — — — — — 273

The bishop of Kotor Frano Ućelini—Tice — — — 273

Мр Глиго ОДАЛОВИЋ

Херцеговљанин Шпиро Познановић — — — — — 277

Spiro Poznanović of Herceg-Noví — — — — — 277

Углјеша РАЈЋЕВИЋ

Prilog za umjetničku biografiju skulptora Ђорда S. Oraovca — — — — — 283

A contribution to the atristic biography of the sculptor Ђорђе Oraovac — — — — — 283

Васо Ј. ИВОШЕВИЋ

Бокелске теме Петра Шеровића — — — — — 293

Petar Serović's Boka Kotorska themes — — — — — 293

Др Весна БЕРИЋ

Doprinos »Boka« (Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 1969 — 1987) i godišnjaka Pomorskog muzeja u Kotoru (1952 — 1984) izučavanju jezika — — — 313

The contribution of the »Boka« (Collection of papers on Science Culture and Art, 1969 — 1987) and the annual of the Kotor maritime museum to language studies — — 313

Др Јеленсавета СУБОТИЋ

- Прилози Л. Томановића тумачењу »Горског вијенца«* 321
L. Tomanović's contribution to the reading of »The Mountain wreath« — — — — — 321

Грасија BRAJKOVIĆ

- Ivan Antun Nenadić nije autor nego prevodilac drame o Kristovoj muci* — — — — — 333
Ivan Antun Nenadić is not the author, but translator of the drama on christ's passion — — — — — 333

Драган ЛЕПЕТИЋ

- Проблематика грађевинског земљишта у Општини Херцег-Нови и приморском појасу СР Црне Горе са аспекта судске и управне праксе* — — — — — 351
Problems of the building ground in the community of Herceg-Novoi and on the Montenegro coast belt from the aspect of the court and government practice — — — — — 351

Др Меланија OBRADOVIĆ

- Endemi Jugoslavije u flori šire okoline Herceg-Novog* 361
Endems of Yugoslavia in the flora of the wider Herceg-Novoi area — — — — — 361

Др Борислав БЕРИЋ и Др Василије КУСОВАЦ

- Прве школоване бабице у Боки Которској* — — — — — 371
The first midwives in the Boka Kotorska bay — — — — — 371

Грасија BRAJKOVIĆ

- Pečatnjak i pečat budvanske komune u doba mletačke vladavine* — — — — — 375
The stamp and seal of the Budva community during the venetian rule — — — — — 375

Јован НАКИБЕНОВИЋ

- Неколико података о зачетцима оснивања Црвеног крста код нас* — — — — — 383
Several data about the beginnings of the red cross society with us — — — — — 383
- In memoriam Др Срџан Мусић* — — — — — 397
In memoriam: Dr Srđan Musić — — — — — 397

ISTRAŽIVANJA I ZAŠTITA STAROG GRADA U HERCEG-NOVOM*

URBANI RAZVOJ I TOPOGRAFIJA NASLEDA

U sklopu studije zaštite i obrade urbanog nasleđa ovo poglavlje prilagođeno je pre svega praktičnom cilju: ono treba da posluži obrađivačima programa i projekata obnove područja Stari Grad u Herceg-Novom: da ih sažeto obavesti o glavnim razdobljima urbanog razvoja, osobenostima gradske strukture, lokacijama važnijih objekata, i stepenu sačuvanosti istorijske arhitekture u današnjem naselju.

Izneti zaključci temeljeni su na rezultatima prethodnih istraživača, pregledu arhivskih planova i na sopstvenim analizama postojećeg graditeljskog fonda.

Brojna pitanja koja se tiču pojedinosti fizičke strukture Novog u pojedinim razdobljima ostaju zasada bez direktnog odgovora, koji će uslediti tek nakon detaljnih ispitivanja sačuvane arhitekture i arheoloških sondiranja. Sa druge strane, za nekadašnje građevine koje su prikazane na starim planovima postoji mogućnost da budu tačno lokalizovane na današnjem planu. Ovo je od najvećeg značaja za dalja izučavanja, kao i za preventivnu zaštitu ostataka od mogućeg oštećenja ili uništenja prilikom budućih radova.

U traganju za sačuvanim graditeljskim ostacima urbane prošlosti Novog neophodno je da se uspostavi međuzavisnost naučno-istraživačkog i operativnog posla, da se kao uvod u svaki zahvat uključi istraživanje iz koga će proisteći uslovi za zaštitu i obradu urbanog nasleđa.

---

* Ovaj tekst je urađen 1982. godine kao Studija zaštite graditeljskog nasleđa i potom uključen u Urbanistički projekat za obnovu Starog grada, oštećenog zemljotresom 1979. godine. U organizaciji posla sudelovali su Zavod za projektovanje i urbanizam iz Herceg-Novog i Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture iz Kotora. Pored autora, u izradi analiza i dokumentacije učestvovali su arhitekti Boris Ilijanić, Vesna Baćanović, Zorica Čubrović, tehničar Bojan Vučenović, kao i fotografi Nikola Živković i Stevo Lepetić.

U ovoj studiji ukazano je na takve položaje i delove građevina, koje treba detaljno istraživati.

SREDNJEVEKOVNI GRAD (1382 — 1482)

Pisani izvori i druga arhivska građa tačno određuju godinu zasnivanja grada (1382) podignutog po nalogu bosanskog kralja Tvrtka, ciljeve koje je trebalo postići i okolnosti u kojima su oni ostvareni.¹

Ali istovremeno, izvori ne određuju precizan položaj grada, a još manje njegov opseg i strukturu.

Sa druge strane stepen sačuvanosti srednjevekovnih ostataka i njihove istraženosti ne omogućuju pouzdane zaključke o preciznoj lokaciji, sklopu i arhitekturi srednjevekovnog prajezgra Novog.

Postoje naučna mišljenja da se grad Sveti Stefan kralja Tvrtka nije nalazio na položaju Herceg-Novog u okviru zidina, već da je bio bliže Sutorini i položaju solane. Tek za njegovih nasljednika, posebno Hercega Stefana u 15. veku grad se formirao i razvio na položaju koji je zadržan do danas.

Ima, međutim razloga da se ovom pitanju pristupi i na drugi način. Tvrtkov Novi zasnovan je da bi omogućio zaštitu trgovišta soli i druge robe, koja je bila dopremena brodovima ili kopnom. Ovakvo mesto trgovine i razmene nije moralo niti moglo da bude obuhvaćeno zidinama. Ali je moralo da bude štićeno neposrednom blizinom utvrđenja, kao i na mnogim sličnim mestima tokom srednjeg veka.

Po brojnim analogijama da se zaključiti da su prva uporišta gde se jedan grad zasnovao koristila dominantne položaje koji su bili prirodno branjeni: vrhovi brda sa nepristupačnim stranama, obala mora nepristupačna za neprijateljske brodove, rečni tokovi i dr.

---

¹ Bosanski ban Tvrtko imao je za cilj da na Primorju podigne grad sa pristaništem preko koga bi se razvijala trgovina. Tako je godine 1373. zasnovao Brštenik na ušću Neretve, koji je morao ubrzo da poruši zbog snažnog otpora Dubrovnika. (Đorđe D. Milović, Herceg-Novi kao pomorsko-trgovački grad, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, V, 1956, s. 15—16.)

U Dokumentu izdanom 2. decembra 1382. Tvrtko saopštava: „...»Za vrijeme mog boravka nađe mi kraljevstvo u Primorju, u župi dračevičkoj pogodno mjesto za podizanje grada. I tada pozvah u pomoć Gospoda Boga i svetog velikog mučenika i arhidakona Stefana, kao što i gore rekoh. I u ime njegovo sazidah grad na rečenom mjestu i dadoh mu ime sv. Stefan. I tu bješe reklo mi kraljevstvo da ću postaviti slanicu i da bude trg za prodavanje soli.« (Marija Crnić-Pejić, Herceg-Novi u Dubrovačkom arhivu, Boka 13—14, Herceg-Novi 1982, s. 55—70).

Osnovni hronološki podaci o Novom od osnivanja do kraja mletačke vlasti nalaze se u publikaciji: Tomo K. Popović, Herceg-Novi, Istorijske bilješke, knjiga prva, 1382—1797, Dubrovnik 1924, (fototipsko izdanje, Herceg-Novi 1982).

U Novom, položaj koji je mogao imati takve prirodne »pre-dispozicije« za podizanje srednjevekovnog utvrđenog grada jeste strma hridina nad samim morem nad kojim je Kastel (Forte Mare). Ona dominira neposrednom okolinom. Tačka spoja sa susjednim prostorom je na severnoj strani gde je ulaz u Kastel, a kasnije Porta marina. Prema toj tački vodili su putevi iz raznih pravaca, što je zadržano i tokom kasnijih vekova.

Ispod Kastela-Grada moglo se razvijati podgrađe, kasnija città bassa. Relativna nepodesnost obale za pristajanje brodova, mogla se koristiti istovremeno kao odbrambena prednost. Kasniji mletački planovi pokazuju brodove usidrene kraj obale, kao i magacine na položajima prema današnjem pristaništu.²

Od kastela nad morem teren se penje prema položaju Kanli-kule, i visinski dominira. Za onoga koji je držao i grad i okolnu teritoriju pod svojom vlašću, ovo nije moralo da predstavlja rizik.

Na severnoj strani Forte-Marc ugrađeni su blokovi sa reljefima koji se mogu staviti u doba bosanske države, što takođe ide u prilog ovakvoj ubikaciji.

Pored toga, delovi nižih odbrambenih zidova nevelike debljine pokazuju odlike i tehniku gradnje karakteristične za vreme kada se upotrebljavalo hladno oružje, što se može odnositi i na kraj 14. veka.³

Pojedini istraživači Novog ukazuju na moguće ostatke odbrambene arhitekture antičkog porekla. Ako su ostaci takvog utvrđenog položaja postojali još u 14. veku, onda se u tome može naći razlog više za izbor koji je učinio Tvrtko.⁴

² Pitanjima pristaništa u Novom bavio se mr Ilija Pušić u radu: Hercegovačka luka i pristanište u srednjem vijeku, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXVII—XXVIII, Kotor 1979—1980, s 25—35. Topografski uslovi i otvorenost položaja prema delovanju juga nisu dozvoljavali formiranje pristaništa ispod grada, od osnivanja do kraja turske vladavine. Kao luka i pristanište korišćen je akvatorij sutorinskog zaliva, gde je bilo moguće formirati mula na drvenim šipovima u blizini solane. Brodovi su ispod grada mogli biti jedino sidreni po mirnom vremenu, dalje od obale, pa je prekrcaj vršen barkama. Tek su izgleda Mlečani počeli formirati lukobran i pristanište, koje je potom izgradila Austrija na današnjem položaju.

U vreme Mlečana predeo kod kasnije železničke stanice zvao se »alle stangate«, što označava molo od drveta na dva reda kolaca preko koga se pristupalo usidrenim brodovima. (Petar Sager, Komentar i dopuna opisa Herceg-Novog i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine, Boka 4, 1972, 213-224.)

³ Periodu bosanskih vladara I. Pušić pripisuje deo odbrambenog zida podignutog nad strmom stenom sa južne strane utvrde Forte Mare. Zid je izveden od omanjih komada kamena vezanog sa puko kreča. Prema obliku strelnice autor datuje u sredinu 15. veka, kada su namesto balistri već bili izbacivani kameni projektili. Oslobođajući mletačka vrata na drugoj strani I. Pušić je otkrio sekundarno upotrebljen kameni blok obrađen motivima grbova bosanske vlastele. (Ilija Pušić, Herceg-Novi medieval. L'urbanisme de Herceg-Novi jusqu'à la prise par les Turcs en 1482, Balcano Slavica 7, s. 35—36.)

⁴ O mogućoj trasi rimskog puta kroz Boku i postojatju stanice na položaju današnjeg Novog raspravljalo je nekoliko autora.

Pavle Mijović (Srednjevekovni gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Urbani razvoj Crne Gore u antičko doba, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,

Veoma kratak vremenski raspon od svega nekoliko meseci od odluke i otvaranja radova na gradu do početka funkcionisanja trgovišta može se objasniti, ne novogradnjom, već korišćenjem prirodno zaštićenog položaja i eventualnih ostataka starijih odbrambenih objekata. Takođe, i mogućom primenom drveta za gornje delove konstrukcije. Poznato je da je drvo kao građevinski materijal bilo korišćeno dugo vremena i u starim primorskim gradovima tokom srednjeg veka. Da bi se izbegli masovni požari, gradski statuti branili su dalje podizanje delova kuća u ovom materijalu. U takvim okolnostima prirodno je očekivati da su graditelji iz bosanske države primenili drvo kao tradicionalni građevinski materijal kojim su dobro vladali.

Time bi se istovremeno moglo objasniti da su mnogi elementi prve arhitekture Novog iz vremena kralja Tvrtka ubrzo nepovratno iščezli. Mogli su preostati samo delovi zidina i substrukcije drugih građevina gde je korišćen kamen. Konačno, za deset godina koliko je proteklo od osnivanja Novog do Tvrtkove smrti, pod okolnostima, pretećeg protivljenja i monopola moćnijih suseda, nije se ni moglo mnogo toga podići.

Iznete pretpostavke imaju dvojak cilj. One ukazuju na mogućnost da su nukleus srednjovekovnog Novog traži na položaju koji se danas naziva Forte-Mare. Sa druge strane upozoravaju na neophodnost da se izvrše temeljitiji istražni radovi, pre pristupanja asanaciji utvrđenja i posebno adaptaciji njegovih prostora za savremeno korišćenje, kako bi se sprečilo uništenje neponovljivih dokaza o nastajanju grada.

Kako se Novi dalje razvijao pod vladavinom Tvrtkovih naslednika Sandalja Hranića i osobito Hercega Stefana tokom 15. veka može se doznati iz sačuvane arhivske građe. U njoj se govori o razvijenom gradskom naselju, manufakturnim radionicama, zgradama, palatama, javnim objektima. Za ovo razdoblje od devedeset godina, do kraja vladavine domaćih gospodara, danas na terenu ne

---

Beograd—Ulcinj 1975, s. 55 i d. (smatra da je rimska stanica mogla zauzimati položaj današnjeg Herceg-Novog, odakle su se putevi račvali: jedan trajektom do Rosa i dalje poluostrvom Luštica prema Budvi, a drugi prema Risnu i odatle ka Nikšiću. Kao jedan od dokaza Mijović nalazi krupne kvadere u kulama prema moru, u čemu vidi i sličnost sa Budvom.

Mirko Kovačević u istoj knjizi (s. 146—148) daje analizu nastanka pojedinih delova fortifikacija u Herceg-Novom. I on u odbrambenom pojasu uz more nalazi ostatke koji bi mogli biti znatno stariji od osnivanja Tvrtkovog Novog. Ne isključuje mogućnost sačuvanih tragova antičkog Traiectusa. (Resinium)

Dr. Slavko Mijušković sklon je da Resinium locira na položaju današnjeg naselja Rose (O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku, Boka I, 1969, 33—51).

L. Pušić je došao do zaključka da je postojao morski prelaz, trajekt na ulazu u Boku između rta Kobilja i mesta Rose. Odatle je put nastavljao prema Budvi preko Luštice i Grbaljskog polja. Obalna mesta u Boki bila su povezana morem i lokalnim putevima. (Antičke komunikacije kroz Boku Kotorsku u svetlu novijih otkrića. Putevi i komunikacije u antici, materijali XVII, Peć 1978, s. 145—153.)

postoje dovoljni ostaci na osnovu kojih bi se mogla pouzdano izvesti idejna restitucija urbanog sklopa.⁵

Prvo pitanje koje se postavlja je opseg grada do njegovog prelaska u turske ruke. Da li je srednjevekovni Herceg-Novi obuhvatio već teritoriju unutar bedema koju je kasnije zadržao pod Turcima i Mlečanima. Da se odgovori na ovo pitanje potrebno je ustanoviti ostatke srednjevekovnog utvrđenja u Kanli-kuli.

Zapadni gradski zid kako je prikazan na mletačkim planovima i vedutama nije imao kule već samo nekoliko preloma, koji su tokom srednjeg veka rađeni da bi se obezbedila bočna zaštita i sprečio pristup. (tzv. klešta-tanaglie). Ravni zidovi, bez eskarpi kako ih prikazuju mletački autori, mogu odgovarati srednjevekovnoj fortifikaciji sa dominantnom primenom hladnog oružja.

Istočni gradski zid mogao je imati u to vreme pravougaone kule. Pojedini istraživači poligonalni postojeći oblik pripisuju Turcima. Ovdje je otvoreno pitanje porekla bedema koji je bio podignut više u polje, i čiji se ostaci prikazuju na mletačkim planovima kao »vestiggi mura antica«. Detaljnim ispitivanjima sačuvanih delova, kao i primenom arheoloških iskopavanja, treba utvrditi njihovo poreklo i eventualnu ulogu u srednjevekovnom gradu.

Poprečni bedem koji je delio grad na gornji i donji, odnosno grad i podgrade mogao je takođe nastati u srednjem veku kao i u drugim sličnim naseljima.

Reljef terena na kome je podignut Novi, a takođe i njegova mestimična labilnost nesumnjivo su uticali na opseg grada, trasi-ranja perimetra, i pravilnost unutrašnje strukture.

Pojedini građevinski blokovi duž zapadnog bedema i pod Kanli-kulom imaju relativnu pravilnost. Tu su i insule oblikovane zgusnutoj gradnji zatvorenih regulacionih linija, što je karakteristično za srednjevekovna gradska naselja unutar pojasa utvrđenja.

Na manjem broju starih kuća pojedini delovi odaju slog karakterističan za građenje u toku 14. i 15. veka. Na nekoliko fasada utvrđena je primena (verovatno sekundarna) kamenih okvira otvora, koji nose nesumnjive oznake opusa kakav je rađen u doba romanike i romanogotike do početka 15. veka.

Na osnovu izvršenih terenskih opažanja određeni su objekti i delovi fasadnih zidova sa kojih bi trebalo skinuti naknadne malterne slojeve, da bi se proverile pretpostavke o njihovom mogućem starijem i eventualno srednjevekovnom poreklu.

⁵ U gradu je postojao Hercegov dvor, kuće vlastele, kancelarije i dr. Ispod grada formirano je podgrade-suburbium, koji se javlja u dokumentima od 1423. godine. U gradu su živeli: sudije, auditor, kaštelani, članovi veća, zatim zapovednik flote, lučki kapetan, zakupnik carine, poslovođa tkачke manufakture. (Božidar Đondović, Herceg-Novi u srednjem vijeku, Boka 13—14, 1982, 47—49.)

O srednjevekovnom Novom nalaze se podaci i u sledećim radovima: Dr Bogumil Hrabak, Herceg-Novi u doba bosansko-hercegovačke vlasti (1382—1482), Boka 10, 1978, 7—30; Dr Vaso Tomanović, Iz toponomastike Boke Kotorske, Boka 2, 1970, 213—229. Isti: O toponimu Herceg-Novi, Boka 13—14, 1982, 173—174.

Restitucija unutrašnjeg sklopa srednjovekovnog grada predstavljaće složen i posao koji traži više vremena i usaglašeno tražanje kako za nadzemnim ostacima tako i na temeljnim delovima ispod kasnijih gradnji.

S tim u vezi stoji i pitanje društvenog centra grada javnog trga sa objektima kulta i javnih namena. Može se očekivati da će nedavno obavljena arheološka istraživanja izneti na svetlo nove činjenice i saznanje koji mogu omogućiti dalje rasvetljavanje urbane strukture Herceg-Novog u toku 15. veka.

NOVI POD TURCIMA (1482 — 1687)

Grupa mletačkih planova Novog sa kraja 17. i početka 18. veka pokazuje strukturu i stanje nedavno osvojenog turskog grada, kome novi gospodari nisu još bitnije promenili lik i sadržaj.

Poređenjem prikazanog grada sa današnjim stanjem, može se ustanoviti da je Novi tada već imao opseg koji zaprema sadašnje područje Stari Grad unutar zidina.

Teritorija je bila izdvojena poprečnim bedemom na dva osnovna dela gornji i donji grad nad kojima dominiraju dve tvrđave-kastela.⁶

Unutrašnja struktura ističe se nepravilnom mrežom ulica, koja je prilagođena konfiguraciji terena.

Dvoja su glavna gradska vrata na bedemima. Jedna povezuju grad sa morskom obalom (Porta di Marina), a druga sa kopnom i predgrađem na zapadnoj strani (Porta del Borgo). Na istočnoj strani označena su i treća — Peraška vrata.

U središtu gornjeg grada je trg nepravilne osnove. Na njegovoj severoistočnoj strani je prostran objekat na čijoj je osnovi upisano Domo (Gradska crkva), koja je ovde uspostavljena preuređenjem nasleđene islamske bogomolje-džamije. Učrtana osnova odgovara rasporedu Džamije: Centralni prostor kvadratne osnove orijentisan svetištem prema jugoistoku (Meki). Trem na suprotnoj strani pokriva ulaz. Na sastavu ova dva osnovna dela-minare. Na trgu kraj džamije česma (šedrvan) označena kao fontana.

Plato trga bio je u tursko vreme zaravnjen nasipanjem. O tome svedoči sačuvan visoki potporni zid sa jugoistočne strane, koji nad eskarpom ima kordon venac, a po tehnici gradnje liči na druge delove utvrđenja (Kanli kula).

⁶ Evlija Čelebija u svom putopisu iz 17. veka beleži i sledeće podatke o Novom: Grad je dvostruk, unutrašnji je četvorougao, dvostruka gvozdena kapija na jugoistočnoj strani vodi u veliki Novi. Ima 130 kuća koje su pokriveno keramikom i lisnikom. Jedna je džamija Abul-feta. Postoje stovarište za hranu, cisterne, oružnice, stražarnice. (Maksim Zloković, Turci u Herceg-Novom, Boka 2, 1970, s. 88).

Dr Bogumil Hrabak, Herceg-Noví kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo, Boka 9, 1977, 41—82.

O gradnji utvrđenja pod Turcima pruža podatke Maksim Zloković u gorenavedenom radu, na str. 64 i dalje, prema arhivskim dokumentima sa početka 16. veka i opisima E. Čelebije.

Koji su i kakvi objekti okružavali trg krajem 17. veka, ne vidi se na planovima. Analize kuća na zapadnoj strani pokazuju da bi one mogle pripadati turskom periodu gradnje, po svojim osnovnim volumenima i dimenzijama otvora.

Južno od trga je veliki kompleks u kome je početkom 18. veka bila rezidencija mletačkog Providura. Može se sa razlogom smatrati da Mlečani nisu podigli ovu rezidenciju 10—15 godina posle zauzeća Novog, kada su bili suočeni sa brojnim problemima obnove grada razorenog zemljotresom 1667. i borbama 1687. Oni su jednostavno i ovde, kao i u drugim sličnim okolnostima, preuzeli sedišta prethodnika uz neophodne radove.

Iz ovoga se može zaključiti da je i pod turskom upravom na tom položaju mogao biti značajan ansambl rezidencijalno-upravne namene: palata zapovednika ili kakvog velikodostojnika.

Istočno od ovoga bloka uertan je objekt sa oznakom kupatila (bagno). Recentna arheološka istraživanja otkrila su na tom položaju ostatke amama sa hipokaustom i drugim elementima karakterističnim za doba Turaka u našim krajevima.

Treći kompleks javnih građevina i prostora nalazio se nad poprečnim gradskim zidom između grada i podgrađa. Slobodan prostor-trg flankirao je na zapadnoj strani ugao pomenute palače Providura, a na suprotnoj druga džamija u čijoj je osnovi upisano Moschea. Osnovna orijentacija trakta je ista kao i kod gornje turske bogomolje. I ovde je uertano minare.

Nedavnim iskopavanjima otkriveni su ostaci ove džamije. Na osnovu analize arhivskih planova, dosadašnjih arheoloških sondiranja, kao i analiza sačuvanih delova arhitekture nad zemljom može se zaključiti da je za urbanizam Novoga krajem turske vladavine u 17. veku karakteristično postojanje dva trga sa džamijama između kojih se nalazio rezidencijalni kompleks sa javnim amamom u neposrednoj blizini.

Od arhitekture iz turskog vremena nad zemljom su očuvani pojedini delovi duž ulice M. Vojnovića, koji bi odgovarali položaju zapadne strane nekadašnje rezidencije.

Na području Donjeg grada ili podgrađa (Città bassa, Cittadella) stari mletački planovi sa granice 17. i 18. veka označavaju posebno važnije komplekse i građevine. Ispod poprečnog gradskog zida je objekt bolnice (Spedale) uz Samostan Kapucina (Padri Cappuccini). Moguće je da su i na ovom položaju stariji građevinski objekti, nasleđeni i pregrađeni za nove funkcije, što bi trebalo utvrditi detaljnim terenskim ispitivanjima.

Kraj središta Donjeg grada, na raskršću ulica uertan je objekt u čijoj je osnovici tekst nečitak na fotoreprodukciji, ali se čini da je napisano Moschea Vecchia-Stara džamija. Na pojedinim perspektivnim prikazima grada na ovom mestu vidi se objekt, koji liči na džamiju sa minaretom.

U susednom, južnom bloku nacrtana je zgrada kvadratne osnove sa aneksom koji može biti pokriven krstanim svodovima. U osnovi piše Forno (peč-pekar),

Ostali objekti nisu određeni po tadašnjim ili ranijim funkcijama iznad obalne baterije (Batteria da Mare).

Karakteristično je da na prostoru uz Forte Mare nisu prikazani nikakvi objekti. U severozapadnom uglu Donjeg grada ispod poprečnog bedema je kompleks zgrada sa nejasnim tekstom (Casa di.....?).

Ostali objekti na području omeđenom gradskim bedemima nisu izdvojeni ni grafički ni tekstom. Na pojedinim planovima označene su samo konture blokova mahom nepravilnih regulacionih linija. Uz istočni bedem blokovi su izgleda kao i danas bili poluzatvoreni, tj. izgrađeni prema unutrašnjoj ulici, a odvojeni slobodnim pojasom od gradskog zida.

Vodovodna mreža

Osnovna vodovodna mreža imala je dva glavna toka, povezana sa dva izvora, što je prikazano na planu sa početka 18. veka. Jedan izvor nalazi se van područja grada obuhvaćenog zidinama, prema severozapadu. Kanal je ulazio u grad na mestu gdje se sa glavnim bedemom spajao upravni na čijem je kraju potkovičasta kula. Odavde je bio trasiran prema trgu, gdje je napajao fontanu (šedrvan) i nastavljao trasom ulice (danas M. Vojnovića) koja je ograničavala palatu u središtu grada sa zapadne strane. Kraći ogranci snabdevali su okolne zgrade. Drugi krak ovoga istog vodotoka obilazio je Palatu sa severne strane ispod trga i nastavljao niz ulicu (danas M. Cara) dotičući amam. Potom je prelazio preko donjeg trga kraj druge džamije. Probijao se kroz poprečni gradski bedem ispod poligonalne kule i ukoso do ulaza u Forte Mare, a odavde kroz donji grad prema polubastionu uz more (Batteria, Mezzaluna), gdje se voda izlivala u more. Čini se da je pri dnu Donjeg grada postojao neki rezervoar za snabdevanje okolnih kuća i stanovnika.

Drugi izvor nalazi se na položaju Karača. Vodovod je odavde tekao uz unutrašnju stranu istočnog bedema prema uglu bolnice, doticao Kapucinski samostan, građevinu koja je na planu možda označena kao stara džamija, prolazio blizu pekare i dospevao do polubastiona (Batteria) na istom mestu gde i prvi kanal.

Na ovaj način bili su snabdeveni svi najvažniji javni, kulturni i drugi komunalni objekti iz glavnih kanala, a ostale stambene zgrade iz sporednih ogranaka.

Na nekim starim planovima označena su mesta cisterni u Kastelima: Kastel uz more (Forte Mare) mogao je biti snabdevan izvorskom vodom, kako pokazuje trasa vodovoda, što je s obzirom na reljef terena bilo moguće.

U legendi su navedene i druge pojedinosti, ali su nečitke na raspoloživim fotokopijama.

Varoš

Na prostoru zapadno od grada prema kopnenim vratima postojao je u 17. veku deo neutvrđene varoši oko trga.

Na planovima sa početka 18. veka označen je Borgo (varoš, predgrađe, burg). Na trgu okruženom blokovima zgrada spajaju se putevi koji vode iz pravca Kotora, Dubrovnika, sa obale uz Forte-Mare gde su magacini. Sa maloga trga-proširene ulice ulazi se u grad kroz vrata od burga (Porta del borgo).

Svakako da ova aglomeracija izvan zidina, (*«fuori le mura»*) duguje svoje poreklo vremenu starijem od početka 18. veka. Ovde je besumnje bila u tursko vreme čaršija sa pazarom, okružena radnjama zanatlija i magazama trgovaca, mesto gde se roba dopremala i preprodavala.

Poseban ogranak puta povezivao je ovo poslovno središte sa *«morskim»* vratima i obalom duž koje su podignuta skladišta.

Varoš je bila šticeana neposrednom blizinom gradskih zidina i utvrđenja među kojima se ističe isturena potkovičasta kula, koja dominira nad burgom i ulazom u grad.

Na širem prostoru postojale su manje grupacije zgrada. U legendi jednog plana navodi se džamija van područja grada (*Moschea fuori de recinti*).

Druga džamija prikazana je unutar utvrđenja *«Spanjola»* koje se na pojedinim planovima nazivalo Gornji grad.

Mletački planovi beleže i položaj novoga Lazareta, zapadno od grada, iz čega posredno proizilazi da je postojao i stariji.

Razaranja

Poređenjem arhivskih planova iz 17. i sa početka 18. veka, može se zaključiti da je Novi imao sve bitne elemente odbranbenog pojasa koji su tokom mletačke vladavine potom popravljani i prilagođavani novom oružju i načinu odbrane.

Mlečani su osvojili od Turaka utvrđen grad čije su fortifikacije pretrpele značajna razaranja, naročito izazvana zemljotresom 1667. godine, a delimično i borbama 1687.⁷

Na jednom planu iz 1700. godine, prikazana su oštećenja bedema i razarajuća pomeranja tla.

Najveći stepen razaranja izazvan je bio kretanjima tla koja, ni u vreme kada su ovi planovi načinjeni, nisu prestala. Ističu se mesta gde su se pojavile pukotine i klizišta koja su još bila aktivna. Na situaciji je prikazana trasa starog napuštenog dela odbranbenog perimetra koji se pružao od bastiona Sv. Jeronima prema moru. Od pomenutog ugaonog bastiona prema tzv. Peraškim vratima bedem je takode bio u velikoj meri uništen, a široka provala je bila ograđena palisadama. Autor plana beleži mnoge pukotine u terenu (*molte fisure nel terreno*) na prostoru istočno od grada. Novi je bio teško pogođen zemljotresom, a njegova utvrđenja pro-

⁷ Februara meseca 1663. godine u Novom se dogodila eksplozija velike količine municije i barutnog praha. (Dr Bogumil Hrabak, *Novljani i uličijski gusari (1571—1687)*, Boka 13—14, 1982, s. 91).

valjena u neposrednoj blizini tzv. Peraških vrata, gde su napadači našli najslabiju tačku odbrane kao pravac svoga prodora.

Iz opisa utvrđenja može se doznati da su pojedini delovi bili oštećeni tokom rata dejstvom topova i požarima. Tako je Kastel uz more bio zapaljen od mletačkih napadača (Castello di mar incendiato da una bomba della nostra). Bila je spaljena i jedna veća kula (Torrione bruciato delle nostre Batterie).

Važno je istaći da su sve zgrade označene kao oštećene na površini između Kanli-kule i ugaonog bastiona kojem su Mlečani dali naziv S. Jerolima i Peraških vrata.

MLETACKI CASTEL NUOVO (1687 — 1797)

Mlečani su osvojili od Turaka teško oštećeni grad i besumnje su morali uložiti znatna sredstva i duže vreme da saniraju stanje pre svega na fortifikacijama.

Najobimniji radovi predstojali su na istočnoj strani grada, gde je došlo do klizanja temeljnog tla i obrušavanja bedema izazvanog zemljotresom i produženim procesom osipanja zemljišta, što se ističe na mletačkim planovima.

Može se zaključiti da je pod Mlečanima obnovljen bedem između toriona Sv. Jerolima i položaja sa Peraškim vratima.

Tada su morala biti izvedena ojačanja na Kanli-kuli koja je na više mesta pokazivala jake pukotine različitog vremenskog porekla.

Prilikom borbe sa Turcima goreli su objekti na Kastelu nad morem, pa je Mletačka obnova svakako obuhvatila rekonstrukciju prostora za posadu i krovova nad delovima Kastela.

I na drugim kulama i delovima bedema, sudeći prema starim planovima, bila su izazvana nagnuća i pomeranja iz ravnoteže, posebno na severoistočnom delu perimetra.

Uporednom analizom pomenutih delova utvrđenja koje su Mlečani obnovili, moći će da se utvrdi njihova tehnika gradnje i razlike u odnosu na turski graditeljski opus. Na nekim delovima posao utvrđivanja porekla može da potraje i duže, s obzirom na to da su zidine obrasle vegetacijom.

Mlečani su držali Novi u vreme kada su u mnogim gradovima pod njihovom dominacijom vršene adaptacije starijih utvrda radi povećanja otpornosti na udar projektila. Ponegde su stari torioni popunjavani zemljom, ili su srednjevekovni bedemi služili kao potporni zidovi za terrapienate, tj. zemljane nasipe debljine više metara obložene kamenim skarpama. Na širokim platformama bastiona i kortina postavljeni su topovi iza niskih parapeta sa otvorima.

Na ovakve nasipe može se danas naići u bastioniranim delovima utvrđenja.

Na pojedinim starim planovima prikazan je predlog za izgradnju novog spoljašnjeg pojasa bastiona sa rovovima. Ovaj pojas

trebalo je da obuhvati grad, varoš, lazaret, Španjolu i novo pristanište u malom zalivu, zapadno od lazareta (uz breg sa donedavnim železničkim tunelom).

Na drugom planu pojas bastiona obuhvata samo grad, ali je ovde projektovano pristanište ispod donjeg grada sa dva lučna mola i potpornim zidom kod Mezalune (Torriane al Mare).

Mlečani su, kako iz ovoga proizilazi, imali nameru da modernizuju utvrđenja i da njihovim spoljašnjim pojasom obuhvate šire područje grada u pravcu gde se naselje širilo. U prvoj verziji bilo bi zaštićeno i pristanište na novoj lokaciji uz Lazaret, a prema drugoj pristanište bi se podiglo ispod samog grada.

Sve ove ideje ostale su u fazi projektovanja.

Za promene u sasom naselju instruktivni su planovi rađeni kratko vreme po mletačkom osvojenju Novog.

Mlečani su nasledili od Turaka nekoliko džamija, od kojih su onu na glavnom trgu pretvorili u crkvu (Domo). Izgleda da je i druga džamija nad poprečnim gradskim zidom bila »posvećena« i da je mogla biti barem u prvo vreme u funkciji crkve, povezana sa formiranjem samostana Kapucina.⁸

Kompleks Providurove palate označen na starim planovima sa početka 18. veka u centralnom području grada, takođe je besumnje nastao u sklopu nasleđenog turskog ansambla. Njegov južni deo (u kome se do sada nalazio Sud), pokazuje oznake skromnog i poznog baroka, 18. veka. Arhitektonsko rešenje sa zasvedenim prizemljem i dvorištem upućuje na mogućnost da je pripadao mletačkom upravom kompleksu.

Od značajnijih baroknih gradnji podignutih vladavinom Venecije isticala se ona uz bedeme, a nasuprot palati Providura (dodasa Galerija). Terenske analize pokazuju na više mesta delove zgrada koje imaju pojedine elemente baroka, ili se po opštim oblicima mogu uključiti u 18. vek. O tome su dati detaljniji podaci u sklopu obrade pojedinačnih objekata.

Aglomeracija van bedema, varoš koja je postojala pod Turcima, u doba mletačke vladavine širila se i nadograđivala.⁹

Arhitektura pojedinih kuća oko centralnog područja sa trgom pokazuje rešenje i oblike karakteristične za 18. vek.

Mlečani su izvodili radove na staroj vodovodnoj mreži. Na arhivskim planovima označeni su obnovljeni podzemni kanali koji su mogli biti presečeni prilikom zemljotresa 1667. ili borbi oko Novoga.

⁸ Maksim Zloković, Mletačka uprava u Herceg-Novom, Boka 3, 1971, s. 34; »Manastir Sv. Frana počeo je izgradnjom za vrijeme mletačke vlade i to 1688. godine na razvalinama jedne omanje džamije. Manastirska crkva bila je prvobitno posvećena Sv. Bogorodici (Sv. Marija), a zatim Sv. Franu. U manastiru su bili smješteni fratri kapucinskog reda, koji su radili u obližnjoj vojnoj bolnici, a koji su takođe imali i svoju školu...«

⁹ Dr Slavko Mijušković, HercegNovski lazaret i zdravstveni kolegij, Boka 4, 1972, s. 5—14; M. Zloković, Zdravstvene ustanove u HercegNovskom kraju u vrijeme Mletačke Republike, Boka 13—14, 155—171.

POD DOMINACIJOM AUSTRIJE (1797 — 1918).

U Novom, kao i mnogim drugim primorskim gradovima srednjevekovnog porekla, tokom 19. veka nastajale su prostorne i strukturalne promene, koje su dovodile i do razaranja tradicionalnih graditeljskih sklopova.

Gubljenjem odbrambenog značaja rušeni su pojedini sektori bedema da bi se na njihovim položajima podizale poslovne ili stambene višespratnice. To se u Novome dogodilo tokom prošlog veka duž trase zapadnog bedema, prema varoši. Ova topografski isturena pozicija u najužem centru nudila je funkcionalne povoljnosti. Tako je viševekovno pročelje grada, srednjevekovni bedem bio postepeno zamenjivan fasadama novih kuća, koje su dominirale u panorami, što se može pratiti na starim fotografijama.

Unutar istorijskog sklopa izdvojene su nadogradnje starih kuća, njihovo povezivanje u veće celine stambenih blokova i višespratnica za rentu.

Na mnogim drugim zgradama vršene su manje ili veće pregradnje u granicama nasleđenih gabarita, ne remeteći staru parcelariju i mrežu ulica.

Stari planovi i vedute sa kraja 18. veka ili sa početka 19. pokazuju stanje grada kakvo su za sobom ostavili Mlečani, uz manje promene nastale pod novom upravom. Na položaju nekadašnje palate Providura tada je postojala kasarna. Na trgu je nacrtana osnova nekadašnje džamije preuređene za vreme Mlečana u crkvu. Prikazana je i druga džamija. Ovakvo stanje sa početka 19. veka izmenjeno je kada je nekadašnja džamija srušena, a kraj njenih ostataka podignuta crkva Sv. Jeronima, u današnjem obliku.

Početak ovoga veka mogla je biti srušena džamija na gornjem trgu da bi kraj njenih ostataka bila izgrađena sadašnja crkva Sv. Arhanđela Mihaila.¹⁰

U JUGOSLAVIJI

Tokom ovoga veka nastavlja se širenje naselja na novim područjima sa težištem društvenih funkcija duž ulice-trga nekadašnje varoši (borgo).

Uporedo sa tim jenjavaju životne, a sa njima i graditeljske aktivnosti unutar nekada utvrđenog grada.

Podižu se pojedine kuće na perifernim delovima sa povoljnijim uslovima za stanovanje, boljom mikroklimom i otvorenim vizurama.

Izvode se brojne manje preinake na fasadama i u enterijerima starih zgrada.

Na jugoistočnom delu koji je bio ugrožen pomeranjima zemljišta posle zemljotresa u 17. veku podižu se nove kuće, kao i unutar nekadašnjeg Donjeg grada ispod kolskog puta.

Posle zemljotresa 1979. podignuto je nekoliko stambenih porodičnih zgrada na slobodnim parcelama.

¹⁰ Pravoslavna crkva Sv. Mihaila Arhanđela podignuta je u srpsko-vizantijskom stilu oko 1900. god. po nacrtu inž. Milana Karlovca, Niko Luković, Boka Kotorska, Turistički vodič, s. 28.

STILSKO-HRONOLOŠKA PRIPADNOST

Za obeležavanje stilsko-hronološke pripadnosti pojedinih delova graditeljskog fonda određena je sledeća periodizacija:

- 1.) Srednjovekovna arhitektura (bosansko-hercegovački vladari),
- 2.) Gradnje iz perioda turske vladavine,
- 3.) Objekti podignuti pod mletačkom upravom (barok),
- 4.) Gradnje iz perioda austrijske uprave (neostilovi, elektika),
- 5.) Arhitektura od 19 — 20. veka,
- 6.) Novogradnja (posle zemljotresa 1979).
- 7.) Bez oznaka o stilsko-hronološkoj pripadnosti Spolie, natpisi.

2. *Srednjovekovna arhitektura bosansko-hercegovački vladari od 1382 — 1482).*

Stogodišnje razdoblje domaćih vladara vremenski obuhvata raspon kada se u srednjovekovnim gradskim komunama na Primorju gradilo sa stilskim obeležjima romanogotike u 14. veku i zrele gotike u 15. veku.

Uporednim analizama brojnih sačuvanih srednjovekovnih delova tj. građevina u drugim gradskim naseljima, posebno u Kotoru, mogu se uočiti i utvrditi graditeljski »opusi«, ne samo u izrazitim stilskim oznakama kao što oblici otvora, profilacija, dekorativna plastika, već i u slogu zida, fakturi obrađene kamene površine, obradi fuga i sl.

U Herceg-Novom koji nema nijedan sačuvan objekat iz ovoga doba, upravo navedene tehničko-zanatske oznake gradnje mogu biti početni i jedini raspoloživi putokaz za stilsku i vremensku determinaciju.

Primenjujući ovakav način raspoznavanja prema analogijama iz drugih gradova Primorja, moglo se ustanoviti ili samo naslutiti srednjovekovno poreklo arhitekture na sasvim ograničenom broju kuća.

Među uočenim tragovima arhitekture mogućeg srednjovekovnog porekla izdvaja se onaj na kući čiji dosije nosi broj 8 A. Na severnoj fasadi zidanje je izvedeno sitnijim duguljastim blokovima, a okvir nekadašnjeg otvora sastavljen od ravnih blokova čije su unutrašnje ivice neravne, a lice optočeno glatkim trakama. Ovakva tehnika može se videti na arhitekturi nastaloj tokom 14. veka, koja nosi obeležja romanogotike. Sličan je nalaz i na kući Br. 32 sa crvenim blokovima na fasadi.

Prizemni delovi kuće (dosije br. 5) po tehnici gradnje mogli bi takođe poticati iz srednjeg veka.

Treći označeni objekat stambene arhitekture nalazi se u središnjem delu naselja, (Br. 37.). Ovde su potrebna detaljnija istraživanja unutrašnjosti i u temeljnoj zoni (ispitivanje nekadašnje nivelele poda prizemlja i sl.)

Da bi se mogao sa većom sigurnošću utvrditi »ključ za dešifrovanje« stilske pripadnosti i ostataka hronologije srednjevekovne arhitekture u Herceg-Novom, mora se proširiti broj potencijalnih objekata.

Sa druge strane arheološkim iskopavanjima treba otkriti prizemne temeljne delove porušenih srednjevekovnih građevina. Uoprednom analizom nalaza u pogledu tehnika gradnje i obrade kamenog materijala, može se postepeno uspostaviti »graditeljski rečnik« specifičan za Herceg-Novi. Pritom treba uzeti u obzir da analogije sa drugim gradovima mogu izostati kao sredstvo poređenja. S obzirom na uslove nastanka i formiranja Novoga, obuku graditelja i druge posebnosti, ne treba isključiti mogućnost znatnijih razlika između »opusa« kamenih zidova u raznim gradovima u istom vremenskom razdoblju. Takođe, u istom gradu, paralelne gradnje mogle su dobiti razne tehničke vidove, zavisno od grupa izvođača koje su bile angažovane ponekad iz različitih sredina.

S obzirom na davno poreklo najstarijih objekata i brojna razaranja teško je očekivati da budu pronađeni delovi kuća koji bi sadržali nesumnjive dokaze za stilsku i hronološku atribuciju. Takvi bi objekti potom mogli poslužiti kao pouzdani reperi za uključivanje manjih, sporadičnih nalaza u krug objekata srednjevekovnog porekla.

Dalji istraživački napor mora ići za otkrivanjem, analizom i očuvanjem i najskromnijih ostataka srednjevekovnog grada, kao glavnog izvorišta za naučnu obradu njegove urbane geneze. Pritom, ne treba izgubiti iz vida opasnost da tokom predstojećih radova neki elementi budu uništeni, ili trajno blokirani.

3. Gradnje iz perioda turske vladavine (1482—1687).

Za utvrđivanje pripadnosti pojedinih delova arhitekture u Starom Gradu periodu turske dvovekovne vladavine, mogu se koristiti stari mletački planovi i gravire koji prikazuju Herceg-Novi u vreme njegovog prelaska u ruke Mlečana, 1687. godine.

Uoprednom analizom arhivskih crteža i današnjeg situacionog plana mogu se približno ili tačno utvrditi položaji nekadašnjih građevina iz turskog vremena. To se, pre svega, odnosi na fortifikacije, zatim na kultne i društvene zgrade koje su u starim planovima istaknute grafički i legendom. Za ostale zgrade stambene arhitekture najčešće su označene konture blokova u kojima su se nalazile.

Posle ovakve grafičke restitucije položaja nekadašnjih građevina iz turskog vremena, može se pristupiti utvrđivanju mogućeg stepena sačuvanosti arhitekture. Analize gradnje pokazaće na brojnim mestima da je očuvana urbana matrica, dok su objekti delimično ili potpuno zamenjeni mlađim građevinama.

Duž ulice koja spaja trg sa vratima prema donjem gradu (danas ulica L. Matkovića), pojedine kuće, osobito sa zapadne strane, bliže gradskom bedemu, mogle bi poticati iz turskog perioda,

(br. 56, 62). Sama ulica, na tom potezu, ima spontano nepravilnu trasu, fasade su građene rustičnom tehnikom, visina objekata nije prelazila jedan ili najviše dva sprata.

I na drugim položajima uočeni su fasadni zidovi čija tehnika ukazuje na starost veću od kraja 17. veka, od kada potiču najstariji mletački objekti (br. 48).

Za utvrđivanje karakteristika gradnje pod Turcima mogu znatno koristiti rezultati dosadašnjih istraživanja Starog Bara i Ulcinja.

4. Objekti podignuti pod mletačkom upravnom (1687 — 1797)

Stogodišnjoj vladavini Mlečana u Herceg-Novom odgovara u graditeljstvu vladavina baroknog stila, u njegovom zrelom i poznom dobu.

U naseljima duž Boke barok je ostavio mnoge objekte crkvene, javne i stambene arhitekture sa jasno izraženim stilskim obeležjima na pročeljima u enterijerima i mobilijaru. U tom stilu podignute su i do danas sačuvane palate plemićkih porodica u Kotoru, »palaci« duž Dobrote, u Prčanju i osobito crkvene i stambene zgrade u Perastu.

Broj i stepen očuvanosti barokne arhitekture na kotorskom području omogućuje pouzdane sintezne studije graditeljskih tehnika, stilskih oblika, prostornih rešenja, kulture stanovanja i drugih aspekata.

Mletačka vlast i uticaj nastupila od 1420. godine na području Kotora i trajala je do propasti Republike 1797. godine. Ovde je i graditeljski kontinuitet tekao neprekinut turskom vladavinom. Zrele gotiku sa početka mletačke vladavine u 15. veku, nasledio je renesans: postupno i sa prelaznim stilskim oblicima. Slično se događalo i kada su renesansna rešenja ustupila prevlast novim, baroknim formulama.

U Herceg-Novom nije bilo takvog kontinuiteta. On je prvi put prekinut osvajanjem grada 1482. od strane Turaka, koji su njime vladali puna dva stoleća. Taj najduži vremenski raspon dominacije jedne strane sile bio je dovoljan da Novi dobije attribute turske varoši i elemente orijentalnog urbanizma i stambene kulture.

Prekidom turske vladavine Mlečani su nasledili tvrđavu i varoš. Novi korisnici mogli su da obnavljaju i pregrađuju delove utvrđenja, stambene blokove i kultne građevine. Najmanje je pritom moglo biti novogradnji društvenih i stambenih zgrada koje bi bile graditeljski reprezentativne a stilske homogene. Takođe, nije bilo ni radikalnih urbanističkih zahvata kakvi su se na drugim mestima ispoljavali u baroknim formama: oko javnih trgova, kulturnih objekata u ansamblima plemićkih palata.

Zemljotres koji je zahvatio ove krajeve 1667. godine naneo je velike štete i na mnogim objektima i delovima utvrđenja pred kraj turske vladavine.

Zbog navedenih razloga nova mletačka vlast bila je suočena sa obnovom kuća, ojačanjima fortifikacija, podizanjem objekata za vojnu posadu.

Jasni elementi baroknog stila opažaju se na malom broju stambenih zgrada. Može se sa razlogom pretpostaviti da su tokom poslednjih dve stotine godina uništeni ili barem preinačeni pojedini objekti baroknog graditeljstva.

Danas se u Herceg-Novom fragmenti baroknog stila još vide na fasadama pojedinih kuća. Kod boljih rešenja zidovi su rađeni krupnijim kvaderima između kojih su uske spojnice. Prozori pravougaonog oblika sa profilisanim okvirima i isturenim vencem. Portali imaju između nadvratnika i venca isturenu građu polukružnog preseka, a motiv »dijamantnog vrha« na stopama dovratnika. Među najbolje izvedenim i očuvanim celinama je fasada zgrade u kojoj je bila smeštena Umetnička galerija (br. 52.).

Ovom vremenu mogu biti pripisane i kuće bez jasnih stilskih obeležja rađene u tradicije narodne arhitekture Primorja, (br. 28, 32, 53.).

5. *Gradnje iz perioda austrijske uprave (1797 — 1918), (neostilovi, elektika, secesija).*

Na zgradama podignutim u 19. veku u Herceg-Novom, kao i po drugim mestima Boke, traju neki oblici preuzeti od baroka ili starijih stilova, ali uprošćeni i bez naglašene plastičnosti. Oni se vide na okvirima otvora, pojedinim konzolama balkona, portalima.

Znatno su brojniji objekti gde su fasade obradene u kombinovanom materijalu: osnovna ravan je omalterisana, a okviri otvora su kameni. Kod skromnijih rešenja sve je pod malterom kojim se imitiraju nekadašnji arhitektonski elementi i ukrasi od kamena.

Karakterističan je oblik portala kroz koji se ulazilo u kuću ili zidom ograđeno dvorište: Otvor je polukružno završen sa isturenim čeonim blokom i profilisanim okvirom. Kod jednostavnijih primeraka blokovi na čelu i u osloncima su kubični.

Za 19. vek je karakteristična primena mešovitog lošije obradenog materijala na fasadnim zidovima.

Barokne prignječeno bačvaste svodove zamenjuju pruski svodovi od opeka nošeni čeličnim traverzama.

Sa početkom ovog veka javljaju se pojedini elementi secesije u oblikovanju gvozdениh ograda stepeništa, balkona i drugih ukrasnih aplikacija.

Na crkvi Sv. Jeronima iz 19. veka vide se neostilski oblici inspirisani davnom romanikom, i gotikom (friz arkadica, rozeta i dr.).

Crkva Sv. Arhandela sa početka ovog veka može se uključiti u krug električne arhitekture, koja crpi iz raznih uzora motive za prostorno rešenje i dekorativnu obradu (vizantija, romanika, gotika, renesans).

6. *Arhitektura od 19. do 20. veka.*

Ova grupa vremenski se delimično preklapa sa prethodnom. Od nje se razlikuje po nedostatku stilskih aplikacija na pročeljima zgrada. To su mahom jednostavna gotovo tipizovana rešenja sa pravougaonim otvorima vrata i prozora bez profilacije, sa fasadama pod malterom. Ovakve kuće mogle su nastati već u 19. veku, kao što su bile građene i tokom ovoga. Dvadesetom veku pripadaju objekti na kojima se zapaža primena betona, novijih vrsti krovnih pokrivača, kao i bezbrojne veće ili manje prepravke na starijim kućama.

Daljim istraživanjima porekla pojedinih objekata na osnovu materijalnih tragova, podataka iz arhiva ili katastra moći će da se izvrši delimično hronološko razdvajanje.

7. *Novogradnje*

To su objekti podignuti posle zemljotresa na novim lokacijama.

Ovde spadaju takođe i potpune rekonstrukcije nad temeljnim delovima starijih gradnji.

Na području Starog grada od 1980—82. godine izvedeno je nekoliko porodičnih zgrada. Pojedine su u toku gradnje.

8. *Bez oznaka o hronološko-stilskoj pripadnosti.*

Objekti i arhitektonski ostaci bez vidnih elemenata za vremensko određivanje. Takođe i oni stariji objekti koji su obrasli vegetacijom ili su dospeli do velikog stepena porušenosti koji onemogućava identifikovanje.

Kulturno istorijske i prostorno-arhitektonske vrednosti.

Valorizacija objekata iskazana je sažeto na situacionom planu, a u sledećem rasponu vrednovanja:

1. — Spomenik kulture, visoka graditeljska i kulturno-istorijska vrednost,
2. — Istorijska arhitektura sačuvanih izvornih rešenja,
3. — Sačuvani delovi pojedinih faza istorijske arhitekture,
4. — Ambijentalna vrednost celine,
5. — Objekt skromne graditeljske vrednosti,
6. — Novogradnja usklađena sa ambijentom,
7. — Objekt bez arhitektonske i ambijentalne vrednosti,
8. — Nadogradnje i pregradnje koje narušavaju istorijski objekt,
9. — Novogradnja neusklađena sa ambijentom,
10. — Provizoriji.

1. Spomenici kulture.

U najvišu kategoriju svrstani su odbrambeni pojas u celini i objekti kultne arhitekture.

Utvrđenja Herceg-Novog koja čini perimetar sa kulama i dva odbrambena kompleksa; Kanli-kula prema kopnu i Forte-mare prema moru sačuvana su do danas u punom obimu.

Zahvaljujući izloženoj topografiji terena i dimenzijama objekata fortifikacioni kompleks deluje najsnažnije kao graditeljski masiv u panorami grada. Njime se područje Starog Grada izdvaja od okolnih četvrtki koje su ga neposredno obuhvatile sa tri strane.

Kao što topografski omeđuje Stari Grad u današnjem razvijanom Herceg-Novom, odbrambeni pojas ga hronološki dokumentuje. U tvrđavi nad morem ustanovljeni su ostaci odbranbenih zidova sa stepenicama, koji se mogu pripisati vremenu srednjevekovne bosanske države. Dvovekovna turska vladavina ostavila je u nasleđe glavne elemente perimetra, koje su Mlečani potom prilagođavali dejstvu artiljerije.

Tokom austrijske vladavine u prošlom veku, sa gubitkom odbrambenog značaja, nestajali su pod novogradnjama pojedini delovi bedema. Naše stoleće nastavilo je sa takvom praksom podižući nad bedemima i unutar tvrđava zgrade stambene namene ili društvenih funkcija.

Uprkos rušenjima izazvanih ratovima, klizanjima tla, zemljotresima, eksplozijama municije ili drugim, mirnodopskim uzrocima, Stari Grad sačuvao je bitne elemente svojih razvijenih fortifikacija, koje sadrže svojstva spomeničnog kompleksa.

Pored odnosa prema spoljašnjem prostoru, bedemi dokumentuju i unutrašnji sklop varoši, koja se delila na dva osnovna dela: gornju i donju odvojena međusobno srednjim zidom. U traganju za sačuvanim elementima ranijih struktura bedemi su sigurna polazišta i prostorni reperi. Podaci koji sadrže udruženi sa informacijama iz pisanih izvora starih planova i gravira, omogućuju restituciju nekadašnjih ansambala i sačuvanih delova građevina na terenu.

Zbog svih navedenih razloga odbrambeni pojas svrstava se u najvišu kategoriju vrednosti.

Kao spomenici kulture označeni su na planu ansambli i objekti sakralne arhitekture: crkva Sv. Jeronima, crkva Sv. Arhandela Mihaila i nekadašnji kapucinski samostan.

Današnje crkvene građevine potiču iz 19. (Sv. Jeronim) i sa početka 20. veka (Sv. Arhandel) i nose oznake eklektične arhitekture, koja se jasno očituje na njihovim fasadama. Vrednost ovih objekata treba povezati sa tradicijom kulturnog mesta koja se potvrđuje arheološkim sondama uz crkvu Sv. Jeronima. Novootkriveni nalazi upućuju na zaključak da je na tom položaju postojala ili bila započeta srednjevekovna crkva posvećena gradskom patronu Sv. Stefanu, nad čijim su ostacima Turci podigli džamiju.

Svi kompleksi i objekti vrednovani kao spomenici kulture moraju biti obrađeni po metodologiji konzervatorske službe.

2. Istorijska arhitektura sačuvanog izvornog rešenja.

U sledeću skalu valorizacije svrstano je nekoliko kuća koje se mogu međusobno povezati zajedničkim karakteristikama. To su jednoporične kamene zgrade tipičnog spoljašnjeg oblika i unutrašnjeg rasporeda. Nevelike po dimenzijama, imaju najčešće tri nivoa, prizemlje, sprat i potkrovlje na kome je istaknuta videnica. Unutrašnje drveno stepenište povezuje etaže. U prizemlju je bila koba, spremište, radionica, na prvom i eventualno drugom spratu, soba, a u potkrovlju kuhinja. Fasade su rađene od priklesanog kamena, okviri otvora su od monolitnih kamenih greda, pokrivač od kanalisa. Ponegde se ističe dimnjak kamina.

Ova arhitektura pojedinačno uzev je skromna. Njen značaj je u tipičnosti i rasprostranjenosti na Primorju. Pripadala je nižim staležima u gradskoj hijerarhiji, sitnim trgovcima, zanatlijama, pučanima. Zato ima osnovna obležja narodne arhitekture koja se izražava trajnim oblicima često bez oponašanja stilskih ukrasa »oficijelnog« graditeljstva.

Danas je u Herceg-Novom na području Stari Grad samo nekoliko kuća sa navedenim odlikama, nekada ih je moralo biti znatno više. Po tehnici gradnje sačuvani primerci mogu se staviti u vremenski raspon od 18. do 19. veka.

Radovi na retkim kućama moraju biti izvođeni sa ciljem da se izvrši restauracija nedostajućih elemenata izvorne arhitekture.

3. Sačuvani delovi pojedinih faza istorijske arhitekture.

Na brojnim zgradama zapažaju se raznovrsne višestruke pregradnje i promene izvornog stanja, koje potiču iz različitih razdoblja života Herceg-Novog.

Ovdje su svrstani, kako objekti sa znatnim stepenom sačuvanosti prvobitne arhitekture, tako i oni gde su najstariji delovi preostali samo u fragmentima. Njihova starost i visoka dokumentarna vrednost za proučavanje geneze grada svrstava ih u grupu znatnog spomeničkog potencijala.

Takve su one retke kuće na kojima se da zapaziti tehnika gradnje iz prvih vekova istorije grada (bosanski i turski period) ili zgrade sa pojedinim elementima baroknog stila negovanog u doba mletačke uprave, koje su pretrpele nadogradnje u prošlom veku.

Dalja pojedinačna istraživanja otkriće besumnije takve delove i na drugim zgradama u toku pripremnih radova.

4. Ambijentalna vrednost celine.

Zajednički kvalitet ove grupe čini uskladenost povezanost svih delova izgrađene celine: arhitektonskih objekata i slobodnog prostora, glavne zgrade i pratećih objekata, graditeljstva i žive prirode, zatvorenih ansambala i dalekih vizura, kamenih zidova i polihrome vegetacije.

I u slučajevima gde arhitektura ne pleni pažnju svojom posebnom vrednošću, kultuvisan odnos prema stvorenom ili nasleđenom životnom prostoru ostavio je harmonične sklopove.

Ovakvi sklopovi najčešće nisu nastajali odjednom, već nataloženim staranjem više generacija. No zauzvrat, dovoljan je često bio samo jedan drastičan gest da se ozbiljno poremete ili unište ovakve tekovine koje stvara razvijena kultura stanovanja.

Ispod naslaga dugotrajne zapuštenosti ili ruševina starih i novonastalih mogu se nazreti delovi nekadašnjih ambijentalnih celina mahom stambene arhitekture.

5. Objekti skromne graditeljske vrednosti.

Brojne zgrade podignute ili radikalno prerađene u prošlom ili ovom veku čine tkivo grada. Njihova je arhitektura skromna, racionalizovana, prilagođena često teskobnim prostorima i malim mogućnostima vlasnika.

Među takvim objektima ima kuća podignutih za stanovanje više porodica na raznim etažama.

U nižim etažama ovakvih najamnih kuća-blokova mogu biti sačuvani delovi starijih pojedinačnih gradnji, većeg istorijskog i graditeljskog značaja, koji su sada pod malterom.

6. Novogradnje usklađene sa ambijentom.

U Herceg-Novom kao i u drugim primorskim gradovima srednjeevropskog porekla podizanje novih objekata unutar perimetra posebno je delikatan zahvat. To se odnosi na izbor lokacije, volumen zgrada, vrste materijala i sl.

U Starom Gradu gde predstoji radikalna obnova ovakva pitanja morala bi biti principijelno rešena kroz osnovni planski dokument, pa tek potom pojedinačno obrađivana.

Stoga nijedna kuća podignuta ovde posle zemljotresa nije ocenjena kao usklađena sa ambijentom.

7. Objekti bez arhitektonske i ambijentalne vrednosti.

Pojedine zgrade podignute tokom ovog veka. Siromaštvo ideja, oblika i materijala. Anonimne gradnje neprilagođene mestu u kome su nastale. Razlog za njihovo dalje zadržavanje može biti relativna ekonomska vrednost, do potpune amortizacije.

8. Nadogradnje i pregradnje koje narušavaju istorijski objekt.

U ovu kategoriju svrstane su one zgrade na kojima se neprilagođene preinake zapažaju spolja: na fasadama, u krovovima, promenjenim oblicima otvora, nepodesnim materijalima, neuko izvedenim radovima.

Često su loše posledice izazvane vlasničkom podelom objekta, što je iziskivalo dogradnju spoljašnjih stepeništa, do 2. sprata, različitu obradu delova fasada, pregradnju sanitarnih blokova i sl.

Posle zemljotresa izvedena je sanacija pojedinih starih kamenih kuća, tako što su spratovi nadograđeni u giter blokovima i omalterisani. Ponegde su probijeni otvori kojima su okviri urađeni u betonu.

9. *Novogradnje neuskладene sa ambijentom.*

Ovako su ocenjene sve novogradnje podignute posle zemljotresa. Mada među njima ima kuća kvalitetnije arhitekture, smatra se da izbor lokacija ili nije proveden s obzirom na moguće podzemne ostatke, ili nije prilagođen položaju obližnjih gradskih bedema.

10. *Provizoriji*

Pomoćne zgrade, šupe, privremene gradnje, koje se mogu tolerisati samo privremeno dok se glavni objekat sa okućnicom ne sanira.

VREDNOVANJE FAZE GRADNJE

— *Stepen sačuvanosti i međusobni odnos pojedinih faza*

Izvedene analize stilsko-hronološke pripadnosti temelje se pretežno na vidnim elementima arhitekture i daju osnovni pregled odnosa pojedinih faza gradnje.

U postojećem poretku su najizraženiji potonji i najmlađi građevinski slojevi, dok se izvorna rešenja daju zapaziti po pravilu samo fragmentarno.

Pokrivenost brojnih fasada, i naročito enterijera, malterima sprečava uvid u stanje i poreklo struktura. Stoga, za sada utvrđeni stepen sačuvanosti i međusobni odnos pojedinih faza ne može pružiti punu predstavu o stvarnom stanju. Svako dalje istraživanje može da otkrije starije faze gradnje, i da upotpuni upoznavanje pojedinačnih objekata, a preko njih strukture grada.

Na fasadama mnogih kuća koje su najpristupačnije neposrednim opažanjima dominira obrada koja potiče iz 19. i 20. veka. Karakteristično obeležje je malterna obrada ravnih površina fasada, a kameni ravni okviri vrata i prozora. Kod nekih kuća izvesno je da je ovakva, do danas očuvana obrada, pokriva starija kamena pročelja, koja se ponegde naziru na površinama sa kojih je opao malter (br. 34).

I u Herceg-Novom kao i u drugim naseljima Boke, zgrade oštećene ratom ili zemljotresom bile su često obnavljane uz zadržavanje i ojačavanje delova starije arhitekture koji su odoleli stihiji.

Stoga je čest slučaj da je današnji sklop i oblik zgrade nastao superponiranjem arhitektonskih elemenata različitog vremen-

skog porekla: temelji i prizemni delovi na primer pripadaju izvornoj fazi, više etaže kasnijoj fazi, malterna obrada i promenjeni okviri otvora trećem periodu gradnje. Moguće su i drukčije kombinacije koje su izložene u pregledu pojedinačnih objekata, na obrascima, a u sažetom obliku na situacionom planu.

— *Mogućnosti otkrivanja i obnove starijih graditeljskih slojeva spomeničkog značaja.*

Na objektima gde je ustanovljeno ili će se otkriti postojanje starijih etapa gradnje u sklopu sadašnjeg stanja ili pod naslagama maltera, postavlja se principijelno pitanje njihovog oslobađanja i obrade.

Može se sa razlogom očekivati da se na većini objekata, čije su fasade obložene malterom, suoči sa nalaženjem celina ili delova starije arhitekture. To potvrđuju kako dosadašnja zapažanja u Herceg-Novom, tako i analogni primeri u drugim naseljima u Boki Kotorskoj. Počev od prošlog veka, sa početkom austrijske uprave, rasprostranjena je obrada fasade u malteru. Ona je primenjivana ne samo na novosagrađenim javnim ili stambenim zgradama, podignutim u mešovitom lošijem materijalu, već i na starijim kamenim zgradama. Kao posledica unutrašnjih adaptacija menjani su položaji i oblici otvora. Takve brojne preinake pokrивane su novom fasadom »scenografijom« u kojoj su nekada kameni elementi imitirani u malteru: glavni i kordon venci, šambrane oko prozora, ugaoni kvaderi, pilastri, balustrade i dr.

Ovakve promene na fasadama građevina često projektuju izmene unutrašnjeg sklopa: raspored prostorija, položaj stepeništa, visinu etaža.

Od toga u velikoj mери može zavисiti i opredeljenje da li i do kog stepena treba pristupiti oslobađanju i obnovi arhitekture starijih epoha. U praksi svaki objekt biće problem za sebe čije će rešavanje uslovljavati nekoliko činilaca: stepen sačuvanosti, istorijski značaj i graditeljski kvaliteti starije arhitekture, uporedno analizirani kvaliteti mlade strukture i međusobni odnos različitih faza.

Neretko se razrešenje nalazi tako da se zadrži osnovni sklop iz mlađeg perioda, a na fasadama ili delovima enterijera prezentuju preostali delovi i stilski elementi starije arhitekture. Time se bez glomaznih zahvata postiže dovoljna čitljivost istorijskog toka gradnje »in situ«. Potpunija predstava nekadašnje arhitekture stiže se grafičkom restitucijom u sklopu detaljnih produbljenih studija objekta.

Tako se u brojnim slučajevima uspostavlja ravnoteža dva zahvata: naučne istine koja treba da se zasniva na što potpunijem upoznavanju nekadašnjeg stanja objekta i realnih mogućnosti današnjih investitora.

No, bez obzira da li će se na jednom objektu trajno iskazati stariji, sada prikriveni delovi arhitekture, ili ne, mora se u toku pripremnih radova istražiti što potpunije postojeće stanje. Ovakva detaljnija ispitivanja najbolje je raditi paralelno sa arhitekton-

skim snimanjima i u sklopu formiranja konzervatorskih uslova. Svako ostavljanje za kasnije, kada počnu građevinski radovi, pokazuje se višestruko neuputno: interesi istraživača i izvođača po pravilu su suprotstavljeni; naknadni uslovi službe zaštite mogu usporiti radove ili dovesti do njihovog privremenog prekida.

Da bi se opšte-društveni interes zaštite kulturnog nasleđa mogao obezbediti, neophodno je da se u investicione programe uključe i troškovi istražno-pripremnih radova i osigura njihovo izvršenje po normalnom tehnološkom toku, dakle pre, a ne u toku glavnih građevinskih radova, što se u praksi nažalost neretko događa. Posledice toga obično trpi — kulturno nasleđe.

Normalno je, pritom, očekivati da će u traganju za najstarijim urbanim slojevima ostaci biti fragmentarni i na retkim objektima. Ovde će stepen sačuvanosti biti često obrnuto proporcionalan značaju nalaza. Do sada je na samo nekoliko kuća zapaženo da im najstariji delovi mogu poticati iz prvih stoleća života grada. Slični nalazi mogu biti pojedinačno skromni i sasvim lokalizovani na pojedinim objektima. Ali njihova je dokumentarna vrednost značajna upravo za proučavanje celine naselja i tok njegovog formiranja, koji nije posve jasan za epohu srednjeg veka. Stoga se sva takva »kamena arhivska građa« mora istražiti, registrovati u dokumentaciji i gde god je moguće ostaviti vidnom. Ovakvi hronološki reperi upućuju na mesta gde se mogu sa znatnim stepenom sigurnosti očekivati vredni arheološki ostaci.

— *Uklanjanje naknadnih dogradnji.*

Razlike između nasleđenog stanja i reabilitovanih oblika istorijske arhitekture.

Do kraja mletačke uprave gradskim statutima regulisana su i pitanja komunalne izgradnje, podizanja kuća, njihovog međusobnog odnosa, korišćenja javnih površina i dr.

U skladu sa viševjekovnim graditeljskim tradicijama ni razvijeni objekti ili ansambli nisu po pravilu premašali visinu od dva sprata nad prizemljem. Takva visina mogla se dovesti u odnos sa gustim gradskim strukturama uokvirenim bedemima, uskim ulicama i malim trgovima.

Počev od 19. veka odnosi se menjaju što dovodi često do poremećaja ravnoteže izgrađenih i slobodnih prostora. Austrijska uprava nasleđuje i prilagođava svojim potrebama dotadašnje vojne i javne objekte za smeštaj garnizona i činovništva. Javljaju se stambene višespratnice sa po nekoliko stanova za iznajmljivanje, kao novogradnje ili povezivanjem manjih susednih kuća u nove vlasničke celine.

U ovakvim kućama-blokovima za rentu trajno su zarobljeni preostali ostaci starijih porodičnih kuća građenih u kamenu.

Sličan proces nastavljen je i između dva rata. Tada primena armiranog betona omogućuje izgradnju spoljašnjih stepeništa koja idu i do najviših spratova sa posebnim stanovima.

Za razliku od prethodnih stoleća, kada se mahom radilo o pregradnjama starih kamenih kuća, koje nisu pritom gubile svoj

početni volumen niti su menjale osnovni materijal — obrađeni kamen, ovdje nastaje napuštanje tradicionalnih obrazaca. Kuće se povećavaju i vlasnički koncentrišu, ali se etažno dele na više korisnika.

Ako se tome dodaju nove fasadne obloge od maltera, promena lika gradske kuće je potpuna.

Neretko, svemu ovome se pridružila i nesolidnost gradnje u mešovitom materijalu, opeci i grubo prilagođenom kamenu koji nije ostajao vidan.

Kod ovakvih objekata, ili češće blokova, postavlja se pitanje rehabilitovanja starijih kuća, nastalih u tradicionalnim oblicima primorske arhitekture građene u kamenu.

U Herceg-Novom uočeno je nekoliko zgrada koje su bile dograđivane, proširenjem osnova ili povećanjem spratnosti, a potom malterisane (br. 7, 34, 52).

Karakterističan je objekt pod br. 52. uz gradski zid koji pokazuje oblike baroka u nižim nivoima i arhitekturu 19. veka nad njim. Zgrada svojom masom dominira u panorami grada prema zapadu. U njoj je nekada bio smešten hotel, a do zemljotresa Umetnička galerija. Objekt treba detaljno istražiti i vrednovati sa ciljem da se proverí opravdanost zadržavanja sadašnjeg volumena.

Kuća (br. 34) sa spoljašnjim armirano-betonskim stepeništem, terasom na vrhu i omalterisanim fasadama drugi je primer nadogradnje, izvedene ovoga puta sa ciljem da se dobije više etažnih stanova. Mestimično opao malter treba da bude do kraja skinut da bi se ispitala mogućnost obnove starije arhitekture i njenog oslobađanja betonske dogradnje.

Dalja detaljnija ispitivanja otkriće besumnje i druge zgrade koje sadrže dovoljno sačuvane obrise izvornog oblika da bi se na osnovu njih postavila studija obnove istorijske arhitekture. Ovaj istraživački i projektantski napor posebno je važan u Herceg-Novom čiji je Stari Grad očuvao malo objekata starijih od 19. veka, koji nisu poremećeni kasnijim zahvatima.

Time će se u Starom Gradu uspostaviti donekle prekinuti tok viševekovne graditeljske tradicije koja je poznatija po pisanim izvorima nego li po materijalnim svedočanstvima. Činjenica je, međutim, koja se i u Herceg-Novom kao i u drugim gradovima iznova dokazuje da je potencijal graditeljskog nasleđa veći po obimu i starosti od površinskog izgleda i površnog osmatranja.

PROSTORI I FUNKCIJE

Obrada ove grupe pitanja ima poseban značaj u okolnostima nastalim posle zemljotresa koji je izazvao slabljenje ili prestanak pojedinih aktivnosti na pogođenom području, naročito u teže oštećenim objektima.

Ciljevi obnove aktivnosti nisu, niti mogu biti prosto uspostavljanje donedavnog status quoa, sa svim njegovim manama i

ograničenjima, već kako se danas obično kaže — revitalizacija, dakle oživljavanje posustalog urbanog organizma, u sklopu nekadašnjeg Starog Grada.

Stoga razmatranje ovih pitanja mora da obuhvati kritičku analizu dosadašnjeg odnosa istorijskih prostora i namena, mogućnosti trajnih poboljšanja kao, i specifične uslove za njihovo sprovođenje.

Utvrđivanje mogućnosti budućih grupa funkcija i pojedinačnih sadržaja zadatak je Urbanističkog projekta. Ovdje se u ta pitanja ulazi sa ciljem da se trasiraju parametri i obrade uslovi u kojima treba tražiti i ostvarivati revitalizaciju Starog Grada s obzirom na njegove kulturno-istorijske vrednosti i ambijentalne kvalitete.

Razrešenje pojedinih pitanja i programa spada u domen Generalnog urbanističkog plana kojim će se definisati zoniranje funkcija, kao i odnos istorijskog centra Herceg-Novog u današnjem razvijenom gradu.

Položaj Starog Grada u Herceg-Novom

Područje istorijskog jezgra Herceg-Novog, Starog Grada obuhvaćeno je naseljem sa zapadne i istočne strane. Južnu granicu čini obala mora. Na suprotnoj, severnoj strani kod Kanli-Kule u neposrednoj blizini prolazi tranzitni put (magistrala).

Kolska saobraćajnica koja povezuje zapadne delove naselja (Topla) sa istočnim (Savina) prolazi kroz nekadašnji Donji Grad, presecajući gradske bedeme.

Tranzitna pešačka ulica ulazi kroz gradska vrata ispod Sat-kule, tangira trg i nastavlja kroz otvor na istočnom gradskom zidu. Druga glavna pešačka komunikacija je šetnica trasirana uz more, po liniji nekadašnje željezničke pruge. Između ove dve komunikacije koje teku po izohipsama veza je uspostavljena stepeništem od obale do trga, a zatim dalje od potkovičaste do Kanli-Kule.

Struktura i elementi plana

Osnova Starog Grada ima oblik nepravilnog trougla. Od severnog ugla Kanli-Kule pružaju se dva gradska zida: jedan do tvrđave Forte-Mare, trasom koja malo odstupa od pravca sever-jug i drugi prema jugo-istoku, sa nekoliko poligonalnih kula. Na ovoj osnovni drugi manji trougao nadovezuje se sa istočne strane, koji se temenom povezuje sa Kanli-Kulom.

Rastojanje od spoljašnjih uglova Kanli-Kule i Forte-Mare iznosi 360 m, duž drugog bedema takode 360 m, a između ova dva pravca uz more 180 m. Manji trougao istočno ima strane od 180 m i 170 m, a osnovu od 100 m.

Na visinski razuđenom podužnom profilu Starog Grada pojedini glavni elementi imaju sledeće nadmorske visine: šetnica uz more 4,0 m, unutrašnji plato Forte-Mare 36,0 m, plato ispred crkve

Sv. Jeronima 11,5 m, trg 55,0 m, unutrašnji plato Kanli-Kule na severnoj strani 85,0 m.

Unutrašnja površina Starog Grada podeljena je poprečnim zidom koji je odvajao grad od nižeg dela (Donji Grad).

U središtu naselja je trg oko crkve Sv. Arhanđela Mihaila. Druga veća javna površina je plato ispred crkve Sv. Jeronima.

Unutrašnja mreža ulica sastoji se od dve podužne ulice (M. Vojnovića i M. Cara) i nekoliko poprečnih od kojih je prometno najvažnija ova ispod Sat-Kule, jer se kroz nju vrši tranzit.

Za vezu sa nekadašnjim Donjim gradom postoje dva prolaza na poprečnom bedemu. Od kule na tom zidu do polubastiona (Mezzaluna) vodi staza-serpentina.

Relativno pravilno pravougaone osnove imaju samo blokovi-insule sa zapadne i severne strane trga. Konture ostalih prate nepravilne trase ulica iz gradskih bedema.

Dok su na užem području Starog Grada objekti grupisani po građevinskim blokovima, u Donjem Gradu su mahom samostalno podignuti, odvojeni međusobno okućnicama.

U središtima koncentrisanih i razuđenih blokova nalaze se manja dvorišta povezana uskim prilazima sa okolnim ulicama. Ovakva koncentrisana gradnja najviše je zastupljena duž gradskog zida na zapadnoj strani. Prema istočnom zidu postoje veći slobodni prostori delimično pokriveni vegetacijom, koji se povezuju sa vrtovima i dvorištima okolnih kuća.

Jugoistočni deo ovoga područja, ispod zidina do mora obrastao je gustom samoniklom vegetacijom.

Od perimetra nekadašnjih utvrđenja očuvan je najveći deo. Pri podizanju stambenih zgrada na zapadnoj strani ka kojoj se grad počeo jače širiti u prošlom veku porušeni su delovi gradskog zida. Ponegde na celoj visini, a na drugim mestima samo pri vrhu.

Pojas utvrđenja uz more stradao je u većoj meri. Neki objekti oštećeni su ili srušeni pri gradnji železničke pruge, a drugi (kao Mezzaluna) uništeni su od zemljotresa.

Rešenja zgrada

Nekoliko je sačuvanih primeraka starih kamenih kuća za jednu porodicu. Ovaj tradicionalni tip reprezentuje najbolje zgrada ul. Marka Vojnovića 23 (dosije 55). Ima prizemlje, jedan sprat i potkrovlje.

Na sprat vodi unutrašnje stepenište preko posebnog ulaza. Kod izvornog rešenja druga vrata vodila su u konobu. U potkrovlju je mogla biti smeštena kuhinja, koja je dobijala svetlo i ventilaciju preko videnice.

Ovom tipu pripadaju kuća u ulici Marka Cara 9—11 (dosije 32), Marka Cara 2 (dosije 10) i još nekoliko jednospratnica koje su možda vremenom promenile svoje prvobitne sklopove, osobito u nivou potkrovlja, (24, 26). Primer razvijenijeg rešenja u istom visinskom sklopu, ali sa produženim prizemljem, vidi se na kući

u ulici Marka Cara 7 (dosije 28). Za razliku od elementarnog oblika koji ima jednočelijsko prizemlje i samo okvirne noseće zidove, kod ovakvih razvijenih ili možda tačnije udvojenih rešenja može postojati i srednji konstruktivni zid. Ovakve kuće sa dva, tri ili više jednočelijskih elemenata u nizu gradile su razvijene familije, osobito na vangradskom, agrarnom području. U samom gradu mogle su pripadati imućnijim porodicama sa većim brojem članova.

Kuća na dva sprata bila je česta i gusto izgrađenim primorskim gradovima već u srednjem veku. Ona je imala takođe svoje varijante i razvijenije oblike osnove. Po stepenu sačuvanosti izvorne arhitekture ovde je vredna kuća na trgu kraj crkve Sv. Arhanđela (13). U centralnom području Starog Grada ima više dvospratnih kuća, ali sa nejednako sačuvanim izvornim sklopovima, i različitim brojem porodičnih stanova.

Navedeni primeri tipološki pripadaju širokom vremenskom razdoblju koje obuhvata nekoliko vekova, mada analizirane kuće pojedinačno gledane ne pokazuju znatniju starost niti graditeljska rešenja i stilske elemente koji bi se mogli pripisati srednjem veku.

Razvijeni tip stambene zgrade za više porodica koja je činila vlasničku celinu, ali je bila iznajmljivana većem broju korisnika, pokazuju arhitektonske oblike karakteristične za 19. i 20. vek. Ovakve kuće mogle su nastati spajanjem i adaptacijom manjih susednih objekata ili su građene iz temelja. Imale su često dva sprata, što se nalazi u Starom Gradu, a na drugim mestima po tri čak i četiri sprata. Među postojećim objektima ovde se mogu navesti zgrada nastala povezivanjem dva manja objekta (7) i kuća kraj Sv. Jeronima (78).

Za dosada opisane tipove zajedničko je da su podizani u građevinskim blokovima, povezani uz susede sa jedne ili više strana.

Na perifernim delovima Starog Grada sa retkim objektima i osobito u podgrađu podizane su slobodnostojeće, mahom jednospratne kuće okružene dvorištima i vrtovima. Ovaj oblik je mlađeg porekla.

Pored navedenih tipova postoje i kombinovana međurešenja, različitog vremenskog porekla. Najviše je objekata koji su pretrpeli pregradnje, čime su njihova prvobitna prostorna rešenja bitno preinačena.

U pojedinim objektima stambene arhitekture osobito oko trgova i duž važnijih ulica, poslovni prostor za obavljanje zanata i trgovinu bio je smešten u prizemljima. Zgrade u kojima su se obavljale različite privredne i prerađivačke delatnosti, podizane su van perimetra.

— *Funkcije objekata i prostora.*

Najveći broj kuća u Starom Gradu ima stambenu funkciju kao isključivu ili pretežnu. Do zemljotresa retke trgovine, ili servisi bili su raspoređeni u prizemljima duž prometnijih ulica.

Samo nekoliko većih objekata korišćeno je isključivo za društvene namene: Arhiv, Umetnička galerija, Sud, Dom Armije...

Prostori unutar utvrđenog kompleksa Kanli-Kule adaptirani su za Letnju pozornicu, a Forte-Marc za Bioskop.

Posebnu grupu sa održanim kulturnim funkcijama čine crkve Sv. Arhanđela, Sv. Jeronima, i ansambl nekadašnjeg samostana.

Neizgrađene i zelene površine unutar stambenih zgrada i blokova pripadaju krugu istih funkcija.

U javne površine spadaju ulice za pešački saobraćaj i prostori oko crkava. Funkcija trga uslovno se može pripisati prostoru oko crkve Sv. Arhanđela. Današnjem stanju i izgledu nedostaju prostorna celovitost, arhitektonska obrada i koncentracija društvenih aktivnosti. Prostor oko crkve Sv. Jeronima ima kombinovano rešenje porte, vrta i prometnice.

Uopšte uzev za istorijsko jezgro Herceg-Novog karakteristično je nepostojanje barem jednog izrazitog ansambla koji bi imao urbanistički, arhitektonski i funkcionalno jasno atribute gradskog trga.

Zelene površine kombinovane su sa prostorima malih dvorišta. Oko samostalnih zgrada razvijene su kao vrtovi. Na perifernim delovima i van perimetra pokrivene su samoniklom vegetacijom koja ponegde takve prostore čini nepristupačnim za kretanje i korišćenje.

— *Prostorne i programske odrednice revitalizacije.*

Stari Grad u Herceg-Novom zadržao je svoju centralnu poziciju gledajući topografski, ali je potisnut na perifernu ulogu posmatrajući funkcionalno.

Za razliku od nekih drugih gradova na Primorju, on ne obuhvata brojne centralne sadržaje. Mnoge tradicionalne je izgubio, a novi su se razvili van nekadašnjeg utvrđenog područja srednjovekovnog grada.

Ovakav odnos uloga pojačan je posle zemljotresa 1979. godine. Znatan stepen oštećenosti mnogih objekata uslovio je njihovo napuštanje i prekid funkcija.

Nagli prekid pojedinih aktivnosti izazvan višom silom može postati trajno opredeljenje za one koji su u međuvremenu rešili svoj smeštaj u novogradnjama ili produžili delatnosti i na drugim lokacijama.

Ovo je analogna pojava i u drugim istorijskim centrima oštećenim zemljotresom. Prioriteti koje nameću održavanje funkcija svakodnevnog života i neophodnost da se pripreme tehničke podloge za obnovu starih gradova mogu da povučaju nasleđeni raskorak u rasporedu aktivnosti. Građevinska obnova fonda sama po sebi ne obezbeđuje revitalizaciju aktivnosti. Takođe, poređenjem brojnih starih gradova kod nas i u svetu stiče se saznanje da neki vrve od života uprkos niskom »bonitetu«, a drugi vegetiraju i pored većih kapaciteta i bolje opremljenosti.

Koristeći analogna iskustva drugih može se izvesti zaključak da su uspešna rešenja nalažena i ostvarivana kroz podelu uloga i sadejstvo istorijskog centra i okolnih područja u sklopu centralne zone razvijenog grada.

Stari grad ima nekoliko centralnih funkcija ustaljenih i u prostoru i u navikama građana. To su pre svega Letnja pozornica na Kanli-Kuli i takođe Letnji bioskop na Forte-Mare. Pozornica, po svome rešenju i širini repertoara koji je ovde moguće razviti u letnjim mesecima ima nesumnjive prednosti koje joj mogu obezbediti i dalje trajanje uz poboljšanje tehničkih uslova. Kod bioskopa problem stvara položaj konstrukcije »platna« koja zauzima neopravdano istaknuto mesto u panorami.

U sklopu neophodnih radova na ponovnom osposobljavanju ovoga objekta oštećenog zemljotresom treba potražiti drukčija rešenja sa mogućom promenom rasporeda ili sa mobilnim konstrukcijama. Istovremeno, mora se ispitati dalje održivost pojedinih nadogradnji na vrhu Forte-Mare.

Ovi najvažniji delovi nekadašnjeg utvrđenog pojasa mogu i treba da budu pristupačni dnevnim posetama sa razgledanjem unutrašnjih delova i najstarijih ostataka fortifikacija.

Položaj i stanje sačuvanosti ostalih bedema i kula ne omogućuje uspostavljanje šetnice po vrhu, ali je na više mesta moguće da se ostvari neposredan pristup ili barem sagledavanje sada zakrčenih i obraslih delova utvrđenja. To važi osobito za istočni pojas sa očuvanim bedemima i kulama. Pristup na delove utvrđenja koji imaju dominantan položaj omogućuje sagledavanje Starog Grada odozgo i otvara široke vidike na okolinu. Ova potencijalna »funkcija« starih utvrđenja na mnogim mestima danas je onemogućena.

Prelazeći sa perimetra na unutrašnje prostore pažnja se koncentriše na dva središta: centralni trg i prostor oko Sv. Jeronima.

Na trgu dominira položajem crkva sa aktivnom kulturnom funkcijom. Obnovljena je zgrada i aktivnost Arhiva. Priprema se adaptacija za Biblioteku bloka na zapadnoj strani ovoga prostora. Ostale funkcije su stambene. U ovakvom »spektru« sadržaja teško da treba sačuvati ugostiteljski objekt sa dosadašnjim svojstvima.

Slobodan prostor oko crkve nudi da bude bolje obrađen i korišćen. Nastojanje da se tokom leta ovde povremeno održavaju kamerni koncerti i drugi oblici muzičke umetnosti teško da se mogu dalje prihvatiti pod uslovima zvučnog elektronskog koktela koji dopire iz raznih pravaca. Ako se uopšte namerava razvijati na području Starog Grada i ne samo na njemu koncerte, malog zvučnog, a velikog umetničkog dometa, onda se kao nezaobilazan uslov za njihovo ustrojstvo mora obezbediti očuvanje dostojanstva takvih priredbi.

Za ovakvo upozorenje ne samo da ima mesta, već i mnogo razloga. Muzičko zabavljanje malih umetničkih domašaja i neograničenih zvučnih raspona agresivno se nameće i uspeva da postane jedan od negativnih »imidža« Novoga.

Takav utisak stiču i nose sobom mnogi koji su ovamo došli povučeni trajnijim i dubljim vrednostima ovoga grada.

Uloga planera ne zadržava se samo na pukom registrovanju funkcija u pojedinim objektima, već obuhvata i njihovo kultivi-

sano koegzistiranje. Stoga se moraju raspraviti i takva pitanja o najvišem i najnižem nivou vrednosti pojedinih javnih sadržaja na ovako malom prostoru i u neizbežnom sadejstvu.

Drugi ansambl građevina i javnog prostora stvoren je oko crkve Sv. Jeronima. Nedavni arheološki nalazi ostataka starijeg kulturnog objekta pored crkve i delova amama u vrtu na severnoj strani upućuju na mogućnost prezentovanja starijih urbanih slojeva. U neposrednoj blizini ispod gradskog zida nalazi se kompleks nekadašnjeg samostana. Ovaj sklop urbanističkih, arheoloških i arhitektonskih elemenata stvara osnov da se oko njega razvijaju komplementarni sadržaji: muzej, izložbeni prostor posvećen geneci i nasleđu Novog, prodavnica publikacija iz ove oblasti, i dr. Iz ovakvog konteksta izlazi delatnost Suda smeštenoga do potresa u baroknoj celini zapadno od crkve (67).

Sa druge strane, ova građevina svojim zasvedenim prizemljem i dvorištem nudi atraktivne prostore kakvi su u Starom Gradu retko sačuvani.

Treća oblast matičnih aktivnosti obuhvata likovne umetnosti. Dosada je postojala Umetnička galerija u zgradi barokne arhitekture (52) i nekoliko ateljea—stanova umetnika slikara, skulptora i dr. u susednim kućama. U drugim zgradama, gde predstoji asanacija i preuređenje, mogu se pronaći i osposobiti prostori za likovne i druge umetničke aktivnosti: kako profesionalnih umetnika, tako i amatera, posebno omladine. Polusrušeni kompleks nekadašnje kasarne (48, 54, 59) i drugih davno zapuštenih kuća (64, 66) u istom bloku između Umetničke galerije i crkve Sv. Jeronima, nudi zatvorene prostore i slobodne površine.

Ovakvim raspoređivanjem i razvijanjem tri opisane grupe aktivnosti stvorio bi se itinerer kulturno-istorijskog i umetničkog sadržaja pristupačan građanima i drugim posetiocima. Između tih vodećih sadržaja i oko njih mogu se locirati drugi prateći u pogodnim prizemljima kuća, naročito duž glavnih ulica. Tu se mogu svrstati razne prodajne galerije dela primenjenih umetnosti i dućani umetničkih zanata, manji ugostiteljski objekti sa platoima i baštama.

Stanovanje ima uslova da se zadrži i unapredi u mnogim starijim kućama posebno onima koje obuhvataju dvorišta ili su okružena vrtovima. Osim uređenih vrtova u sklopu pojedinih porodičnih kuća postoje relativno velike slobodne ili zapuštene zelene površine koje mogu biti prilagođene za boravak odraslih i za igru dece.

Relativno nepodesni za stanovanje jesu gusto formirani blokovi kuća oko trga prema Kanli-Kuli. Tu zauzvrat postoji mogućnost povezivanja prostora susednih zgrada u funkcionalne celine pogodne za poslovne sadržaje: kancelarije i slično.

Prometni uslovi su ograničavajući činilac koji se mora uzeti u obzir, kako pri izboru i rasporedu aktivnosti, tako i u razmatranju njihovog normalnog funkcionisanja. Ovo je područje nepodesno i čak nepristupačno za opstanak aktivnosti i usluga koje

računaju sa velikim prometom robe masovne potrošnje i kaba-
stih dimenzija. No, s obzirom na neposredno susedstvo područje
van zidina srednjovekovnog grada, gde su takve prodavnice i ser-
visi brojni ne postoji realna potreba, da se oni uvode u Stari Grad.

Ostaje da se urbanističkim projektom razreše pitanja obez-
beđenja pristupa kola prioriternih službi, kao što su medicinska,
vatrogasna, SUP-a i sl. Isto važi i za delovanje službi za održavanje
komunalnih instalacija i čistoće javnih površina. U traženju teh-
ničkih rešenja treba obavezno izbeći svako novo probijanje grad-
skih zidova, kao i proširenje postojećih prolaza. Nasuprot tome,
potrebno je i moguće da se olakšaju kretanja pešaka kroz Stari
Grad i oko njega uspostavljenjem novih prolaza i osposobljavanjem
postojećih staza.

Adaptacija istorijskih objekata za današnje funkcije

U dosadašnjem izlaganju razmatrana su pitanja izbora funk-
cija i njihovog prilagođavanja raspoloživim prostorima Starog
Grada i pojedinačnih objekata. Ovde će se analizirati mogućnosti
podešavanja nasleđenih istorijskih građevina zahtevima savremenog
života.

Pri rešavanju ovoga zadatka dvosmernog prilagođavanja pro-
stora i aktivnosti nailazi se na brojne primere kada su nekadašnja
i buduća funkcija srodne ili čak iste, ali i na slučajeve gde su
različite, čak suprotne.

Tradicionalna funkcija Starog Grada — stanovanje zadržala
je do zemljotresa svoju masovnost. Stoga je i za najveći broj zgra-
da i odgovarajući deo prostora potrebno razrešiti odnos današ-
njih potreba i nasleđenih prostornih okvira u blokovima za sta-
novanje.

Osim kod malog broja primera, gde su zaštićeni unutrašnji
sklop i obrada enterijera, u većini kuća slobodna je i moguća pre-
raspodela unutrašnjeg prostora, bliža današnjoj tehnologiji i stan-
dardima. Veliki broj idejno-programskih rešenja rađenih za stare
gradske kuće pokazuje široku skalu mogućnosti i varijanti. Znatne
promene i poboljšanja odnose se na strukture stana, formiranje
prostora za dnevni boravak i odmor, uvođenje savremenih sani-
tarnih čvorova, udobnija stepeništa, povezivanja stana sa vrtom
i dr.

Ovde treba napomenuti da se kod gusto ustrojenih blokova
sa manjim jednorodnim zgradama na više nivoa, može ići i na
povezivanje objekata i preraspodelu po nivoima — apartmanima,
zadržavajući različite nivelete podova.

Kod znatnog broja kuća otvorena je mogućnost pretvaranja
tehničkog prostora tavana u stambene jedinice velike prednosti,
uz obezbeđenje dobrog osvetljenja i ventilacije, a često i širokih
vidika. Na suprotnom kraju, prizemlje koje ostaje u okviru stano-

vanja gubi ulogu spremišta ili konobe u korist uvođenja dnevnog boravka povezanog sa baštom, pjacem, zelenilom.

Pojedine zgrade imaju prizemlje sa fasadnim otvorima koji omogućavaju instaliranje pogodnih prodavnica, servisa, ili manjih ugostiteljskih objekata. Takva svojstva objekata zadržana su i korišćena i dosada na prometnim mestima.

Ima, međutim, objekata koji su građevinski takođe pogodni i gde spretan raspored može da obezbedi koegzistenciju stanovanja i njemu prilagođenih poslovnih sadržaja. Posebno u servisnom delu ovoga područja.

U prostornim sklopovima i pojedinačnim objektima gdje je moguće uvođenje čitavih grupa novih funkcija i društveno-kulturnih aktivnosti po pravilu ne postoje nepromostive teškoće za njihovo uvođenje. Pritom, treba obezbediti prostorno i tehnološki proveren program investitora, koji ne polazi samo od potreba budućeg korisnika, već i od granica prostornih kapaciteta. Neretki nesporazumi nastaju pri pokušaju da se apriorni zahtevi silom uguraju u raspoložive istorijske sklopove; osobito kada se program ne određuje se ciljem da se postignu tehnološka poboljšanja, već prvenstveno sa željom da se osiguraju prostorna proširenja. Tada po pravilu i najveći nasleđeni kompleks izgleda nedovoljan, pa projektanti nastoje da nađu izlaz u dogradnjama na slobodnim površinama ili nad postojećim gabaritima, čime se remeti ili uništava nasleđe.

Iz dosadašnjih brojnih iskustava sa negativnim ishodom može se izvući opšti zaključak, a taj je: program investitora mora da pretrpi prethodnu prostorno-tehnološku proveru na licu mesta, tj. u istorijskom objektu ili ambijentu za koji se planira. To se može ostvariti programsko idejnim rešenjima po pravilu u varijantama. Tek nakon nalaženja takve varijante koja omogućava »susretno planiranje«, tj. dovođenje u ravnotežu zahteva i mogućnosti, treba dati »vizu« da se nameravani program isprojektuje i ugradi u raspoloživi prostor.

Na putu da se to ostvari stoje i neke tehničke zapreke koje proizilaze iz JUS-a i drugih propisa ili uslova komunalnih službi. Ovde se mora pružiti veći stepen tolerancije napr. kod određivanja korisnih visina prostorija, profila stepenika, odnosa površina poda i prozora i sl.

Graditeljsko nasleđe spomeničkog značaja poseduje osobenost koja je i zakonom regulisana: ono se ne amortizuje, niti se predviđa za rušenje i rekonstrukciju posle određenog vremena. Stoga se mora obezbediti njegova trajnost ne samo u pogledu tehničke izdržljivosti, već i sa ciljem očuvanja kulturno-istorijskih graditeljskih potencijala.

Iz ovoga proizlazi da zaštićeni istorijski objekt posebno spomenik kulture treba da nadživi jednu ili čitav niz funkcija koje će ga ubuduće ispunjavati, a da pritom ne izgubi ona obeležja i kvalitete koji ga kvalifikuju kao trajno kulturno-istorijsko dobro.

Takav zajednički cilj i opšte opredeljenje nailazi na osnovno pitanje: šta se mora bezuslovno očuvati i zaštititi kao spomeničko svojstvo i trajna kulturno-istorijska vrednost; šta treba ukloniti kao bezvredno što narušava integritet spomenika kulture; koji se elementi mogu eliminisati da bi se ostvarilo uvođenje funkcije; do koga se stepena mogu dozvoliti nadogradnje i pregradnje.

Na ova pitanja ponuđen je odgovor u okviru obrade uslova pojedinačnih objekata ili je predložen način za njihovo ispitivanje.

Ovdje se može istaći kao rezultanta različitih pojedinačnih uslova, sledeći opšti stav:

Na kućama koje su sačuvale izvorni arhitektonski sklop ovaj mora biti sačuvan bez nadogradnje i drugih promena gabarita. Isti uslov važi i za otvore na fasadama, kako u pogledu njihovog položaja, tako i oblika. Unutrašnji sklop i obrada enterijera uslovljeni su na manjem broju zgrada, koje su imale i sačuvale stilsku obradu. Drvene konstrukcije krovova mogu biti zamenjene u materijalu, ali sa zadržavanjem originalnog oblika, bez promene pada i podizanja parapeta u potkrovlju. Drvene tavanice mogu se takođe zameniti armiranobetonskim konstrukcijama uz zadržavanje starog nivoa i visine prozorskih parapeta. U zavisnosti od novog rasporeda namena može doći i do mestimične promene položaja dimnjaka ili njihove redukcije. Stara rešenja u originalnim oblicima treba sačuvati i tamo gde se isključuje njihova dalja primena kao instalacija za zagrevanje.

Pregradni zidovi se uklanjaju prilikom zamene tavanica, novi položaj uslovljen je projektovanim raspored prostorija. Neophodne promene otvara uslovljene funkcijom mogu se prihvatiti na sporednim stranama objekata.

Navedeni opšti uslovi odnose se prvenstveno na ansamble i objekte stambene arhitekture, koji su po pravilu izloženi najvećem stepenu promena i adaptacija.

Za kompleks odbrambene arhitekture, kao i za sve objekte crkvene koji su kategorisani kao spomenici kulture, primenjuju se metodologija obrade utvrđena za tu kategoriju nasleđa. Za svaki objekt posebno utvrđuje se na osnovu rezultata prethodnih istraživanja mogući stepen intervencija.

Uopšte uzev, uslovi su ovde znatno oštriji prema mogućnostima promena opšteg sklopa, obrade i primene materijala.

Za sve postojeće crkve, koje su istovremeno spomenici kulture i aktivni kulturni objekti ova dva parametra precizno određuju zadržavanje originalnog sklopa, obrade, fasada i enterijera.

U sklopu objekata nekadašnje odbrambene arhitekture, adaptacije se odnose mahom na Kanli-Kulu i Forte-Mare, koja su i do sada imale nove aktivne funkcije (Ljetnja pozornica, Bioskop).

Prilagođavanje prostora za takve namene može se postizati bez intervencija na bedemima. Tehnička novogradnja mora biti svedena na meru neophodnog i izvedena tako da se razlikuje od originalnih delova. Prednost imaju montažna rešenja koja se lako

prilagođavaju i prema potrebi uklanjaju bez povreda na originalnoj arhitekturi.

Ostali objekti fortifikacione arhitekture: bastioni, kule, bedemi, ne treba da pretrpe nikakve građevinske intervencije uslovljene novom namenom, jer za njihovu adaptaciju nema ni potrebe ni uslova.

Suprotno od toga, potrebno je da se njihovi prostori oslobode pojedinih zgrada koje su nad njima podignute (prvenstveno 43, 39).

Uvođenje kućnih i komunalnih instalacija

Nedostatak, nedovoljnost i dotrajalost komunalnih instalacija opšta je oznaka ovoga područja. Stanje ne zadovoljava u najvećem broju objekata. Stoga se mora pristupiti celovitoj rekonstrukciji zasnovanoj na generalnom rešenju infrastrukture i opštim uslovima za uvođenje u zgrade.

U okviru ove studije potrebno je da se ukaže na specifičnosti građevinskih i ambijentalnih uslova, koji iziskuju nalaženje i primenu odgovarajućih tehničkih rešenja.

Pri projektovanju nove ili rekonstrukciji postojeće kanalizacione mreže, treba nastojati da se grupišu kućni priključci za po nekoliko susednih kuća, kako bi se izbegao ili barem smanjio broj revizionih okana, odnosno izbeglo često uništavanje delova starog uličnog zastora. Slično važi i za uvođenje odnosno pojačanje mreže vodovoda.

Elektroinstalacije svih vrsta treba da budu vođene podzemno, kroz cevi čiji profil obezbeđuje proširenje kapaciteta bez naknadnih prekopavanja, trgova i ulica. Postavljanje kablovskih glava izbeći na fasadnim zidovima; rešenja se mogu tražiti unutar zgrada i prema dvorištima.

Elektrokablove do svetiljki za javnu rasvetu koji treba da budu vođeni po fasadama trasirati tako da ostanu na površini bez ukopavanja. Ovakvim štetnim maskiranjem po pravilu se trajno oštećuju površine kamenih fasada. Slično važi i za vođenje kablova po gradskim zidinama. Izborom boje kablova slične površine zida postižu se povoljni rezultati uz primenu jednostavnih tehničkih rešenja.

Lokacija novih trafostanica moguća je na perifernim delovima ovoga područja gde je otvoren pristup servisnim vozilima. Namesto izgradnje tipskih objekata ovde treba pristupiti ugradnji postrojenja u prizemljima postojećih objekata.

Pri određivanju projektnih zadataka za infrastrukturu prednost treba dati koncentrisanim rešenjima za gromobranske instalacije, tv antene, eventualno grejanje i druge savremene sisteme.

I za sve druge instalacije koje mogu doći u obzir na ovome prostoru važi isto opšte nastojanje: da se uspostave celovita i traj-

na rešenja koja ne iziskuju česte preinake i povrede na arhitekturi zgrada ili zastorima ulica.

KONSTRUKCIJE I MATERIJALI

Osnovni građevinski materijal, kamen od stena krečnjaka, korišćen je za noseće konstrukcije—spoljašnje i srednje zidove. Kamen za masovnu primenu u konstrukcijama, nalazen je i vađen u lokalnim majdanima. Za pločnike, oblaganja soklova, ili ponekad za dekorativne kombinacije primenjivan je kamen crvene boje iz Đurića.

Za izradu elemenata fasada primenjivan je kamen podesan za klesanje okvira otvora, venaca i arhitektonskih ukrasa. Kod kvalitetnijih rešenja sve fasade, ili barem one najvažnije radene su u celini od takvog kamena. Ovakav materijal mogao je kao i u ostalim mestima Boke biti dovožen iz drugih gradova i udaljenijih nalazišta u obliku obrađenih blokova i gotovih arhitektonskih elemenata. Po tome je bila poznata Korčula odakle su se snabdevali mnogi gradovi na Primorju u vreme Mletačke vladavine.

Kamenom građeni spoljašnji zidovi oblagani su ponekad malterom radi zaštite od dejstva atmosfere vode, osobito na stranama izloženim dominantnom vetru. U ovakve zaštitne premaze stavljena je mrvljena opeka ili «crvenica» tj. nerastvorivi boksitni talozi u kamenim škrapama. Ovi hidroulični malteri primenjivani su i za hidroizolacije podova, terasa, cisterni.

Kod objekata skromnije gradnje i glavna pročelja su pokrivena malterom, koji je ovde imao i zaštitu i dekorativnu ulogu. Imitiranje tradicionalnih kamenih elemenata u malteru steklo je široku primenu u 19. veku.

Zasvedene konstrukcije zapažene su na malom broju objekata, ako se izuzmu fortifikacije. To su barokni svodovi i luci od kamena ili opeka, koje su podizali za vreme Mlečana, pruski svodovi od opeka na čeličnim nosačima kakvi su građeni u prošlom veku i početkom ovog.

Među krovnim konstrukcijama sačuvana su i stara rešenja, osobito u stambenim potkrovljima sa videnicama, koja nemaju dovoljnu prostornu krutost. Ovo je uzrokovalo pojave teških posledica na mnogim zgradama prilikom zemljotresa 1979. godine.

Drvene međuspratne konstrukcije mogu imati dva osnovna rešenja: starije, gde su krajevi tavanjača poduhvaćeni podvlakama, koje su nošene kamenim konzolama, i mlađe sa krajevima tavanjača uklještenim u zidove.

Kao mera za postizanje veće prostorne krutosti i otpornosti prema potresima krajevi tavanjača vezivani su ponekada gvozdenim zategama čije se glave sa ankerima zapažaju na pojedinim fasadnim zidovima.

Tradicionalni pokrivač od kanalice sačuvan je na više objekata. Na nekima dotrajao ili oštećen od zemljotresa. Poslednjih

decenija njega je smenjivao falcovani crep («francuzice») a u najnovije vreme «mediteran».

Stanje objekata

Analiza izvršena tokom 1982. godine daje pregled današnjeg stanja objekata, stepena dotrajalosti građevinskih materijala i oštećenja konstrukcija.

Zbir negativnih dejstava obuhvata tri činioca. Prvi je stepen dotrajalosti struktura do zemljotresa 1979. godine. Drugi je izražen štetama izazvanim seizmičkim silama. Treći proističe iz zapuštenosti mnogih zgrada tokom protekle tri godine.

Ova tri «saucešnika» u procesu propadanja nisu, niti mogu biti sasvim jasno međusobno razgraničena. No, na mnogim objektima može se sa dosta sigurnosti uočiti njihovo učešće i sadejstvo u procesu dotrajavanja materijala i slabljenja konstrukcija.

Zatečena stanja opisana su i u analitičkim obrascima za pojedinačne objekte. Na situacionom planu ona su svedena na sledeće kategorije.

1. Zapušteno: Nedovoljno održavanje zgrada, krovnih pokrivača fasadnih obloga, unutrašnjosti. Potklobučenja i delimično opadanje maltera. Vlaga. Nečistoća.

2. Dotrajale drvene konstrukcije: Elementi drvenih tavanica, stepeništa i krovova delimično istruleli. Smanjena nosivost. Jaka ulagnuća. Deformacije nosača.

3. Deformacije zidova: Nagnutost fasadnih zidova. Vitoperne deformacije. Trajno odstupanje od prvobitne geometrije objekta. Otvaranje spojeva između nosećih i pregradnih zidova. Sleganja.

4. Naprsline na fasadnom malteru: Česte na gornjim delovima. Jače izražene projektuju oštećenja zidanih konstrukcija ispod maltera, izazvane dejstvom zemljotresa.

5. Pukotine na nosećim zidovima: Sagledljive na fasadama koje nisu pokrivena malterom. U gornjoj zoni izazvane pomeranjima krovne konstrukcije. U donjoj sleganjima temeljnog tla.

6. Delimično srušene tavanice i krov: Razmicanje zidnih oslonaca na kojima leže drveni nosači. Rastvaranje sklopova. Obrušavanje konstrukcija sa viših nivoa uzrokovano padanjem ili oštećenjem nižih.

7. Delimično obrušeni konstruktivni zidovi: Snažna vodoravna pomeranja drvenih krovova izazvala su i obrušavanje gornjih delova fasadnih zidova. Posledice najjače izražene na strukturama bez serklaža ili gvozdениh zatega.

8. Konstruktivni sklop uništen: Ovde spadaju kako zgrade u ruševinama, tako i one čiji su vitalni konstruktivni elementi

uništen, a celina se zadržala u labilnoj ravnoteži. Snažne pukotine u raznim pravcima. Razdvajanje i nagnutost pojedinih blokova zidanih konstrukcija. Delimična obrušenosť. Kod starih ruševina nepostojanje krovova i drvenih tavanica.

9. Delimična asanacija izvedena: Veći broj objekata u kojima se živi. Sanirani krovovi. Zatvorene pukotine. Postavljeni serklaži. Popravljene instalacije. Uređena unutrašnjost.

10. Potpuna asanacija izvršena: Obuhvata manji broj zgrada gdje su izvedeni kompletni asanacioni radovi u sklopu potpunog uređenja i osposobljavanja za savremeno korišćenje.

11. Dobro stanje: Odnosi se na zgrade koje su uspešno odolele zemljotresu, zahvaljujući solidnim konstrukcijama i dobrom stanju građevinskih materijala. Obuhvata takođe novogradnje podignute posle 1979. godine.

Izvršene analize odnose se na stambene blokove, pojedinačne zgrade, i crkve. Objekte fortifikacione arhitekture: bedeme, kule i tvrđave obuhvataju samo delimično, i to, na mestima gde su se ispoljila jača oštećenja od zemljotresa.

Uzroci propadanja materijala i oštećenja konstrukcija

U sklopu uzroka koji izazivaju propadanje arhitektonskih objekata i drugih građevinskih sklopova nalazi se nekoliko grupa činilaca koji se međusobno dopunjuju u složenom mehanizmu razornih dejstava.

U prvu grupu spadaju sporji prirodni procesi starenja građevinskih materijala, koji mogu biti ubrzani raznim štetnim agensima i bolestima, koje ovi izazivaju.

Među takvim štetnim činocima ističe se vlaga, koja deluje u raznim vidovima: kao kapilarna iz zemljišta, kondenzaciona iz vazduha, udružena sa morskom soli i dejstvom jakog vetra da se navedu samo oni najčešći oblici, koji deluju u ovom podneblju. Vlaga negativno utiče na higijenske uslove za korišćenje prostora i čini podlogu za ubrzano propadanje građevinskih materijala. Tu spadaju truljenje drveta, erozija kamena, raspadanje malternog veziva i sl.

Građevinski materijali i konstruktivni sklopovi načeti sporim ali dugotrajnim dejstvom dotrajavanja trpe havarije pri naletu prirodnih stihija, osobito zemljotresa.

Ovdje treba istaći i jednu negativnu osobenost tla na kojem je podignut Herceg-Noví. To su klizišta, koja se i danas javljaju u blizini Starog Grada. Ostali su pritom nedovoljno objašnjeni ostaci davno napuštenih gradskih zidina na jugoistočnoj strani niz padinu prema moru. Njihovi položaji, nagnutost i mestimična uništenost ukazuju na moguću eroziju temeljnog tla i čitavog ovoga dela padine. Na starim mletačkim planovima tu su označeni ostaci starih zidina. Čitav ovaj sektor danas pretežno obrastao samoniklom vegetacijom, deluje kao područje nekada omeđeno zi-

dinama, a koje je moralo biti već odavno napušteno zbog klizanja tla.

S obzirom na direktno susedstvo Starog Grada od velikog je praktičnog interesa pitanje neposrednih uzroka pokretanja tla i doba kada su delovali.

Pojedini istraživači istorije i graditeljstva Herceg-Novog smatraju da delovi ovih ruševina nekadašnjeg perimetra Starog Grada mogu biti antičkog porekla. Trusna kataklizma, koja je pogodila široka područja u šestom veku n.e., mogla je izazvati katastrofalne posledice i na ovom položaju. Arheološka sondiranja mogu i treba da doprinesu rasvetljavanju pitanja porekla ovih gradnji: ispitivanjem i uporednom analizom zidova, kao i stratigrafijom tla.

Od utemeljenja Herceg-Novog u 14. veku do danas nekoliko snažnih zemljotresa pogodilo je zonu Južnog primorja. Poznate su teške posledice koje su doživeli obližnji Kotor i Dubrovnik u 16. i 17. veku. Arhivska građa govori i o štetama koje je pretrpeo Novi krajem turske vladavine u 17. veku.

Obnova gradova posle ovakvih masovnih razaranja nije svuda tekla istim tokom. U bogatom Dubrovniku ona je obuhvatila radikalnu rekonstrukciju čitavih četvrti na novoj planskoj osnovi. U Kotoru, kako su pokazali rezultati dosadašnjih detaljnih ispitivanja više desetina objekata, podizani su iz temelja novi stambeni objekti i palate plemića sa oznakama baroknog stila.

U Herceg-Novom, koji je bio poprište strateških nadmetanja Turske i Venecije, obnova je morala biti koncentrisana na pojas utvrđenja i važne vojne ili javne građevine. Skromniji objekti stambene arhitekture mogli su biti manje ili više ojačavani i rekonstruisani da bi se omogućilo dalje korišćenje. Bivalo je pritom nesumnje i zgrada koje su morale biti trajno napuštene da bi se postepeno pretvorile u ruševine.

Novi je više puta prelazio iz ruku jednih pod vlast drugih gospodara, po pravilu posle opsada, borbi i razaranja. Ova česta ratovanja ostavljala su praznine u strukturi naselja, provale na bedemima, izazivala su požare i eksplozije municije.

U Novom kao i mnogim drugim sličnim utvrđenim naseljima ratničke istorije masovna pustošenja sledili su periodi napregnute obnove uz oskudicu sredstava i kvalifikovanih izvođača. To se danas može iščitavati na pročeljima njegovih starijih zdanja, sa mešovitim materijalom sabiranim iz ruševina, sa ciljem da se obnove prostori za egzistenciju bez želje i mogućnosti da se udovolji nekim višim zahtevima graditeljske estetike.

Ovaj zbirni utisak stvara se posle analitičkih opažanja više desetina građevinskih blokova i kuća, osobito u centralnom području duž glavnih ulica.

Urbanistička obnova i adaptacija zgrada u Boki tokom 19. i 20. veka imaju neka zajednička svojstva koja su mogla biti loša za stabilnost zgrada i njihovu otpornost na zemljotrese.

Ovde pre svega spada nadogradnja pojedinih spratova na starim kameuim kućama, što je dovodilo do naknadnih sleganja

tla pod istim temeljima. Zapaženo je analizom arhivske građe iz prošlog veka da se tada rušeni srednji noseći zidovi, da bi se omogućio nov raspored prostora izdvojenog lakim pregradama. Istovremeno, formirana su stambena potkrovlja sa kuhinjama, i višnicama na fasadama. Tip krovnih konstrukcija koji je omogućavao korišćenje prostora nije obezbeđivao krutost sklopa, što je dovelo do havarija prilikom zemljotresa 1979. godine.

I niz drugih pregradnji, naročito u ovom veku doprinosa je postepenoj konstruktivnoj degradaciji. Ovde treba svrstati neobazrivo probijanje širokih prizemnih otvora izloga, što je izazvalo koncentrisanje opterećenja i naknadno sleganje sa pojavama pukotina.

Kod primene novih materijala, čeličnih nosača, armiranog betona nisu ponekad postizane korektne veze starih i novih delova konstrukcije.

Konačno, listi uzročnika mogu se dodati nedostatak ili oštećenja kanalizacije i neregulisano oticanje atmosferske vode. Na terenu potencijalnih klizišta ovo je moglo stvarati veliku opasnost, i dovesti do masovnijih nestabilnosti. U takvim okolnostima zemljotres koji je pogodio Crnogorsko Primorje 1979. godine izazvao je velike štete i u Starom Gradu. Na nekim zgradama i delovima nekadašnjih utvrđenja one su teške i očigledne. Pažnju privlači stanje polubastiona (Mezaluna) na obali sa ispremetanim ogromnim blokovima zidanim u kamenu i opeci.

Ovde treba istaći da neka oštećenja struktura mogu biti veoma teška, mada mnogo manje spektakularna u odnosu na pomenuti primer. To su pojedini objekti zadržani u latentnoj ravnoteži koja prethodi potpunom raspadanju.

Od posebne i najveće važnosti je problem temeljnog tla Starog Grada kao celine: njegove otpornosti, nosivosti i negativnih procesa kojima je izloženo ili bi moglo biti u slučajevima nekontrolisane gradnje. Posle zemljotresa 1979. godine izvršena su geomehanička bušenja tla. Rezultati ispitivanja sondi izneti su u sažetom obliku na savetovanju održanom u Herceg-Novom maja 1982. godine.

Među zaključcima istraživača ističe se upozorenje da se opterećenje temeljnog tla ne sme povećavati.

Principijelni stavovi za sanaciju starih struktura

U ovoj studiji izlažu se gledišta o mogućem pristupu sanaciji konstrukcija na istorijskim objektima manjeg ili većeg spomeničkog potencijala. Takođe, specifični uslovi i ograničenja sa kojima su suočeni budući projektanti i izvođači radova. Specijalistička razmatranja inženjera-statičara moraju da budu predmet posebnih istraživanja.

Na početku treba istaći da se prema novim aseizmičkim propisima usvojenim posle zemljotresa predviđa ugradnja armirano-betonskih ojačanja u starim zgradama podignutim u kamenu: ab

temelji i tavanice, serklaži, ugaoni stubovi, stepeništa, balkonske ploče, ojačanja dimnjaka i dr.

Kako su pokazala dosadašnja projektovanja za mnoge objekte i posebno izvođenja radova na nekima, stvaraju se određene teškoće zbog neprilagođenosti novih konstrukcija i postupaka starim zidanim kamenim strukturama. Posebno tamo gde postoje ograničenja zbog spomeničkog značaja i dekorativne obrade arhitekture. Pomenute teškoće ne odnose se toliko na tehnička pitanja sprovođenja propisanih mera, koliko na ugrožavanje integriteta objekata kao spomenika kulture, za koje opet postoje specijalni zahtevi i propisi.

Ozbiljna nepodudarnost ispoljila se na više starih objekata duž Boke prilikom nastojanja da se ugrade vertikalni serklaži, odnosno unutrašnji ab stubovi uz uglove prostorija. Po pravilu kamene zgrade imaju najbrižljivije izvedene uglove sa prevezom klesanih blokova, čak i na kućama skromne obrade i lošije tehnike. Takvi objekti pokazali su najveći stepen rezistentnosti prema dejstvu zemljotresa baš na uglovima. Pukotine su se javile na manjem ili većem odstojanju od uglova. Prilikom sadašnjih nastojanja da se ugrade aseizmički ab stubovi razaraju se najotporniji delovi starih kamenih konstrukcija. Zbog čvrstoće kamenog zida mora se razvaliti znatno veća masa nego što je potrebno za ugradnju ab elemenata. Usto se normalno rastresaju okolna zidna polja.

Da bi se izbegle ovakve nesumnje loše posledice projektima statičke asanacije starih zidanih konstrukcija predviđene su ab. dijafragme, koje ispunjavaju ulogu nosača i obezbeđuju prostornu krutost uklještenjem njihovih krajeva prema sredini zidova. Ovakve metode primenjivane su u Kotoru (Stari Grad i okolna mesta). One su ocenjene kao neuporedivo pogodnije za primenu na objektima stare kamene arhitekture.

Za ugradnju međuspratnih ab ploča, po pravilu, ne nailazi se na velike teškoće. Drvene tavanice se lako uklanjaju, posebno tamo gde su ležale preko podvlaka nošenih kamenim konzolama. U slučajevima kada je neophodno sačuvati staru drvenu tavanicu, kao neodvojivi deo izvornog sklopa i dekorativnog rešenja, njena uloga nosača prepušta se novoj ab tavanici. Stara može ostati ojačana i slobodna ili mestimično okačena o novu.

Na fasadnim zidovima višcetažnih kuća gde su otvori jedan iznad drugoga vertikalne pukotine su po pravilu nastale na linijama najmanjeg otpora na granicama otvora. Kameni monolitni blokovi iznad i ispod otvora vrata i prozora popucali su, a ponegde i obrušili sa delovima parapeta. Posle saniranja konstruktivnog korpusa i injektiranja rastresenih zidova postoji mogućnost vraćanja starih profilisanih kamenih blokova uz primenu sintetičkih veziva za spajanje odvojenih komada.

Kod objekata sa fasadama od klesanih kvadera i sa elementima arhitektonske dekorativne plastike, po pravilu, treba ići na stabilizaciju rastresenih zidova pomoću injektiranja i delimičnih plombaža, odnosno zamene uništenih blokova. Preziđivanja se može

primeniti samo kao jedina preostala mera u slučajevima velikih deformacija, rastresitosti i delimične urušenosti fasadnih zidova. Mada sa tehničkog gledišta ovakvo saniranje može biti jednostavnije i potpunije, gubi se autentičnost stare gradnje, koja je nezaobilazan motiv zaštite spomenika kulture.

Očuvanje autentičnosti materijala i tehnologija gradnje pokazuje se blagotvorno i sa gledišta konstruktivne stabilnosti. Praksa je pokazala da je pod istim spoljašnjim uslovima prema zemljotresu otpornija zdrava konstrukcija u homogenom kamenom materijalu sa dobrim vezivom, od kombinovanih sklopova različitih materijala sa velikim razlikama u ponašanju i stepenu krutosti.

Posmatranjem položaja i stepena oštećenja na mnogim kućama može se doći do zaključka da je izvor slabosti često bilo »invalidno« stanje objekata, a ne urođena slabost određenih građevinskih materijala i tipova konstrukcija. Kod građevina starih više stotina godina došlo je neretko do slabljenja malternog veziva, nagnuća zidova, teških nadogradnji u lošijem materijalu i slabog održavanja.

Pravac sanacije starih zgrada posebno onih koje sadrže svojstva spomenika kulture stoga treba da pođe od izlečenja klasičnih zidanih konstrukcija primenom savremenih tehnika zaštite graditeljskog nasleđa koje danas stoje na raspolaganju. Uvođenje novih elemenata za preventivno aseizmičko ojačanje tada se svodi na one sklopove koji se po proračunu pokažu kao neizbežni.

Ovakvim izborom i redosledom postupaka u procesu sanacije mogu se postići dva osnovna cilja: da se sačuva u što većoj meri autentičnost istorijskih sklopova kao jedan od bitnih oznaka spomeničkog nasleđa i da se istovremeno troškovi zahvata smanje do neophodne granice.

Pregledom tehničke dokumentacije i gradilišta, osobito onih u privatnom vlasništvu, moglo se neretko zaključiti da su primenjene mere ponekada predimenzionisane i usmerene uglavnom na ubacivanje aseizmičkih sklopova prema tipizovanim postupcima.

Navedena opažanja imaju za cilj da upozore na mogućnost istraživanja i odgovarajućih metoda sanacije koje treba primeniti u Starom Gradu, koristeći dosadašnja kako pozitivna, tako i negativna iskustva.

Sa stanovišta zaštite i trajnog očuvanja preostalih kulturno-istorijskih i graditeljskih potencijala važno je da se produži fizičko trajanje objekata, i obezbedi njihovo sigurno korišćenje i preventivna otpornost. Međutim, isto je toliko važno, a kod spomenika kulture i neophodno da se sačuva tehnološka i konstruktivna autentičnost, a ne samo spoljašnji oblik i površinska dekoracija. Ovo se često gubi iz vida, pa se olako uklanjaju i uništavaju i oni delovi originalnih konstrukcija koji mogu još dugo potrajati.

Poređenjem stanja i izgleda pojedinih starih zgrada pre i posle sanacije i adaptacije izvršene poslednjih godina u Boki, ne može se izbeći težak utisak: sa konstruktivnim nedostacima uklonjeni su i mnogi spomenički kvaliteti.

Autentični govor stare, oronule, ali izvorne arhitekture, zamenjen je nemuštim jezikom novih materijala, industrijskih proizvoda, konfekcijske produkcije.

Mnogi istorijski ambijenti, na način kako se sada često radi, nisu sanirani već sterilizovani. Iz njih su izbačeni i poslednji tragovi originalne obrade, vrednost unikatnih rešenja, svedočanstva o genezi građevine, nepovratni arhiv podataka u kamenu.

Jednostrano zaokupljena akcija saniranja posle zemljotresa preskupo se plaća nenadoknadivim gubitkom istorijskih originala i njihovim pretvaranjem u faksimile prošlosti.

Zaštita materijala

U podneblju Herceg-Novog kamen kao građevinski materijal pošteđen je nekih uzročnika propadanja, kao što su smog ili niske temperature, ali je izložen znatnom stepenu relativne vlažnosti, termičkim naprezanjima, a na nekim položajima uz obalu i dejstvu morske soli.

Uopšte uzev, kamen krečnjak, koji je pretežan građevinski materijal, pokazuje visok stepen otpornosti prema navedenim negativnim dejstvima.

Trajno negativne posledice izaziva kapilarna vlaga u prizemnoj zoni objekata, koji po pravilu nemaju horizontalnu izolaciju. To dovodi do kristalizacije soli na površini zidova, odnosno maltera na fasadama i u spojnicama. Kao posledica nastaje erozija materijala. U ovakvim prostorijama ozbiljno su degradirani uslovi korišćenja.

Za saniranje prizemnih prostorija starih zgrada koriste se rutinske metode polaganja hidroizolacije ispod podova. Za prekid kapilarne vlage u kamenim zidovima primenjuju se tehnike i materijali novijeg datuma. Relativno jednostavna i jeftina metoda sastoji se u bušenju kosih kanala sa jedne ili obe strane zida u koje se potom naliva rastvor preparata koji stvara vodonepropusni sloj. U zavisnosti od stanja konstrukcija i količine rastvora postiže se različiti stepen vodoodbojnosti. Postoje i druge metode kojima se zidovi postepeno prosecaju da se u kanale ubaci smesa sa vezivom od epoksidne smole velike nosivosti. Međutim, ova metoda primenjuje se na značajnim spomenicima, gde su postavljeni zahtevi da se vlaga potpuno i trajno prekine (radi zaštite fresaka na pr.).

Danas se često primenjuju jaki produžni ili cementni malteri za oblaganje kalkana, pa i fasadnih zidova, sa ciljem da se zaštite od vlage. Ova rasprostranjena upotreba cementnog veziva zasniva se kako pokazuju istraživanja na zabludi da se tako najuspešnije rešava izolacija od atmosferskih padavina.

Rezultati do kojih se došlo u naučnim laboratorijama i eksperimentalnim radovima na starim građevinama, pokazali su da dolazi zapravo do pojava suprotnih od onih koje se žele postići. Kada se vremenom na malteru pojave naprsline, prodor vode je omogućen, a isparavanje zbog vodonepropusnog sloja sprečeno.

Zato se preporučuje primena produžnih maltera sa kvalitetnim gašenim krečom i malom količinom cementa. Atmosferska voda nošena kišom prodire do izvesne dubine zaštitnog malternog sloja, ali potom i brzo isparava.

Slično se događa i sa fugovanjem, odnosno dersovanjem fasada, primenom jakih produžnih i cementnog maltera. Ova tehnika dostigla je, nažalost, široku primenu na kamenim fasadama saniranih kuća u Boki. Kao rezultat rasprostranjene zablude o sve-rešavajućoj primeni cementa, sa mnogih fasada skidaju se originalne krečno-malterne fuge, koje su izdržale decenije pa i stoleća, jer su postigle čvrstoću i staslost sa kamenom sastavljenim od istih prirodnih sastojaka. Ako se na ovom mestu izostave i tako grube omaške kao što je uništavanje istorijske autentičnosti i estetska degradacija starih pročelja, ostaje problem tehničke necelishodnosti ovakvih postupaka.

I ovde se istraživanjima na terenu i u laboratorijama pokazalo da je za zaptivanje spojnica važno kvalitet smeše, brižljiva ugradnja i održavanje fasade kod početnog vezivanja, i obratno — nekontrolisani dodatak cementa izaziva prskanja materijala i prodor vode koja ostaje zarobljena ispod cementne kore.

Za održavanje starih kamenih fasada gde se javila poroznost materijala i slabljenje spojnica mogu se primeniti premazi — impregnacije od silikonskih rastvora. Dodatak ovih rastvora u maltere ojačava spojnice.

Za očuvanje izvornog lika starih kuća potrebno je da se zadrže originalni pokrivači od kanalice rađenih u starom formatu, sa segmentnim lukom i patiniranim neujednačenim tonovima. Povećana poroznost ovog starog pokrivača može se smanjiti ili eliminisati potapanjem kanalice u rastvor silikona.

Zaštita građevinskog drveta od truljenja, crvotočine, vlage i požara postiže se danas različitim impregnatorima i premazima poznatim u praksi. U nasleđenom fondu koji se ovde obrađuje od delova konstrukcija rađenih u drvetu to mogu biti: tavanice dekorativno obrađene, stara stolarija, zidne obloge, delovi stepeništa i sl., a spolja drveni kapci, grilje, elementi streha i sl.

Potrebno je i moguće da se sačuvaju mnogi od ovakvih elemenata izvorno, mada ponekad i skromne obrade.

Delovi stare stolarije kakva se odavno ne proizvodi mogu se uspešno konzervirati skidanjem starih bojenih nanosa i dubokom impregnacijom, a potom površinskom obradom drveta. Neretko moći će da se postignu vrlo povoljna rešenja gde je sačuvana autentična obrada, a istovremeno i smanjeni troškovi radova, koji su znatno veći za izradu ovakvih malih serija van JUS-a.

Za izvođenje zaštitnih radova na starim objektima spomeničkog značaja sa delima iz oblasti primenjene umetnosti treba se obratiti službi zaštite spomenika kulture, koja u svom sastavu ima konzervatorske radionice, za skulpturu, slikarstvo, metale, keramiku i druge tradicionalne tehnike.

ENTERIJERI I EKSTERIJERI

S obzirom na vremensko poreklo, stilsku pripadnost i stepen očuvanosti izvornih rešenja malo je objekata u kojima su formirani i nasleđeni enterijeri vredni trajne zaštite.

Među objekte koji sadrže enterijere čija obrada ima kvalitete koji obavezuju na poseban postupak utvrđen uslovima službe zaštite spomenika kulture spadaju postojeće crkve. Tretman enterijera ovde obuhvata unutrašnje površine arhitekture; oltare, crkveni inventar sa delima primenjenih umetnosti i sl.

Grupu enterijera izvorne obrade čine unutrašnje zasvedene prostorije u sklopu utvrđenja. Takvih delova ima u Kanli-Kuli, u starijem unutrašnjem sklopu Forte-Mare, u Torionu sa tzv. »Peraškim vratima« i drugim sklopovima nekadašnjeg perimetra.

U fondu stambene arhitekture malo je kuća koje su podignute sa vrednim enterijerima, a od njih je još manje sačuvanih.

Normalno da su takva rešenja razvijena u objektima koji su pripadali imućnijim građanima ili su imali reprezentativnu obradu koju je iziskivala javna funkcija.

Prilikom buduće obnove zgrade u kojima se dosada nalazila Umetnička galerija (52) i one u kojoj je bio Sud (67), treba pažljivo ispitati tragove nekadašnje obrade enterijera koji po arhitekturi pripada baroku.

Na drugoj strani ove grupe nalaze se ništa manje vredni objekti rustične arhitekture gde treba sačuvati i prezentovati elemente izvorne obrade, koji mogu biti sačuvani na površinama kamenih zidova.

Među desetinama skromnih kuća u kojima nema posebnih kvaliteta mogu se naći pojedina fragmentarno očuvana rešenja ili detalji obrade. Mnogi elementi ukoliko nisu dosada uništeni, mogu biti pokriveni naslagama kasnijih maltera.

Obrada fasada

Među pročeljima kuća ističu se ona koja su rađena brižljivo klesanim kamenom, složenim u pravilne redove, ponekada nejednakih visina. Vidna površina kvadera može biti oivičena glatkim trakama. Kod ovakvih rešenja spojnice između blokova su uske i pravilne.

Na fasadama koje su bile izvedene nepravilnijim blokovima sa grubljim vidnim površinama i neravnim ivicama, stari majstori primenjivali su neke postupke radi poboljšanja izgleda. Jedan se sastojao u oblikovanju malternih traka približno jednakih širina, isturenih nekoliko mm iznad ravni fasade. Njima su korigovani oblici kamenih blokova. Plastične trake stvarale su senke kojima je isticana regularna mreža spojnica. Ovakva tehnika sačuvana je na pojedinim kućama, i to gotovo na čitavim fasadama. Kod drugih je delimično uništena i zamenjena kasnijim fugovanjem, ali se po ostacima može ustanoviti primenjeni materijal i originalna tehnika.

Opisani postupak rasprostranjen je u naseljima duž Boke koja imaju kuće i palate radene u oblicima baroka 17—18. ili tokom 19. veka.

Takva izvorna tehnika koja je postala oznaka stila i znak brižljivog izvođenja, uništena je do danas na mnogim zgradama. Taj postupak, nošen neznanjem i nesposobnošću da se nastave stare klesarske i zidarske tehnike, traje još uvek. Naočigled nestaju znaci kojima se može prepoznati originalan rad izveden u tradiciji superiornih graditeljskih veština na Primorju. Sve masovnije stvaraju se cementne koprene pod kojima su pokrivena kamena pročelja. Rezultat je ovde suprotan onome koji je postizao stari graditelj. Pravilne tehnike se degradiraju tzv. dersovanjima tj. širokim razmazivanjima cementnog maltera ne vodeći računa o ivicama kvadera. Grubost i nepravilnost još se i naglašavaju time što se gvozdanim šipkama povlače udubljene krive linije.

Nesumnjivo da u današnjoj enciklopediji neznanja starih tehnika ima i takvih postupaka koji izazivaju i znatnije štete na staroj kamenoj arhitekturi. Ali je besumnje malo takvih koje do te mere obezvređuju kultivisani trud prethodnika. U poplavi navedenog manira najteži utisak ostavljaju oni objekti gde je izvorna tehnika bila očuvana u velikom procentu i dobrom stanju, ali je danas naočigled svih uništena.

Takvih primera ima i u Herceg-Novom, zasada na manjem broju objekata, ali će se takva pojava proširiti kada krene obnova Starog Grada. Zbog toga se mora striktno usloviti i pratiti izvođenje radova na starim fasadama da bi se sačuvale izvorne tehnike kao bitan deo spomeničkog integriteta.

Brojne kuće ovde imaju pročelja pod malterima. Prethodnim istražnim radovima biće potrebno da se ustanovi kakva je obrada kamenog fasadnog zida ispod malternih obloga. Jer postoji ne samo verovatnoća, već je izvesno da je sadašnji izgled često rezultat naknadnih radova. Ovakva obloga mahom iz 19. ili 20. veka treba i može da bude trajno uklonjena u interesu iskazivanja originalnih arhitektonskih rešenja.

Na zgradama koje su podignute sa originalnom malternom obradom fasada u okviru određenim stilskim rešenjima, takva obrada normalno mora biti sačuvana. Kada stepen dotrajalosti materijala to nameće, restauracija će se izvoditi primenom istih ili srodnih, a tehnički otpornijih materijala.

Ovde je važno istaći da način bojenja fasada, kako u pogledu izbora premaza, tako i u izboru boja ne treba prepustiti slučajnom sticaju okolnosti. Urbanističkim projektom treba utvrditi okvire za uspostavljanje ton karte. Mora se uzeti u obzir da zbog topografske izloženosti Starog Grada mnoge zgrade tvore panoramu, pa bi omaške u bojenju negativno delovale i na znatnoj udaljenosti. Bilo bi povoljno da se za pojedine trgove, ulice i ansamble odrede osnovni tonovi svih objekata i grupacija zgrada.

U oblikovanju budućeg izgleda fasada kuća, frontova ulica i pročelja trgova, treba posvetiti istu pažnju finalnoj obradi fasadne

stolarije i bravarije. To su kapci, grilje, okovi, gvozdene ograde balkona i spoljašnjih stepeništa. Njihovo bojenje i održavanje moralo bi da bude podređeno arhitekturi zgrade a ne imovinskoj podeli. Namesto razlika koje se vide od jednog do drugog sprata, treba uvesti obaveznu primenu istih boja na svim odgovarajućim delovima iste kuće. Ova mera ne bi iziskivala nikakvo povećanje troškova, već jedino prilagođavanje pojedinačnih radova opštem konceptu uređenja.

Ovakve, naizgled male, stvari mogu bitno uticati na poboljšanje opšte slike uredenosti i komunalnog reda.

Kao deo eksterijera vidan često sa udaljenosti i odozgo, krovni pokrivači bitno deluju u opštoj slici kako pojedinog objekta, tako i celine Starog Grada.

U cilju očuvanja istorijske autentičnosti i «urbane patine» treba zadržati stare pokrivače od starih kanalica uz neizbežno pretresanje i impregnaciju materijala.

Vidne delove kamina i stare dimnjačke glave sačuvati uz potrebnu konsolidaciju. U ovakvom području nema mesta za raznovrsne oblike dimnjačkih glava, koji su danas oblast nekontrolisane «kreacije» na mnogim novim, posebno vikend-kućama.

AMBIJENT

— Zastori ulica i dvorišta.

Stariji načini pokrivanja ulica sačuvani su na nekoliko mesta u gornjem i srednjem delu Starog Grada. Pokrivači se sastoje od manjih kamenih ploča ili lomljenih komada, neretko i oblutka. Tehnike su različite od popločavanja relativno pravilnim komadima do kaldrmisanja sitnijim i rustičnim. Na pojedinim mestima veće površine izdvojene su na polja nasatično postavljenim blokovima, što stvara i dekorativne efekte.

Novije tehnike pokrivanja ulica i trgova primenjuju veće i bolje klesane ploče, ili krupniji oblutak.

Zbog strmog terena ulice imaju zavisno od pada u podužnom profilu kose rampe ili stepeništa.

Na više mesta pokrivač je dotrajao ili je oštećen tokom izvođenja infrastrukture, odnosno kućnih priključaka. Uništeni delovi nadoknađeni su jeftinom zamenom-betonom.

Prilazi u središta razvijenih blokova i pojedina dvorišta imaju slična rešenja, kombinovana sa baštenskim stazama. Pri obnovi zgrada primenjuju se i neki noviji materijali, među kojima naročito beton.

Na situacionom planu prikazano je postojeće stanje uličnih zastora. Urbanističkim projektom treba utvrditi obavezu da se očuvaju i obnove stari zastori. U slučaju kada se postavljaju podzemne instalacije neophodno je izvršiti prepokrivanje oštećenih delova primenom iste tehnike uz moguću upotrebu starih komada.

Pojedine ulice i javne površine nemaju kameni zastor. Rešenja se ovde mogu tražiti od pločnika za delove trgova, platoa, veća dvorišta, do kaldrme i oblutka za uske ulice, staze, rampe i druge unutrašnje prometnice.

Beton treba isključiti kao materijal za prepokrivanje javnih površina.

— *Izlozi, firme, reklame.*

U sklopu obnove stare arhitekture predviđa se oblikovanje prizemnih otvora u originalnim oblicima, na mestima gde su ranijim pregradnjama probijani široki otvori-izlozi.

Takva mera vratiće nasledenoj arhitekturi izvorna rešenja i konstruktivnu stabilnost.

U Starom Gradu nisu brojne zgrade gde su ovakve preinake izvedene. Mnoge buduće funkcije neće iziskivati široke prizemne otvore za izlaganje robe.

Za isticanje obaveznih firmi i drugih natpisa o delatnosti mogu se primeniti rešenja na staklu izloga ili na ograničenim površinama zida kraj ulaza, na drvenim vratnicama i sl. Pritom treba isključiti takva tehnička rešenja koja iziskuju oštećenja kamenih fasada radi postavljanja ploča, sidrenja slova ili ispisivanje na malteru.

Na području Starog Grada i neposrednoj okolini ne treba odobravati isticanje reklama i drugih komercijalnih znakova na fasadama ili krovovima kuća.

— *Dizajn komunalne opreme.*

Planski i dugoročan uređivački poduhvat u Starom Gradu ne sme da izostavi pitanja postavljanja i načina obrada raznih elemenata komunalne opreme. Jer, mada, naizgled mali i nevažni, ovakvi delovi i detalji sudeluju u liku naselja, stvarajući ili utisak improvizacije, ili doživljaj stilizovanog reda.

U takve detalje koji čine vizuelno istaknuti deo ambijenta spadaju ulične svetiljke: na stubovima, konzolama ili samo nosećim kablovima. U nekim gradovima reprodukuju se stari sačuvani primerci stubova i svetiljki ili se rešenja traže u savremenoj stilizaciji, koja treba da zadovolji i funkcionalno i estetski.

Druga grupa obuhvata nazive ulica, brojeve kuća. Na trgovima i uglovima na povećanim tablama mogu se nalaziti natpisi o ličnostima ili događajima, čije ime trg i ulice nose. Ovdje je svakako neophodno obezbediti isto spoljašnje rešenje, materijal i oblik slova za sve takve table.

Oglasne table, ako već moraju biti unutar ovoga područja, mogu se smestiti na ograničenom broju mesta kod ulaza u Stari Grad, uz istovremeno ukidanje svakog drugog načina kojim se uzurpiraju prava javnog oglašavanja.

Korpe za otpatke na prometnim površinama, kod ulaza u grad na mestima zadržavanja građana i posetilaca, takode mogu biti objekt planskog rasporeda, i celishodnog oblikovanja.

Na pojedinim prostorima oko trgova, i unutar zelenih površina mogu se postavljati stabilne klupe, jednoobrazne po materijalu i oblikovanju.

— *Javna rasveta.*

Kod projektovanja nove mreže elektroinstalacija za javnu rasvetu treba zadatkom obuhvatiti dva cilja: redovnu-funkcionalnu i povremenu-sezonsku, svečanu.

Za prvu postoje tehnički standardi u pogledu osvetljaja jačina svetiljki i dr. U prostornim okolnostima i ambijentalnim uslovima u Starom Gradu verovatno će biti povoljno kombinovano rešenje sa svetiljkama na stubovima za veće javne površine, ili na konzolama za uske ulične koridore između starih kamenih kuća.

Posebna rešenja sa primenom niskih baštenskih svetiljki mogu se primeniti na pojedinim položajima oko gradskih utvrđenja okruženih parternim zelenilom i na drugim hortikulturno obrađenim površinama.

Topografska razuđenost Starog Grada i njegova izloženost u opštoj panorami Novoga omogućavaju stvaranje upečatljivog noćnog mizanscena pomoću električne rasvete. Za to stoje na raspolaganju reljef tla, masivi tvrđava, konture zidina, krovovi, grupacije zelenila.

Po svome položaju i urbanom sklopu Stari Grad je prirodno predviđen za ostvarenje raznovrsnih sadržajnih utisaka. Dosadašnja rešenja treba i mogu da budu proširena ne samo brojem reflektora već pre svega izborom pravih motiva i kombinacija.

U traženju rešenja morali bi se obavezno izbeći svi elementi i efekti jeftine dekoracije i šarenila, koji sa svojim efemernim prisustvom nameću trajnom obliku istorijskog ambijenta snažnog likovnog dejstva.

Zelenilo

Jedna od bitnih oznaka Herceg-Novog, obilje zelenila javlja se i na području Starog Grada u različitim oblicima. Analiza postojećeg stanja prikazana je na posebnom situacionom planu.

U prostorno skućenim i ugrađenim dvorištima stvorena su atrijumska rešenja sa lozom, puzavicama, cvećem.

Vrtovi na slobodnijim okućnicama sadrže više stabala mediteranske flore ili južnog voća, kao i cvetne partere. Na stenovitim obroncima prema moru rastu kaktusi i drugi tropski oblici vegetacije.

Među prostornim rešenjima ističe se bašta Doma Armije. Na istočnom delu Starog Grada i pod njim uređeno zelenilo prepusta prostor samonikloj vegetaciji, koja je prema moru potpuno ovladala.

Neki delovi gradskih bedema obrasli su rastinjem kakvo može da deluje agresivno na kamene zidove svojim razgranatim korenovima ili rastvaranjem krečnjaka (kapara). Zato Urbanističkim projektom treba odrediti načine zaštite starih objekata raspoloživim

hemijskim sredstvima ili drugim metodama. Posebno je važno naći trajna rešenja za jugoistočno područje uraslo u divlju vegetaciju, uzimajući pritom u obzir i pitanja moguće erozije tla.

U projektu uređenja vidnu ulogu treba da dobije pejzažna arhitektura zbog stručne nege postojećih zelenih površina i formiranja novih.

Široko područje inicijative i ličnog rada ostaje kao i dosad žiteljima ovoga područja, stanarima i vlasnicima kuća, čiji su prethodnici umeli da stvore prave arboretume trajne vrednosti, kako pejzažne, tako i kulturno-istorijske.

Urbani pejzaž

Uporedna analiza današnje panorame Herceg-Novog sa starim vedutama iz doba Mlečana, crtežima i fotografijama iz prošlog veka i sa početkom ovoga, pokazuje velike razlike, koje nadmašuju sličnosti.

Do devetnaestog stoleća područje Starog Grada omeđeno zidinama jasno se izdvajalo u prirodnom okruženju sa retkim gradnjama. Na zapadnoj strani se formiralo predgrađe sa trgom (borgoburg). Pod njim uz more skladišta i privredne zgrade. Dalje na obali izdvojen kompleks Lazareta. Sa suprotne, istočne strane prazan prostor. Na severu putevi za Kotor i Dubrovnik.

Niz kasnijih planova i panorama u hronološkom sledu pokazuje kako Stari Grad u zidinama sve više obrasta okolnim četvrtima koje postaju prostranije i gušće izgrađene.

Taj proces urastanja istorijskog jezgra u tkivo razvijenog gradskog naselja traje i danas. Novogradnje se ne zaustavljaju pred zidinama. One se javljaju i unutar njih, naročito posle zemljotresa. Nekoliko porodičnih zgrada stvaraju precedan da se ovakav proces nastavi uz potrebne saglasnosti ili prećutno, svakako preustrojenja Urbanističkog projekta.

Na taj način principijelno pitanje odnosa staro-novo nije topografski ograničeno na područje van zidina, već se nametnulo i Starom Gradu, kao donekle svršena činjenica. Jer, mora se u normalnom redosledu prvo naći i odgovoriti na pitanje: da li se u Starom Gradu uopšte može dozvoliti novogradnja; ako principijelno može, na kojim mikrolokacijama i sa kojim uslovima za oblikovanje, primenu materijala i dr.

U neposrednom susedstvu sa teško oštećenim i napuštenim starim kamenim kućama novogradnja se teško može opravdati kao rešavanje egzistencijalnih pitanja stanovanja. U sklopu obnove Starog Grada na planerskoj rang-listi prioriteta, pojam i praksa novogradnje bi se morali nalaziti na dnu lestvice. Oni su ipak među prvima, ne samo u projektnim elaboratima, već i na terenu. Verovatno da bi neke novosagrađene kuće mogle izdržati normalne kriterijume s obzirom na projektovane oblike i solidnost gradnje.

Problem ovde nije toliko u domenu arhitekture koliko urbanizma istorijskog i savremenog. Slobodne neizgrađene čestice su

rezervati za istraživanja najstarijih graditeljskih slojeva. Takođe, to su potencijalni prostori zajedničkog korišćenja, obrađenog zelenila i sl.

Neke stare kule i bedemi zarobljeni su zgradama čija je vrednost jedino ekonomska. Pravač rešavanja trebalo bi da bude oslobađanje starih utvrđenja od bezobzirno lociranih kuća. Normalno da ceo tok otkrivanja i oblikovanja istorijskog lika Starog Grada mora da potraje zbog sredstava, amortizacije nekih bezvrednih objekata i drugih razloga. Bitno je pritom da se ovom inače teškom i sporom uređivačkom poduhvatu ne dodaju objekti i postupci koji sve komplikuju.

Stari Grad ne može više biti slobodan u prostoru i okružen samo morem i motivima prirode. Ali ne mora na drugoj strani biti prepušten neumoljivom valu gradnje i korišćenja svake stope slobodnog tla. Međuprostori se u ovakvom i u sličnim slučajevima mogu oblikovati zelenim cezurama i nižim gradnjama u zaštićenoj zoni koja je šira od fizičkih granica Starog Grada.

ŠKOLJAK
1:500

tematski prikaz

ARHITEKTONSKA VILBERZALICA
FIZIKE I STRUKTURE

tabela: 06

legenda:

- ZONIRANI ORONI KRAJINO
- OROVNAKLE ZONIR
- ZONIRANJE ZA KRAJINOVA
KULTERO
- PRAVINE ZA OROVNO ZONIRANJE
(TAVRITING)
- ZONE ZA OROVNO KRAJINOVA
I ZONE ZA OROVNO KRAJINOVA
KRAJINOVA
- ZONE ZA OROVNO KRAJINOVA
KRAJINOVA
- ZONE ZA OROVNO KRAJINOVA
KRAJINOVA
- ZONE ZA OROVNO KRAJINOVA
KRAJINOVA

urbanistički projekat

**STARI
GRAD**

HERCEG NOVI

1:500

Šifra	Opis
1	...
2	...
3	...
4	...
5	...
6	...
7	...
8	...
9	...
10	...

1:1
 1:2
 1:3
 1:4
 1:5
 1:6
 1:7
 1:8
 1:9
 1:10
 1:11
 1:12
 1:13
 1:14
 1:15
 1:16
 1:17
 1:18
 1:19
 1:20
 1:21
 1:22
 1:23
 1:24
 1:25
 1:26
 1:27
 1:28
 1:29
 1:30
 1:31
 1:32
 1:33
 1:34
 1:35
 1:36
 1:37
 1:38
 1:39
 1:40
 1:41
 1:42
 1:43
 1:44
 1:45
 1:46
 1:47
 1:48
 1:49
 1:50
 1:51
 1:52
 1:53
 1:54
 1:55
 1:56
 1:57
 1:58
 1:59
 1:60
 1:61
 1:62
 1:63
 1:64
 1:65
 1:66
 1:67
 1:68
 1:69
 1:70
 1:71
 1:72
 1:73
 1:74
 1:75
 1:76
 1:77
 1:78
 1:79
 1:80
 1:81
 1:82
 1:83
 1:84
 1:85
 1:86
 1:87
 1:88
 1:89
 1:90
 1:91
 1:92
 1:93
 1:94
 1:95
 1:96
 1:97
 1:98
 1:99
 1:100

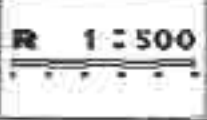
tematski prikazi
 zbornice stari grad
 SPRAVNOŠĆI ODRŽAVANJA

tablica: 15

legenda:

urbanistički projekat
STARI GRAD
 HERCEG NOVI

0	
1	2
3	4
5	6
7	8
9	10
11	12
13	14
15	16
17	18
19	20
21	22
23	24
25	26
27	28
29	30
31	32
33	34
35	36
37	38
39	40
41	42
43	44
45	46
47	48
49	50

1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000
-------	--------	--------	--------	---------

tematski prikaz:
URBINE POLOGOVA

tabela: **17**

legenda:

- LOKALNA ZBIRKA PAMENIKA
- STARIJA VEŠTAČENJA
- TRAJNITI SLOJEVI
- LOKALNI REKAVI
- PROMETNI IM
- STARIJA LITAZKA
- VEŠTAČKI PROJEKTI

urbanistički projekat
STARI GRAD
 HERCEG NOVI

M 1:500

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000	1:20000	1:50000	1:100000	1:200000	1:500000

Datum: 1978. godine
 Izradio: [ime i prezime]
 Mesto: [mesto]
 Skala: 1:500
 Broj: [broj]

Datum: 1978. godine Izradio: [ime i prezime] Mesto: [mesto] Skala: 1:500 Broj: [broj]
---

tematski prikaz:
 1978/1985 30/07/78
 OBRADAK PISANJA

tablica: 18

legenda:

- KAMENI**
- ▣ KAMENI
  - ▢ KAMENI
  - ▤ KAMENI
  - ▥ KAMENI
  - ▧ KAMENI
  - ▨ KAMENI
  - ▩ KAMENI
- DRUGI**
- SLOBODNI PROSTOR
  - NEKORISTANA TERENSKA OGRANIČENJA
  - HISTORIJSKA
  - SLOBODNI PROSTOR
  - PRAVA

urbanistički projekat
STARI GRAD
 HERCEG NOVI

Skala: 1:500
 Datum: 1978. godine
 Izradio: [ime i prezime]
 Mesto: [mesto]
 Broj: [broj]

Datum: 1978. godine Izradio: [ime i prezime] Mesto: [mesto] Broj: [broj]

Datum: _____
 Mjerilo: 1:500
 Projektant: _____
 Izvršitelj: _____
 Datum: _____
 Mjerilo: _____
 Projektant: _____
 Izvršitelj: _____

1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000	1:25000	1:50000	1:100000	1:250000	1:500000	1:1000000
-------	--------	--------	--------	---------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------

tematski prikaz
 postojećih stave objekata
 i stanje s. i. d. i. p. o. n. i. m.

Tabela: 19

legenda:

- FALDIRA
- TRAVIJA
- JUNA KUPA
- K. OŠTINE ROKA
- NEKRETNOSTI
- LIM. I. DR. STREPE
- VRTI
- ALIANTI
- SVOJII VRTI

urbanistički projekat
STARI GRAD
HERCEG NOVI

M 1:500

1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000	1:25000	1:50000	1:100000	1:250000	1:500000	1:1000000
-------	--------	--------	--------	---------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------

1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000
-------	--------	--------	--------	---------

Izvršni prikazi
postojeće stanovo

Tabela: 20

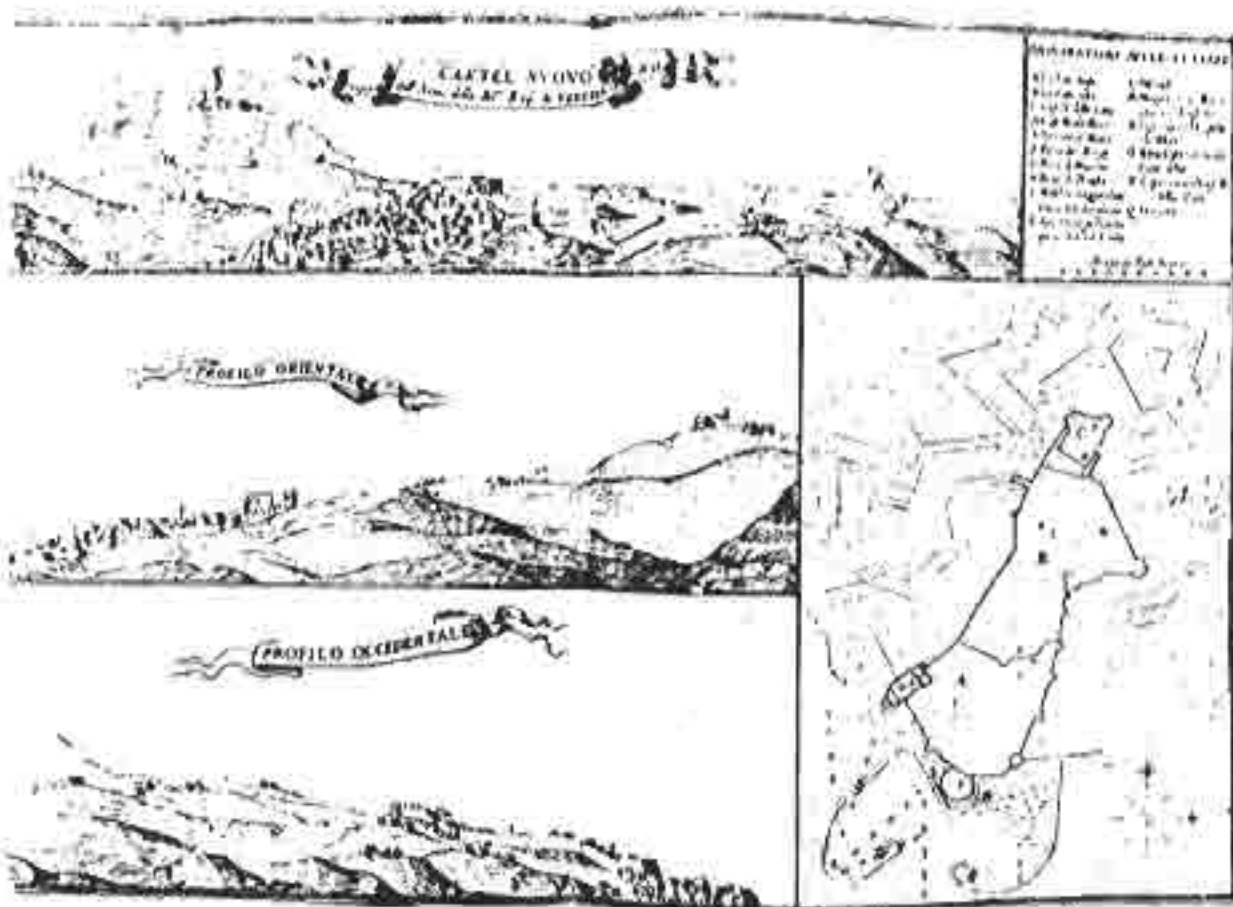
legenda:

- STANOVANJE**
- POSREDOVANJE PIVU SPOLJA**
- TRAZI**
- NIJEZ - NIJEZ STANOVI**
- TRAZI**
- COVA STANOVI**
- TRAZI**
- Autobus stanovi**
- Ukloni - iznova postaviti**
- Ukloni - iznova postaviti**

urbanistički projekat
STARI
GRAD
BERC EG NOVI

R 1:500

1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000
0	10	20	30	40

Conquistato dall'Armata della Serenissima Repubblica di Venezia, l'anno 1687, Marciana Cod. It. VII-94 (10051) pag. 23 bis.

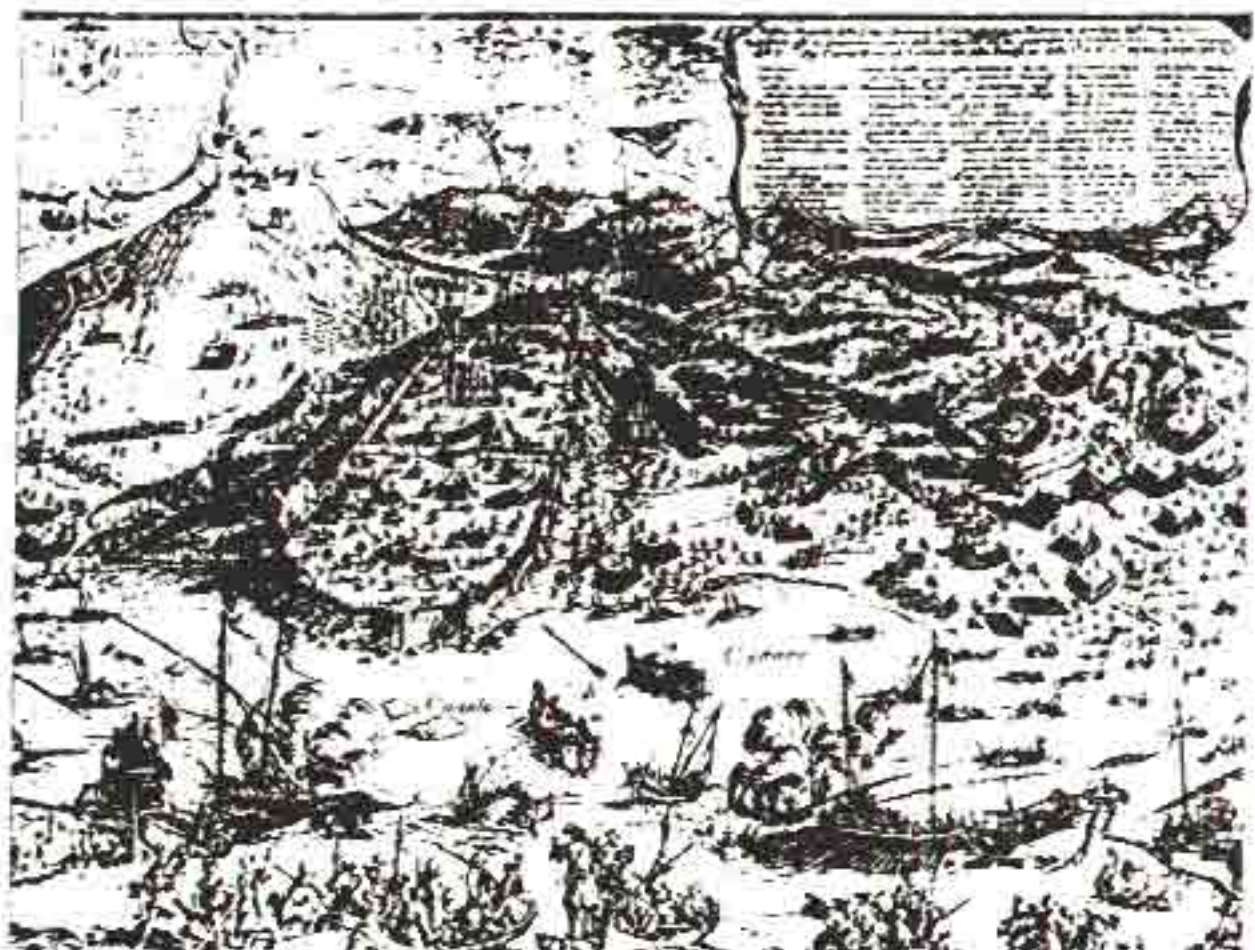
Veduta di CASTEL NUOVO di Maestro.

Veduta di Castel-Novo, parte di Maestro. Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom (17. vek).

Pianta di Castel Nuovo. 170(8) giugno. Museo Correr P. D. —C 845/9.

Napad Mlečana na turski grad 1687. godine. Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Disegno topografico del canale di Cattaro, descritto del padre Coronelli in Venezia a l'anno MDCLXXVIII. Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Castel Nuovo. Conquistato dall'Armi della Ser^{ma} Rep. di Venezia l'ano 168(7). Marciana COD.IT. VII-94 (10051)
pag 23 bis.

Na istom listu prikazani su osnova i tri izgleda: prema moru, istoku i zapadu. U desnom gornjem uglu je legenda: A. Donji grad (La Citta bassa), B. Gornji grad (La Citta alta), C. Kastel grada (Castello della Citta), D. Kastel mora (Castello da Mar), E. Kula uz more (Torrione al Marc), F. Vrata burga (Porta del Borgo), G. Vrata ka moru (Porta di Marina), H. Peraška vrata (Porta di Perasta), I. Velika džamija sada crkva sv. Jeronima (Moschea maggiore hora chiesa di S. Girolamo), K. Druga crkva fratara Kapucina posvećena sv. Franu (Altra Chiesa de Padri Capucini dedi-ta a S. Franco), L. Bolnica (Ospitale), M. Magacini municije u Kastelu (Magazini de Monizioni nel Castello), N. Cisterna u Kastelu mora (Cisterna nel Castello da Mar), O. Druga cisterna u Gornjem gradu (Altra cisterna nella citta alta), P. Cisterna u kastelu grada (Cisterna nel Castello della città), Q. Fontana.

1. Perspektivni prikaz prema moru. Grad posmatran sa jugoistoka, odozgo. Na istočnoj strani bedem sa nekoliko kula između toriona Sv. Ane i Sv. Jeronima. Ističu se oba kastela na stenovitim obroncima. Pri vrhu otvori za topove. Teritorija je podeljena poprečnim bedemom na dva dela (Gornji i Donji grad). U Gornjem gradu su dve džamije (na današnjem trgu i blizu poprečnog bedema).

2. Istočni profil. I ovde su označena dva minareta u Gornjem gradu. Od položaja Sv. Ana do Peraških vrata ucrtane su još četiri kule na bedemu koji ih spaja.

3. Između gradskih vrata i donjeg kastela nema kula.

Izgled grada sa zapadne strane. (17 vek?).

Veduta di Castel Novo dalla parte di Maestro.
Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Na gradskom zidu između dva kastela ima nekoliko kula. Ističe se ona iznad vrata. Prema Forte Mare pri vrhu su otvori za topove.

Širok put vodi prema kopnenim vratima. Drugi bliže obali krivolinijske trase penje se do lučkih vrata. Na prostoru van grada nekoliko rasutih objekata.

Herceg-Novi početkom 18. veka.

Pianta di Castel Novo. 170 (8 ?) giugno.
Museo Correr P.D.—C 845/9.

Plan grada unutar zidina. Ucrtan perimetar sa kulama i kortinama. Osnovna vodovodna mreža. Pojedinačno su prikazane važnije građevine, a ostali blokovi okvirnim linijama.

Donji grad označen kao Citadella. Kastel kao Fortezza da sopra. Forte Mare-Castel da Marina. Polubastion uz more — Batteria di Mare. Kružna kula na jugoistočnom uglu — Torrión di S. Ana. Kula-bastion na uglu istočnog utvrđenja ima naziv Torre di S. Gir^{mo}. Potkovičasta kula iznad gradskih vrata obeležena je sa Torrión. Od gradskih vrata naznačena su kopnena-Porta di terra, lučka-Porta di Marina, kao i Peraška-Porta di Perasto.

Na trgu je objekat pravougaone osnove na kojoj je upisano Domo. Ima centralni prostor kvadratne osnove sa tremom na zapadnoj strani.

Uz ugao sa južne strane između kvadratne osnove i trema mali kvadrat označava možda položaj zvonika — verovatno nekadašnjeg minareta koje je pripadalo džamiji pretvorenoj u crkvu.

Južno od trga između dve ulice je prostran kompleks zgrada, kome nije ucrtana unutrašnja podela. Na parceli piše: Palazzo dell' E^{mo} Proveditore-palata Providura. Istočno od ove građevine i sa druge strane ulice nalazilo se kupatilo (Bagno).

Sa gornje strane podeonog bedema je krupna građevina — džamija (piše Moschea). Ispod pomenutog bedema je bolnica — Spedale. Na položaju samostana je grupa zgrada i tekst: Cappucini.

Prema središtu Donjeg grada (Citadella), na položaju gde se ulice ukrštaju nacrtana je osnova građevine u kojoj je izgleda zapisano: Moschea vecchia (stara džamija). Ima orijentaciju kao i džamije u Gornjem gradu.

U jugoistočnom delu Donjeg grada nalazila se pekara (Forno).

Plan je posvećen osobito prikazu vodovodne mreže koja ima dva izvorišta: jedno je Karača, a drugo van grada. Oba ova toka spajaju se kod baterije uz more-Mezzaluna.

Delimični prevod legende:

A. Fontana Sv. Klare sa vodovodom građenim iznova, koji (ističe) u more kod Baterije.

C. Fontana na trgu povezana vodovodom E koji nastavlja podeljen na dva ogranka.

FF. Vodovodne školjke (vaschi) istočnog ogranka fontane na trgu koji se obnavlja za potrebe palate Providura.

GG. Zapadni ogranak koji snabdeva posadu i Kastel uz more.

L. Bunar za kišni i izvorišnu vodu.

NN. Palisade podignute odmah nakon rušenja bedema.

LMN. Mesto umutar koga su sve kuće ostale opustošene.

Herceg-Noví u 17. veku.

Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Mlečani napadaju turski grad sa kopna i mora 1687. god. Detaljno je prikazan odbrambeni pojas sa tvrđavama. Po sredini je poprečni zid na kome su dvojna vrata prema krajevima. Uz more je istaknut polubastion (Mezaluna). U središtu grada nacrtane su dve džamije jedna iznad druge odvojene neizgrađenim međuprostorom. Nad poprečnim zidom je veći dijagonalno orijentisan objekt iznad polubastiona. U blizini ove građevine je druga sa nadgradnjom nalik na kube (?).

Uz obalu pod tvrđavom nalazi se veliki objekt izduženog gabarita, na čijoj se sredini diže deo poput kule, kroz čije se prizemlje ulazi u ograđeni prostor. Od kraja ove zgrade do potkovičaste kule uz kopnena vrata je stenovit tereni pod zidinama, sa stazom ispred.

Boka Kotorska 1688.

Disegno topografico del canale di Cattaro, descritto del padre Coronelli in Venezia a l'anno MDCLXXXVIII.

Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Karta Boke Kotorske sa nazivima gradova, ostalih naselja i lokaliteta, crkava i manastira. Detaljnije su prikazane strukture Herceg-Novog, Risna, Perasta, Kotora.

МОНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС НА ОСТРВУ ЖАЊИЦЕ У ЛУШТИЦИ

ПОДАЦИ ЗА ИСТОРИЈУ КОМПЛЕКСА

Један помен цркве св. Марије »*de Sagnic*« (Жањице) постоји у документу из 1508. године који се чува у Историјском архиву Котора. То је опорука Мило-е Ради из Котора у којој он завјештава један перпер цркви св. Марије »*de Sagnic*«.¹

Игуман манастира Савина, Јанићије, описао је 1882. године црквицу Ваведена на острву у близини Жањице на Луштици. Из његовог описа сазнајемо да је 1880. године црквица поново освешена послје радова на њеној поправци и уређењу. Игуман наводи да се његови подаци ослањају на »предање народно« по коме су на острву живјели калуђери у ћелијама чији се трагови још виде. Помиње, такође, слике светитеља са ћириличким натписима као и »мједени печат са урезаном сликом храма и натписом« који се чува међу старинама манастира Савине.²

Шематизам православне епархије Бокошторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1881. доноси текст са поменутог печата који се односи на »порушени манастир Жањице на Луштици«.³

Године 1883. Шематизам доноси и дјелове сачуваних натписа са живописа цркве. У тексту стоји да је и западна фасада »ван цркве на зиду код звоника« била осликана.⁴

Младен Црногорчевић је у свом опису црква на Луштици⁵ доста простора посветио острву и објектима изграђеним на њему. Осим података које понавља из Шематизма за 1881, 1882, и 1883. годину, Црногорчевић описује зидове и куле утврђења, архитектуру и живопис црквице као и зденце, трем и врт.

¹ Историјски архив Котор, СН XXV, стр. 765.

² Шематизам православне епархије Бокошторске, дубровачке и спичанске за годину 1882, стр. 30.

³ Шематизам православне епархије Бокошторске, дубровачке и спичанске за годину 1881, стр. 29.

⁴ Шематизам православне епархије Бокошторске, дубровачке и спичанске за годину 1883, стр. 33.

⁵ Младен Црногорчевић, Цркве у Луштици, стр. 9—14.

Проф Сава Накићеновић у својој студији »Бока« преноси податке о острву, манастиру и црквици из Црногорчевићевог описа не доносећи никакве нове појединости.⁶

Иво Стјепчевић наводи документ из 1548. године у коме се Жањице помињу као мјесто гдје обитава један фрањевац.⁷

Дон Нико Луковић 1931. године објављује да је которски бискуп у свом канонском походу 1766. године могао да види на острву Жањице у унутрашњости цркве и споља насликане ликове »Бл. Дјевице« и остатке слика разних других светаца.⁸

Године 1930. Бошко Стрика је објавио опис и отисак печата манастира Жањице који се »чувао све до светског рата у манастиру Савиши«.⁹

Владимир Петковић наводи да је 1787. године »јеромонах Симеон Ивковић радио на обнови Световаведењскога манастира на Малом Острву код Ерцег-Новог«.¹⁰

Мирко Ковачевић је 1975. године објавио цртеж манастирског комплекса и датовао га у XV — XVI вијек.¹¹

ОПИС АНАСАМБЛА

Малено младо на јужној страни острва спојено је најкраћим растојањем са копном. Младо је заштићено од вјетра зидом који се у благом луку савија одвајајући се од југозападног угла утврђења према морској обали.

Исти начин заштите примијењен је и на сјевероисточном углу комплекса гдје се сјеверни зид продужава према истоку. На овом мјесту тако је створен заклон од вјетра код спољне бистијерне за кишницу.

Судећи по закривљености зида на сјеверној страни који прати облик бистијерне за воду, првобитно је на острву изграђена црква за зденцем, а затим је острво и насељено монасима. Истуреност положаја острва утицала је да се објекти на њему морају утврдити зидовима и угланом кулом. Чини се да су стамбени објекти подигнути једновремено са зидовима утврђења.

Иако је већ деценијама манастирски комплекс на острву Жањице напуштен, у великој мјери су сачувани архитектонски подаци на основу којих се може судити о организацији простора унутар њега.

⁶ Сава Накићеновић, Бока, Београд 1913, стр. 362—363.

⁷ Иво Стјепчевић, Превлака, Загреб 1930, стр. 63.

⁸ Дон Нико Луковић, Звјезда мора, Котор 1931, стр. 16.

⁹ Бошко Стрика, Далматински манастири, Загреб 1930, стр. 174.

¹⁰ Владимир Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, стр. 116.

¹¹ Павле Мијовић — Мирко Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцињ 1975, стр. 109.

Стамбено-економске просторије смјештене су уз јужни и источни зид утврђења. Биле су покривене једноводним крововима чији се трагови још могу запазити. Зидови ових просторија сачувани су до висине од око 2,0 м.

Угаона кула кружне основе сачувана је до кровног вијенца. Према подацима о положају таваница у њеној унутрашњости може се констатовати да је имала двије сиратне висине и једну приземну етажу. Улаз у кулу, на првом сирату, смјештен је са њене јужне стране гдје се долазило степеништем из црквеног дворишта. По ободу куле смјештене су пушкарнице. Кровни покривач је био од каналице.

Црква заузима централни положај унутар утврђења чији је облик у основи приближно квадратан. Оријентација цркве се за неколико степени разликује од правца пружања зидова и стамбених просторија, што се може сматрати још једним показатељем да је црква могла настати знатно раније у односу на утврђење.

Стање грађевине данас у битном је исто са стањем које описује Црногорчевић, осим што су нестали елементи трема на западној страни цркве и што је веома изражена препуштеност зубу времена овог изузетно вриједног ансамбла, у коме природне карактеристике острвца имају подједнаку важност као и архитектонске вриједности цјелине.

НОВИ НАЛАЗИ НА ЦРКВИ ВАВЕДЕЊА

Радовима на цркви Ваведења¹² на острву Жањице утврђене су двије основне фазе градње цркве и многе преправке у оквиру њих.

Након обијања малтера са западне фасаде запажено је да је црква изворно била нижа за око 50 цм судећи по косим спојницама ранијег крова које иду од преслице према стрехама. Према сјеверу уочена је и спојница на мјесту каменог олука који је одводио кишницу у резервоар, тзв. «бистријерну» издубљену у стијени у непосредној близини цркве.

¹² Радови на цркви Ваведења пресвете Богородице трајали су од 26. VIII 1985. године, до 23. IX 1985. године, са прекидом од 30. VIII до 16. IX 1985. године, у укупном трајању од 9 радних дана.

Према пројекту РО «Пројект» из Херцег-Новог радове је изводила оператива Општинског завода за заштиту споменика културе, Котор.

Пројект је предвиђао замјену кровног покривача од каналице, обијања малтера споља и у унутрашњости цркве, као и поновно малтерисање. Такође је било предвиђено да се обнови одвођење кишнице са крова системом покривног канала до засвобене «бистријерне» са сјеверне стране цркве.

Радови су започети сондажним испитивањем на крову, затим на западној фасади и у унутрашњости цркве. Како је на свим секторима дошло до нових података, који говоре о слојевитом споменику, радови су прекинати како би се новим пројектом који тек треба да се уради обухватила и нова сазнања.

Исти податак потврђен је на источној фасали испод накнадног малтера, гдје је утврђено да је првобитни покривач цркве био од камених плоча. На крову апсиде испод покривача од каналаце откривен је ранији кров од камених плоча, сачуван у потпуности.

Како данашњи свод не одговара овој првој фази цркве, закључује се да је у другој фази градње настао свод цркве, а тиме је и црква добила већу висину.

Првобитни свод је могао бити срушен у неком пустошењу, о коме још немамо поузданих историјских података, иако В. Петковић наводи податак о обнови храма 1787. године.

Судећи по горњој плочи часне трпезе, која се састоји од једног већег блока у средини и два бочна неправилна комада, чинило се да је часна трпеза узидана у простору апсиде, накнадно рјешење, и да је првобитна могла имати другачији облик. Уколико би та претпоставка била тачна, зид у подножју апсиде био би живописан и могло се претпоставити да је овдје живопис сачуван у већој мјери, обзиром на накнадну испуну овог простора каменним зидом.

Приликом демонтаже ове испуне, већ на 30 цм од горње површине, запазили су се оштри врхови стијења који су исто-вјетни са оним на острву изван зида утврђења. Даљим отварањем, утврђено је да је зид апсиде настао око оштре хриди коју покрива часна трпеза.

Тек геодетским снимањем моћи ће се са тачношћу утврдити да ли је положај цркве централан у односу на цијело острво, односно да ли је сам олтарски простор у средишту цијелог острва.

Анализом звоника на преслици, чије је првобитно окно било јако издужено у односу на ширину, а издизањем свода накнадно дјелимично зазидано, може се претпоставити да је овај звоник један од најстаријих на овом подручју. Преслица је настала једновремено са западним зидом (има исту технику зидања) и омалтерисана је. Окно преслице је преломљено у тјемену. Лук окна је зидан плочастим каменом. Сличан облик преслице, али са полукружним окном срећемо на острву Брачу (црква св. Јурја у Стражевнику), која је према Доманчићу датирана у XII вијек.¹³

Портал цркве величине 56/160 цм састављен је од крушних непрофилисаних блокова камена. Представља изворно рјешење. Над њим је лунета полукружног облика чије се зидање не разликује испод малтера. Камена плоча 35/60 цм са окулусом за осветљење унутрашњости, узидана је изнад ње. Окулус је оперважен мотивом »жироке на рабош«. У пољу изнад окулуса урезан је крст чији су краци истих дужина.

¹³ Давор Доманчић, Брач у раном средњем вијеку, Повеља, 1984, стр. 31—36.

ФРЕСКЕ

Приликом пажљивог обијања малтера са западне фасаде, утврђени су остаци фреско-малтера испод накнадног слоја дебљине 4—6 цм. Утврђено је да је фреско-малтер био веома оштећен атмосферилијама у моменту накнадног малтерисања. Ова оштећења су могла бити слична оштећењима малтера која се данас могу видјети на преслици, гдје су поједине површине малтера отпале, док су преостале назубљене по ивицама, још везане за камену подлогу. На западној фасади накнадни малтер је потпуно такве празнине, а прекрио површине сачуваних трагова фресака.

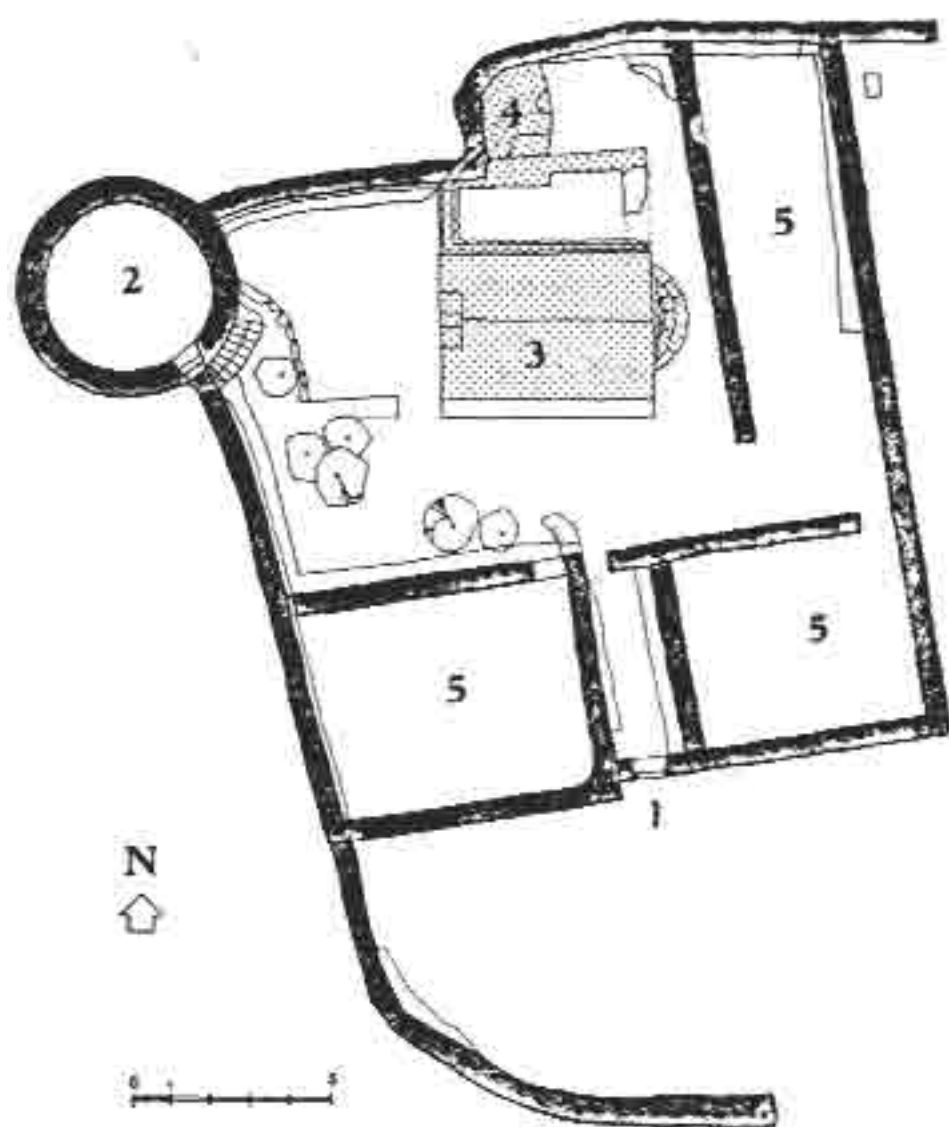
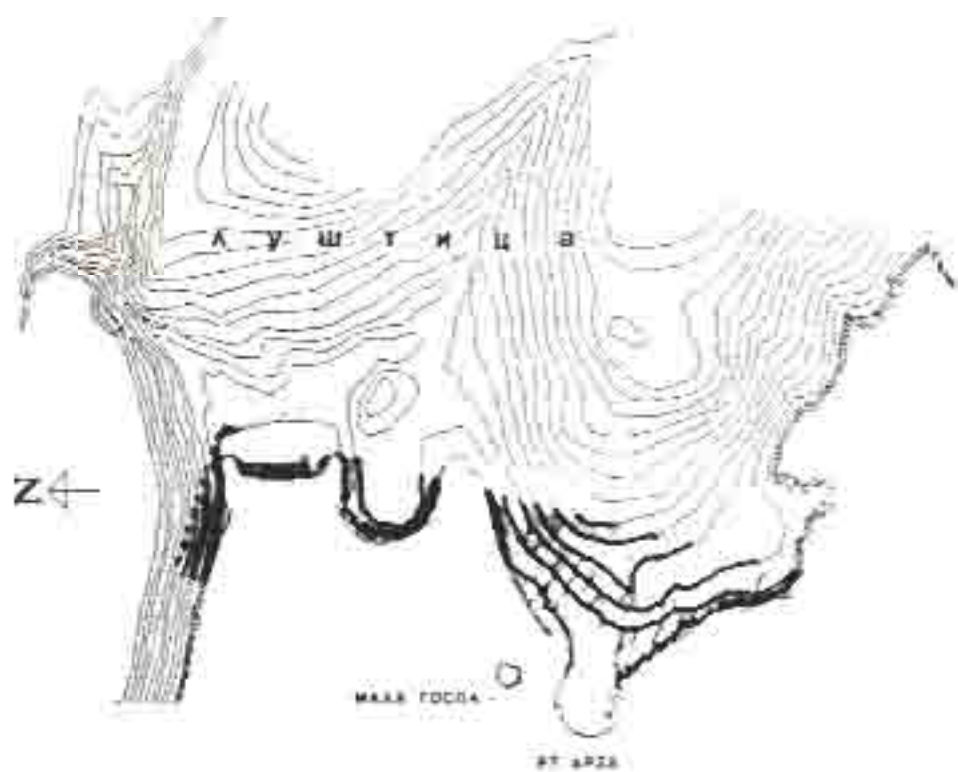
На сјеверној фасади нису запажени трагови фреско-малтера, док јужна фасада није истражена.

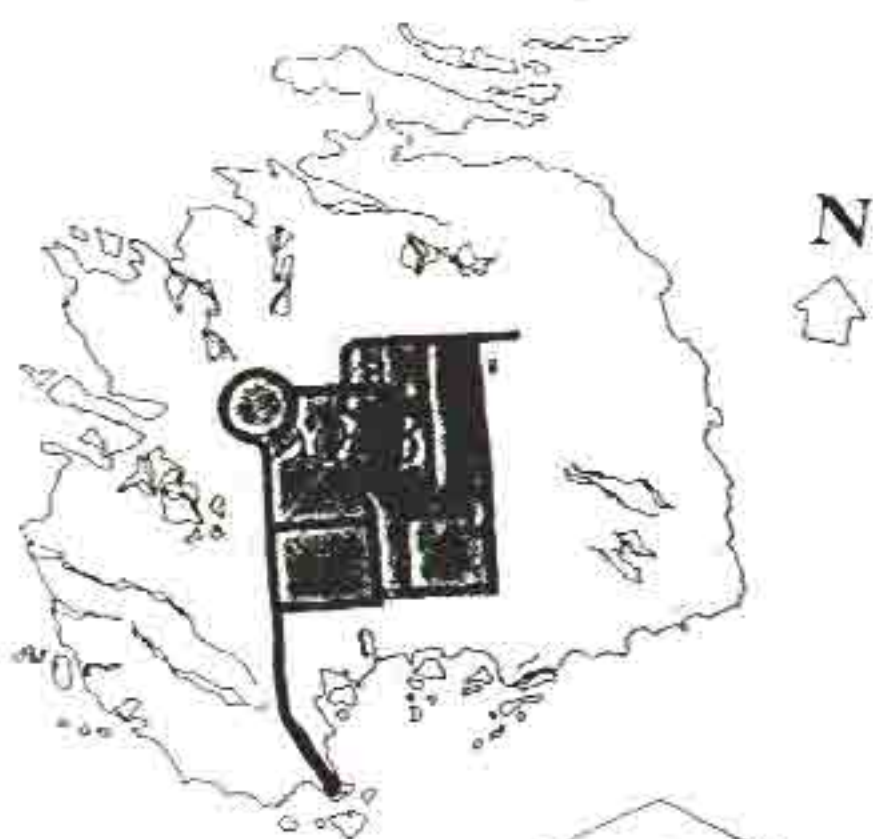
Према писаним изворима с краја XIX вијека, источна страна цркве била је осликана.

Данас се могу запазити остаци црвене и жуте боје на сјеверној половини апсиде, дјелимично и на источном зиду. Чини се да су то били осликаши квадери камена у правилном правоугаоном слогу са алтернацијом црвених и жутих блокова.

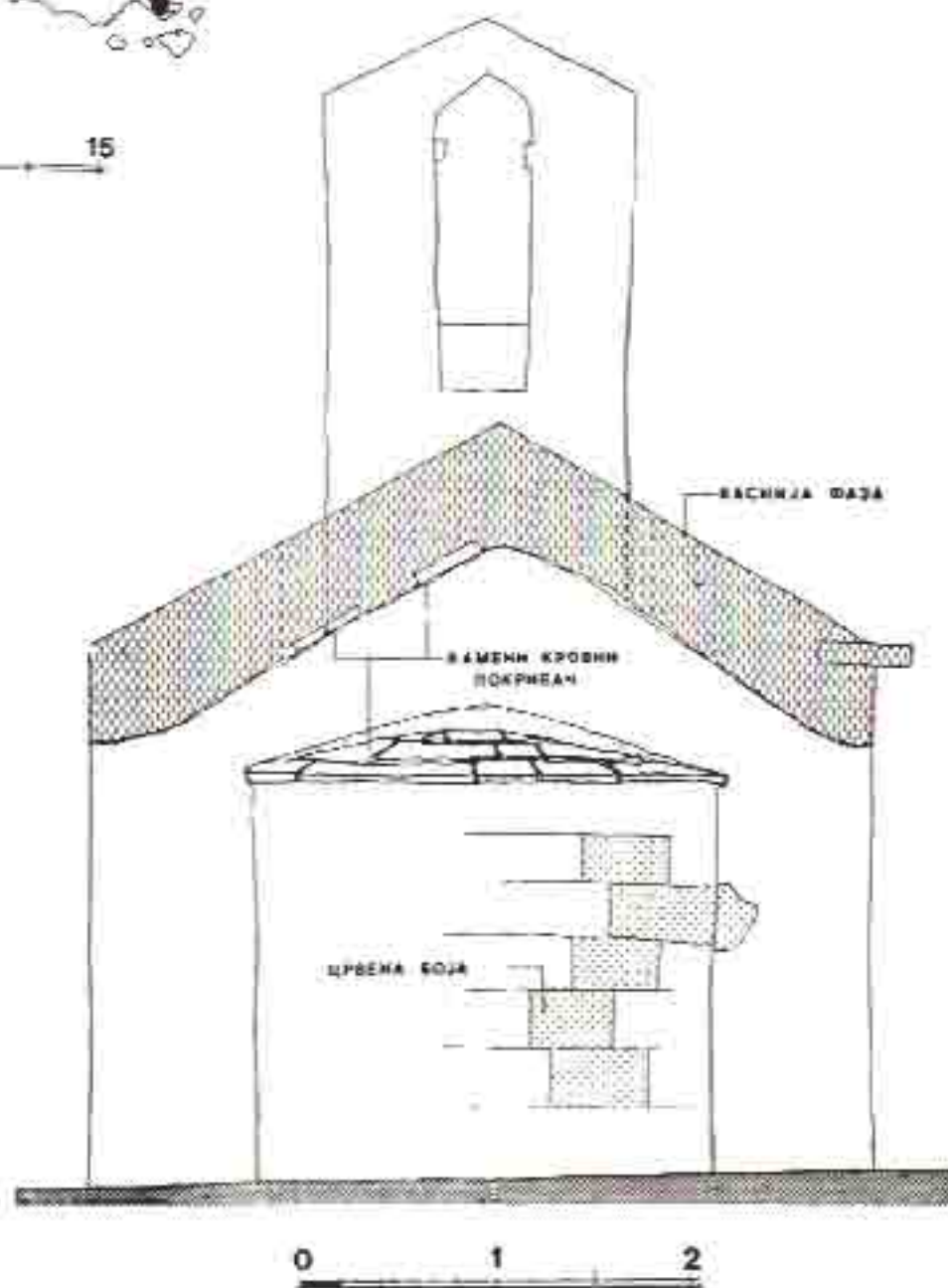
У унутрашњости цркве, која је омалтерисана јаким кречним малтером, такође су запажени остаци живописа. Једном сондом ширине 20 цм на сјеверном зиду, као и сондом изнад часне трпезе у апсиди, утврђено је да постоје трагови живописа, који је претходно морао бити механички уклоњен да би се извело накнадно малтерисање са исправљањем неравнина зида помоћу комада опеке. На своду, према западном зиду, запажају се трагови живописа на ширини од 10 цм. Остала површина свода прекривена је калцинисаном скрамом као и малтером, тако да се не може утврдити граница сачуваности сликарства на њему.

На осталим површинама зидова нису извршена сондажна испитивања у циљу утврђивања остатака фреско-сликарства.

0 5 15

S u m m a r y

MONASTERY COMPLEX ON ZANJIC ISLAND, LUSTICA

Zorica CUBRILOVIC

During the repair works in the Vavedenje Church, September 1985, new evidence was obtained concerning both the church itself and the fortified monastery complex built on the Island of Zanjic as well as the other buildings on it.

Pure natural characteristics of the small island and the architectural-historic value of the monastery built on it in the 15th to 16th century have not been sufficiently treated from the point of basic data of the degree of study to the present day. The purpose of this paper is to pay attention to this monumental unity in order to have these objects protected from decay and revived in best way as soon as possible.

CRKVA SV. GEORGIJA U RADOVANIĆIMA

UVOD

Poluostrvo Luštica, koje sa jugoistočne strane zatvara Bokotorski zaliv, obiluje raznovrsnim spomenicima materijalne kulture. Život na ovom primorskom području začel je veoma rano, o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi širom poluostrva, od kojih neki datiraju još iz praistorije. Međutim, ovaj jedinstveni prostor i njegovi vrijedni spomenici vjekovnog graditeljskog, slikarskog i drugog stvaralaštva, široj javnosti ostali su gotovo nepoznati. Nakon katastrofalnog zemljotresa od 15. aprila 1979. godine, zahvaljujući naporima čitave jugoslovenske zajednice i angažovanju Samoupravne interesne zajednice za nauku i kulturu iz Herceg-Novog, kao nosioca posla, i u tom pravcu učinjeni su prvi značajni koraci. Tako je već u prvoj polovini 1984. godine, u okviru Programa sanacije kulturno-istorijskih spomenika, i u ovom dijelu hercegnovske opštine započela sistematska stručna obrada sakralnih objekata. Na samom početku ove značajne akcije ekipe stručnjaka Radne organizacije za projektovanje »Projekt« iz Herceg-Novog arhitektonski je snimila, a zatim i izradila projektnu dokumentaciju za sanaciju i revitalizaciju jedanaest većih i manjih crkava »razbacanih« po starim naseljima, širom najjužnijeg jugoslovenskog poluostrva.

U nastavku ukratko ćemo se osvrnuti na malu crkvicu posvećenu sv. Georgiju u selu Radovanići, koja zbog svoje izvanredne ambijentalne, arhitektonske i kulturno-istorijske vrijednosti, kao i zbog dragocjenog ikonostasa, oslikanog rukom Rafaila Dimitrijevića, jednog od najboljih majstora bokeljske ikonopisne škole, jedinog u cjelosti sačuvanog do naših dana,¹ to sigurno i zaslužuje.

LOKACIJA

U Radovanićima, najvećem selu i nekadašnjem centru Luštičke Opštine,² podignutom u zapadnom dijelu poluostrva, na nad-

¹ Mr Rajko Vujičić, Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici, Zbornik Boka 13—14, Herceg-Novi 1982, str. 419.

² Marija Crnić-Pejović, Organizacija i rad uprave luštičke opštine 1912—1933. godine, Zbornik Boka 17, Herceg-Novi 1985, str. 129.

morskoj visini od oko 150 m, u pitomom i pitoreksnom primorskom ambijentu, među stoljetnim borovima i drugim mediteranskim rastinjem, smjestila se mala crkvena građevina, koja svojim jednostavnim kubusom, skromnih dimenzija, prosto »izranja« iz okolnog terena. Sagrađena je na manjoj zaravni, nedaleko od parohijske crkve sv. Nikole, u neposrednoj blizini puta za selo Brguli. U sklopu većeg kompleksa, jugozapadno od hrama, smještene su još: zemljotresom teško oštećena i napuštena zgrada jedne od najstarijih škola na Luštici i u Boki Kotorskoj, koju treba sanirati i sačuvati od daljeg propadanja i nova dvorazredna područna osnovna škola.

ARHITEKTURA I UNUTRAŠNJA OBRADA

U ovom dijelu ukratko ćemo se osvrnuti na postojeće stanje ovog sakralnog spomenika, zatečeno 25. juna 1984. godine, prilikom arhitektonskog snimanja.

Pošto nema pisanih tragova, tačno vrijeme nastanka crkve sv. Georgija sa sigurnošću se ne može utvrditi. Sudeći po vrijednom ikonostasu, koji je završen 1751. godine i detaljno obrađen u: Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici od Mr Rajka Vujičića,³ može se zaključiti, da je crkva bila sagrađena već u prvoj polovini XVIII vijeka. Da je na ovom prostoru i ranije postojala mnogo starija hrišćanska bogomolja, potvrđuju i danas vidljivi ostaci debljih kamenih zidova, koje je prvi opisao poznati bokeljski ljubitelj starina i strastveni istraživač naše kulturne baštine Mladen Crnogorčević⁴ još krajem XIX vijeka. Međutim za konačno potvrđivanje ove pretpostavke, bilo bi potrebno obaviti detaljne istražne arheološke radove na spomenutom lokalitetu.

Područje Bokokotorskog zaliva, na kojem je crkva sagrađena, bilo je vjekovima izloženo raznim uticajima. Gotovo svi sakralni objekti, nastali duž jadranske obale u to vrijeme, a i ranije, vezivani su, kao po pravilu, za uticaje susjedne Italije ili Vizantije, pa tako primorska crkvena arhitektura, nastala na poluostrvu Luštici, predstavlja u stvari sintezu raznih stilova, kojoj su domaći neimari, urođenom vještinom i vjekovnim iskustvom, dali svoj pečat.

Iako je nastala u doba Mletačke dominacije u Boki Kotorskoj, crkvica sv. Georgija svojom arhitekturom nastavlja tradicije primorskog srednjevjekovnog graditeljstva. Njena prostorna kompozicija je skromna, sa jednostavnim linijama i simboličnom plastikom, a razudjenost joj se svodi samo na mali ispad polukružne apside.

Ukupna dužina ove crkvene građevine sa apsidom iznosi 7 m, a širina 4,05 m, a visina do sljemena 4,28 m. Građevinom dominira

³ Isto kao pod 1.

⁴ Mladen Crnogorčević, Crkve u Luštici, odštampano iz »Prosvjete«, str. 6.

Uz tekstualni dio prilažemo: osnovu, karakteristične presjeke i izgled crkve sv. Georgija u Radovanćima u razmjeri R 1:50, koje je izradio autor teksta, i dokument fotografije, koje je snimio Bogdan Cvjetković, dipl. ing. arh. Oba autora rade u Radnoj organizaciji za projektovanje «Projekt» Herceg- Novi, Spasića i Mašare bb.

PRILOG:

A. Načrti:

1. Osnova prizemlja
2. Podužni presjek
3. Poprečni presjek
4. Zapadni izgled
5. Južni izgled

B. Fotografije:

1. Perspektivni izgled sa zapada
2. Perspektivni izgled sa istoka
3. Pogled na ikonostas
4. Detalj carskih dveri
5. Detalj nadverja i krsta sa raspećem.

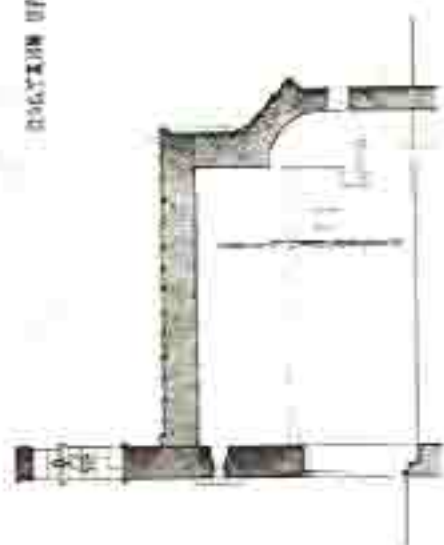
osnova prizemlja

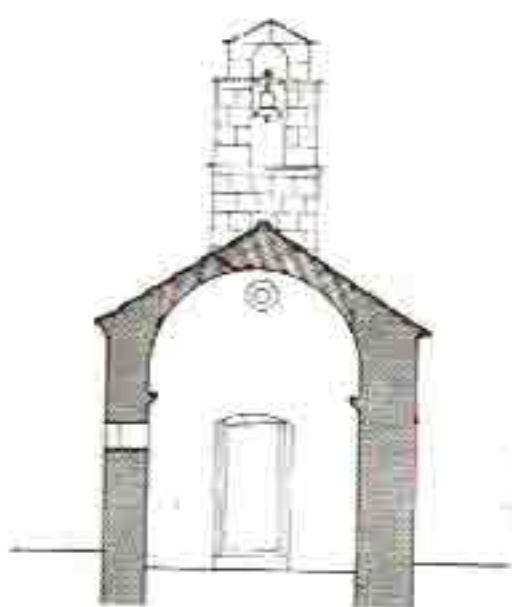
1:50

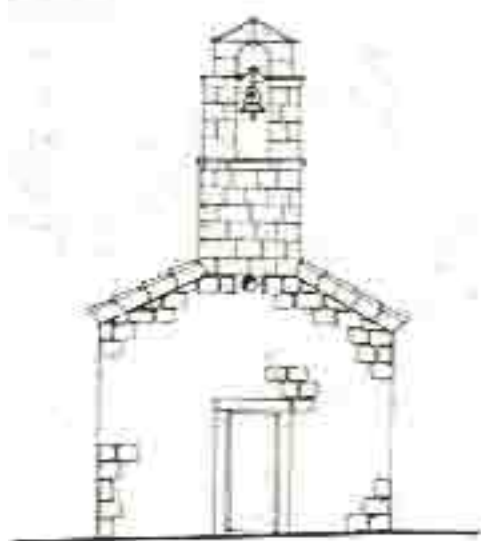
ПОПРЧНА ПРЕСЈЕКА

ПОПРЧНА ПРЕСЈЕКА

ЗАПАДНИ ИСТАС

ЈУЖНИ ИСТАС

BOKELJI KAO NABAVLJAČI ARBANAŠKIH ŽITARICA 1480—1700.

U vreme kad se približavamo mogućnosti da se naučno i podrobno obradi istorija naselja u Boki Kotorskoj, potrebne su neke studije ekonomske i socijalne problematike kako bi ta obrada bila kompleksna i da bi odgovarala sadašnjem stepenu i usmerenosti nauke. Pri tome treba voditi računa da valja istraživati duže vremenske odseke, jer od malih vremenskih isečaka ne može se sagledati razvitak, tako značajan elemenat u marksističkoj nauci, u prvom redu njenoj istoriografiji. U Boki Kotorskoj retko je koje naselje direktno ulazilo u svetsku povest kao Herceg-Novi turskog perioda, kad je grad predstavljao isturenu otomansku pomorsku bazu na Jadranu i kad je u prošlosti samog naselja više značio nego pre toga, pa i posle toga, sve do našeg velikog vremena razvitka socijalizma, kad Herceg-Novi postaje žiža turizma. Taj turski Novi, međutim, ne sme se metodološki izdvojiti iz svoje geografske i istorijske sredine, nego njegov razvoj treba komparativno pratiti.

Ovde je to praćenje obavljeno na osnovu dobro pretresene arhivske građe Dubrovnika, Kotora, Perasta, Zadra i podosta Venecije. Ove se arhivalije srećno dopunjuju, tako da dubrovački materijal daje komercijalnu stranu (cene, krediti, mere, osiguranja itd.), kotorski — momenat snabdevanja, borbe protiv zaraza, lokalni sukobi u ljordu Boke, peraški — slučajeve pomorskih podviga izvan Boke, slučajeve pri utovaru na arbanaškoj obali, važnije opštinske odluke i slično, dok mletačka građa Venecije i Zadra pruža elemente tzv. velike politike, privilegije, retko i količine robe itd. Roba koja se ovde obrađuje jesu žitarice, dakle osnovna hrana.

Kao Bokelji ovde su smatrani i Grbljani, Paštovići i Budvani, s obzirom da su predstavljali geografsko zaokruženje mletačkih poseda i da su ljudi iz tih lokaliteta učestvovali u istoj delatnosti — u izvozu jeftinog arbanaškog žita. S obzirom da je reč o privrednoj istoriji, insistiralo se i na komercijalnim elementima: cene, mere, vrednosti porudžbina, uslovi kredita, vreme akcije, način deobe dobiti, procenat profita u odnosu na uloženi kapital, stope osiguranja, državna pripadnost angažovanih brodova i krcača, re-

dosled i način utovara na pristaništima, robe u trampu, solidnost poslovanja i primena sile u njemu, rešavanje konflikata i pravne sankcije, odomaćivanje »običaja« i presedana u delatnosti i tome podobno. Kod periodiziranja uvažavani su veliki, prekretni politički događaji koji su bitno uticali i na mogućnost trgovanja.

I. DOVOZ ŽITARICA BOKELJA IZ ALBANIJE I ZAPADNE GRČKE 1480—1570.

Po dovršenom tursko-mletačkom ratu (1463—79) i padu Skadra (1478) i Herceg-Novog (1482) u ruke Osmanlija, Kotorani su zazirali od arbanaških luka, možda i zato što su im u tim pristaništima pravljene smetnje, te su bili primorani da se predaju krijumčarenju, na primer u oblasti Drača. Registrovana je neka nezatna količina pšenice u mestu Išmi (severno od Drača) u zastavštini jednog Dukadina koji se orodio u Kotoru. Neki Stjepan Paštrović unajmio je lađu koja je imala da plovi u »Romaniju« (područje bivšeg vizantijskog carstva) gde je Paštrović imao da utovari žito, i to za polovinu po računu venecijanskog zlatara, kome je polovina broda i pripadala; postavljeni kapetan, međutim, odbio je na Lopudu da nastavi plovidbu.¹

Kotorani su kupovali značajnije štokove hlebnog zrnevlja u Albaniji tek poslednje decenije XV veka. Septembra 1493. Kotoranin Rade M. Gakšić, brodovlasnik gripa (brodića plitkog gaza i veće brzine) od 600 mletačkih stara žita nosivosti, primio je od Ivana Stjepanova, Kotoranina, koji je živeo u Dubrovniku, 5000 srebrnih aspri da sa kompanjom i sa sedam mornara krene u Albaniju, da nabavi prosa i dopremi ga u Kotor; vozarina je iznosila pet mletačkih soldi za mletački star; ako bi patron lađice želeo da kupuje i za sopstvenu korist, to je mogao učiniti, ali u Arti, da ne bi većom ponudom dizao nisku cenu u malim arbanaškim krcalištima.² Gakšić se tada obreo u Dubrovniku stoga što je doveo arbanašku pšenicu za Dalmaciju ili Veneciju, ali je krcaču, Petru Kalemanu, Baraninu, kad su prispeli u grad pod Srđem, otkazao dalje jedrenje izjavom da plovilo nije u stanju da nastavi putovanje.³ Oktobra sledeće godine Kotoranin Nikola Grubišić nabavio je za jednog dubrovačkog vlastelina Pucića na svojoj marcilijani (od 300 mletačkih stara nosivosti) prosa, ječma i mahunnjina u luci Slaniku i u susednim utovarnim stanicama; posle 12 dana krcanja, teret je valjalo da preveze na Korčulu i Hvar odnosno u Split, Trogir i Šibenik, sa po 15—19 soldi nauka po staru.⁴ Baranin Marko Valentinov uzeo je (januara 1495) na plovidbu Rada Kotoranina, patruna marcilijane od 350 mletačkih stara no-

¹ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca i trgovaca iz Boke Kotorske u Albaniji do 1600. godine, Spomenik SANU 127, Beograd 1986, 14.

² Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), Div. not. LXXIII, 23—3.

³ HAD, Div. canc. LXXXIX, 160—o' i 161—2.

⁴ HAD, Div. not. LXXIV, 76—7.

sivosti, da sa još tri mornara pođe u Lješ i utovari žito što je imao isporučiti sam Marko, s tim da to preveze u Dalmaciju, uključiv do Zadra, i proda; prevoznina je imala biti devet soldi od mletačkog stara.⁵ Ako se uporede cene transporta, izlazi da je na nju najviše uticala daljina, boravak i bezbednost na arbanaškoj obali, a manje ponuda i potražnja brodskog prostora. Iste godine, posle žetve, neki mletački brod imao je da prenese pšenicu sa Bojane kao i neki bitumen iz Lješa u Kotor; vratio se, međutim, prazan u Dubrovnik.⁶ Februara 1496. u posedu Kotoranina Ilije Đuriševića, vlasnika barkusija, uzapčeni su proso i pšenica što su pripeli Petru Mar. Starom, za dug ovoga jednom Dubrovčaninu.⁷ Juna 1497. otomanski brodovi krstarili su donjim Jadranom do Boke Kotorske, pa je glavni kapetan mora, koji se bavio na Krfu, zadržao sve lađe sa skrobnom hranom koje su polazile za Kotor.⁸

S obzirom da je u zbivanjima toga vremena Kotor izgubio Grbaljsku Župu, koja je delom hranila glavno naselje fjorda, zaoštrilo se se pitanje nabavke žitarica. Senat u Veneciji je (avgusta 1498) dodelio kotorskoj opštini 300 dukata da bi tamošnji providur kupio pšenice i tako učestvovao u obezbeđenju snabdevanja. Srećom, te godine je žetva bila obilata.⁹ Pirg i plodna Muzakija (Muzečja) bili su glavno izvorište za dovoz žita u Kotor. U jednom sporu između Andrije Arbanasa i vlasnika ladice T. Dukadžina reč je bila o 296 stara pšenice po meri Pirga, dakle svakako iz pomenutog krcališta ili okoline.¹⁰ Dok je pšenica dolazila otuda, proso se 90-ih godina u Kotor i u Dubrovnik najviše dovozilo sa Bojane, iz Lješa, Maće, Pirga i Slanika. Pred sam mletačko-turski rat (1499—1503) i pred dolazak mletačke flote u vode Albanije, skadarski namesnik tražio je da se na dve karavele utovari 4000 stara pšenice, što je sabrao za Kotor. Kad su nastala neprijateljstva, tradicionalni potrošači severoarbanaških žitarica — gradovi zetskog primorja i Boke Kotorske — morali su se opredeliti na kupovinu cerealija na južnoitalijanskoj obali.¹¹

Dok su Kotorani pri nabavkama žitarica u Albaniji bili više potrošači malobrojni, vešti i bezobzirni Peraštani istupali su kao prevoznici, a nešto kasnije i kao samostalni prodavci. Kabotažna, obalna plovidba na kratko rastojanje, počela je u Albaniji za Cav-

⁵ Isto, 140 od 31. I 1495.

⁶ HAD, Mob. ord. XIV, 158 at.

⁷ HAD, Div. canc. XCI, 58' od 8. II 1496.

⁸ Raporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali, Brani tratti dei Diari manoscritti di Marino Sanudo 1496, 1533, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku knj. V, Zagreb 1859, 7.

⁹ I diari di Marino Sanuto (u daljem tekstu: MSD), vol. I, Venezia 1879, 1036, 1077.

¹⁰ Istorijski arhiv u Kotoru (u daljem tekstu: IAK), Sudsko-notarski spisi (u daljem tekstu: SN) XXII, 54, 23. VI 1499.

¹¹ B. Hrabak, Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću, Priština 1971, 99 i 101. — Nije isključeno da su iz središnje Albanije poticali ječam i pšenica što su neki Kotorani prevezli u Berbersku (IAK, SN XIX, 556).

lačane, Kuparane i žitelje Perasta i Bijele 1494. godine; u stvari, ona se tako može fiksirati prema nešto češćim i redovnijim pomenima žitarica pri ugovaranju takve plovidbe, ali ona je počela ranije.¹² Na taj zaključak upućuje pre svega sitno zaduživanje i kratak rok vraćanja duga Peraštana u Dubrovniku.¹³ Decembra 1490. u Dubrovnik se sa žitom dovukao neki Vukosav iz Perasta.¹⁴ Četiri godine docnije Peraštanin Petar Radosalić kupio je grip od nekog Ilije Rajkovića, Dubrovčanina, i istoga dana primio je od apotekara Andrije Radovog 40 dukata da pođe u Albaniju i ukrca pšenice i drugih žitarica i sudeluje u čistoj dobiti i to tako da tri četvrtine otpadnu ladi i posadi.¹⁵ Zaduživanje Peraštana u Dubrovniku januara 1497. bilo je već na nešto višoj razini: Herak Pribilović primio je 97 a Radošin Vukašinović 20 dukata s rokom otplate od tri meseca.¹⁶

Posle žetve 1497. — prema spisima jedne sudske parnice u Kotoru — dva Peraštanina utovarila su pšenicu u Pirgu; zbog konkurentskih motiva počeli su jedan drugom smetati, pa se u njihov spor umešao i subaša Muzakije, Skenderbeg; ovaj je, čak, na grčkom jeziku, napisao neko uverenje, upravljeno na kotorskog providura, da je jedan od tih Peraštana, Rado Raškov, ukrcao 609 mera prosa i 100 i po mera pšenice i da je ostao dužan na carini, i to dva dukata i 12 akči za pšenicu i 69 za proso, kao i 12 akči za stražarenje broda; drugi Peraštanin, prema tom svedočanstvu (Milina Božiković) primio je na svoju lađu samo 15 stara, plaćajući 16 aspri za meru. Sud u Kotoru doneo je u toj zapetljivoj raspravi odluku da obojica ima da plate subaši Pirga radi verifikacije činjenica. I jedan drugi dokumenat iz 1498. govori o odlasku peraških plovila u Muzakiju i Parg. Za proso je davana kapara nekim trgovcima u Vregu; to je uradio i neki Martin Peraštanin za 500 merica lokalne mere, po 14 akči merica; kako je oboleo, bio je u mogućnosti da ukrca samo 200 merica, pa je nešto docnije uzeo na plovidbu pomenutog Milinu, da bi dopremio ostatak kaparisanog prosa; za isplatu preostalog zrnevlja Martin je najmljenom brodaru dao 60 dukata i 320 aspri, uz pismo pomenutim trgovcima; kako Milina nije isporučio svu primljenu količinu, javio se spor, a kotorski organ pravde uputio je parničare na vlasti u Muzakiji, da bi se ispitali svedoci.¹⁷

Prvih godina osmanlijske vlasti Herceg-Novi nije bio iole značajniji centar za promet žitarica. U celom razdoblju od 1482. do 1538. nema primera da se dubrovačka so trampila za žitarice odnosno da se novcem dobijenim od prodaje soli nabavljalo žito,

¹² B. Hrabak, Izvoz žitarica, 100.

¹³ Petko Radovanović zvanj Silopović zadužio se svega na 5 dukata, što je namirio za 40 dana (HAD, Deb. XLIX, 158 od 29. V 1484). Za to vreme mogao je obaviti ukrcavanje i doći sa teretom. Rado Rašković je od jednog dubrovačkog kovača primio 15 dukata (Deb. LVII, 19. II 1495).

¹⁴ HAD, Cons. min. XXIV, 33 od 3. XII 1490.

¹⁵ HAD, Deb. LVI, 153'.

¹⁶ HAD, Deb. LVIII, 150, 150 od 12. I 1497.

¹⁷ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 14.

kako je bio čest slučaj pri prodaji soli u Neretvi.¹⁸ U stvari, grad se dugo u velikoj meri oslanjao na snabdevanje Dubrovčana, kako ono Republike tako i privatnih lica. Privatne dopreme nisu sve beležene. Da one nisu morale biti baš sasvim male, svedoči dozvola dubrovačkog senata jednom Bobaljeviću da pod Novi može poslati 15 kola hlebnog zrnevlja.¹⁹ Čak su i Mlečani dovozili žito u Herceg-Novi ili u Dubrovnik; jedan lopudski pomorac, pošto obavi putovanje u Barletu, imao je da za Đovanija de Mađistris iz Venecije i za Aleksosa, krfskog kneza, otplovi istočno od rta Mali (istočni krak Peloponeza), te da prihvati 9980 modija soli dubrovačke mere, ječam i valonee (šišarke za štavljanje kože).²⁰ U jednom slučaju naredne godine tri krfska trgovca (Alkos Kondos, Pavos Logaros, Demetrios Atilas) unajmili su jednu lopudsku i jednu tranijsku karavelu za odlazak na egejsko ostrvo Milos (Kosori), gde bi utovarile soli, valonee, usoljenog mesa i ječma; istovar je trebalo da bude u Herceg-Novom, Dubrovniku, Neretvi ili u Pazaru (Ankonska Marka).²¹

Dve dubrovačke nave (1499) zadržao je sandžak-beg Evheje iako su u brodsku duplju slagale provijant za potrebe Herceg-Novog i mada su krcaci pokazali pismo hercegovačkog sandžak-bega; da bi se oslobodio uzet novac, morali su biti pokrenuti i dubrovački poklisari na Porti, a i novski kadija je naknadno bio primoran da pruža svedočanstvo. Dubrovčani su iz svog grada slali ili su dopuštali da se šalje zrnasta hrana pod Novi, naročito janičarima kadiji, hodži, dizdaru, agi, a nekih godina (1489, 1494, 1501) i vlasima. Dubrovačka opština je obično snižavala cenu žitaricama koje je slala u Herceg-Novi.²² Juna 1501. vlada je dobila odrešene ruke u slanju pšenice Novljanima, bez obzira što je sprečavan privatni izvoz u istom pravcu.²³ Dubrovačka opština je bila zainteresovana da ponekad pomaže prehranu Herceg-Novog, jer je na račun toga grada dobijala dozvolu i za ukrcaj za svoje potrebe.²⁴ Za vreme rata stanovnici Novog služili su se uslugama i nekih Kotorana koji su potajno krijumčarili robu iz Valone za Dubrovnik a potom za Veneciju. Aprila 1503. dva dubrovačka klobučara uzela su na plovidbu jednog kotorskog brodarara da bi prevezao žito iz Kotora za Senj; žito u Kotoru moglo je poticati samo iz Albanije. Neposredno posle zaključenja mirovnog ugovora, u jesen 1505. kotorski brodovi otisnuli su se u Lješ, a opština je molila od skadarskog sandak-

¹⁸ Vid.: B. Hrabak, *Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi s Dubrovnikom u vezi s tim (1482—1538)*, Boka VIII, Herceg-Novi 1976, 63—107.

¹⁹ HAD, Cons. rog. XXVII, 128^a od 1. VII 1494.

²⁰ HAD, Div. canc. XCIIb, 9^a od 27. X 1497.

²¹ HAD, Div. not. LXXVIII, 44 od 15. X 1498. — Prevoznina bi iznosila 165 dukata na istočnoj i 190 na zapadnoj obali Jadrana; oba broda su imala po 13 mornara, samo dubrovački je nosio 2000 a tranijski 1900 stara soli nosivosti (Isto).

²² B. Hrabak, *Izvoz žitarica*, 93, 522.

²³ HAD, Cons. rog. XLVIII, 283^a od 5. VI 1501.

²⁴ B. Hrabak, *Izvoz žitarica*, 93.

-bega dozvolu za utovar zrnevlja, ali u tome nije uspela. Kotorska opština je avgusta 1503. preduzela mere da preko dubrovačkog Katalonca Pereta Torilje obezbedi pšenicu u Patraskom zalivu. Novljani su se takođe usmerili na dovoz iz zapadne Grčke a ne iz Albanije; neki Dominko Radov je sa jednim lopudskim brodom otišao po žito u Artu, a zatim je korčulanskom ladom Nikole Ljubića (od 27 kola nosivosti) krenuo po proso u Santa Kvarantu i na Krf.²⁵ Uostalom, 1503. godine u Dubrovnik su dolazili ljudi odatvud da bi se snabdeli hranom — iz Bara, Budve, Kotora, Herceg-Novog, sa Korčule i Hvara, iz cele Dalmacije do Zadra pa i iz Apulije od Otranta do Abruca i iz Maroka do Romanje.²⁶ Čak i u jesen 1505. i pored velikih strogosti Dubrovnik u pogledu manipulacije žitom, njegovi podanici su istovarili 2000 stara zrnevlja pod Novi.²⁷ Emin Herceg-Novog najmio je jednu lopudsku karavelu za dovoz pšenice, sa vozarinom od četiri groša za mletački star; za transportne usluge primio je 150 dukata.²⁸ Na dubrovačkom brodu dovezli su muslimani iz Herceg-Novog 30 stara žita aprila 1508. godine.²⁹

Posle obustave neprijateljstava, Bokelji nisu odmah punim jedrima nagnuli na arbanašku obalu po skrobnu hranu. Tek avgusta 1504. među robom na nekim kotorskim lađama nalazile su se i vreće žita sa nešto malo zrnevlja.³⁰ Prilikom jednog utovara u leto 1505. na rtu Lak na brod nekog Vujka iz Kotora, Arbanasi su opljačkali lađu; krcači, jedan iz Dubrovnik i neki Konavljjanin u selu Selit trudili su se da obezbede tovar; odnesen je i neki sanduk sa 240 dukata u akćama; opljačkani su obišli sela Varosi i Selit, tražeći subašu kako bi se povratilo oteto, ali im to traganje nije donelo ništa osim što su subaši morali dati novca.³¹ Izlazi da je kotorski pomorac krcao za račun Dubrovčana. Jedan Kotoranin preko svog poslovnog prijatelja angažovao je za plovidbu lađu jednog Dubrovčanina iz Tranija (od 1500 mletačkih stara nosivosti) da ide po pšenicu i druge žitarice na Pirg; ako tu ne bi bilo za veći tovar, išao bi na Krf, gde bi dobio odrednicu za luke u Patraskom zalivu, s tim da bi iskrcavanje bilo u Dalmaciji ili Veneciji. Neki Kotoranin je 1507. dovezao na svom barku oko 36 kola arbanaške pšenice, koju je u dubrovačkoj luci prodao opštinskim masarima.³² U samom Kotoru 1. februara 1508. star boba stajao je perper, a kupel žita 18 groša.³³ Neki Martin Vlahov iz Kotora prispeo je januara 1509. pred dubrovačko pristanište i ponudio je svoj teret hlebnog zrnevlja, ali ako se na njega primene carinske povlastice.³⁴

²⁵ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 15.

²⁶ *Chronica ragusina Junii Resti item Joannis Gundulae, digessit Sp. Nodilo*, Zagreb 1893, 433.

²⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 95, 103.

²⁸ HAD, Mob. XX, 34' at od 1. III 1506.

²⁹ HAD, Cons. min. XXIX, 248 od 28. IV 1508.

³⁰ IAK, SN XXIII, 685 od 29. VIII 1504.

³¹ IAK, SN XXIV, 691 od 22. IX 1505.

³² B. Hrabak, Izvoz žitarica, 105, 127.

³³ IAK, SN XXV, 744.

³⁴ HAD, Cons. min. XXX, 17' od 23. I 1509.

Narednog meseca patron gripa Nikola Dobrić, koji se spremio da otplovi u Albaniju po transport prosa za račun mletačkih vlasti, tražio je da za vreme njegovog izbivanja dvojica tužitelja ne mogu protiv njega nastaviti parnicu zbog žita bačenog u buri u more.³⁵

Peraštani su u prvoj deceniji XVI veka bili nešto manje primetni u prometu arbanaškim žitaricama. Neki od njih su 1500. za Dubrovčane, a svakako i pod dubrovačkim zastavama, dovezli manje količine pšenice, i to po načelu o udeonom obračunu, koji je bio povoljniji za brodsku posadu.³⁶ Peraštani su i 1500—1501. privredne godine kabotažno plovili u Albaniju, ali uz Dubrovčane.³⁷ Krajem 1504. Peraštanin Andrija Vukašinović je na svom gripu (od 200 stara nosivosti) dovezao dvojici Gundulića pšenicu iz Pirga i Slanika.³⁸ Ivan Radov, Peraštanin, je (1. avgusta u Dubrovniku) uzeo na plovidbu jedan hvarski grip od 500 mletačkih stara nosivosti; pošto obavi putovanje u Apuliju, brodić bi pošao u Patraski zaliv, ukrcao bi pšenice, prosa i ječma i to bi dovezao u Herceg-Novi ili u Kotor; vozarina je ugovorena na po devet dukata za svakih 100 mletačkih stara.³⁹

Polovinom februara 1508. Peraštanin Milina Božićković izveo je neko zrnevlje u Šibenik, te je založio polovinu svoga broda za otplatu duga Nikoli Mojsiću. U reci Bojani je tada zaplenjena neka lađa koja je došla da krca žitarice, pa je kapetan broda morao na turskom sudu da plati 300 akči suvlasniku broda na kome je žito ukrcavano, jer je lađa bez saglasnosti suvlasnika bila prodana. Kad je ukrcaj bio namenjen Dubrovčanima, sve je u Albaniji išlo lakše. Peraštanin Božo Nikolić je u zimu 1508. krenuo po žitarice u Bojanu, a zatim u Lješ.⁴⁰ Toga Boža, naseljenog u Dubrovniku, tužili su dubrovačkom sudu dvojica patricija, jer je sa dvojicom Dubrovčana primio 85 dukata za kupovinu arbanaške pšenice; vratio se bez tereta, ali nije vratio novac.⁴¹

Pre juna 1511. dvojica Lješana isporučila su Peraštaninu Marku Ivanovu sto mletačkih stara pšenice; isplata je obavljena delom u gotovom novcu, a delom u tkaninama.⁴² Peraštanin Ivan Dabižiyović doplovio je sa Levanta na Korčulu na putovanju u Veneciju na brodu kojim je upravljao Nikola Paštrović; na Korčuli je (krajem 1512) preuzeo žitni teret sa Bojane jednog kotorskog pomorca.⁴³ Sredinom maja 1512. izaslanik peraške opštine, kapetan Bogeta Radov, tražio je da se Peraštanima (koji su tada raspola-

³⁵ IAK, SN XXVI, 318 od 23. II 1509. — Ova dvojica su ga optužila da je utovario žita više nego što je smeo i da je stoga došlo do bacanja u talase a ne zbog nevremena (Isto, 317 od 22. II 1509).

³⁶ HAD, Deb. LX, 89.

³⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 102.

³⁸ HAD, Div. not. LXXXIV, 42 od 3. I 1505.

³⁹ HAD, Div. not. LXXXVI, 142—2'.

⁴⁰ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 15.

⁴¹ HAD, Sent. cano. LXX, 104' od 17. XI 1508.

⁴² IAK, NS XXIV, od 20. VI 1511.

⁴³ IAK, SN XXVII, 221 od 25. I 1513.

gali sa 60 brodova nosivosti od 100 do 800 stara) dozvoli da dovoze žito iz Albanije po povlašćenim uslovima, kao priznanje zasluga što su ih stekli prvih meseci te godine kad su spalili pristanište u Herceg-Novom; žalili su se na postupak koji je uveden nešto pre toga vremena da Peraštani iskrcajavaju žito u plemićke magacine, gde ono uglavnom propada, a od njega su trpeli veliku štetu.⁴⁴ Druge decenije stoleća izgleda da su postojale neke smetnje u otpremanju žitarica iz Albanije, jer je nekoliko slučajeva utovara zabeleženo samo za 1516. i jedan za 1517. godinu. Neki Peraštani su februara 1526. ponudili Dubrovčanima proso koje su dovukli.⁴⁵ Nije bilo ni većih poslovnih kredita Peraštanima u Dubrovniku; Martin Ivanov primio je 1. oktobra 1517. od jednog dubrovačkog trgovca 2777 akči.*

Godine 1511. otvoren je dosije sudske parnice između Ivana Bona, punomoćnika Tripuna Iv. Drago, i nekog Marka iz Ulcinja, koji je Kotoraninu isporučio 50 tovara prosa; stvar je okončana tek 40 godina docnije.⁴⁷ Pomenuti Tripo Ivanov sa Ivanom Stjepanovim iz Kotora predao je 50 dukata navi Vlaha Radovog iz Zatonu (od 900 salmi nosivosti), koja je išla po pšenicu u Kataniju i drugde na Siciliji.⁴⁸ Kao što se vidi, Bokelji se nisu vezali samo za Albaniju kad je reč o dovozu žitarica, mada je Albanija za njih bila najpovoljnija kako zbog blizine tako i zbog znatno jeftinije robe. Kotorani su išli po žito i u Apuliju i dovozili su ga i u Dubrovnik.⁴⁹ Treba pretpostaviti da je i Mato Bosanac, na putovanju iz Drača u Veneciju (1517), prevezio hlebno zrno; za deo prevoznine njegova supruga je u Kotoru stavila na raspolaganje, kao zalog, bačve sa vinom, koje su se inače tada razmenjivale u Albaniji za žitarice.⁵⁰

Ni o žitarstvu Herceg-Novog nema te decenije više podataka. Zapaženo je predavanje novskom dizdaru (januara 1511) 15 stara pšenice od strane dubrovačke vlade.⁵¹ Zabeležena je i jedna žalba u vezi s prodajom apulijske pšenice Novljanima od strane ljudi sa dubrovačkog gripa.⁵²

U to vreme i Peraštani su počeli dovoziti žito i činiti druge pomorske usluge Herceg-Novom. To nije bilo nešto na svoju ruku, nego jedna od tačaka prvih privilegija koje su stekli Peraštani kao cenjeni graničari-pomorci. Njima je, naime, 1509. odobreno da pri povratku u Boku ne plaćaju porez na vino koje im je preo-

⁴⁴ Archivio di stato di Venezia (u daljem tekstu: ASV), Senato I Mar, R. XVII, 172'—3 od 19. V 1512; Cinque savii alla Mercanzia, busta 133, Notitie circa Perasto; B. Hrabak, Herceg-Novu kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo, Boka IX, Herceg-Novu 1977, 49; G. Stanojević, Peraštanske isprave, Spomenik SANU 127, Beograd 1986, 50.

⁴⁵ HAD, Cons. rog. XXXIII, 283.

⁴⁶ HAD, Deb. LXXII, 151' od 1. X 1517.

⁴⁷ IAK, SN LII, 49—114 od 14. XII 1551.

⁴⁸ HAD, Div. canc. CIII, 232'—3 od 31. VIII 1512.

⁴⁹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 103, 133.

⁵⁰ IAK, SN XXXII, 666 pd 28. VIII 1517.

⁵¹ IAK, Cons. min. XXX, 216'.

⁵² HAD, Mob. XXVIII, 130' od 24. II 1518.

stalo u trgovini, tj. koje nisu uspeli da prodaju kao i da im se ne carini hrana koju dovoze za svoju upotrebu. Pored toga, mogli su prevoziti robu potrebnu Novom, ali uvek sa potvrdom kotorskog providura, da ne bi prevozili i zakonom zabranjenu robu.⁵³ Ove povlastice ne bi bile velike da Peraštani nisu zaveli veliku trgovinu tuđim vinom i da pod vidom dovoženja hrane za sebe nisu dovozili žitarice i drugo jestivo za prodaju, ne plaćajući dažbine, čak i po cenu krivokletstva.

Marino Sanudo je februara 1520. zapisao da su tri kotorske lađe tovarile žito na rtu Lak pa i u Draču, mada je na moru vršljala fusta poznatog valonskog pirata Mora.⁵⁴ Godine 1521. i 1522. bile su uspešne u pogledu izvoza arbanaških žitarica za Kotor. Novembra 1521. Pjeter Lihaci iz Lješa unajmio je za plovidbu u Albaniju skirac koji je upravljao Martin Lukin zvani Leventa; korisnik usluga bila je Teodora, udovica lješkog patricija Prima Blanko. Pomorac je obećao da će prevesti 700 mletačkih stara pšenice iz Lješa, gde bi se na utovaru zadržao osam dana. Istovar u vremenu od 12 dana ugovoren je u Boki Kotorskoj, uz samo dve akče po staru prevoznine, odnosno osam solda, ako bi pošao i u Dalmaciju, do Zadra, ili deset ; po solda ako bi istovar bio u Istri. Neki Kola Grk je početkom 1521. imao pšenice u Baštovu (srednja Albanija), od čega su mu Turci oduzeli sto stara i za nju je platio carinu nekom Selimu i Mustafi. Idući za kupovinom, on je na obali, kamo su dopremali svoje toware Arbanasi, ostavio nekog Bernarda Anastasova, Krfljanina. Kad su se ukazale fuste, poznate po svojoj pljački, Krfljanin je ostavio Arbanase i pošao u Drač, no tu nije mogao da posluje, mada se zaštitio; na obali je pri ukrcaju, prirodno, nastala, ozbiljna šteta. U međuvremenu, Kola je od nekog drugog Kole kupio sto kvarti pšenice; kad je to želeo da utovari u dovedeni brod, brodovlasnik Mihael nije hteo o tome ni da čuje zbog fusta koje su stalno iznova pretile. To je bio razlog da je Kola prekinuo kupovinu od Arbanasa, pa je uzeo ječam od nekog Turčina i poneo ga je u Drač. Krfljanin je vlasniku broda pozajmio neki novac, no ovaj je pravio razne zapreke kad je trebalo da vrati novac; Bernard je morao da plati i 150 aspri za carinu. S obzirom da je Kotor bio mesto u kome je parnica vođena, treba pretpostaviti da je Kotor bio određen za naselje dovoza zrnevlja.⁵⁵

Jedan hvarski brod je prvih nedelja 1522. obavio dovoz pšenice iz Albanije za sto mletačkih stara. Toga proleća bio je na utovaru pšenice za Kotor u Albaniji i neki Peraštanin, s brodom Duke Milojevića. Meseca jula lađa Antuna Korčulanina, koju je kupio jeđan Kotoranin, ukrcala je pšenicu u Albaniji i pri tome je bila izložena nekim »avanijama«. Roba, koja je ukrcavana, čuvana je pod stražom (možda da besposleni muslimani steknu koji dinar).⁵⁶

⁵³ G. Stanojević, Peraštanske isprave, 50.

⁵⁴ MSD XXVIII, 283.

⁵⁵ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 16.

⁵⁶ IAK, SN XXXIV, 307 i 315 od 5. III i 22. V 1522; XXXV, 407—8 od 15. VII 1523.

U to vreme (1525) i Kotor se delom snabdevao na taj način što bi kotorski kapetan oružanim barkama otimao zrnevlje od lađa u prolazu.⁵⁷ Narednog leta risanski musliman Mustafa Haračić dovezao je 300 stara pšenice iz Patraskog zaliva nekom Kotoraninu na karaveli kojom je zapovedao Stijepo Milošević.⁵⁸ Decembra 1528. u jednom mletačkom izveštaju saopšteno je za Kotor da ima dovoljno pšenice za izradu dvopeka, jer se iz obližnje Albanije ona dovozi u velikim količinama.⁵⁹ Tih dana kotorski trgovac Nikola Andrijin, na jednoj šipanskoj lađi, dovezao je 40 dubrovačkih zrnevlja u Dubrovnik, i pri tome je imao kao druga u prevoženju Venecijanaca Silvestra Milotija.⁶⁰ Sledeće 1529. godine dubrovačka vlada je ustupila jedan plovni objekat Turcima iz Herceg-Novog da doveze pšenicu, s tim da se deo tovara iskrca u Dubrovniku.⁶¹

Jedan slučaj baca nešto više svetla na način na koji je nabavljana zrnasta hrana u Albaniji u to doba. Početkom 1528. Bernard Markulinov Drago sporazumeo se s nekim Jakobom Lampri-
nim da se zgotovi jedan utovar žita u Skadru. Protiv njih su se podigli skadarski muslimani, zahtevajući da krcači plate neke dažbine. Alibeg je u ime sultanovog begluka zahtevao 11.000 akči, za koju je vrednost preuzeo pšenice od skadarskog sandžak-bega, što je trebalo da kupci isplate, kako u tkaninama, tako i u gotovom novcu (sa 33 dukata) u Baru. Pored pšenice bili su dovučeni i ječam i proso, a isplata je obuhvatala i naplatu carine za uvezene tkanine. Na Bernardovu intervenciju, zadržani Jakob je pušten da otplovi. Brod je zatim doživeo brodolom, te se svođenje računa nije moglo izvesti u Baru. Pored tkanina, bili su uvezeni još sapun i hartija, što je prodato pod Skadrom, kako bi se dobio novac za isplatu žita skadarskom namesniku. Pomorac je potegao i pitanje naplate 400 spudi soli, koja je takođe dovučena. On je na sudu tražio da mu se omogući puni uvid i u prodaju papira i u to koliko je para uterano u Baru. Carina isplaćena eminu nazora iznosila je 3000 akči, po stopi od 5% na vrednost robe, što znači da je ukupna ocarinjena roba dostigla iznos od 60.000 akči (1200 dukata po tamošnjem tadašnjem zvaničkom kursu). Sanžak-beg je pokrenuo i pitanje naplate sultanovog dela soli prodate u Kotoru. Ukrucana pšenica ocarinjena je sa 1476 akča, što nije činilo ni polovinu ukupno naplaćene carine. U međusobnom računu spornih strana, iznesen je podatak da je patron na ime »tercarije« primio sto dukata. Tečaj aspre i dukata bio je uvećan: pored zvaničnog (1:50), navođen je i stvarni (1:56). Kompanjoni se nisu ograničili na kupoprodaju espapa i hrane, nego su preduzeli pod Skadrom otkup zaplenjene lađe nekog Dominka Magursi, Ulcinjanina, za 500 akči, a platili su i otkupnu cenu za nekog sužnja. Velika skadarska

⁵⁷ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* (u daljem tekstu: CRV), vol. I, Zagreb 1876, 117.

⁵⁸ IAK, SN XXXVII, 67 pd 24, VIII 1526.

⁵⁹ CRV II (1877), 50 (29, XII 1528, Domeniko Gritti).

⁶⁰ HAD, Div. not. C, 159'—60 od 26, XII 1528.

⁶¹ HAD, Cons. rog. XXXIX, 273' od 16, XI 1529.

mera ječma i prosa iznosila je preko 35 akči. Utovar pšenice izveo je neki Antun Baranin sa nekom ulcinjskom lađom, a ukrcano je 1 474 libri voska, zamjenjenog za karizeje. Sandžak-beg je ustanovio cenu od 70 akči za veliku skadarsku kvartu. Tih kvarti bilo je u plovilu 437. Velika mera zrnevlja iznosila je meru i po, po malom merenju. Pšenica koju je prodao sandžak-beg nije izvađena iz kakvog skladišta, nego je sabrana po seoskim kućama, o čemu je svedočio ulcinjski patrun Šabacaj. Pšenicu su od sandžak-bega istovremeno poručivali i drugi brodovlasnici i trgovci, tako da je sultanov namesnik u stvari bio veliki trgovac agrarnih produkata koje je dobijao od zemljoradnika po osnovi obaveza prema državnom fisku.⁶² Kao što se vidi, žitarice su kupovane u komplikovanim paket-aranžmanima, gde su za bolje proizvode (kakav je bio vosak) traženi određeni uvozni artikli, a ne akče, čija je vrednost već počela da se smanjuje.

U zimu 1529—30. dvojica Kotorana iz porodice Vračen ugovorili su za plovidbu lađu (od 400 stara nosivosti) Peraštanina Marka Raškovića za prevoz žita iz Drača i Vrega, s tim što bi ukrcavanje skrobne hrane obavio muslimanin iz Herceg-Novog, Husein. Od sopstvenika broda je na sudu traženo da namiri 25 dukata kao vrednost 25 vreća pšenice, koje su »nestale« utajom zbog razlike u meri. Ukrcavanje je počelo u rečini Baštova i odatle je Raškoviću, do Kotora, naplaćena prevoznina od šest dukata za ukupno ukrcanih 400 stara. Utovar je omogućen, jer je Husein neistinito navodio da će primljeno zrnevlje biti iskorišćeno za prehranu muslimanskog grada Herceg-Novog. Dozvolu je formalno izdao sultanov amaldar Mihal-aga i emin. Vlasti u Albaniji su tražile da vide na čiji će se brod pšenica tovariti, pa je Husein izjavio da će se tovar primati na brod nekog Hasana, ali je obavljena zamena, pa je krcanje izvršeno na Raškovićevoj lađi. Husein je bio posrednik kod vlasti, dok je efektivan utovar obavio Arbanas, katolik, Palma Meksi, u rečini Vrega, primivši 690 mera, uz odbitak 3% kala. Momčad Raškovićevog broda potvrdila je na sudu da dve lokalne mere idu u mletački star. Svoju proneveru Rašković je pravdao time što nije imao puni uvid kod prihvatanja tereta, jer, da je pored Palme, ukrcavao i Husein, a tražio je da mu se kompenzira nekoliko desetina asri što je u nekoliko navrata dao nekim Arbanasima. Husein i Hasan su navodili velike teškoće na koje su naišli u radu sa dračkim vojvodom zbog kojih je prvi morao da odlazi u Valonu, a potom da se ukrcavanje obavi u Vregu.⁶³ Iz navedenih okolnosti nije teško zaključiti da slobodnog izvoza za potrebe mletačke Boke u to vreme još nije bilo, nego su morale da se prave razne podvale, u čemu su učestvovali podmićeni Novljanj i drugi muslimani iz reda pomoraca, krcaća, emina i posrednika.

U trećoj deceniji stoleća Dubrovnik je nastavio da snabdeva Herceg-Novu. Prvih dana januara 1521, naime, naloženo je opštinskim časnicima žitarske službe u Dubrovniku da izlože prodaji

⁶² IAK, SN XLI, 659—739 od 3. VII 1528.

⁶³ IAK, SN XLII, 529—53 od 4. III 1530.

u Dubrovniku opštinskog ječma koji je prispeo iz Novog.⁶⁴ Tu je reč o ostatku neprodatog zrnevlja koje je najpre dovučeno pod Herceg-Novu. Taj grad je igrao značajnu ulogu kod sticanja prava Dubrovnika da izvozi žito iz grčkih zemalja. Dozvola koja je dobijena od Porte (»hoćum«) 1521. nije bila stilizovana onako kako su Dubrovčani želeli, te je od poklisara, koji su u jesen 1522. pošli u Carigrad, tražena preinaka tog naloga.⁶⁵ Od Herceg-Novog mnogo je zavisilo i redovno dovoženje hrane u Kotor, jer su gusari u Novom mogli onesposobiti uobičajen prevoz jestiva u dubinu Bokokotorskog fjorda. Na primer, kad je (1523) velik broj graditelja i vojnika nalegao u Novu, tamošnji korsari su blokirali prilaz Kotoru, zabranjujući dovoz žitarica, tako da je svet gotovo umirao od gladi.⁶⁶ U Herceg-Novom bilo je razvijeno krijumčarenje, u koje su bili uključeni, s jedne strane Dračani, a s druge mletački podanici sve do Kopra. Zbog toga su ponekad, kao 1525. morali uredovati hercegovački namesnik koji je dolazio u pomorsku bazu, dračke kadije i mletački bail u Carigradu.⁶⁷ Od dovoznika žitarica, u to vreme, najviše je bila izložena Budva; početkom 1525. na primer, crnogorski sandžak-beg pokrenuo je Novljane i Skadranu protiv Budve, Paštrovića i Bara. Sa 160 naoružanih ljudi providur Zeti je (17. januara) odbio napad 1000 crnogorskih pešaka pod zapovedništvom Skenderbega Crnojevića, te 120 turskih konjanika iz Herceg-Novog i Skadra.⁶⁸ Kad su Dubrovčani polazili po žito na istočnu grčku obalu, obično bi prethodno svratili u Herceg-Novu da se dobije preporuka da će ukrcano zrnevlje biti delom istovareno u Herceg-Novom, odnosno da se na brod primi kakav musliman iz Novog da bude živa garancija i da olakša utovar. Tako je krenuo i jedan Ranjina, oktobra 1526. sa tri nave i tri gripa da tovari žitarice i za Dubrovnik i za Novu.⁶⁹ Bilo je slučajeva, kao novembra 1529. kad su Novljani tražili dubrovački brod da samostalno prevezu pšenicu. Dubrovčani su izlazili u susret zahtevu, ali su tražili da dve trećine utovara pripadne njima.⁷⁰ U privrednoj 1529—30. godini dva Novljana su tovarila žito na dubrovačkoj lađi u Patraskom zalivu, ali glavno krcanje bilo je u Volosu, Negropontu i na Evbeji. No, uskoro je utovar u egejskim pristaništima bio zabranjen i muslimanima Herceg-Novog.⁷¹

Jedan spor iz maja 1530. ukazuje da je žito iz Albanije tada više grčevito grabljeno nego legalno kupovano. Pomorca Zadranina Jeronima, naseljenog u Kjođi, optužio je u Kotoru Rado Bližikuća iz Paštrovića zbog štete koju mu je naneo pri nabavci hlebnog zrna i stoga što je valonski vojvoda Ajaz zadržao njegovog sina i komisionara kao jemca. Rado je živio u Veneciji i ugovorio je

⁶⁴ HAD, Cons. min. XXXIV, 23 od 8. I 1521.

⁶⁵ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 134.

⁶⁶ G. Gelcich, Storia documentata della marinaraza bocchese, Ragusa 1889, 31.

⁶⁷ MSD 40 (1894), 298, od kapetana Jadrana, iz Kotora od 9. X. 1525.

⁶⁸ MSD XXXVII, 618.

⁶⁹ HAD, Lett. Lev. XX, 4—4'; Hrabak, Izvoz žitarica, 146, 578, 605.

⁷⁰ HAD, Cons. rog. XXXIX, 273' od 16. XI 1529.

⁷¹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 158—9, 160.

plovidbu na liniji Albanija — Venecija, žito je ukrcano iz rezervi vojvode u Poloniji, a kao komisionar poslužio je Budvanin Nikola Maraskočić. Pošto je Jeronimova marcilijana ukrcala teret i isplovila, u Valonj je bačen u okove Paštrović Andrija Nikolić, koji je pošao u Valonu da obezbedi izvoz. U Valonu je zatim dopremljen i Jeronim, kome je pošao za rukom da se oslobodi, a kao jemca ostavio je Radovog sina i komisionara. Uzgrednu epizodu predstavljao je utovar nekih duga po računu jednog Radovog neprijatelja. Kad se videlo da će biti komplikacija, nađena su dva Arbanasa (plaćena mesečno), koji su prihvatili da na nekom plovilu obezbede izvoz u Apuliju. Zatezanje od valonskog vojvode bilo je stvarno ucenjivanje da se od njega preuzmu žitarice po povećanoj ceni od 13 soldj za star, tj. da se ostvari prisilna prodaja po diktiranim cenama. Radov sinovac Nikolica obećao je vojvodi preuzimanje izvesne količine zrnevlja, ali samo zato da bi našao mogućnost da isplovi iz Valone, pod izgovorom da treba da se vrati u Budvu po novac. Nikolicu je prevezao Jeronim. Jeronim je na sudu izjavio da Radov sin nije zadržan zbog pšenice koju je on utovario, nego zbog kombinacija sa teretom valonskog vojvode što nije imalo veze sa utovarom u Poloniji, gde takode žito nije kupljeno po njegovom računu. Iz pisma valonskog vojvode izlazilo je da je stvarno glavni krivac Nikolica koji je obećavao na tuđ račun. Vojvodino pismo pisao je njegov pisar Selomo Anđelov Koen, a kao svedoci potpisani su lokalni rabin Avramuco Maca i Anđelo Šemuel, takode svešteno lice. Uz to poslata su i dva pisma na grčkom jeziku. Kao jedan od krcača označen je i neki Nikola Makašić.⁷²

U Kotor su arbanašku pšenicu dovozili i arbanaški muslimani. Jedan takav, Hadži Oda iz Drača, uzeo je u Kotoru na plovidbu lađu Peraštanina Marka Rusovića, a kad se ovaj pojavio u Draču, hadžija je ukrcao zrnevlje za Dubrovnik na drugim ladama, pa se Peraštanin vratio prazan.⁷³ Hasan rajs i Džafer rajs iz Naupakta su za 696 mletačkih stara pšenice primili (marta 1540) u Kotoru sapuna, londonskog sukna, crvenog štofa i 21 komad karizeja.⁷⁴ U Kotoru je oktobra 1531. mletački star pšenice prodavan po 25 akči.⁷⁵ Oktobra 1533. dvojica Kotorana ugovorila su sa jednim pomorcem sa dubrovačkog ostrva Koločepa da za tri dana krene u Albaniju ili na Levant da primi pšenice ili prosa. Brodar, međutim, nije pošao pa čak nije vratio ni 50 dukata, koliko je primio za kupovinu zrnevlja, ni nekoliko dukata na ime neobavljene vozarine.⁷⁶ Neko arbanaško žito počelo je stizati u Boku i u Dubrovnik u proleće 1535. i na budvanskim brodovima.⁷⁷ Mahmud

⁷² IAK, SN XLII, 747—8 od 30. V 1530; B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 17.

⁷³ HAD, Mob. ord. XXX, 24 i 24' od 14. VI 1530 (1200 akči na ime obeštećenja).

⁷⁴ IAK, SN XLI, 400 od 10. III 1530; R. Kovijanić, Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spisima (XIV—XVI vijeka) mknj. I, Cetinje 1963, 163.

⁷⁵ IAK, SN XLIV, 633 od 30. X 1531.

⁷⁶ HAD, Sent. canc. XCVI, 56'—7 od 14. X 1533.

⁷⁷ Jedan primer: HAD, Div. canc. CXXII, 201' od 10. VI 1525.

Mustafin, Valonac, kao punomoćnik čauša Mustafe iz Drača, zaključio je sa tri dračka Turčina posao oko izvoza pšenice u zamenu za tkanine, koje je isporučio neki Frano Bono; iza te trampe nalazio se pisar kotorske fiskalne komore.⁷⁶ Januara 1536. neki utovar proso po arbanaškoj meri, obavljen je na lađi Valentina Fandiia, stanovnika Krfa. Posao je, navodno, iznosio 285 dukata, a plaćen je suknama, pa je konačno pripao Marcelu Lardiću.⁷⁷ Na zahtev Kotoranina Nikole Mojsića, jedan Apulijac iz Mole, stanovnik Krfa, prevezao je proso koje je utovario Domeniko Rici; ukrcavanje je izvršeno u mestu Salija i Bondica u Arskom zalivu i to za 1090 lokalnih merica.⁷⁸ Kotorani su na Krk dovozili pšenicu i iz egejskog arhipelaga, primerice neki Frano Sagvin(?) koncem marta 1532. verovatno sa ostrva Tenedosa.⁷⁹ Krk je u to vreme igrao značajnu ulogu pri izvozu žitarica iz južne Albanije u pravcu Boke Kotorske i Dubrovnika. Na Krku su iz Kotora bili upućeni Petar Skura, Marko Jusi i Đerd Plesa, arbanaški pomorci i trgovci, čija je isporučena količina (plaćena po 4 lire i dva solda za star), bila namenjena za mešanje i pečenje beškota za mletačku mornaricu.⁸⁰ Pomenuti Plesa, koji je inače živio u Kotoru, poneo je pšenice i u Veneciju na brodu Paštrovića Luke Medina; Pjeter Skura bio mu je punomoćnik ovlašćen da primi novac od prodatog žita u Kotoru i drugde.⁸¹ I tokom rata 1539. godine, pšenicu i proso u Kotor su donosili lješki katolici. Jula te godine Florio Skura imenovan je prokuratorom da ubere novac za ranije dovezeno proso u Kotor.⁸² Zbog 330 vreća dopremljene pšenice isti Skura zasporio se sa kotorskim plemićem Bizantijem, te su razmirice rešene odlukom izabranih arbitara.⁸³ Poslednjih godina rata 1537—40. Kotor i Budva snabdevali su se i žitom iz Apulije.⁸⁴

Peraštani su i 30-ih godina XVI veka nastavili svoj posao dovoznika žitarica. Oni su (1531) dovezli pšenice i iz Patrasa, kao Andrija Radojević za Marina Bogdašića.⁸⁵ Prvih dana 1534. Ivan Stijepov iz Perasta dopremio je u Dubrovnik sa Levanta (svakako se egejske obale) pšenice na brodu nekog Matulina; od te partije dozvoljeno mu je da manju količinu može izvesti u Kotor.⁸⁶ U toku prve polovine 1534. Peraštani su dovozili pšenicu za Kotor i Dubrovnik ili su od muslimana iz Herceg-Novog uzimani na krcaanje, opet za Levant, a ne za Albaniju.⁸⁷ Jula 1537, tj. pred novu žetvu, neki Peraštani transportovali su arbanaško proso u Dubrovnik; čak senat se zauzeo da se tom trgovcu isplata robe odmah obavi,

⁷⁶ IAK, SN XXXIX, 147.

⁷⁷ IAK, SN XXXIX, 272 od 27. I 1536.

⁷⁸ Isto, 373 od 23. II 1536.

⁷⁹ MSD LVI, 83—4, providur Flote Fr. Paskvallni, sa Krfa 29, III 1532.

⁸⁰ IAK, SN XLV, 311, od 15. IV 1537.

⁸¹ Isto, 468 od 20. IV 1537.

⁸² IAK, SN XLVI, 581' od 23. VI 1539.

⁸³ Isto, 581/II od 13. IX 1539.

⁸⁴ CRV II (1877), 155, relacija Al. Kontarinija od 8. I 1540.

⁸⁵ IAK, SN XLIV, 411, 29 od 26. V 1531.

⁸⁶ HAD, Cons. rog. XLI, 263'—4 od 15. I 1534.

⁸⁷ IAK, SN XLIV, 559—68 od 8. V 1537.

pod kaznu masarima od 25% vrednosti istovara.* Aprila 1539. Peraštaniin Kristofor Iv. Čepelija dovezao je hlebnog zrna u Ston, i to 200 stara, prodavši ga po osam i po dubrovačkih groša za uborak. Njegov sugrađanin, Kristofor Petrov, je mesec dana pre toga unovčio pšenicu u Dubrovniku po osam dinara kupel.⁹⁰

Godine 1538. Peraštaniin Andrija Perojević i Kristofor Petkov Obradović obrazovali su trgovačko društvo, u koje je prvi uneo 38 dukata a drugi barku i radnu snagu za dovoz i prodaju arbanaske pšenice u Ulcinj. Obradović je tovar prebacio u Dubrovnik i tu ostvario veću dobit, ali to povećanje nije nadomirio u predatoj trećini kompanjonu; pri raščlanjavanju obračuna Obradović je tvrdio da je pšenicu u Albaniji kupovao po 41 akću i 27 novčića za kvartu, uz aspru od kvarte za carinu, dok je druga strana navodila da je tada cena žita u Albaniji iznosila 38 akći. Pomorac se izvlačio, pričajući, da je cena na rtu Rodonj skočila jer je u to vreme hrišćansko brodovlje zauzelo Herceg-Novi, a rodonska mera je i inače veća nego drugde u Albaniji, posebno u susednom Lješiu i u Bojani, gde su Bokelji najviše ukrcavali. U dokaznom postupku konsultovan je i neki akt Đorda Valerija, kneza i kapetana Ulcinja iz februara 1540. Cena je u pomenuto vreme zaista bila znatno viša, mada su tužiocu saopštili da je ista mera pšenice u Rodoniju stajala juna 1545. samo 14 i po aspri, dok su ostali troškovi (tumač, čašćavanje Turaka i drugi) iznosili samo po daljih pet akći po kvarti.⁹¹ Petar Đurov Smeća, Peraštaniin, primio je (oktobra 1539) od Đure Vlahova iz Konavala, na udeonu dobit 1000 akći, što je trebalo da unovči u robu, bez sumnje pšenicu u prvom redu.⁹²

Ratna zbivanja 1537—39. tangirala su peraske povlastice. Peraštani su tada mnogo doprineli odbrani od turske najezde. U jesen 1540. prispeo je u Veneciju Andrija Perović sa preporukom kotorskog providura o njegovim podvizima protiv Osmanlija u doba rata. Na osnovu te preporuke mletački Senat je Andriji ustanovio supsidiju od 15 dukata, s tim da se godišnje isplati osam takvih plata. Kad se u Perastu saznalo za obmanu u kojoj je Perović uspeo, u duždev grad je upućena deputacija koja je uložila protest Senatu, tvrdeći da on, ne samo što nije načinio nikakav podvig, nego nije bio upisan ni u četv. Senat je proverio celu stvar i ustanovio da su Perovićevi navodi bili najobičnija izmišljotina. Odluka o plati bila je poništena, a peraskoj opštini je dodeljena godišnja potpora od 200 dukata, da se razdeli svakom odraslom stanovniku komune, uključujući i varalicu Perovića. Tom prilikom Peraštani su bili oslobođeni poreza na trgovačku delatnost, i to »samo pomorsku i da mogu nositi oružje po svim zemljama i mestima pod našom vlašću, izuzev u Kotoru«. Privilegija 13. novembra 1540. data je na 20 godina i o njenoj sadržini obavešteni su

⁹⁰ HAD, Cons. rog. XLIII, 153 od 7. VI 1537.

⁹¹ HAD, Cons. min. XXXVIII, 235 i 228; B. Hrabak, Tabela kretanja cena žitarica i mahunjina u Dubrovniku (1300—1620), Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini VII (1971), 145.

⁹² IAK, SN XLVIII, 189—213; B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 18.

⁹³ HAD, Deb. not. LXXXII, 46 od 14. X 1539.

rektor Vičence i providur Kotora. Pomenuto rešenje može se smatrati osnovom peraških povlastica koje su dopunjavane tumačenjima raznih organa vlasti u gradu na lagunama. Pre isteka roka od 20 godina Peraštani su uputili izaslanike u Veneciju sa opširnom molbenicom u kojoj su navedene velike zasluge Peraštana u borbi protiv nevernika. Senat je koncem maja 1559. potvrdio i produžio peraške privilegije za deset godina. Deputati su dobili na poklon po odelo, kao što se davalo i ranije paštrovskim glasnicima. Deset godina potom Sinjorija je iznova prolongirala povlastice za isto vreme. Tom prigodom podeljena je pomoć Perastu od 300 zlatnika da bi izgradili utvrđenja u kome bi se žitelji zaklonili u slučaju napada pirata.⁹⁴

Tridesetih godina prvi put su se jače uključili u žitarsku trgovinu Paštrovići i Budvani. Pšenica koju je Aleksandar Fr. Bicić dao da se nabavi (za 47 dukata) i ukrca na marcilijanu jednog Ucinjana svakako je poticala iz zapadne Grčke, a ne iz arbanaških rječina. Naime, pomenuta porudžbina sprovedena je preko Krfa.⁹⁵ Budvanin Marin Radeljić ukrcao je (s proleća 1535) neku pšenicu u Albaniji Dubrovčaninu Franu Nik. Boljojeviću s tim da se iskrca u Dalmaciji, Istri ili Veneciji.⁹⁶ Paštrovic Rado Bližikuća postavio je Marina St. Zamanju da, kao pravni zastupnik, utera cenu nekog prosa, prodatog preko Radovog sina u Dubrovniku.⁹⁷ Isti Rado je krajem proleća 1537. preko jednog Peraštanina, dovezao proso u Dubrovnik, te je od pomenutog Zamanje primio isplatu za 103 stara.⁹⁸ Krajem novembra 1538. Aleksandru Biciću isplatili su dubrovački časnici (masari) žita 56 dukata i 22 groša za 58 stara pšenice po deset i po dinara za kupel.⁹⁹ Februara 1538. Luka Paštrovic je predao žitnoj službi u Veneciji 350 stara pšenice.¹⁰⁰ Isti Luka juna 1539. dobio je »veru« da ga zbog duga od 150 dukata neće goniti njegovi verovnici.¹⁰¹ Moglo bi se zaključiti, da je dubrovačkim obrtnim kapitalom taj Paštrovic nabavljao arbanaško žito za Veneciju, gde se postizala bolja cena, ali gde se nisu mogli izvući poslovni krediti.

Jedan od razloga, što Novljani nisu učestvovali u prometu žitarica kao i trgovci i pomorci i što su i dalje u pogledu žitnih štokova zavisili od dobre volje svojih suseda, nalazio se u tome što nisu imali transportnih sredstava, dok su se poduzetnici sa izvesnim kapitalima već regrutovali. Hasan-Gazirović je u svoje ime i u ime drugih učesnika u žitnoj »kolumni« podneo (avgusta 1534)

⁹⁴ G. Stanojević, Peraštanske isprave, 50 i 54.

⁹⁵ HAD, Cons. rog. XLI, 263'—4 od 15, I 1534; Mob. ord. XXX, 43 od 31, VIII 1534; IAK, SN XXXIX, 11—1' od 14, XII 1534.

⁹⁶ HAD, Div. cane. CXXII, 201' od 10, VI 1535; spor oko isplate voza-rine rešili su izabrani presuditelji u Dubrovniku.

⁹⁷ HAD, Proc. not. XVI, 129 od 6, VI 1537.

⁹⁸ HAD, Cons. rog. XLIII, 153 od 7, VI 1537.

⁹⁹ HAD, Cons. min. XXXVIII, 193 od 27, XI 1538; Cons. rog. XLIV, 113; B. Hrabak, Tabele, 145.

¹⁰⁰ ASV, Consiglio dei Dieci, Parte comm. R. IV, beleška pod 8. VII 1528; frumenti venuti del mese de febraio 1537 m. v.

¹⁰¹ HAD, Cons. min. XXXVIII, 247' od 7, VI 1539.

sudsku prijavu protiv lopudskog broдача Vicenca P. Marinova; s njim je 20 juna u Kotoru zaključen plovidbeni ugovor za prevoz 3900 mletačkih stara žita, uz uslov da se utovar obavi na Belom moru, pošto se nava vrati iz grada sv. Marka; na ime posla data mu je i subvencija od 80 škuda. Kako je po sporazumu predviđena kazna od 300 dukata za nepridržavanje ugovorenih uslova, Hasan je tražio ili da brodar otplovi ili da se penal naplati.¹⁰² Do zatezanja od strane patruna došlo je zbog toga što je želeo da se izmene neki uslovi pogodbe. Iz naknadno zaključenog ugovora (8. septembra) može se videti da je smanjen deo koji bi ukrcali Novljani, i to na 3000 stara. Ugovorači su bili trgovci iz Herceg-Novog: Habib Psejdović, Husam Dautović, Urem Alović, Hasan Novljanin, Ilijas Skenderović i Memija Hajdarović. Trebalo je da Vicenco otplovi u Volos ili u Zaliv Citane, ali s tim da prijem tereta bude samo u jednoj skali; ostatak brodskog prostora pomorac je slobodno mogao ispuniti u korist dubrovačke opštine. Vozarinu od osam i po groša za dubrovački star valjalo je isplatiti pre istovara; ako bi usled sultanove zabrane ili smetnji, koje bi činili Turci na krcalištu, tih 3000 stara ne bi bilo moguće utovariti, brodar bi bio obeštećen u pogledu naula. U slučaju da kakvo zlo nastane delovanjem arapskih, turskih ili kakvih drugih gusara, eventualni spor rešio bi se na Porti.¹⁰³ Pomenuti Vicenco Pavlov je otišao po žito u Tesaliju. Tom prilikom bombardijer, poveden na navi, primio je osam dukata od patruna da ih i sam uloži u kupovinu zrnevlja, s tim da novac vrati po dolasku i prodaji u Herceg-Novom; tohdžija, međutim, primljene pare nije vratio.¹⁰⁴ Na sličan način žalio se dubrovačkom sudu i Alija Hamzić na jednog Gučetića, što mu nije vratio neko žensko sukno (belu karizeju), što mu je ostavio u zalog za primljen novac.¹⁰⁵ Pomenuti muslimani su bili predstavnici prve dve generacije novskih muslimana, koji su se javili preveravanjem osobito hrišćana iz susedne Hercegovine ili kao naturalizovani potomci vojnih lica i drugih muslimana koji su se doselili u veliku vojnu bazu. Pada u oči da su neki od pomenutih trgovaca nosili izrazito arapska lična imena kakvih kasnije nije bilo u Herceg-Novom (Habib, Husam, Urem). Katolici iz varoši, pomorci i zanatlije, koji su u vreme turskog zauzeća mesta predstavljali većinu stanovništva, lakše su se održavali u veri. Oni će se nešto kasnije i sami prihvatiti unosnog posla u trgovini žitaricama, i to kao pomorci.

U privrednoj 1534—5. godini manje količine pšenice dubrovačke opštine, dovezene sa cgejskih obala, ustupljene su Turcima iz Herceg-Novog. Merica u Novom je tada težila manje od tri dubrovačka uborka, tj. manje od polovine dubrovačkog stara.¹⁰⁶ Kapital za nabavku hrane i drugih elementarnih potreba za Herceg-Novu bio je u velikoj meri i dalje dubrovački; na primer, Miho

¹⁰² HAD, Mob. XXX, 43 od 31. VIII 1534.

¹⁰³ HAD, Div. not. CII, 186—7 od 8. IX 1534.

¹⁰⁴ HAD, Sent. canc. XCIX, 23 od 27. II 1533.

¹⁰⁵ HAD, Mob. XXX, 38 od 25. IV 1534.

¹⁰⁶ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 161 i 585.

Nik. Kastrati, Dubrovčanin arbanaškog porekla koji je poslovao sa zavičajem svojih predaka, primio je u Herceg-Novom (juna 1535, dakle pred žetvu) 4522 akče od dubrovačkog patricija Pavla M. Baziljevića, na osnovu jednog pisma koje je izražavalo poslovni nalog.¹⁰⁷

Februara 1540. dve dubrovačke nave ukrcavale su u Solunu skrobnu hranu (pored pet za grad sv. Vlaha); žito je pripadalo hasovima sultanove kuće; mletačke galije dobile su zadatak da presretnu i uhvate nave i one su to i učinile.¹⁰⁸ U leto iste godine neki dubrovački brodovi primali su u Volosu žito za Herceg-Novi i za hercegovačkog krajišnika,¹⁰⁹ a neka manja količina pšenice otpremljena je lađicama početkom avgusta 1540. iz Dubrovnika pod Novi.¹¹⁰ Davanje hrane Turcima iz Herceg-Novog naročito 1540—2 i 1544—6. godine kao i ustupanje brodova Novljanima i sandžak-begu da sa istočne grčke strane dopreme hlebno zrno, imalo je velik ekonomski i politički značaj.¹¹¹ Postojala je i obrnuta kolo-tečina — da hrana iz Novog odlazi u Konavle, manje u sam Dubrovnik. Grad pod Srđem, sa svojim velikim uskladištenim zalihama, predstavljao je uvek, a naročito u doba gladi, rezervni silos za oskudnu Hercegovinu. Arhivski zapisi ne pominju dnevne kupovine žitarica na dubrovačkoj pijaci iz zaleđa, nego samo kad bi vladajuća veća nekom iz Hercegovine slala nešto značajnije količine jestiva.¹¹² Isti je postupak vredeo i za Herceg-Novi. Aga i dizdar Novog, primerice, dobio je prvih dana novembra 1541. 80, a sandžak-begovi Turci 10 tovara zrnevlja, po sniženoj ceni od pet dinara za uborak.¹¹³ Avgusta iste godine jedan dubrovački patrun primio je novac za prevoženje opštinske pšenice u Herceg-Novi.¹¹⁴ Pšenica koja je januara 1541. ustupljena novskom kadiji taksi-rana je sa 10 groša za kupel.¹¹⁵ Janičari Novog ne samo što nisu prihvatili dubrovački dnevni kurs cena, nego neko žito koje su primili uopšte nisu hteli da plate.¹¹⁶ Ipak, dubrovačka vlastela su (januara 1545) izašla u susret molbi istih janičara te su im odobrili izvoz, ali da se isplata obavi prilikom preuzimanja zrnevlja. I koncem aprila data je saglasnost janičarima da kupe žito u Dubrovniku, ali po tekućim cenama.¹¹⁷ Ako su morali da plate masarima, Novljani su pokazali da ne moraju da namire prevozninu dubrovačkim brodarima. Tako je jula 1546. postupio neki Raif, kome je Miho Đurđević iz Vitaljine trebalo da prebaci 140 dubro-

¹⁰⁷ HAD, Sent. canc. C, 50'—1 od 29. III 1536.

¹⁰⁸ V. Makušev—M. Šufflay, Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji, Starine JAZU 31, Zagreb 1905, 73; B. Hrabak, Izvoz žitarica, 197; J. Litričin, Dubrovnik u vreme prve svete lige 1538—1540, Vojnoistorijski glasnik, br. 3/1975, 123.

¹⁰⁹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 198.

¹¹⁰ HAD, Cons. min. XL, 72 od 8. VIII 1540.

¹¹¹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 522.

¹¹² Isto, 522.

¹¹³ HAD, Cons. min. XXXIX, 110' od 31. X 1541.

¹¹⁴ Isto, 98' od 22. VIII 1541.

¹¹⁵ B. Hrabak, Tabele, 145.

¹¹⁶ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 217 (1542—3. godina).

¹¹⁷ HAD, Cons. rog. XLVII, 69 (27. I 1545), 100' (28. IV 1545).

vačkih stara pšenice iz Dubrovnika u Novi, uz ugovorenu cenu od akće po staru.¹¹⁸ Preko dubrovačke vlade Novljani i njihove age su unajmile sacciju Marka Čose za prevoz žita iz Valone u Novi; kako se pomorac izvlačio od nametnute obaveze, određena mu je kazna od 500 dukata i šest meseci zatvora, ako se ne bi odazvao.¹¹⁹ Zanimljiv je odnos mere koje je iskazao pomorac Junije Stjepanović, tužen od dubrovačkih žitnih masara za utaju zrnevlja isporučenog Herceg-Novom; on je navodio da 500 dubrovačkih stara odgovaraju 118 novskih mera.¹²⁰ Ako su veći borodovi Dubrovčana dovozili žitarice sa veće udaljenosti, prosto je smešno da Turci iz Herceg-Novog nisu imali ni lučkih ladica za prevoz hrane iz Dubrovnika, drva i drugih potreba za varoš i tvrđavu iz okoline.¹²¹

Počev od 1540. i Kotorani su praktikovali da uzimaju manje kredite u gradu pod Srdem; nekad je to išlo preko popova i zanatlija iz Kotora naseljenih u Dubrovniku. Svote nisu bile velike: godine 1543 — 158 dukata i 27 groša (dve zadužnice), 1544 — 18 škuda i 16 dukata (3 obligacije), 1545 — 108 dukata i 13 groša (4 obveznice), 1548 — 71 dukat i 8 groša (3), 1549 — 168 dukata, 42 perpera i 20 groša (4).¹²² U jesen 1540. ponovo su engleske karizeje slate po pšenicu u Albaniju; za 40 topova tog punog vunenog sukna Nikole Drago, što je vredelo, u Baštovu je utovareno loše pšenice na jednu kotorsku marcilijanu, a još dva arbanaška brodića mogla su primiti kupljeno zrnevlje. Godine 1539. kotorski zvaničnik Ivan Bolica uzeo je u Cavtatu na plovidbu Grbljanina Andriju Balkovića, naseljenog u Dubrovniku, da za njegov groš pođe u Albaniju te da za 400 srebrnih akći i za jednu skrletnu tkaninu kupi pšenice.¹²³ Matko Soflić iz Kotora primio je od jednog Gučetića deset cekina da kupi pšenicu u Albaniji, a isporučio je količinu pet puta manju. Mihailo Privalić iz Grbaljske Župe (decembra 1539) ukrcao je na svom gripu u Albaniji 60 kvarti prosa, 55 kvarti ovsu i 10 i po kvarti raži, a isporučio je 50 kvarti prosa, 53 i po ovsu i 7 raži (kvarta je po težini bila ravna dubrovačkom staru).¹²⁴ Iako u susedstvu, Albanija više nije bila jedino izvorište hlebnog zrna za Kotorane; oni su izvozili i sa Levanta, uz osiguravanje transporta u Dubrovniku.¹²⁵

Pozajmice Peraštana u Dubrovniku iznosile su u to vreme — 1543:25 dukata i 32 groša (u dve obligacije), 1547. — 120 dukata (u dve zadužnice) i 1548. — 20 dukata i 10 groša (u jednoj obveznici).¹²⁶ Prvih dana 1543. hvarski patricije Gabriel de Albertis uzeo

¹¹⁸ HAD, Mob. XXX, 213 od 26. VII 1546.

¹¹⁹ HAD, Cons. min. XLI, 202 od 22. VII 1549.

¹²⁰ HAD, Mob. XXXI, 253 od 20. XI 1549.

¹²¹ B. Hrabak, Herceg-Novi kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo, Boka IX, Herceg-Novi 1977, 49.

¹²² HAD, Deb. not. LXXXIII, 81, 93, 176, 204', 207', 241, 270'; LXXXIV, 187, 211', 218, 255, 263', 270, 290.

¹²³ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 18.

¹²⁴ HAD, Sent. canc. CV, 77', 128 (1540).

¹²⁵ HAD, Div. not. CVI, 199'—200 od 14. XII 1541.

¹²⁶ HAD, Deb. LXXXIII, 102', 116'; LXXXIV, 109', 110, 161. — Rado Petrov iz Perasta sa dva ortaka zadužio se 12. decembra 1543, u Dubrovniku u dve obligacije na šest dukata i 32 groša (HAD, Deb. LXXXIII, 116', 116').

je na plovidbu Đurda Ivanova, peraškog patruna saccije (od 40 kola nosivosti) da pođe u Manfredoniju i u Budvu i da za Dubrovnik utovari pšenice; naul je iznosio tri dukata za velika apulijska kola.¹²⁷ Peraštani su se i dalje držali velikog dubrovačkog tržišta. Decembra 1543. Miho Nikolin primio je od jednog Italijana u gradu pod Srđem 137 talira da u Epiru kupi pšenice i drugih plodova zemlje, s tim da se dobit deli popola. Sredinom marta sledeće godine brodiću Marka Lukinog dopušteno je da u dubrovačkom pristaništu unovči pšenicu po povlašćenom carinskom tretmanu. Slično je bilo januara 1547. Đuro Ivanović zvani Đura dopremio je zrnevlja u Dubrovnik i novcem drugog Peraštanina, Stijepa Krist, Šilopija. Septembra 1547. Peraštanin Kristofor P. Obradović primio je od kotorskog plemića Marjana M. Paskvalija tekstila u vrednosti od 73 i po dukata, s tim da za tu vrednost doveze u Kotor ili Perast žita. Od većih prevoznika hlebnog zrna u Kotoru u to vreme valja pomenuti Nikolu Mar. Lardića, koji je ponekad novac za vozarinu najmljenih pomoraca deponovao u opštinskoj komori.¹²⁸

Brodovi Paštrovića plovili su 40-ih godina po žito u korist Dubrovčana u Patras, a kao i lađe Budvanaca prenosili su žitarice iz Ulcinja u grad sv. Vlaha.¹²⁹

Od 50-ih godina, sa prvim većim krizama u obezbeđenju skrobne hrane, uvećava se dokumentacija o dopremanju žitarica u Boku Kotorsku i preko Bokelja. Novčane pozajmice Kotorana u Dubrovniku pokazuju sledeće vrednosti: 1550. — 30 dukata, 1551. — 20 dukata i 6 perpera (dve zadužnice), 1552. — 16 i po dukata (dve obveznice), 1558. — 60 dukata (dve obligacije), 1559. — 792 dukata, 12 škuda i 20 groša (tri zadužnice).¹³⁰ Žitarski trgovac i patricije u Kotoru, Tripo Glavati i Marin Dončić preuzeli su (1551) pšenicu u Poloniji, ali su u vezi s računima trgovačkog društva nastale razmirice. Primetno je da su se Bokelji počev od rata 1537—40. sve više usmeravali na nabavke u južnoj Albaniji i južnom Epiru, ako ne u čisto grčkim zemljama. Prilikom utvrđivanja nekog manjka pšenice, u rukovanju kotorskog skladištara Vicenca Prikovića (septembar 1552), utvrđeno je da je neka količina žita bila dovezena iz Valone, a 311 stara sa otoka Metelina (u Egejskom otočju). Ferhat, sin krojača Jusufa iz Drača, poslovaio je sa Tripunom Glavatom. On je septembra 1552. tražio naplatu dugova za prevoz pšenice i drugih žitarica što je Tripu dovezio. U isto vreme Ferhat je pozajmljivao novac od drugih pomoraca, na primer od nekog Mikolina Junutija, koji mu je dao 13.069 akči da kupi žita u Draču i plati carinu; to zrnevlje je takođe bilo namenjeno Glavatom. Ovaj mu je četiri godine kasnije ustupio polovinu svoje lađe (od 1500 mletačkih stara nosivosti) sa polovinom pripadajućih navigacionih naprava i druge opreme. Ferhatov zastupnik u gradu sv. Tripuna bio je njegov krojački šegrt Alija Dračanin.

¹²⁷ HAD, Div. not. CVII, 102—2' od 3. I. 1543.

¹²⁸ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 18—19.

¹²⁹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 224, 250.

¹³⁰ HAD, Deb. LXXXV, 37, 84, 133', 227'; LXXXVII, 86', 94, 165, 182', 184'.

Alija je (maja 1554) prihvatio rešenje kotorskog suda da njegov principal plati Mati Paskvaliju 90 dukata za primljene tkanine; Ferhat je, naime, januara te godine prilikom odlaska iz Kotora primio tekstila za 194 dukata i od kotorskog plemića Tripa Bern. Bolice (pri čemu je karizeja bila procenjena na 485 aspri komad, druge finije tkanine od vune po 150—220 akči lakat, a svileni damaskin po 240 akči lakat). Na traženje Mihaila Sumeriti, bro-dara sa ostrva Zakintos, Alija je prihvatio Mihailovu izjavu da je dračkom eminu predao pet truba karizeja, na ime carine za druge proizvode, i da u Kotoru treba da primi vrednost za proso što je Mihailo dovezao Tripunu Glavatom. Poslovnu vezu između Ferhata i T. Glavatog održavao je kotorski pomorac Nikola Brnić, koji je od Glavatog dobio 40 dukata za prevozninu arbanaške pšenice po Ferhatovom račumu, od koje je količine iskrcano žita u Herceg-Novom za sedam dukata.¹³¹

Najveći izvoznik žitarica iz Albanije među Bokeljima bio je jedan patricije i kolenović, koji je raspolagao većim sredstvima i imao je jače poslovne veze. Bio je to Tripo Bolica. Njegovo poslovanje vidi se iz izveštaja mletačkog poslanika Alviza Renijera, pisanog u Skoplju 3. januara 1556. Upravo tada vladala je žestoka oskudica u zrnastoj hrani i već se javila glad u siromašnim slojevima stanovništva Venecije i po varošima mletačkih dalmatinskih poseda. Usled toga je Renijer i primio nalog da razgovara sa turskim rukovodiocima u Albaniji i u Makedoniji. Jedan od njegovih prvih sagovornika bio je bivši dukadinski sandžak-beg Mehmed, tada emin luka u Lješju, Draču, Bastiji, Valoni i u drugim susednim naseljima. Ovaj je obećao slobodan izvoz pšenice za ishranu Ulcinja i Bara preko luke u Draču i Valoni. Preuzimanje žitarica trebalo je da ostvari pomenuti Bolica, koji bi se naknadno dogovorio sa begom o modalitetima posla. Bolica je prikazan kao poslovno vešt i kvalifikovan čovek, sa dobrim kreditom kod sandžak-begova i drugih funkcionera. Mehmed-beg je odmah obećao 3000 stara a dukadinski namesnik još hiljadu konjskih tovara žita, kad o eksportu dobije nalog. Mehmed-beg je, međutim, predložio i zaključenje kompenzacionog posla koji bi se sastojao u tome da Mlečani dovuku veću količinu soli u lješku luku. I taj deo pogodbe imao je da izvede pomenuti Bolica. Bolica se u tom momentu nalazio u Ulcinju i nije raspolagao većom količinom soli, pa je poslanik iz Skoplja upravo o tome obavestio carigradskog baila, a ovaj Senat u Veneciji. Renijer je nagovestio da se trampa žitarica za so obavi u Ulcinju. Zrnevlje je, inače, poticalo sa velikih poseda (hasova) vezira Rustem-paše i Mehmed-paše (Sokolovića), koji su, na upit svojih vojvoda, dali saglasnost o tom izvozu. Odmah posle toga, polovinom januara 1556, Porta je zabranila izvoz hlebnog zrna i u zemlje koje su vredele kao prijateljske prema Otomanskom carstvu. Zbog toga su pozvani dragomani (tumači) francuskog ambasadora, mletačkog baila te dubrovačkih i hioskih po-

¹³¹ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 19.

klisara, pa im je saopšten ferman izdat meseca sefera 963. po hidžri (16. novembar — 15. decembar 1555), kojim se obustavlja odvoz žitarica da bi se moglo ishraniti mnogoljudni živalj prestolnice i osigurati potrebe mornarice.¹³² Nije jasno da li je Bolica uspeo na vreme da izveze ugovorenih 3000 mletačkih stara.

Privredne 1550—51. godine Peraštani su ozbiljnije počeli da opslužuju i tržište Herceg-Novog. Po jednom aktu, neki Peraštanin je dovezao žito iz Proveze dvojici muslimana iz Novog.¹³³ Neki od njih, kao Luka Ivanov, uzeo je pod najam dubrovačke pomorce koji su mu, kao Marin Cv. Paprica, predali pšenicu u Herceg-Novom, u prisustvu lokalnih muslimana; 250 stara bilo je sa plovidbe u Prevezi.¹³⁴ Od oktobra 1554. mletački Senat je posebno forsirao dovoz žitarica sa leve strane Jadrana i iz valonskog kraja, dozvoljavajući da se mletačke nabavke tovare i na strane brodove, ali ne i na dubrovačke.¹³⁵ Tu konjunkturu su nastojali da iskoriste Peraštani. Luka Ivanov iz Perasta obavezao se da će dovući u duždevu metropolu (prema odluci od 2. aprila 1555) 3000 stara pšenice sa istočne jadranske obale, odvozeći i izvan Zaliva, prema uslovima koji su te godine važili za patruna Marka Lukića, takođe Peraštanina, tj. uz zajam od 1500 cekina.¹³⁶

Od sredine 50-ih godina u porudžbinama zrnaste hrane za mletačke gradove na istočnoj obali Jadrana odlučujuću ulogu stekao je Ulcinj, a od kraja te decenije Peraštani i Budvani kao brodari, odnosno Novljani kao podmetani krcači. Peraštani su od svojih poznanika arbanaških rajsova ponekad prekupljivali žito i u samoj dubrovačkoj luci.¹³⁷

Bilo je slučajeva da su arbanaški muslimani finansirali pomorce iz Boke Kotorske i zetskog primorja pa i Dubrovnika, kako bi omogućili prodaju svojih poljoprivrednih viškova. Na primer, valonski rajs Sulejman je (marta 1550) dao na poček preko Budvanina Vicenca Ivanova lopudskom brodaru Ivanu Duračinoviću 130 cekina, kako bi ovaj ukrcao prosa (po 13 akči za beratsku mavricu); novac od prodaje patrun bi predao Budvaninu; tom poslovnom dogovoru u Valoni prisustvovala su četiri svedoka, od kojih su dvojica bili Italijani.¹³⁸ Još pre nego što su Peraštani stekli punu poslovnu afirmaciju, i Budvani su se predstavili kao vrsni pomorci, koji su svojim lakim brigentinima ulazili i u plitke arbanaške i i apulijske luke, tovareći pšenicu ali i druge sirovine i ulje. Primer Budvana i Barana sledili su njihovi prvi susedi Paštrovići.¹³⁹

¹³² ASV, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere di ambasciatori Constantinopoli, busta II, grupa: Bailo Antonio Erizzo 1555 i 1556, 3. I 1555 m. v. i šifrovani dodatak uz pismo br. 82 od 18. I 1555 m. v.; B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 25.

¹³³ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 237.

¹³⁴ HAD, Div. canc. CXXXV, 209, Hodža i Husein iz Herceg-Novog.

¹³⁵ ASV, Collegio Notatorio, R. XXIX, 124—5 od 13, X 1554.

¹³⁶ Isto, 155—60 od 27, VII 1555.

¹³⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 272—3, 274, 304.

¹³⁸ HAD, Div. canc. CXL, 4 od 7, XI 1554.

¹³⁹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 274; CRV II, 238.

U ovo vreme i pojedini Rišnjani su počeli da ulaze u promet žitaricama. U leto 1550. Ivan Antunov postavio je u Kotoru dvojicu punomoćnika da od nekog Turčina Mešana i od broдача Jeronima Brindizija prime svu količinu žitarica koje su bile nabavljene prilikom putovanja u Albaniju, tj. ono što je Mešan sa 3480 aspri utovario na dva broда patruna hrišćana. Nešto kasnije Tripo D. Vračen, takođe iz Risna, dogovorio se sa Kotoraninom Tripom Drago o organizovanju putovanja do Valone i u Neretvu, kako bi se cekinima kupili proizvodi, svakako u prvom redu hrana. Avgusta 1550. peraški pomorac Ivan Jančin uzet je na plovidbu od strane trojice trgovaca, da sa 98 i po mletačkih zlatnika kupi pšenice i drugih useva, ploveći do Valone. Tih dana, jedan od pomenutih trgovaca, Tripo Drago, ugovorio je zakup lađe Kolja Đerda sa rta Istma za putovanje takođe u Valonu, na Krf i u Arski zaliv da se ukrcaju pšenica i so na brođskom prostoru od 600 mletačkih stara; istovar je trebalo da bude u Veneciji, ali i Boki Kotorскоj, odnosno u Neretvi, ako takvu odluku naknadno donese Drago; naul nije bio kumulativno određen, nego s obzirom na udaljenost luke, mada takva plovidba stvarno nije odgovarala brođovlasniku. Dve godine kasnije Kotoranin Vicenco Nik. Paskvali dugovao je nekom Italijanu 30 dukata za tkanine i carinu na njih pri polasku u Albaniju, u kupovinu hlebnog zrna; trampom žitarica za tekstil obavljena je u Vregu; ukupna količina tkanina s kojom se ušlo u posao bila je znatno veća i iznosila je 240 dukata, a lakat sukna naplaćivan je 42 aspre. Kao i ostali zapadnjaci, Bokelji su na povišene cene žitarica i carina odgovarali povećanim zahtevima za svoje manufakturne rukotvorine i novim tečajem za solidne zapadnjačke monete. Sve se više zrnasta hrana preuzimala sa velikih hasova vezira i sultanija a ne od seljaka. Na primer, aprila 1559. Ivan Bolica kupio je žita za 411 cekina i dva komada sukna od Skendera, službenika na Rustem-pašinom hasu. O značajnom dovozu arbanaške pšenice, te godine u Kotoru, svedoči i jedna relacija mletačkih sindika.¹⁴⁰

Avgusta 1550. dubrovačka vlada je oslobodila obaveza navu Jera Fr. Bobaljevića da plovi za žitarice Novljanima, slično uslovima koji su važili za navu Marina Paprice.¹⁴¹ I Konavljani su (decembra 1552) krijumčarili žito Turcima u Novi.¹⁴² Sa jednim Turčinom kojeg je dao dizdar Herceg-Novog, brođar Frano Čosa otplovio je sa 26.250 akči (gde je bilo 142 mletačka zlatnika) u kupovinu prosa, od Lješa do Valone, ali i južnije, do Patraskog zaliva; mletački star prosa trebalo je da plati 20 akči; po 350 stara trebalo je da ukrcna na dva dubrovačka broда, što je određeno kao kompenzacija Novljanima; u povratku sve tri lađe imale su da plove u konvoju.¹⁴³ Dizdaru Novog i muslimanima toga grada davana je pšenica po pet dinara od marta do decembra 1554, a krajem godine po sedam groša. Marta 1557. novski muslimani primili

¹⁴⁰ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 20.

¹⁴¹ HAD, Cons. min. XLII, 46 od 14. VIII 1550.

¹⁴² HAD, Cons. rog. LI, 138^r, 139^r od 17. XII 1552.

¹⁴³ HAD, Lett. Lev. XXVI, 20^r—21 od 13. X 1555.

su od Dubrovčana ankonsku i valonsku pšenicu po deset dinara i sve tako do kraja maja.¹⁴⁴ Devetoga marta 1556. hercegovački sandžak-beg Sinan-paša obavestio je Portu da je okončao izgradnju hercegovačkih fortifikacija, koje se nalaze u krševitom kraju koji nije u stanju da ishranjuje tvrđavsku posadu; stoga je molio sultanov prag da izda naređenje sandžak-bezima Skadra, Valone, Elbasana, Karli Ili i Agriboza (zapadna Grčka) da proizvedima sa carskih domena, koji su se nalazili u njihovoj jurisdikciji, produktima raje i na drugi način priskoče u pomoć, prodajući namirnice po važećim cenama; Sinan-paša je molio dozvolu da ukrca 2500 mudova pšenice i 1500 mudova ječma. Porta je uslišila molbu, ali je prepolovila konkretan zahtev, te je odobreno samo 2000 mudova ječma.¹⁴⁵ Krajem juna 1558. dubrovačka vlada je poslala preko privatnih osoba (da se izvuče cena!) sto stara pšenice i isto toliko ječma; samom krajišniku koji je preko Konavala dolazio u Herceg-Novi poslato je sedam stara ječma (po ceni od šest groša kupel, tj. škudu za star).¹⁴⁶

Kao što se vidi, ni 50-ih godina Herceg-Novi nije uspeo da organizuje sopstveni dovoz skrobne hrane niti da podigne iz svoje sredine trgovce koji bi bili voljni ne samo da investiraju veće svote novca u nabavku hrane, nego i da izgrade potrebnu flotilu za dopremanje jestiva. Upravo oko nabavke hrane nastali su između Dubrovnika i Herceg-Novog posebni odnosi. Usled nemogućnosti da se u gradu obrazuje žitna pijaca, dešavalo se da su ljudi iz Herceg-Novog dolazili u grad sv. Vlaha, ne samo kao kupci, nego i kao prodavci žrnevlja. Bilo je i takvih koji su dolazili u Dubrovnik da dobiju žito za prehranu porodica, a potom su to isto žito prodavali strancima; to je saopšteno sandžak-begu (februara 1546) kad je preko Konavala dolazio u Novi. Ipak, najteže je Dubrovčanima padalo što su pojedini Novljani davali na zajam Konavljanima žitarice, primajući u zalog čak i mušku decu. Pitanje je zaoštreno u toku privredne 1552—3. godine, tako da su Dubrovčani dobili čak i ferman protiv takvog bezdušnog izrabljivanja. Kako su Dubrovčani pomagali stanovništvu susjednog grada u doba nerodice, stvorilo se uverenje da su oni to i dužni da rade, te su ponekad činjene intervencije na Porti što Dubrovnik ne daje traženu hranu. I oko cena je i dalje bilo problema, jer su janičari i drugi potrošači u Novom davali cenu koju su smatrali da je dovoljna, a koja je bila znatno niža od dnevne.¹⁴⁷

Seste decenije stoleća bilo je i primera ucenjivanja pa i prisilnog utovara. U jesen 1550. drački emin je preko posrednika, nekog Đerđa Golemog, slao brodove iz hrišćanskog sveta iz Drača u Baštovo, obećavajući utovar pšenice i prosa. Kod dračkih slanica konjski tovar žita iznosio je 105 a prosa 65 aspri. U Baštovu su očekivani brodovi koji bi prevezli žitarice za Herceg-Novi, pa su

¹⁴⁴ B. Hrabak, Tabele, 147, 148.

¹⁴⁵ E. Kovačević, *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985, 18—9, n° 15.

¹⁴⁶ HAD, Cons. min. XLV, 76 i 87' od 22. i 25. VI 1558.

¹⁴⁷ B. Hrabak, *Poslovanje pomoraca*, 19—20.

turski rukovodioci govorili da će nekim Peraštanima takođe dati zrnevlja pod izgovorom da odlaze u pomenutu tursku navalnu bazu. U Baštovu je očekivao utovar i neki pomorac iz Venecije, žaleći se na prevaru Đerđa Golemog; tu je krčanje takođe onemoćavano, pa je trebalo s nekim Turčinom Balijom ponovo ići u Drač i cenkatj se s eminom. Od hrišćanskih trgovaca se očekivalo da pod povoljnim uslovima iznesu na prodaju tekstil, a odugovlačenje utovara je pravdano čekanjem nekih dasaka. Ove su isto tako imale da uđu u paket-aražman. Prevareni strani brodari su zatim slali barke u luku Selet da se obaveste o mogućnostima i uslovima tamošnjeg ukrcavanja. I tu su uz žito muđene daske, koje su upravo u to doba u većoj količini počeli da izrađuju domaći ljudi. U Seleti je cena bila znatno niža: uz kaparu od 15 cekina, konjski tovar pšenice naplaćivan je 80 a prosa 36 akči. Poslove je vodio neki Ferhat, koga je drački emin mogao demantovati u pogodbama. Od peraških patruna tu su se našli Nikola Bronca i njegov rođak Đuriša Radovanov, kao i Nikola Petrov. Emin se trudio da održi tečaj cene od 105 i 65 aspri za konjski tovar. Oko dovoza prve dvojice bio je zainteresovan neki Mlećanin Đovani Batista koji je živeo u Kotoru.¹⁴⁸

Sezdesetih godina XVI veka, kad se na arbanaškoj obali ne bi nalazilo sultanovo brodovlje, Albanija, na osnovu klasnog iscrpljivanja preko rente i često prisilnom kupovinom od raje po depresivnim cenama, mogla je pružiti znatne »viškove« pšenice i posebno prosa za prehranu mletačkih gradova u Boki Kotorskoj, Dalmaciji, Istri pa i za samu Veneciju, koja nije imala toliko slobodnog broskog prostora za dovoz hlebnog zrna kao grad pod Srđem. Izvoz je usmeravan preko Ulcinja i delimično Kotora, a transport je ponekad osiguravala mletačka ratna flota. Posredovanjem Ulcinjana, kotorski brodovi su (1560) prihvatili skrobnu hranu na ušću reke Išmi. Kad nije bilo novca i lađa da se žito kupi i dopremi, kotorske fregate bi presretale, kao krajem 1567. dubrovačke brodiće koji su sa žitaricama pristizali iz Albanije.¹⁴⁹ Jula 1561. za izvoznika Frančeska Brutu iz Ulcinja interesovao se, preko Dubrovčana, neki Tripun Kotoranin.¹⁵⁰ Finansijska slabost Kotora kao eventualnog etapnog posrednika u prihvatanju arbanaškog zrnevlja pokazuje nastavljeno zaduživanje Kotorana u Dubrovniku. Svote pokazuju sledeću dinamiku: 1560. — 50 dukata, 1562. — 2851 i po dukata i 100 škuda (sedam obligacija, 1563. — 35, 1564. — 153 dukata, 37 škuda i 30 groša, 1566. — 382 dukata i 7 groša (dve zadužnice), 1567. — 748 dukata i 32 groša.¹⁵¹ Neka od tih zaduženja pokazuju već prave poslovne preduzimače, jer su tri obveznice 1562. prelazile 500 dukata, a jedna je čak predstavljala zajam od 941 dukat.

Mada su se Bokelji sve više svikavali na žitne nabavke u Valoni, oni nisu napuštali ni Lješ. Avgusta 1559. tamo je (sa 10.400

¹⁴⁸ Isto, 20.

¹⁴⁹ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 20.

¹⁵⁰ HAD, Sent. canc. CXXXI, 84.

¹⁵¹ HAD, Deb. LXXXIX, 77, 123, 224.

akći) otputovao Tripo Zaguri, da za Jera Zaguri, Tripa Buću i Tripa Mih. Bolicu i još neke druge kupi hlčbnog zrna; kad se u vezi s poslom izrodio spor, kotorski sud je prihvatio brodarevo traženje da mu se naknadi 1600 aspra, čim se saglasi i Ludovin Tr. Paskvali, svakako jedan od trgovaca »kolone«. Presudu kotorskog suda primio je (poslednjih dana 1561) i Arbanas Đon Bardi iz Istma u parnici sa Kotoraninom Franom Ant. Bolicom i Jeroninom Grastom, koji su uložili 1448 akća u sukna kako bi se njima dobila pšenica; ova je preuzimana po 39 akći za mletački star, s tim što je 39 bakarnih novčića (parvola) davano za srebrnu akću; dobit je predviđena popola a ne po kotorskom običaju tercariji. U jednom slučaju (1561) pri nabavci žita u Lješū braća Zaguri i braća Buće nisu obavili trampu u Lješū, nego je tekstil prodat u Skoplju ili u Lješū za gotov novac; ukrcano je 130 kvarti po 38 aspri za kvartu. Septembra 1566. emin Baštova Hasan poslao je u Kotor jednog svog momka i Gegu Maveru da od Mate Paskvalija naplate navac za 28 mletačkih stara pšenice, što su Paskvaliju dovezli u Kotor Nikola Zalesi i neki Husein iz Drača; zahtevali su 350 talira (po 40 akći u talir). Verovnik podanika Krilatog lava iste godine bio je i neki Zoraban iz Drača; 7000 akći iz raznih poslova bio mu je dužan Vicenco Rimicar; dužnik je preko Novljanina Behrama, Zorabanovog punomoćnika, obećao isplatu duga po svega 500 akći godišnje. Kreditor je bio i Pervan iz Drača Tripu Glavatom i to za žitarice koje je ovaj primio u leto 1567. godine. Zoraban i Pervan bili su više trgovci nego nosioci javnih funkcija. Pervan je bio brodar (rajs) koji je u Kotoru pristao da Marku Paskvaliju plati 217 talira za neke vunene tkanine, i to 108 dukata u žitu koje se nalazilo kod Tripa Glavatog po Pervanovom računu a ostalo u toku sledeća četiri meseca.¹⁵²

Valonski Grk Stamati Mihali prodao je (1567) pšenicu elbasanskog vojvode u Kotoru, koju je kupio Frano Vic. Zaguri, ali je talir digao na 42 akće, dok je dukat u Albaniji i dalje kursirao samo po 50 akći. Stamati je poslužio i kao prodavac 778 i po mletačkog stara pšenice Sulejmana rajsa, odnosno pašinog vojvode, što je na rajsovom brigentinu dovezao u Kotor Krfljanin Apostoli Kakuri. Stamati i njegovi ortaci za primljen novac obavezali su se da će kupiti pšenicu, proso i druge žitarice u Draču ili na kakvom drugom trgu, te će to dovući u Kotor i predati vlasnicima novca; tom trgovačkom dogovoru prisustvovali su Kotorani Antun Bon i Krfljanin Jakovos Kalafa, izgleda zainteresovani u poslu.¹⁵³ Mada se Kotor sve više oslobađao posredništva Ulcinja pri nabavkama žitarica u Albaniji, taj grad je i dalje ostao izuzetno važan za porudžbine skrobne hrane i za Kotor.

Peraštani su prvi od Bokelja uvideli korisnost kabotažne plovidbe u Albaniju, te su već od kraja 50-ih godina postali glavni transporter i delom i prodavci arbanaških žitarica. Sa svojim brodovima plitkog gaza, oni su se lako mogli uvući i u plitke luke

¹⁵² B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 21.

¹⁵³ IAK, SN LVIII, 879, 324—5, 372, 351.

severne i srednje Albanije i preuzeti žitne zalihe. Oni su učinili racionalan korak što su veću pažnju nego drugi posvetili jevtinom prosu u vreme kad je cena pšenici često vrtoglavo rasla.¹⁵⁴ Na morskim prostanstvima Peraštani su već 1560. počeli kombinovati trgovinu sa nasiljem. Jula 1560. primerice, vođen je u Dubrovniku politički proces protiv Marina iz Perasta, naseljenog na otoku Koločepu, inače kapetana nave, koji je, ploveći navom Gučetića iz Preveze, na pučini 40 milja od Kavodukato sa svojim ljudima posmicao deset Turaka sa jedne lađe, označivši ih kao gusare.¹⁵⁵ Krediti koji su Peraštani ishodili te decenije pokazivali su sledeće vrednosti: 1566. — 62 dukata i 20 škuda (tri obveznice) — 1567. — 58 dukata, jedan groš i 5000 akči (tri obligacije).¹⁵⁶ Od njih je marta 1561. kupovana pšenica po devet i po, a juna 1561. po sedam groša i pet novčića za kupel.¹⁵⁷ Peraštani su u toku maja i juna 1561. trired predali dubrovačkim zvaničnicima pšenicu.¹⁵⁸ Karakteristično je da su njihovi zajmovi mnogo manji od kredita Kotorana, što bi značilo da su u to vreme Peraštani pretežno prevoznici.

Sredinom oktobra 1565. Peraštanin Marin Vicencov pošao je sa navom Menčetića u Drač da po uputstvu dubrovačke žitne službe kupi 200 kola prosa; pridodata su mu dva dubrovačka brigentina; Marin je u Draču našao jednog rajsa koji je (oslobođen carina) dovezao u Dubrovnik prosa; isplatu proizvoda obavio je pop Đon Jonima, koji je kao dubrovački pouzdanik došao u Drač iz Ulcinja, a kome je Marin doneo 1000 cekina da ih investira u zrnaticе; stvar je imao da pomogne i poznati posrednik Ulcinjanin Lauro Svino.¹⁵⁹ Svino je u Rodoniju utovario 296 stara boba i 229 stara pšenice na lađi Peraštanina Kristofora Ivanovog za Dubrovnik, poslavši u vreći premerenu količinu zrnevlja po meri Rodonija, kako bi se olakšao prijem i obračun tereta.¹⁶⁰ Maja iste godine Ivan Petrov prodao je dubrovačkoj opštini 372 stara prosa iz Lješa po ceni od 11 škuda za star (i po 50 akči za škudu).¹⁶¹ Peraštanin Martin Ivanov kupio je koncem 1566. od Dračanina Omera rajsa 296 mletačkih stara pšenice po ceni od 65 akči za mletački star (a po tečaju od 41 akča za talir); Omer je to potvrdio u Dubrovniku.¹⁶² Isti Martin ponudio je dubrovačkim masarima (februara iduće godine) jedan tovar žita.¹⁶³

Brodovi iz Budve i Paštrovića, početkom sedme decenije stoleća, tovarili su žitarice za Dubrovnik i Herceg-Novi, a ponekad i za Veneciju i Istru na krcalištima rta Rodoni; njihovi laki brigentini malog gaza mogli su prstat i uz plitka žala i ući u zamuljene

¹⁵⁴ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 331, 370, 304.

¹⁵⁵ HAD, Lam. polit. VI, 95.

¹⁵⁶ HAD, Deb. LXXXIX, 104', 120, 147', 153', 192, 229'.

¹⁵⁷ B. Hrabak, Tabele, 149.

¹⁵⁸ AHD, Cons. min. XLVI, 79', 99, 105.

¹⁵⁹ HAD, Lett. Lev. XXX, 47'—8, 52; B. Hrabak, Izvoz žitarica, 250; Deb. pro Comm. III, 190 od 15. X 1565.

¹⁶⁰ HAD, ASMM XVI s., n° 438/3.

¹⁶¹ HAD, Cons. min. XLVII, 210' od 29. V 1565.

¹⁶² HAD, Div. not. CXVII, 179' od 11. I 1567.

¹⁶³ HAD, Cons. rog. LVIII, 127 od 18. II 1567.

rječine. Paštrović Nikola Durđev dovezao je (1565) 638 mletačkih stara pšenice iz Albanije u grad sv. Vlaha.¹⁶⁴ Budvanin Nikola Baljavić svojim brigentinom prevezao je 500 stara arbanaške pšenice i (novembra 1565) primio je 2500 akči vozarine, što znači po pet akči za star.¹⁶⁵ Nekad su paštrovički brodići prenosili dubrovački novac za Albaniju, na primer jedan 1565. godine 60.000 akči Ulcinjaninu Lauru Svinu.¹⁶⁶ Jedna od pozitivnih strana paštrovičkih i budvanskih ladica sastojala se i u tome što su bile brze i što su svojim malim kapacitetom mogle da upravo odgovore maloj mogućnosti utovara u nekim arbanaškim pristaništima. Godine 1566. neki Budvani i Paštrovići produžili su da se, kao nešto ranije Peraštani, drže dubrovačkog žitarskog tržišta, koje je znatno prevazilazilo funkciju snabdevanja samog grada pod Srđem. Dubrovačka pijaca bila je jedina prilika za poslovno jačanje svih Bokelja, mada je to Kotoranima teško padalo. Pri ugovaranju prenosa žitarica iz Rodonija oni su se u Dubrovniku mogli lepo i osigurati.¹⁶⁷ Asikuracijski punkt u gradu sv. Vlaha takode je daleko prevazilazio potrebe samog grada.

Iz Risna najpre se brodari hrišćani počinju baviti dovozom arbanaških žitarica u Dubrovnik, kao njihovi susedi Peraštani. Vozarinu 1569. za transport pšenice i prosa, na primer, primio je Ivan Stijepov.¹⁶⁸ Momak emina Baštova prodao je (juna 1568) Ivanu Kalabrezu iz Risna pšenice po 80 akči za mletački star, što je bila skupa cena i što pokazuje da Rišnjani još nisu poznavali sve tajne žitarske trgovine. Taj pomorac bio je povezan s nekim muslimanom iz svog mesta. Muslimani iz Risna, kao i oni iz Herceg-Novog, još se ne sreću u neposrednom prometu žitarica,¹⁶⁹ primajući nešto zrnevlja na svojoj pijaci i iz oskudne Hercegovine.

Sezdesetih godina, makako skromno i stidljivo, i hercegnovski muslimani su ušli u promet arbanaškim žitaricama. Maja 1561. pred vratima svoga grada Dubrovčani su preuzeli pšenicu muslimana iz Novog, davši za robu i troškove oko nje 15.500 akči. Na sličan način na Pločama je jedan Italijan, iz grada Viesti, kupio od novskih Turaka veću količinu pšenice koju je odmah preprodao dubrovačkoj opštini.¹⁷⁰ Kao i drugi Bokelji, ni oni iz Herceg-Novog nisu prezirali dubrovačke novčare. Decembra 1566. Ivan Nik. Božidarović je na tri, od ukupno četiri obveznice, digao 660 dukata i 12 groša, a sredinom januara i u februaru sledeće godine, toj svoti je dodato još 278 dukata i 36 groša. Andrija Nik. Galeoti, njegov sugrađanin, u isto vreme primio je na poverenje 80 dukata.¹⁷¹

¹⁶⁴ B. Hrabak, *Izvoz žitarica*, 256, 274.

¹⁶⁵ HAD, Cons. min. XLVII, 252 od 3. XI 1565.

¹⁶⁶ HAD, Lett. Lev. XXX, 37—7' od 20. IX 1565.

¹⁶⁷ HAD, Noli et sic. I, 233'—5 (Luka Dominkov); III, 117—8 (Blanko Macedonik).

¹⁶⁸ HAD, Cons. min. XLIX, 151 od 13. XI 1569.

¹⁶⁹ B. Hrabak, *Izvoz žitarica*, 275.

¹⁷⁰ Isto, 334.

¹⁷¹ HAD, Deb. LXXXIX, 148', 149', 150, 153 i 162, 154.

U proleće 1565. u dva slučaja novski muslimani su bili povezani sa Peraštanima pri kupovini arbanaških žitarica i kod njihovog slanja u Veneciju. U prvom slučaju posao je obavljen u Baštovu sa ukupno 19.195 akči (po 60 aspri u čekin a po 40 u talir), a posao su izveli Stijepo Iv. Marković i rajs Piri Ehlipović; u drugom slučaju sa 7000 akči Mate Paskvalija poslovali su Marko Pavić i novski emin Mahmud Pazmačić. Mahmutov brat Ahmet (s nadimkom Čilić) zaključio je (avgusta 1564) pogodbu sa Venecijancem Jeronimom Dak. Maconom za dopremanje pšenice iz Drača. Kao zvanički krcač, Ahmet je u ladu, po svom računu, uneo pirinča, ulja i drugih proizvoda, za što je trebalo platiti 1523 aspre; Mato Paskvali dobio je u Kotoru samo 72 i po stara pšenice, pa i od toga je Ahmet tražio 25 stara da pokrije neku štetu koju su mu naneli Peraštani, time što su zaustavili i zadržali marcilijanu sa prosom koju je Ahmet trebalo da isporuči bratu Mahmutu, eminu i tastu Memiji Hajdaru; parnica sa Peraštanima završila se tako što su oni prisvojili neko crveno sukno, što se nalazilo u rukama Tripa Grila, a što je pripadalo Venecijancu Maconu.¹⁷²

Muslimani iz Herceg-Novog počeli su dobijati novac od poslovnih ljudi iz Dubrovnika za kupovinu skrobne hrane u Albaniji. Februara 1566. Stjepan Sulković je osigurao hiljadu škuda što je namenio Ahmetu Pazmačiću iz Novog da poruči žito iz Albanije.¹⁷³ Neki Mato iz Novog dobio je »veru« da u gradu pod Srđem neće biti gonjen zbog svojih dugova i to zato što je donosio pšenicu.¹⁷⁴ Oktobra 1569. Isak Huslerić je ponudio dubrovačkoj opštini 157 stara žita, koje je prodavano po 12 dinara za uborak.¹⁷⁵ Na osnovu nekih indikacija moglo bi se zaključiti da su Novljani pre stekli pozicije u nabavci ulja iz Albanije nego žitarica, jer su smatrali da su sultanovi haračari i veliki žitarski trgovci, Dubrovčani, dužni da ih snabdevaju osnovnom hranom. Jedna partija ulja za Dubrovnik (maja 1569) iz Drača i Polonije (25—30 buradi) nabavljena je preko pomenutog Ahmeta Pazmačića i to za svega 12—15 dana.¹⁷⁶ Oni elementi u Herceg-Novom koji su nešto mogli da učine u unapređivanju žitnog prometa bili su tada ipak katolici iz mesta. Treba ponoviti već iznesen podatak da je Novljanin Ivan Nikolić (početkom 1566) prodao dubrovačkoj opštini 1165 stara prosa za 1000 škuda a da je proso Dubrovniku prodao (početkom 1569) i Mato Nik. Božidarev. Ti slučajevi su potvrđivali da nije bilo najpre dovoljno ni da se nađu ljudi sa novcem i plovilima, jer parazitizam novskih muslimana u pogledu nabavke skrobne hrane onemogućavao je formiranje žitne pijace u mestu, te su dovoznici bili orijentisani na Dubrovnik.¹⁷⁷

¹⁷² B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 21.

¹⁷³ HAD, Noli et sic. di Canc. II, 212' i 215'; J. Luetić, O brodarstvu i pomorskoj trgovini Novljana u drugoj polovici 16 stoljeća, Boka XV—XVI, Herceg- Novi 1984, 107.

¹⁷⁴ HAD, Cons. rog. LIX, 54' od 18. XI 1568.

¹⁷⁵ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 22; B. Hrabak, Tabele, 149—50.

¹⁷⁶ HAD, Lett. Pon. II, 3 od 18. V 1569.

¹⁷⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 288.

II. BOKELJI U PROMETU ARBANAŠKIM ŽITARICAMA 1570 — 1645.

U periodu od 1480. do 1569. vođena su dva mletačko-turska rata. Naredni period takode je počeo ratom (1570—73), a onda je potrajao mir sve do dugotrajnog kandijskog rata. Iscrpljujuća vojna između Turaka i Austrije 1593—1606. nije imala odjeka u tursko-mletačkim odnosima, mada su Španci pokušali da podstaknu katoličke Arbanase. Smetnji je ipak stalno bilo zbog delovanja turskih gusara koji su i posle bitke kod Lepanta bili vrlo prisutni u Jadranu; posebno je nezgodna okolnost bila u tome što su se gusarska gnezda svila po arbanaškim retovima i rječinama. Na početku neprijateljstava mletački ratni brodovi kružili su pored arbanaške obale u težnji da ojačaju otpor arbanaške hrišćanske raje.¹ Mlečani su nameravali da napadnu Drač i Valonu.² Takva borbena dejstva ugrozila su žitarsku trgovinu i Dubrovnika čija je vlada budnim okom pratila pokrete mletačkih galiija, naročito iz Boke Kotorske u pravcu Valone. U tom gradu sedeo je u jesen 1570. Nikola Menčetić sa zadatkom da ukrca žitom poslatu mu navu; teškoća je tu bilo i zato što se pojavila kuga.³

U ratnim zbivanjima vreme je radilo za hrabre i odvažne. To su među Bokeljima u najvećoj meri bili Peraštani, te će u tri ratne godine povećati njihove pozicije u žitnom prometu. Jedan od najistaknutijih prevoznika, Tripo Smeća pokušao je da tovari hlebno zrno na arbanaškoj obali i u jesen 1570. i to na nekoj korčulanskoj lađi, ali mu to nije dozvolio sandžak-begov vojvoda u Rodoniju, dok takav izvoz ne bi odobrila geruzija iz Rodonija.⁴ Godine 1571. Peraštani su ponovili podvig iz 1512. te su spalili drvene instalacije za pristajanje plovnih objekata i zatečene lađe na mulu.⁵ Za vreme rata Peraštani su opterećeni dodatnim dužnostima, ali su im potvrđene povlastice iz 1540. i produženo je njihovo dejstvo.⁶ Glavni mletački kapetan mora, Sebastijan Venijer, 11. aprila 1572. na Krfu izdao je pohvalnicu Nikoli Đurđevom kao starešini odeljenja od 15 hrabrih Peraštana koji su pokazali primere srčanosti u okršajima na moru u kojima ih je sedmorica poginula; kako su preostala osmorica učestvovala i u opsadi Herceg-Novog 1571. dodeljena su im tri poseda u Bijeloj koji su pripadali Pazmačićima, Memiji Hadroviću i Memiji Bahroviću.⁷ Kod dovoza žitarica, te decenije, gotovo tripud više se pominje proso nego pšenica iz Albanije. Tripo Vicencov prodao je (juna 1573) dubrovačkoj opštini 97

¹ P. Daru, *Histoire de la République de Venise*, vol. XV, Stuttgart 1828, 12.

² G. Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia IX*, Venezia 1853, 94.

³ HAD, Lett. Pon. II, 129 i 136 od 26. IX i 21. X 1570.

⁴ V. Vinaver, *Dubrovačko-albanski ekonomski odnosi krajem XVI veka*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I*, Dubrovnik 1952, 209.

⁵ T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973, 267, 269.

⁶ G. Stanojević, *Peraštanske isprave*, 50—1.

⁷ Muzej grada Pcrasta, Arhivsko odeljenje (u daljem tekstu: MP, AO), knj. XIX, fol. 41.

stara prosa po ceni od 8 dinara za uborak i 55 stara sirka po 5 groša za kupel.⁸

Prestanak neprijateljstava nije automatski vratio stvari na raniju razinu. Tek 1576. stanje se normalizovalo. Sredinom oktobra te godine, kad se spremao da preuzme kaparisanu pšenicu u Albaniji, Tripo Pavlov je bio zadržan na brodu u dubrovačkoj luci, svakako zbog dugova.⁹ Krediti Peraštana u Dubrovniku pokazuju sledeće vrednosti: 1576. — 25 napuljskih dukata, 5 škuda i 30 groša (dve obveznice), 1577. — 43 talira i 19 groša, 1578. — 158 dukata, 25 talira i 20 groša (dve zadužnice), 1579. — 251 talir (u dve obligacije). Pozajmljivači novca bili su: Marko Pavlov, Tripo Andrijin, Tripo Vicencov, Marko Balalović, Marko Nik. Bronca, Nikola St. Kristoforović, i Tripo Petrov zvanj Smeća. Novac je dao na korišćenje i jedan dubrovački Firentinac.¹⁰

Godine 1577. pšenicu i drugu hranu dovezao je u Dubrovnik Tripo iz Perasta a proso na brodu kasnije poznatog ustaničkog vođe Tome Peleša, Mato Lovrin.¹¹ Godine 1578. i 1579. glavne utovarne stanice bili su Rodoni i Lješ, a dovoznici su isporučivali u Dubrovniku 200 do 250 stara po plovidbi; samo izuzetno je prosa dovezeno za 739 i po stara (na lađi Marketa Brončića. Prodaja dovezenog tereta obavljana je na brodu u luci i obično je trajala 15 dana. Dovoznici su najčešće bili: Mato Lovrin, Tripo P. Smeća i Marketa Brončić, a po jednom se sreću za to vreme: Tripo Vicencov, Tripo Iv. Stijepov, Tripo Ivanov zvanj Bura, Ivan Lukin, Marko Matov, Marin Jerov, Nikola Đurđev i Marko Mihov. Neki od njih nisu bili vlasnici broda, kojim su zapovedali, nego postavljeni kapetani, kao Mato Lovrin. Neke je upravo dovoz žitarica spašavao od gonjenja zbog neplaćenih dugova, obično načinjenih upravo da se omogući kupovina žitarica.¹² U leto skirac Mora iz Perasta obavio je svoje poslednje putovanje u to vreme u Barletu, odakle je dovezao tovar pšenice u Dubrovnik.¹³ Orijentisanje i ka drugim izvoristima hrane upravo predstavlja znak punog sazrevanja Peraštana kao nabavljača žitarica.

Kotorani su mnogo zaostajali u žitnom prometu za Peraštanima. Juna 1575. bili su primorani da se obrate Dubrovačkoj Republici da ih pomogne žitaricama; ona im je poslala valonske pšenice.¹⁴ Savet za žitarice Kotora u prisustvu kneza (8. decembra 1577) odlučio je da od dobavljača kupi 135 stara arbanaške pšenice; knežev predlog je bio da se zrnevlje plati osam lira i 12 soldi za mletački star.¹⁵ Naredne godine Kotorani su počeli dovoziti proso i pšenicu, slično Peraštanima iz Rodonija, ali opet, ponekad,

⁸ HAD, Cons. min. LI, 206 od 23. VI 1573.

⁹ HAD, Div. canc. CLXII, 175'—6 od 15. X 1576.

¹⁰ HAD, Deb. XCII, 23, 38', 70', 160', 183, 203'.

¹¹ HAD, Cons. rog. LXIV, 24 (21. IV 1577); Sent. canc. CXLII, 64' (5. VI 1577).

¹² B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 22; HAD, Cons. rog. LIV, 133 od 12. XII 1578.

¹³ HAD, Lam for. CXXV, 141, 155—61.

¹⁴ HAD, Cons. rog. LXIII, 50' od 3. VI 1575.

¹⁵ IAK, SN LXII, 8.

angažujući peraške prevoznike. Ipak, količina koju je Lovro Jakonja ponudio dubrovačkoj opštini (prosa za 748 i po dukata), prevazilazila je peraške isporuke namenjene Dubrovčanima. Plovidba za Rodoni nije bila naročito sigurna, pa je udvostručena stopa osiguranja (5%).¹⁶

Budva, čiji je značaj naglo porastao u žitarskoj trgovini 1564—70. počela je naglo da gradi brodove; njeni pomorci izvozili su iz arbanaških reka, Drača i Valone; takvim radom nastojali su da potisnu monopolističko držanje Dubrovčana u Draču i Valoni, što su ovi nastojali da prošire i na Bojanu i Lješ; ta nastojanja su stagnirala u Budvi u osmoj dekadi stoleća.¹⁷

Ratne prilike pogoršale su snabdevanje Herceg-Novog, jer je mletačka flota blokirala prilaze Novom. Zbog toga je po Portinom nalogu hrana za značajnu pomorsku tvrđavu dovožena čak iz centralne Srbije; na zahtev hercegovačkog sandžak-bega, 1571. i 1572. konvoji sa zrnastom hranom polazili su iz Cačka preko Foče.¹⁸ Zbog toga što dovoza hlebnog zrna u režiji Novljana nije bilo pre 1575. nije bilo ni zaduživanja u Dubrovniku. Zlatar iz Novog Vencencio Luk. Vučević izvukao je septembra 1578. pozajmicu od 25 talira. Sledeće godine dve obligacije Andrije Nikolinog koji se naselio u Dubrovniku iznosile su 380 dukata, s rokom otplate za šest meseci.¹⁹ Jevreji koji su počeli da podstiču trgovinu Herceg-Novog od sredine 70-ih godina takođe se nisu mešali u poslove oko žitarica.²⁰ Jedan od razloga možda se nalazio u tome što ta roba nije uživala u Novom puni tržišni karakter, već je nametana depresivna cena. Februara 1575. od nekog novskog Turčina preuzeto je prosa za 200 talira.²¹ Septembra 1577. Murteza Kasumov Čejvanović primio je od Kotoranina Ivana Đurovog 54 talira u dubrovačkim groševima i napuljskom srebrnom novcu da kupi žita u Apuliji; pri plovidbi Murteza je zasužnjen od Španaca iz Otranta.²²

U Kotor su izuzetno dovozili hranu arbanaški katolici. Pepo Seređi sa Bojane imao je u Kotoru punomoćnika — vojnika Đerđa Armandi; preko njega je, jula 1574. prodao kotorskoj opštini pšenicu po sniženoj ceni od talira (a ne više cekina) za mletački star. Ta godina bila je doba obilja poljoprivrednih proizvoda.²³

Osamdesetih godina Peraštani su nastavili da šire svoje poslove u trgovini arbanaškim žitaricama. Jedna pošiljka žita ugovorena je decembra 1579. sa Nikolom St. Lalovićem iz Luštica da se iz Rodonija doveze zrnevlje na brodu jednog Peraštanina, s tim da bi istovar bio u Dalmaciji. Od istoga poručioća, Bernarda Bernar-

¹⁶ HAD, Cons. min. LIV, 139; Noli et sic. XII, 35'—7.

¹⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium* t. II, Zagreb 1875, 50.

¹⁸ B. Hrabak, Prilog prikazu privrednih prilika čačansko-požeškog kraja u drugoj polovini XVI veka, *Zbornik radova Narodnog muzeja* XII, Čačak 1982, 131.

¹⁹ HAD, Deb. XCII, 190', 191'.

²⁰ B. Hrabak, Herceg-Novl kao turska pomorska baza, 64.

²¹ HAD, Cons. rog. LXII, 354' od 5. II 1575.

²² HAD, Div. canc. CLXIII, 138 od 8. X 1577.

²³ IAK, SN LXI, 504—5 od 29. VII 1574.

dovog, septembra iste godine, primio je Peraštaniin Marko Đurov 110 talira u karizejama, uz obavezu da se za njih trampi proso i pšenica u Rodoniju. Jedna šestočlana kompanija kotorskih patri- cija i trgovaca obavila je (septembra 1580) obračun dovoza žita- rica iz Rodonija sa Peraštaniinom Kristoforom Lorencovim za ukup- nu vrednost od 1466 talira; neka od putovanja koja je obavio zavr- šila su se ne u Kotoru nego u Veneciji. Te godine na kabotažnoj plovidbi za Lješ Peraštani su raspolagali već većim i čvršćim bro- dovima — galeonima; na takvoj lađi Tripa Ivanova posadu su sa- činjavali vični Dubrovčani i turski podanici, a samo delimično Bo- kelji; brodovi u Boki nisu bili naoružani, ali na putu za Albaniju dobijali su oružje.²⁴

Početakom 1580. Peraštaniin Marko Vitić dovezao je u Kotor prosa iz Albanije; sličan teret arbanaskog prosa (za 83 velika stara) dovukao je na svom fregadonu i Martin Kr. Vitić.²⁵ Drugi deo pera- ških pomoraca držao se tradicionalne dubrovačke pijace. Tripo P. Smeća dovezao je jednom privatniku 647 stara pšenice; osam meseci kasnije Smeća je jednom popu u Dubrovniku ostavio 125 stara pšenice da je proda po 12—11 groša za uborak; kao predu- jam vrednosti, pop je Smeći odmah predao 220 dukata, a dalji pazar bio je dužan da šalje svakih 20 dana.²⁶ Septembra iste godine Peraštaniin Nikola Stijepov Šilov primio je karizeja, obrađenog srebra i druge robe od Miha Bogete s nalogom da ode u Patraski zaliv i da primljeno zameni za žitarice, s kojima bi otplovio za Veneciju; na brodu se nalazio i Novljanin Andrija Nikolin koji je takođe od Miha primio bele karizeje za 286 dukata i 13 groša; dva osigurača preuzela su osiguranje tereta za 2000 dukata.²⁷

Izvozni poslovi zahtevali su dodatni kapital, a njega su Pera- štani mogli naći samo u Dubrovniku. Tripo P. Smeća (oktobra 1580) primio je zajam na 80 dukata sa dvomesečnim rokom otplate, upravo koliko da se obavi putovanje sa povratkom iz Albanije. Marketa Nik. Bronca (maja 1582) dobio je 30 talira, Kristofor Lo- rencov avgusta te godine 50 talira a septembra 1582. još 30, Niko- la Stijepov juna 1583. — 137 dukata i 8 groša, juna 1583. Tripo Stijepov, Ivan Đurov i Vicenco Vukosav 140 talira u vino po načelu tercarije od dvojice trgovaca; oktobra 1584. Ivan Lukin i Kristo- for Iv. Jakobov 7 talira; avgusta 1589. Marin Kristoforov 31 dukat da otplovi u Rodini.²⁸

Osiguranja plovidbe i tereta sve su više postajala redovna pojava i kod Peraštana. U prvoj polovini 1582. ima više osiguranja cerealijsa na brodovima Peraštana pri plovidbi na Rodoni i u Lješ. Pšenica Tripa Smeće na lađi Kristofora Lukinog, na brodu Mar-

²⁴ IAK, SN LXIV, 42—3 i 249—50, 222—3, 29'; B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 22.

²⁵ IAK, SN LXVIII, 30' od 21. II 1580.

²⁶ HAD, Div. canc. CLXVI, 66' od 11. III 1580; CLXVII, 40 at (5. XII 1580); B. Hrabak, Tabele, 151.

²⁷ HAD, Noli et sic. XIV, 70' od 19. IX 1580.

²⁸ HAD, Deb. XCII, 248'; XCIII, 95', 114, 116, 135, 139, 139, 215'; XCIV, 88, 120'.

tina Ivanova, pšenica na lađama Kristofora Lukinog i Vicenca Andrijinog, a što bi ukrcavao Luka Đurđev i Vicenco Andrijin, 300 stara žita u Lješ u brodu Marka Radovog za Veneciju.²⁹ Jedan Crijević osigurao je (1583) žitarice i drugu robu iz Rodonija na brodu Tripa P. Smeće i Marka And. Pavlova (po 4%).³⁰ Ivan Dračevica je obezbedio novac koji je dao peraškom patru Marku Stijepovu (1584) za kupovinu žita u Draču.³¹

Tripo Smeća imao je 1583. neki spor sa Dominikom Zgurom iz Lješa pri kupovini zrnelja. Na Smećin zahtev sekvestrovano je 80 talira Lješanina Antona Zgure, od novca koji se nalazio kod Kolende Grgurova u Dubrovniku.³² Peraštani su novac za kupovinu žita dobijali i od Dubrovčana iz naroda, na primer Tripo Ivanov 40 talira od jednog berberina.³³ Tripo Smeća kupio je (maja 1584) od jednog dubrovačkog Gradića 700 kvintala vina da ga u Albaniji zameni za proso; od prodaje se očekivalo 60 stara, koje bi se prodavalo po šest dinara za uborak.³⁴ Smeća je prepustio prodaju 130 stara pšenice jednom Lopudaninu rodom iz Crne Gore, no ovaj nije po utvrđenoj ceni uspeo da u predviđenom vremenu rasproda zrnelje i novac preda preduzimljivom Peraštaninu.³⁵ Narednih godina Peraštani su prešli u velike žitarske poslove. Petar Markov prodao je dubrovačkoj opštini 501 star pšenice po 10 groša i 25 novčića za kupel. Ivan Lukin je krajem toga oktobra isporučio opštinskim masarima, 404 stara pšenice po istoj ceni. U isto vreme cena žita Peraštana je do kraja oktobra 1585. stajala samo deset dinara, a potom još i 25 parvola.³⁶ u privrednoj 1585—6. godini tri Peraštanina prodali su 1697 stara žita.³⁷

Godine 1589. Peraštani su izvezili pšenicu i proso i iz Albanije. Stijepo And. Rašković primio je od dubrovačkih masara 22 perpera i tri groša na ime vozarine za proso koje je dovukao;³⁸ isporučio je i 50 stara pšenice i dobio naul po šest groša za dubrovački star; kupel prosa preuzet je od njega po osam groša.³⁹ Za Peraštanina Stijepa Iv. Falkona dubrovački zlatar Ivan Tripunov prodavao je proso za 128 talira.⁴⁰ U privrednoj 1588—9 godini jedan peraški i jedan dubrovački brodić prevukli su iz Lješa u Dubrovnik 580 stara prosa.⁴¹

U to vreme velikog razmaha peraške žitarske aktivnosti, i dubrovačko tržište postalo je preusko, te su se Peraštani usmerili na Veneciju, gde su uživali carinske povlastice, čega nije bilo u gradu

²⁹ HAD, Noli et sic. XV, 179'—81, 185'—7, 259'—61, 304—5.

³⁰ Isto, XVI, 221—2' od 16. V 1583.

³¹ Isto, XVII, 188' od 15. III 1584.

³² HAD, Div. not. CXXII, 156'—7 (4. VI 1583); CLXX, 150' od 27. VI 1583.

³³ HAD, Div. canc. CLXXI, 25 at od 3. II 1583.

³⁴ HAD, Div. canc. CLXXI, 132 od 7. V 1584.

³⁵ HAD, Div. canc. CLXXI, 41—1' at.

³⁶ HAD, Cons. min. LVIII, 35', 37, 40—0'; B. Hrabak, Tabele, 151.

³⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 327.

³⁸ HAD, Deb. pro. Comm. V, 62—2' od 27. III 1589.

³⁹ HAD, Cons. min. LX, 33 od 7. III 1589.

⁴⁰ HAD, Div. not. CXXIV, 199 od 27. IV 1589.

⁴¹ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 328.

pod Srđem. Tom aktivnošću Peraštana pozabavio se i Senat u Veneciji 22. oktobra 1585; zaključio je da Peraštani, Budvani i Paštrovići izvoze namirnice i izvan državnih granica; zbog toga je naloženo knezu i providuru Kotora da obznanu u Perastu, Budvi, Paštrovićima, na Krfu, Korčuli i na Hvaru da je najstrožije zabranjeno da se žitarice iznose izvan mletačkog teritorija, pod pretnjom kazne.⁴² I pre te objave Peraštani su donosili arbanašku pšenicu u Veneciju, čak i na malim gripovima, a zatim bi svraćali na Rijeku, odakle bi dovozili drvo u Dubrovnik. Tako se počela ustanovljavati plovidbena linija u transportu žitarica Medovanski zaliv — Venecija, pa i severna Albanija — Rijeka. Pored Rodonija i Lješa kao utovarna stanica sreće se i Drač, te je tako od 1570. ponovo rehabilitovana severna Dalmacija, koja je sredinom stoleća bila malo zanemarena pred većim mogućnostima južne Albanije pa i Levanta. Povećani broj slučajeva ovakvog dovoza odnosi se na godine 1582—5. i 1589. Pšenica je 80-ih godina nešto češće ukrčavana nego deceniju ranije, što bi možda svedočilo da se standard potrošača u Dubrovniku i Boki Kotorskoj nešto povećao. Nešto je povećan i broj pomoraca. Sprega Peraštana sa katolicima severne Albanije očita je čak i kad su se nalazili u poslovnim sporovima, kao Smeća i Dominik Zgura. Potreba arbanaških katolika da se koriste transportnim uslugama Peraštana samo svedoči da su se i oni tada nalazili u izvesnoj poslovnoj ekspanziji. Središte njihove delatnosti bilo je smešteno u biskupskoj kancelariji u Lješu, gde su zaključivani poslovi.⁴³

Kao što se vidi, već 80-ih godina XVI veka Peraštani su bili dovoljno prisutni u plovidbi, osobito kabotažnoj sa Albanijom. Sa svojih 50—60 plovila male tonaže, ta flotila ipak nije mogla »gotovo da se ravnopravno hrva sa dubrovačkom i turskom trgovačkom mornaricom«, kako je pisao jedan lokalni istoričar.⁴⁴

Kotor je i dalje zaostajao u žitarskoj trgovini, svodeći svoje napore samo na obezbeđenje nužne konsumacije. To se vidi već po kreditima koji su otvarani u Dubrovniku. Godine 1582. Nikola Mar. Cifra primio je 151 i po talira. Tačno godinu dana kasnije Antun Nikolin (kasniji kotorski carinik) izvukao je 15 škuda. Novembra 1584. Frano Buća, advokat fiskalne komore, zadužio se u jednog dubrovačkog kožuhara na 80 mletačkih dukata što nije namirio. I Risan je stagnirao, jer je registrovana samo jedna obveznica — Marina Ivanovića na 52 dukata, što nije vratio.⁴⁵

Mletački knezovi i providuri u Kotoru obaveštavali su Sinjoriju o mogućnostima snabdevanja varoši. Providur Vičenco da Kanal izvestio je (11. aprila 1584) da se u kotorskom fundiku nalazio veliki kapital od 2000 dukata, što je loša ranija uprava držala gotovo nedirnut, tako da je potrošeno svega 2000 dukata, te taj

⁴² ASV, Senato I Mar, filza XC, 22. X 1585, iz Pregadi.

⁴³ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 23.

⁴⁴ M. Zloković, Pomorstvo i trgovina Herceg-Novog za vrijeme turske vladavine, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXXI—XXXII (1983—4), 81.

⁴⁵ HAD, Deb. XCIII, 96^a, 147, 218^a i 199.

kapital nije preuzeo funkciju kreditora poduzimljivih poslovnih ljudi.⁴⁶ Andrija Gabriel (1588) naveo je podatak da je Kotor imao 1500 a Perast 650 žitelja i da je po nagovoru Senata organizovao izvoz žita iz Albanije za preko 8000 stara u režiji države i oko 20.000 stara za račun privatnika; trgovinski promet sa turskim podanicima ograničavala je kuga, od kojih je naročito ubitačna bila ona iz 1572. godine, kad je zbog gladi morala da se dopremi skupa hrana iz Apulije. Alvize Barbaro (1594—6) zatekao je Kotor bez rezervi jestiva i bez nade da bi se hrana mogla nabaviti u Albaniji, zbog toga što žetve u prvoj poludeceniji 90-ih godina nisu bile beričetne ni u Albaniji, pa su tamošnji Turci podigli cenu zrnevlju. Žetve u Albaniji bile su toliko mršave da su neki davali svoju sitnu decu za vreću žita, kako bi prehranili ostale članove porodice. Barbaro je predlagao da država održava u Kotoru zalihe od bar 3000 stara prosa i jevtine raži.⁴⁷

Poslovno najbliži Peraštanima bili su Budvani i Paštrovići. Godine njihove povećane aktivnosti bile su: 1580, 1582, 1584. i 1585. Oni su tovarili samo pšenicu i to u Bojani ili na Rodoniju. Od Budvana treba pomenuti Rafaela Naldinija (Firentinca, koji se najpre naselio u Dubrovniku), zatim Vukosava Armana, Arbanasa nastanjenog u Budvi i nekog Đurđa. U Dubrovniku su se češće osiguravali, plaćajući visoke stope osiguranja za kratke relacije od Budve do Bojane (1580:5, 1583:6,5 i 1585 — 3%). Od pomoraca iz Budve poznatiji su bili Ivan Buska i Dimitrije Roza, a utovarivano je i na lješke lađice, na primer Andree Dukadina. Ponekad su dovozili pšenicu u Dubrovnik, i to u značajnijim količinama, na primer za iznos od 741 i po dukata.⁴⁸ Januara 1586. žito je od njih preuzimano i po visokoj ceni od 17 i po groša za kupel.⁴⁹ Ivan Budelić zvani Buska bio je Paštrović, a u Budvu se preselio oko 1580. Mnogo je putovao, prevozeći robu i u Veneciju i Apuliju. Sa jednim Kotoraninom delio je lađicu. U Dubrovniku je imao zajmodavce. Ipak, najznačajniji kreditor bio mu je Rafael Naldini, koji mu je jednom (1580) dao čak 1500 talira poslovne pozajmice. Jednom su ga na putu u Albaniju uhvatili gusari, te se jedva izvukao iz njihovih ruku.⁵⁰ Naldini je organizovao i dovoz žita iz Maće u Kotor, za račun Aleksandra Jakonje; prevoz je 1582. obavljen galeonom Nikole Đurašija i Pervana Turčina, s kojima je u Dubrovniku bio povezan Marin Grk iz Lješa.⁵¹ Poštrovići su se više nego drugi susedi držali Kotora u dovozu zrnevlja i njegovih plovidbenih običaja. Stanovnici te slobodne opštine bili su i David Davidović, Nikola Đentileca, Ivan Đurđev Kanjoš i Desanko Becić.⁵²

⁴⁶ CRV IV (1964), 353; I. Pederin, *Das venezianische Handelssystem und die Handelspolitik in Dalmatien (1409—1797)*, Studi venezianici, s. XIV (1987), 130.

⁴⁷ CRV, IV, 414 i 421, 88 i 111, 112 i 124; V (1966), 161, 163.

⁴⁸ HAD, Noli e sic. XIII, 224—5; XVI, 60—2, 85—7, 178—8'; XX, 18'—19', 47'—48'.

⁴⁹ HAD, Cons. min. LVIII, 61 od 21. I 1588.

⁵⁰ V. Vinaver, *Pohara Perasta 1624*, Istorijski zapisi 1952, 328.

⁵¹ HAD, Noli e sic. XVI, 58'—60 od 1, X 1582.

⁵² HAD, Div. not. CXXIII, 30', 62; Mob. XXXVIII, 247'.

Luka Đurđev dovozio je proso i loj iz Barija svom verovniku u Dubrovniku.⁵³

Sa postepenim ulaskom Novljana (najpre katolika) u žitni promet, sve su više rasla zaduživanja njihova u Dubrovniku, jer su njihovi sopstveni kapitali bili ograničeni. Godine 1580. Andrija Nik. Galiotović (naseljen u gradu pod Srdem) izvukao je 378 dukata i 40 škuda zajma; u jesen te godine uzeo je kredit da obavi putovanje Dubrovnik — Patras — Venecija. Zlatar iz Novog Ivan Tripunov, takođe naseljen u gradu sv. Vlaha, primio je na poček 20 dukata, zlatar Vicenco Vuković, takođe iz Novog, naseljen u Dubrovniku dobio je 29 škuda. Mato Lučić, obućar iz Herceg-Novog, s jednim Dubrovčaninom podigao je 15 talira. Nikola Tripunov (aprila 1583) ostvario je pozajmicu od 57 talira, Frano Grgurević dobio je 38 talira, Niko Tripunov (1584) — 167 dukata i 22 groša, Miho Kumičić (1587) — 50 talira.⁵⁴ U isto vreme Hasan Turčin iz Novog bio je poverilac Marka Kapogrosa, koji je obligaciju na 117 talira verovatno za primljenu robu ili hranu, potpisao u Budvi; naplata duga bila je predviđena u Dubrovniku, možda opet u robi.⁵⁵

Godine 1584. kao dovoznici žita iz Albanije zabeleženi su Kurteš hodža, Mehmed Ahmed-aga i Miho Sumičić; oni su od krčmara i žitarskog trgovca iz Dubrovnika primili 200 talira da nabave skrobnu hranu; umesto naula predviđena je udeona podela dobiti, u kojoj bi prevoznici-kupci dobili 84,2% a poručilac samo 15,8% vrednosti.⁵⁶ Sanković se postavio jemcem za Kurt-agu iz Herceg-Novog da će za 15 dana iskrcati u Stomu 80—90 stara žita sa svoje ladice.⁵⁷ Sanković je bio garant i za Kurta hadžiju, da će u Dubrovnik na svom barku dopremiti 80—90 stara žita.⁵⁸ Neki Ali Balija iz Herceg-Novog je bio običan prevoznik koji je od svog kompanjona Marka Jakobovog sa Omble, takođe bodara, primio trubu karizeja i još sedam talira da kupi pšenice u Albaniji; on to nije učinio, te je pravi vlasnik, jedan Gučetić, zahtevao od prvog posrednika, jednog Vitaljinca naseljenog na Lopudu, naknadu od 20 dukata.⁵⁹ Treba navesti novske muslimane koji su se uključili u žitni promet i nešto ranije — Hasana Omerovića, Huseina Omerovića i nekog čauša koji je upućen po proso u Drač.⁶⁰ Od hrišćana iz Herceg-Novog dovozili su hlebno zrno za privatnike u Dubrovniku: Nikola Rad. Jošica (za 30 talira jednom berberinu i za 100 dukata iz Valone),⁶¹ on sa ortakom Vicencom Ratkovićem⁶² i drugi.

Osamdesetih godina počela se okrupnjavati trgovačka mornarica Herceg-Novog. Tamošnji pomorci su ponekad počeli snabde-

⁵³ HAD, Div. canc. CLXXV, 90' od 21. VII 1587.

⁵⁴ HAD, Deb. XCII, 234', 234, 240', 242'; XCIII, 74, 75', 110', 146, 151', 191', 195; XCIV, 53.

⁵⁵ HAD, Div. canc. CLXIX, 77' od 19. V 1582.

⁵⁶ HAD, Div. canc. CLXXI, 98 at od 12. III 1584.

⁵⁷ Isto, 124 od 30. IV 1584.

⁵⁸ Isto, 124 od 28. IV 1584.

⁵⁹ HAD, Sent. canc. CXLIX, 17 od 16. III 1584.

⁶⁰ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 332.

⁶¹ HAD, Div. canc. CLXXI, 91' at (1. III 1584); Div. not. CXXIII, 114—4'.

⁶² HAD, Div. not. CXXIII, 114'—5.

vati hranom iz kabotažne plovidbe i susjedni Kotor,⁶³ čiji brodovlasnici su, slično onima u Dubrovniku, sve više kratkorutne plovidbe prepuštali susjedima, posebno zbog prisustva arbanaških gusara. Ipak, puni dovoz ipak nije pao na Novljane, jer su oni samo ponekad dopremali arbanaško žito kotorskim trgovcima.⁶⁴

Muslimani iz Herceg-Novog rede su koristili ustanovu osiguranja broda i tereta u Dubrovniku (verovatno zato što su manje bivali žrtve arbanaških i drugih muslimanskih korsara), dok su se novski hrišćani sve redovnije obezbeđivali od rizika na plovidbi. Marta 1580. Dubrovčanin Miho Bogeta osigurao je novac i tkanine koje je uneo u fregatu Miha iz Novog za Valonu, gde bi se te vrednosti upotrebile za kupovinu žitarica za potrebe grada sv. Vlaha. Aprila iste godine Novljanin Andrija Nikolin obezbedio je teret ukrcan u Valoni za dubrovačku luku. Septembra 1580. isti Andrija osigurao je svoje karizeje i srebrninu na skiracu Nikole St. Galio-tovića (Šilopa) iz Perasta na plovidbi u Patras i Lepant, gde bi taj espap bio zamenjen za agrarne proizvode za transport u Veneciju. Septembra 1584. Simko P. Lorencov osigurao je novac svoje verenice, kćeri dubrovačkog obučara, koji je na barku Petra Cvjetkovića, Novljanina, upućen na krcališta Bojane da bi se nabavilo hlebno zrno za Dubrovnik. Aprila naredne godine dubrovački zlatar Ivan Tripov obezbedio je novac i tri dubrovačka sukna na barku Novljanina Kurta Tabakovića na plovidbi u Lješ, gde bi se nabavila pšenica i drugi produkti za Dubrovnik. Trećeg septembra iste godine Kolenda Grgurov osigurao je novac koji je njegov brat Vicenco primio na svoj bark, da bi se u Bojani kupila hrana a u Valoni pšenica, te dovela za dubrovačku potrošnju. Sledeće godine isti Kolenda je osigurao novac koji je Matu Tripunovu iz Novog dao i za bark ovoga i za brodić Vicenca Grgurova (koji je usidren čekao pred Novim), kako bi obojica pošla u Bojanu da ukrcaju žitarice. Novembra 1586. dubrovački zlatar (rodom Novljanin) Ivan Tripunov osigurao je pare predate Matu Tripunovu da u krcalištima Bojane kupi skrobne hrane i drugu robu za Dubrovnik.⁶⁵ Već 1586. Novljani su osetili teškoće pri prijemu tovара, jer sa uvećanim ukrcavanjem skućena arbanaška pijaca nije mogla da odgovori svim zahtevima. Jedan zlatar iz Herceg-Novog za deset meseci nije mogao da unovči 250 dubrovačkih talira.⁶⁶ Balija Hajdaro- vić za trubu karizeja (juna 1588) nije isporučio sedam ugovore- nih stara arbanaške pšenice.⁶⁷ Nekad su, kao što se vidi, primane i male vrednosti u Dubrovniku da se zamene za hranu u Albaniji. Novljanin Mato Tripunov primio je od jednog dubrovačkog berberina 20 talira, s tim da se primeni kotorska terciarija, tj. da

⁶³ B. Hrabak, *Novljani i ulcinjski gusari (1511—1687)*, Boka XIII—XIV, 1982, 74.

⁶⁴ M. Zloković, *Turci u Herceg-Novom*, Boka II, Herceg-*Novi* 1971, 74.

⁶⁵ HAD, *Noli e sic.* XIII, 192—2', 212—3; XIV, 70—1; XVIII, 50' (3,5%); XIX, 69—70 (3,5%), 218'—19' i 241—1 (3%); XXI, 13—13', 101—1' (3,5%); J. Luetic, *O brodovlasnicima*, 107—109.

⁶⁶ B. Hrabak, *Izvoz žitarica*, 327.

⁶⁷ HAD, *Mob.* XLII, 4 at od 16, XI 1588.

preduzimač zadrži dve trećine čiste dobiti.⁶⁸ Novljanin Hasan Odbašić dobio je od Pavla Sankovića 150 talira da u Albaniji nabavi maslinovog ulja, što bi potom sam prodao u gradu pod Srđem uz polovinu zarade.⁶⁹

Peraštani su i u poslednjoj deceniji XVI veka nastavili da jačaju svoje pozicije u kabotažnom dobavljanju arbanaških žitarica naročito u Kotor, ali su počeli da uspostavljaju plovidbene rute i sa udaljenijim krajevima. Kotorska opština dala je 200 talira Nikoli Stijepovom iz Perasta da na Rodoniju kupi žita za javno skladište.⁷⁰ Peraštani su gladne 1591. takođe doprineli snabdevanju Kotora zrnastom hranom iz Albanije. Poznati Tripo P. Smeća vodio je tada trgovačko društvo sa Ivanom Bolicom i zlatarem Antunom Mitrašem i na kraju pokušao da ih zakine u isplati dobiti; nešto žita isporučio je i Šibeniku. Slična poslovna sprega postojala je i između Tripa Malog i Kotoranina Ivana Zagurija, s tim što je pšenicu i proso za Veneciju na Tripunovom brodu imao da ukrca patron Ivan Stijepov. Lješki muslimani Ider Piza i katolik Kola Stefani, lađom Peraštanina Stijepa Palavičinovića, izvezli su brašno u grad na lagunama, gde je ono prodato takođe Lješnaninu Marku Dajčinu; na ime prevoznine Stijepo je imao da primi ne novac nego brašno; ipak, punomoćnik ljeških izvoznika isplatio je Stijepu 250 lira u moneti, kao ekvivalent za brašno (ali svakako u povoljnijem obračunu). Pomenuti Tripo P. Smeća je decembra 1593. od Kotorana Ivana Zagurija i Frana Vid. Drago primio 248 talira i 80 cekina da ih na Rodoniju investira u žito i naplati zaradu po osnovi povoljne tercarije. U toku prve polovine te godine, pomenuti Drago, izvezao je pšenice, brašna, sočiva, pirinča i vina u Veneciju na galeonu Nikole Andrijinog. Oktobra 1593. su Ivan Bolica, Nikola Jakonja i Nikola Vračen osnovali kompaniju u koju su uložili 2150 talira za nabavku zrnevlja u Draču, a za Veneciju; posao je ostvario Peraštanin Marjan St. Grgurović svojim skiracom, naplativši dve trećine dobiti. Sa istim Marjanom je zaključio sporazum u istom smislu i Jepo Grubonja, davši mu 200 talira. Istoga dana i Benet Paskvali dao je Tripu Smeći 200, a decembra iste godine još 100 talira da u Albaniji kupi žita i izveze ga u Veneciju. Peraštanin Marko Stijepov Kucolović (?Grgović) primio je sredinom oktobra 1598. sto talira od Nikole Vračena i Ivana Bolice da u Lješuu kupi pšenice i izveze je u duždevu prestonicu; brod se, međutim, nasukao u luci Malamoke; Marjan je trebalo da Vračenu isplati 133 talira, što znači da je zarada za uloženi novac iznosila 33%; ako se zna da tercarija znači trećinu, ispada da je dohodak pri izvozu arbanaškog žita u Veneciju donosio 100% zarade, s tim što je brodar morao u svoje dve trećine dobiti da uključi i troškove putovanja i održavanje plovnog objekta.⁷¹

⁶⁸ HAD, Div. not. CXXIII, 203 od 17. III 1587.

⁶⁹ Isto, 207—7' od 24. IV 1587.

⁷⁰ IAK, SN LXV, 988 od 26. I 1590.

⁷¹ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 24.

Poslednje decenije stoleća Peraštani su počeli da ulažu novac i u snabdevanje svoga gradića na nov način, s tim da izvlače i kapitalističku dobit. Stijepo Đurđev, na primer, dao je avgusta 1594. 70 talira brodaru Pašku Tripunovom da ih uloži u arbanaske žito, a potom proda po načelu tercarije.⁷² U obezbeđenju Perasta jestivom iz Albanije teškoća se sastojala u tome što nije bilo dovoljno obrtnih sredstava koja bi se pasivizirala u oblast manje dobiti nego da su se gradili brodovi i njima ostvarivala lepa zarada.⁷³

Septembra 1597. peraška deputacija u Veneciji trebalo je da opštinu oslobodi nadređivanja Kotora. Peraštani su tražili: (1) da sanitetski pregled lica koja dolaze iz zdravih mesta ostane u nadležnosti Perasta, (2) da se ukine novina da Peraštani ne mogu ploviti u Albaniju bez dozvole kotorskog providura i (3) da se peraške lađe ne zadržavaju u Kotoru i da im se ne oduzima roba koju kupuju za prodaju u Veneciji. Ipak, potvrđujući ranije povlastice, Senat je (25. septembra) obavezao Peraštane da prilikom svraćanja u Boku sa žitom, natovarenim u Albaniji, moraju ostaviti izvesnu količinu za potrebe Kotora.⁷⁴ Peraštani su ponekad odvozili pšenicu Kotorana i u Zadar, na primer Petar Tripunov zrnevlje Frana V. Drago, i to 443 stara za 9746 lira.⁷⁵ Privlačnost Venecije za Peraštane sastojala se u tome što su na Riva dei Skjavoni bili svi dovezeni njihovi proizvodi oslobođeni dažbina.⁷⁶

Peraštani su nešto manje nego prethodnih decenija dovozili (1590, 1591, 1594, 1599) žitarice u Dubrovnik, uživajući izvesne carinske povoljnosti i uvek propusnice kad bi kao dužnici sa zrnevljem dolazili u grad pod Srđem. Kao takve treba pomenuti: Miha Mikolinog, Đurđa Petrova, Marka Nik. Ivančevića, Andriju Matovog. Nikola Perić je za Gospara Baroa, dakle stranca u Dubrovniku, nabavio pšenice i prosa za sto talira i prodao ga u Dubrovniku, naplativši usluge po običaju kotorske tercarije. Godine 1590. i 1591. sporazumeli su se o dovozu žita iz Albanije za Dubrovčane Marko Nik. Ivančević i Petar Matov; ponekad su svoj novac davali Peraštanima i neki Kotorani da nabave zrnevlja za Dubrovnik. Mada su Peraštani donosili skrobnu hranu u grad sv. Vlaha, same Dubrovčane nisu trpeli u arbanaske pristaništima u kojima su oni obično utovarivali. Decembra 1591. u Sendinu bacila je sidro jedna fregata da za račun lješkog biskupa primi pšenice i prosa što bi se isporučilo u Dubrovniku jednom biskupovom rođaku i njegovom kapelanu; ukrcano je svega 28 dubrovačkih stara; u luci se, međutim, nalazio i Pavle Cvjetković sa svojim bratom Kristoforom i gripom; ovi su izazvali sukob sa posadom dubrovačkog broda i pretili su ubistvom ako se njihovom brodiću ne preda teret; preplašeni kapelan Duka zaista im je predao tovar i otpustio naručeni dubrovački brod; na to je i lješki savet staraca izdao »među« o ceni

⁷² IAK, SN LXVIII, 322 od 15. IV 1596.

⁷³ F. Viscovich, *Storia di Perasto*, Trieste 1898, 244.

⁷⁴ G. Stanojević, *Peraštanske isprave*, 58—9; F. Viscovich, n. d., 244.

⁷⁵ IAK, SN LXIX, 79 od 15. I 1597.

⁷⁶ CRV V (1966), 100, *Đovani Lipomano 1594* (tada su imali 50 brodova).

žitarica: četiri i po talira za dubrovački star pšenice i dva i po za proso. Cena nije slučajno označena, jer su nasilje i monopolicizacija bili potrebni da se znatno uveća cena zrnevlja i pri običnom transportu. Peraštani nisu trpeli ni svoje prve susede, takođe podanike Venecije, Budvane. Ovi su isto tako nabavljali žitarice i dovozili ih u Dubrovnik, ali su smeli ukrcavati samo u Bojani, a ne južnije, jer su se tamo uvrežili bezobzirni Peraštani. Karakteristična je i predostrožnost Peraštana: svoje ugovore sa Kotoranima, o kupovini zrnevlja na Rodoniju ili i u Valoni za Veneciju, nisu registrovali u Kotoru nego u gradu sv. Vlaha.⁷⁷

Kreditni potencijali Dubrovnika i dalje su stajali na raspolaganju žitarima Perasta. Za odlazak u Albaniju za dovoz jestiva u Dubrovnik 1580. dato je Marinu Kristoforoviću 33 talira a Tripunu Petrovu Smeći 28 dukata. Naredne godine Petar Matov primio je 130 dukata, Ivan Kokolja 330 (za plovidbu po vino i drugu hranu u Apuliju, po načelu tercarije), Tomaš Cigo 110 dukata (od jednog Tranijca za kupovinu vina i pšenice u Apuliji) i Kristofor Ivanov 50 talira; samo prvi zajam 1591. je vraćen, što pokazuje opštu poslovnu nesolidnost Peraštana i hajdučku sklonost u finansijskom ophođenju. Godine 1592. Marko Vitić, za kupovinu pšenice u Albaniji, dobio je 300 talira i dva komada korizeja, što nije vratio. Godine 1593. Petar Stijepov izvukao je 212 dukata a Tripo P. Smeća 473 škuda.⁷⁸ Za tih četiri godine jedan kotorski patrol fregate primio je u maloj slovenskoj republici neku pozajmicu od Firentinca Rafaela Naldinija, ali je on nije namirio.⁷⁹

Osiguranja u Dubrovniku koja se odnose na plovidbu Peraštana u najvećem broju slučajeva tiču se utovara na Rodoniju, a samo izuzetno u Lješiu ili Sendinu. U toj skupini javljaju se: Miho Nikolin, Petar Matov, Stijepo Đ. Radovanov, Tripo Iv. Marković, Ivan Lukin Vuković, Nikola Andrijin, Marko Matov, Stijepo Nik. Hajnović, Stijepo Andrijin (uhvaćen od turske bireme kod Valone, maja 1597) i Marko Ivanov («Sveti Nikola»). Stopa osiguravajuće uplate za rutu od Boka do Drača iznosila je 4%, za putovanje Valona — Dubrovnik (1590) — 6%, Rodoni — Venecija 7%. Osiguranja je bilo najviše (4) u 1599. godini, i to isključivo za Rodoni. Prijem zrnevlja su obavili: Stijepo Raškov, Martin Krist. Vitić, Marko Nik. Ivanović i Marko Matov. Stopa garancije Boka — Rodoni iznosila je tada 5%.⁸⁰ Frano Kristoforović (saecija «Sv. Nikola») oktobra 1590. osigurao je plovidbu u Palermo za prevoz žita u gradove zapadne Italije od Napulja do Đenove.⁸¹ Grip Marka Nik. Ivanovića (maja 1591) osiguran je pri prevozu vina i hrane iz

⁷⁷ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 24—5.

⁷⁸ HAD, Deb. XCIV, 147', 148', 175', 184', 189', 230, 243', 246'.

⁷⁹ Isto, 175 od 9. IV 1591.

⁸⁰ HAD, Noli e sic. XXV, 21'—2, 174'—5; XXXV, 163 i 164'; XXXVI, 203'—5; XXXVII, 43—4; XXXVIII, 45—6, 144', 245—5', 249'—30; XXXIX, 1—2, 3—5, 51'—3.

⁸¹ HAD, Noli e sic. XXV, 203'—4.

Apulije.⁸² Galeon »Sv. Nikola« kojim je upravljao Tripo Nikolin osiguran je za prevoz žita sa Krita na Korčulu.⁸³

Na sličan način obezbeđen je novac Kotoranina Ivana Bolice na gripu Tripuna Ivanova zvanog Kokolja na plovidbi sa hranom iz Apulije za Dubrovnik, sa 5% osiguravajuće stope.⁸⁴ Cena žita u Kotoru jula 1594. iznosila je talir za mletački star.⁸⁵ Žito iz Albanije prenosile su bokeljske brodice i u Veneciju.⁸⁶

Uporedo sa povlačenjem Dubrovčana i Mlečana sa kabotažnog utovara žita u severnoj i srednjoj Albaniji, ojačali su bokeljski pomorci. Budva je izvesno vreme predstavljala uporište Mlečana.⁸⁷ Nikola Prenčev iz Budve primio je (januara 1590) u Dubrovniku od Gospara Basa 150 talira da bi ih unovčio u arbanaške žitarice, po načelu kotorske tercarije. S druge strane, Budvanin Frano Petrov dao je jednom lopudskom brodaru sto stara prosa dubrovačke mere da mu to proda u Dubrovniku po ceni od deset groša uborak.⁸⁸ Po agresivnosti slični Peraštanima, Budvani su počev od 1591. više puta napali dubrovačke krcače na arbanaškoj obali, želeći da je monopolišu za sebe. Konkretno, početkom 1591. napad na dubrovački bark u Lješuu izvela je budvanska fregata, na kojoj se nalazio Stijepo Nikolin, kome je mletačka vlada poverila da ispita da li bi se u Lješuu moglo utovariti 2000 stara prosa; prepad je razbojnički predvodio mletački najamnik Pavle Dukadin; dubrovački mornari su izranjavani a dvojica teže. To je bio povod za više kasnijih sukoba između Dubrovčana i Budvana.⁸⁹

Krajem XVI veka Paštrovići su, navodno, imali 300 ladica od 300 do 1000 stara nosivosti, koje su kružile po celom Jadranu, a u Veneciji su takođe uživale bescarinski eksport mnogih roba.⁹⁰ Arbanaške proizvode je Pavle Sanković nabavljao u Paštrovićima umesto u Albaniji.⁹¹

Rišnjani su se poslednje decenije stoleća samo izuzetno pojavljivali sa hranom u Dubrovniku. Avgusta 1591. razgovaralo se u Malom veću o ponudi Ivana Đurđeva.⁹² Nešto češće su koristili dubrovačku ustanovu osiguranja. Februara 1598. osigurana je pšenica za sto talira na fregati Rišnjanina Nikole Tripunova kojom je upravljao Stijepo Nik. Hajnović za plovidbu na Hvar, po 6% stope osiguranja. Nikolinih sto talira ukrcano je (februara 1591) u Perastu na grip Marka Matova za dovoz hrane u Dubrovnik. Daljih 200 talira Nikolinih primio je (aprila 1599) Peraštanin Marko Kristoforov na gripu kojim je upravljao Luka Iv. Grujica iz Perasta.⁹³

⁸² HAD, Noli e sic. XXVI, 154—5' od 31. V 1591.

⁸³ HAD, Noli e sic. XXIX, 296—7' od 10. XI 1593.

⁸⁴ HAD, Noli e sic. XXVI, 169—70 od 21. VI 1591.

⁸⁵ IAK, SN LXVIII, 614 od 10. VIII 1594.

⁸⁶ Isto, 311, 312 (1592), 500 (proso, 1593); kupovina žita u Dtaču: Isto, 49, 50.

⁸⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 383.

⁸⁸ HAD, Div. canc. CLXXIX, 25 (24. I 1590), 34 (13. II 1590).

⁸⁹ V. Vinaver, Dubrovačko-albanski ekonomski odnosi, 218.

⁹⁰ CRV V, 312, Z. Manjo; I. Pederin, n. n., 132.

⁹¹ HAD, Div. canc. CLXXIX, 28—8' od 6. II 1590.

⁹² HAD, Cons. min. LXI, 127 od 12. VIII 1591.

⁹³ HAD, Noli e sic. XXXVII, 43—4; XXXVIII, 144', 249'—50.

Novljani su se i u poslednjoj deceniji stoleća, pri dovozu žitarica, svodili na krcače, dok su novac i brodovi bili dubrovački. Kao najmljani utovarivači hrane važili su najčešće čehaja zapovednika Herceg-Novog Muharem Šabanović (čvrsto povezan sa Pavlom Sankovićem ali i sa drugim), Osman Huseinović i Frano Grgurov. Radilo se obično sa svotama od 100 do 200 talira, ali i sa mnogo dukata (u kojoj je svoti sudelovalo 32 trgovca); često su bile i male svote od po nekoliko desetina talira. Samo izuzetno su neki Novljani istupali u susednom gradu kao pravi trgovci koji su prodavali svoju robu.⁹⁴ Žito jednog novskog hrišćanina prodavano je septembra 1590. po 20, a jednog muslimana, maja 1591. po 26 dinara uborak.⁹⁵ Bosanskom paši je (aprila 1591) saopšteno da Novljani prodaju u Dubrovniku pšenicu po 26 groša kupel i da još primaju po dva groša provizije.⁹⁶ Po izuzetno visokoj proviziji od 12 groša po staru Hasan Šabanović, Andrija i Ivan Ivanovići te Ahmed Bulašić su krajem te godine dovezli u Dubrovnik 330 stara pšenice.⁹⁷

Od Novljana su u Dubrovniku podizali kredite 1590. Nikola i Ivan Trip. Grgurović — 126 dukata i čehaja Muharem Šabanović za 350 talira. Dve godine kasnije pozajmivao je novac jedino Nikola Tripunov za 252 dukata sa rokom otplate od 18 meseci, kao i za druge dužnike.⁹⁸ Malo je korišćena i dubrovačka institucija osiguranja. Marin Grgurov osigurao je fregatu Mustafe Veljića iz Herceg-Novog za putovanje po hranu i robu u Albaniju. Treba pretpostaviti da je, Mehmed, Turčin, iz istoga mesta u Valoni, kupovao i hranu za dobijene tkanine i da je jestivo iskrcao u Novom i Risnu.⁹⁹

Prve decenije XVII veka Peraštani su dalje proširili radius svojih dejstava, prešli i na južnu Albaniju, a u severnom delu te zemlje su pojačali, ne samo svoj izvoz i monopolizaciju, nego i svoja nasilja.

Najatraktivniji pravac prevoza arbanaških žitarica postala je za Peraštane od početka XVII veka Venecija pa i Istra, gde su cene usevima bile najviše, a carinske povlastice najnesumnjivije. Septembra 1600. jedan žitni teret koji je pripadao Vicencu Pimi i Mateu Fiolini zakasnio je na brodu Tripa Malog.¹⁰⁰ Finansiranje prometa nisu vršili samo Kotorani nego i Venecijanci, na primer Đan-Pjer Orelo zvani Goco sa 417 talira, što su u arbanaško zrnevlje unovčili Vicenco Petrov i Tripo Prikčić.¹⁰¹ Porodica Pima je nešto bila angažovana i u dovozu i za sam Kotor, pa je tako Bernard Pima davao novac Matu Tr. Popoviću.¹⁰² Pomenuti Mato je sa 350 talira i sa jednim ljubičastim suknom (po tri i po talira lakat)

⁹⁴ B. Hrabak, Poslovanje pomoraca, 25.

⁹⁵ B. Hrabak, Tabele, 151.

⁹⁶ HAD, Lett. Lev. XXXVII, 188 od 19. IV 1591.

⁹⁷ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 371.

⁹⁸ HAD, Deb. XCIV, 146 i 148⁹—9; 214 i 220.

⁹⁹ HAD, Noli e sic. XXVII, 142⁹—44 (18. XI 1591); XXXVI, 81—1'.

¹⁰⁰ IAK, SN LXXII, 33—4 od 22. IX 1600.

¹⁰¹ IAK, SN LXXI, 356 od 22. I 1603.

¹⁰² IAK, SN LXXIII, 116 od 30. VII 1605.

niku i u susednim otomanskim krajevima; naveo je njihovo eskortiranje dveju nava koje su sa žitom, ukrcanim na Krfu, dolazile da podmire kotorske potrebe u prehrani i njihovo srčano držanje kod dubrovačkog otoka Koločepa, kad su uspeli da izbave lađe od zadržavanja kapetana Jadrana. Koterski providur je pohvalio hrabrost Peraštana koju su pokazali u svakoj prilici kad su davali pratnju brodovima u »Zalivu« protiv turskih gusara i prilikom obezbeđenja dovoza žita i drugih namirnica za kotorsku tvrđavu; oni su bili zavedeni sa Elez-begom sa Rodonija, ali je tešku krvnu raspru zagladio providur svojom posredničkom komisijom. Peraštani su pokazali ratničke vrline i kad su berbeske galeote pojačavale arbanaške pirate arkibuzijerima i strelcima. Agresivni Peraštani imali su početkom 1608. neprevladanih kavgu i sa Ulcinjanima, i dalje poznatim žitarima, ali i gusarima; zbog toga je peraški kapetan Pavle Nik. Vuković pošao u luku Valdj Noće, kraj Ulcinja, da uspostavi vezu sa ulcinjskim prvacima, kako bi se zaključio mir; međutim, za vreme tog izbivanja bio je neprijatno iznenađen dolaskom jedne arbanaške fuste, koja je došla od osmanlijskog brodoljca sakupljenog nešto niže u Albaniji, i čiji je zapovednik dizao na noge Arbanase kako bi uhvatio ljude sa Vukovićeve barke; peraški kapetan se lepo snašao i u toj klopki.¹¹¹

Peraštani početkom XVII stoleća nisu zaboravili ni svoje stare dubrovačke mušterije. Novac dobijen za kupovinu hrane i druge robe u Valoni na galeoti Kristofora Lor. Mora bio je osiguran u Dubrovniku po stopi od 5%.¹¹² Na isti način, sredinom juna, osiguran je novac za kupovinu žita na rtu Rodoni ili u Lješju, što je trebalo da Šimun Jakovljević iz Perasta ukrcna na skirac Peraštanina Stijepa Đ. Palavičinića, kojim je upravljao Marko Petrušić, takođe iz istoga mesta.¹¹³ Januara 1601. Tripo Ptičić i njego ortak, takođe Peraštanin, nagodili su se sa patronom Stijepom Filipom da u Dalmaciju prevezu 475 stara sporne pšenice, određujući i deobu dobiti.¹¹⁴ Oktobra 1601. novac i iz Kotora slat je za žito sa Rodonija u preduzetništvu Peraštana.¹¹⁵ U jesen 1601. Peraštani su na rtu Rodoni načinili teško nasilje, ubivši 11 muslimana. Među ubijenima su se nalazili i Mustaj-beg, brat Elez-bega, uglednog u tim krajevima, Memija, sin Bali-bega i drugi koji su, navodno, napali Peraštane prilikom ukrcavanja; potom je u Lješju načinjen zvanični bilten povodom tog krvoprolića, koji je Tripo P. Bakić podneo peraškoj opštini. Prva posledica ovog obračuna bila je zabrana Peraštanima da utovaruju robu u pomenutoj regiji. Posredovao je kotorski providur, ali jedna grupa lokalnih muslimana nikako nije htela da prede preko zločina; Bakić je predao i spisak onih Turaka

¹¹¹ MP, AO, knj. XX (Odluke veća peraške opštine 1647—1786), fol. 28' (13. VII 1600), 29/II (31. VII 1602), 30/II (23. X 1605), 33 (26. V 1608).

¹¹² HAD, Noli e sic. XL, 215—6' od 27. III 1600; Deb. XCV, 128' od 17. III 1600.

¹¹³ HAD, Noli e sic. XLVII, 93—3' od 12. VI 1600 (po 4%).

¹¹⁴ IAK, SN LXII, 100 od 10. I 1601.

¹¹⁵ HAD, Noli e sic. XLIII, 71 od 24. X 1601, osiguranje novca na brodu Andra St. Ruskovića, što je obavio Nikola Pjerov po 4% (Isto).

koji nisu hteli da se nagode mirnim putem, jer ih je podsticao Elez-beg, tražeći osvetu u krvi. Još 29. novembra 1602. nagodba nije bila postignuta.¹¹⁶

U privrednoj 1603—4. godini neki Peraštani pojavili su se sa pšenicom u dubrovačkoj luci, uživajući povlasticu da carinu plate samo za prodato zrnevlje.¹¹⁷ Početkom 1605. Petar Franov je opet preuzimao u Dubrovniku novac da dopremi pšenicu i drugo jestivo u Dubrovnik. Isti dubrovački zajmodavac je na isti način (opet sa sto dukata) finansirao dovoz i Novljana Nikole Tripunovog.¹¹⁸ U prvim mesecima 1606. godine Peraštani su obnovili utovar i na poluostrvu Rodoni. Postoje osiguranja za ukrcavanje na lađe Tripa Iv. Markovića i Stijepa Đurđeva na svote od po 400 dukata a uz povećanu stopu osiguranja od 6%.¹¹⁹ U vremenu od februara 1606. do avgusta 1608. postoji takvih osam osiguranja u Dubrovniku za odlazak po pšenicu u Rodoni. Peraštanski izvoz žitarica iz Albanije, u to doba, iznosio je 60.000 stara godišnje, od čega 70—80% pšenice.¹²⁰ Februara Vicenco Kr. Kolonić uzeo je od jednog Bunića zajam od 50 dukata da bi u Albaniji kupio pšenice.¹²¹ Zbog bure na moru, tih dana je Lovro Androv iz Perasta ušao u dubrovačku luku, tražeći da bude oslobođen od ulazne carine; objasnio je da je na svom gripu »Santa Kroče« prevezio pšenicu i proso u Dalmaciju po nalogu budvanskog gradonačelnika (pokazavši njegov akt od 23. januara).¹²² U jesen 1606. Jakov Ivanov primio je od nekih stranaca u Dubrovniku novac, za koji je njegov brat Marko imao da dovede i preda žito; do isporuke nije došlo.¹²³ Bilo je slučajeva i da dubrovački potrošači ne vide zrnevlje poručeno i od drugih dovoznika.

Posle žetve u leto 1607. Peraštani su prihvatili žitarice i na svojim starim krcalištima na rtu Rodoni. Izričito se pominju brodovi Tripa Iv. Markovića i Tripa Matkovog, koji su obavili u Dubrovniku osiguranje (na po 100 dukata i sa stopom od 5%); osiguranje su obavili pomenuti Dračevićani i Petar, sin poznatog Tripa Smeće.¹²⁴ Bilo je Peraštana koji su se (maja 1608) koristili carinskom povlasticom kod prodaje žita sa broda u luci.¹²⁵ Peraštani su s jeseni 1607. izvozili arbanaško žito i u Italiju, na primer Nikola Trip. Smeća jednom trgovcu iz Mesine, rodnom iz sicilijanske Saragose.¹²⁶ Prve dekade januara 1608. Andro Rašković podigao je u Dubrovniku značajan zajam od 500 dukata koji nikad nije

¹¹⁶ MP, AO, knj. XIX, fol. 70 i 74' od 19. II i 29. XI 1602.

¹¹⁷ HAD, Cons. min. LXVI, 211 (24. XI 1603), 245' (26. II 1604).

¹¹⁸ HAD, Div. not. CXXXI, 64'—5 (22. I 1605), 85'—6 (2. IV 1605).

¹¹⁹ HAD, Noli e sic. XLVII, 19'—20 (25. II 1606, brodom je upravljao Kotoranin Vicenco Tr. Marković), 36'—7 (21. III 1606, osiguranje je obavio jedan Dračevićanin).

¹²⁰ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 375.

¹²¹ Had, Deb. XCV, 286'—7 hm 6, II 1606.

¹²² HAD, Div. tor. XIV, 61—6' od 27. II 1606.

¹²³ HAD, Intent. canc. XI, 31'—2 od 12. II 1607.

¹²⁴ HAD, Noli e sic. XLVIII, 116 i 117'—8.

¹²⁵ HAD, Cons. rog. LXXXI, 179' od 13. V 1608 (Mato St. Moro).

¹²⁶ HAD, Int. canc. XII, 84—4' od 19. XII 1607.

vratio.¹²⁷ S proleća 1608. Peraštani su od fratra Sv. Ivana Krstitelja u Maći kupili pšenicu po dva talira za mletački star ili tačnije u količini od pet stara za deset talira; kupac je bio Marko Đuricin, a zrnevlje je predao Dominik Hamza; Peraštanin je u Dubrovniku bio optužen da je silom uzeo neku količinu toga žita.¹²⁸ Avgusta 1608. Marko Nikolin i Tripo Ivanov preuzeli su žito na obalama Rodonija i u Šenđinu; osiguranje se odnosilo na svote od 500 i 300 dukata, uz bitno reduciranu stopu osiguranja od svega 2%.¹²⁹

Peraštani su ostajali dužnici i Arbanasima, prodavcima žitarica; ovi bi intervenisali u Dubrovniku, kamo je najčešće odlazio peraški žitni tovar. Na primer, za interes Marka Daicija i ortaka, arbanških trgovaca, sekvestrovano je proso koje je iz Albanije dovezao u dubrovačku luku Peraštanin Vicenco Androv.¹³⁰ Nekad su Peraštani ukrcavali zrnevlje i za račun trgovaca Arbanaca. Primerice, u lješkoj luci Šenđinu Andrica Medar (Sloven!) i Marko Zakarija iz Lješa utovarili su pšenice, ječma i prosa na peraški grip Kristofora Markova; ti trgovci bili su u nedoumici da li im odgovara dubrovačka cena, te je na njihovu odluku patrun uzalud čekao u svom Perastu sedmicu dana.¹³¹ Peraštani su, kao i neki drugi brodari, umeli i da potkradaju teret primljen za prevoz. Na zahtev pomenutog Marka Daicija i kompanjona, registrovan je protest Vicencu Markovom iz Perasta, patruu galeona; on je transportovao 1150 i po stara pšenice iz Albanije u Dubrovnik; pri istovaru predao je 975 stara dubrovačke mere; kako je dubrovački star odgovarao barelu lješskog kraja, brodar je zadržao preko 75 stara, dok je ugovorom priznavano za rastup prilikom istovara i premeravanja samo 12 barela; nije bilo bolje i sa prosom: utovarilo je 260:10 modija, a predao 182:3; brodovlasnik čak nije predao ni 104 volujskih koža, što je takode ukrcao.¹³² Dakle, izuzetno nizak poslovni moral!

U vezi sa nesolidnim Peraštanima u prometu žitarica morali su imati posla i Kotorani. Tomaš Martinov Ivanović zadužio se kod Marka Dentili na 90 talira još 1590. godine po ugovoru da na osnovu tercarije kupi žita i doveze ga u Kotor, Dalmaciju, Istru i u Veneciju; međutim, ni krajem 1600. godine nije podneo ni račun, ni vratio glavnicu i pokazao dobit.¹³³ I Grbljani su u snabdevanju Kotora umeli da se posluže nelegalnim sredstvima. Nikola Vračen, Miho Bolica, Aleksandar Paskvali i Marin Meksa imali su uloženog novca u partiji arbanaskog žita što je dovezao Dorđe Lukin iz Župe, kapetan fregate; njemu je poslednjih dana 1603. poručeno da dođe u Kotor da se odredi cena po kojoj bi se zrnevlje prodavalo; i Rado Damjanov, Tripo Arsenov i Nikola Laz. Kukin(?)

¹²⁷ HAD, Dec. XCV, 348' od 8. I 1608.

¹²⁸ HAD, Int. cano. X, 152—2' od 7, VI 1608. — Svedoci tužbe bili su: Vicenco Pavlov iz Perasta i Bokelj Antun Tripunov.

¹²⁹ HAD, Noli c sic. XLVIII, 204'—5 (osiguranje je obavio Stijepo D. Palavičin), 249—9'.

¹³⁰ HAD, Div. for. XX, 13 os 13, V 1609.

¹³¹ HAD, Div. for. XXI, 143'—44 od 22, III 1610 (protest).

¹³² Isto, 20—1' od 15, V 1609 (protest).

¹³³ IAK, SN LXXII, 56 od 24, X 1600.

tražili su da kapetan ne prodaje žito dok ne plati štetu i sredi odnose koje je izazvao.¹³⁴ Kotorski bogatuni bavili su se izvozom arbanaških cerealijskih u Veneciju. Jedna grupa ovih (Bernard Pima, Tripo Vračen, Frano Iv. Bolica, Đuro Bjelin i Vicenco Cifra) imali su neko nerešeno pitanje sa dovezenim zrnevljem u vrednosti od 1736 dukata; da isteraju stvar na čistac, imenovali su svojim punomoćnikom Venecijanca Đovanija Paronelija.¹³⁵ Ponekad su krcači i brodari doživljavali neprijatnosti, pa su bili i u životnoj opasnosti, prilikom preuzimanja žitarica u Albaniji. Marko Fidati je naredbom kotorskog providura pošao sa saecijom Batiste Belglave iz Budve po žito na Rodoni; dok je bio u javnoj službi, Turci su ga zarobili, a zatim oslobodili, ali uz otkupninu od 102 talira i predaje nekih stvari, na što je ovaj morao pristati, jer su mu inače pretili da će ga nabiti na kolac; prekršaj se sastojao u tome što je krcao žito, mada je to sultanovom naredbom bilo zabranjeno; Markov otac, Bastijan Fidati, Venecijanac nastanjen u Kotoru, postavio je kotorskog javnog dragomana, jednog bračkog plemića, da kao punomoćnik povrati ono što je Marko pod ugrozom života morao dati.¹³⁶ Ponekad su i Lušičani uzimali na plovidbu kotorske fregate za dovoz arbanaškog žita.¹³⁷

Kotorani su nastojali da preuzmu ranije pozicije Venecije, koje su slabile sve češćim dovozom arbanaškog žita u samu Veneciju. Svojim finansijskim angažmanom oni su pomagali fabrikaciju novih i jačih brodova koji su mogli da ostvare promet žitarica i na veća rastojanja. Batista Belglava, budvanski patricije i suvlasnik novog broda («Santa Marija di ponte di Budva»), primio je po osnovu tercarije 200 dukata ongarina i peču karizeja da za te vrednosti nabavi žitarice i da ih preveze i proda u Veneciji.¹³⁸ Ponekad su pomorci, nastanjeni u Budvi, primali svoj deo dobiti od dovezenog arbanaškog žita u kotorskom sudu.¹³⁹ Jula 1606. arbanaško žito dvojice Budvana u Dubrovniku prodavano je po visokoj ceni od 20 dinara po uborku.¹⁴⁰ Te jeseni je od Sulejmana iz Budve, prevoznika hlednog zrna iz Albanije, jedan kotorski patrun fregate primio teret preko imenovanog punomoćnika.¹⁴¹ Patrun fregate Ludovik Radalji dovozio je i prodavao arbanaško žito kotorskoj komori, te preko pravnog zastupnika primao cenu.¹⁴² Skadarski Turčin Kurt je u Budvi predao žito za kotorskog sopramasara Vicenca, primivši po 16 lira za mletački star zrna.¹⁴³

Rišnjani se u opisanim okolnostima početka XVII veka samo sporadično javljaju u arhivskoj dokumentaciji o žitnom prometu. Nikola Tripunov osigurao je novac i brod koji su sa patruom Sti-

¹³⁴ IAK, SN LXXI, 485, 486, 493.

¹³⁵ IAK, SN LXXIV, 427 od 20. XII 1606.

¹³⁶ IAK, SN LXXIII, 652 od 27. IV 1606.

¹³⁷ IAK, SN LXXIV, 25 od 17. IV 1607.

¹³⁸ IAK, SN LXXII, 336 od 17. XI 1601.

¹³⁹ IAK, SN LXXI, 631 od 7. IV 1604.

¹⁴⁰ B. Hrabak, Tabele, 152.

¹⁴¹ IAK, SN LXXIV, 394 od 3. X 1606.

¹⁴² IAK, SN LXXIII, 628 od 19. I 1606.

¹⁴³ Isto, 554 od 7. V 1606.

jepom Mat. Matošićem upućeni na Rodoni po žito; lađom je inače upravljao Stijepo Nik. Hajnović. Rišnjani Nikola Tripunov ukrcao je u Sendinu i u Rodoniju žita za Veneciju.¹⁴⁴ Rišnjani je bio i neki Mato, naukler na brodu Miha Balata.¹⁴⁵

Prve godine XVII veka, u pogledu žitnog prometa Herceg-Novog, obeležene su inicijativama čehaje Muharema Šabanovića. On se u svom poslovanju povezo sa nekim eminom u Albaniji i sa transportnim i finansijskim mogućnostima susjednog Dubrovnika.¹⁴⁶ Januara 1600. Šabanović je najmio za dovoz žita sa Rodonija pe-lješkog pomorca Jakoba Iv. Silojevića; sa 90 primljenih ongarina (koji su prolazili po 59 i po groša) trebalo je da doveze žito i da pri tome primi naul po šest groša za dubrovački star (primio je 25 škuda).¹⁴⁷ Isti Silojević pošao je po žito Šabanovića avgusta 1604, ali sa ogromnom svotom novca od 4300 talira.¹⁴⁸ Ostali zabeležení novski žitari muslimani bili su: Sulejman Ramadanov,¹⁴⁹ Hasan Husein Dželebdžić,¹⁵⁰ Husein Kurtalijić,¹⁵¹ Mustafa Abdulahović¹⁵² i neki Osman.¹⁵³

Krediti Novljana, primljeni preko Knjige dugova, pokazuju većinu hrišćana. Muharem Šabanović primio je 1604. dvared zaj-move u visini od 600 talira. Ostali zajmoprincipi Novljani bili su: Petar Franov (1603) — 106 dukata, Nikola Tripunov (1604) 188 dukata i 33 groša, Ivan Nikolin (1604) 107 dukata i 15 groša (za plo-vidbu u Valonu), Omer Osmanović i Nikola Ivanov — 240 dukata (za dovoz pšenice iz Albanije), Petar Franov sa Markom Bernardi-jevim sa Hvara (1605) — 200 dukata, Petar Franov (1605) — 420 dukata, Omer Osmanović i Hasan Redžepović (1605) — 50 dukata (za putovanje u Albaniju), Muharem Šabanović (juna 1605) — 240 dukata (za kupovinu ankonskih i drugih tkanina), Ahmet Pirialić, (1605) — 440 dukata (na ime dovoza 255 stara pšenice), ortaci Ahmet Pirialić, Memija Jusufović i Omer Huseinović (1605) — 58 dukata (za dovoz pšenice), Cvjetko Vickov (1606) — 406 dukata (za putovanje u Albaniju), Petar Franov (1607) — 95 dukata, Cvjetko Vicković (1607) — 300 dukata (za putovanje u Albaniju), Nikola

¹⁴⁴ HAD, Noli e sic. XLIV, 49'—50 i 50—2 (1. i 2. VIII 1602) (po 200 dukata; osiguranje je izveo Peraštaniin Nikola Pjerov; XLIV, 114—5 (12. IX 1602).

¹⁴⁵ HAD, Mob. CXLIV, 102 od 16. II 1604.

¹⁴⁶ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 357—8.

¹⁴⁷ HAD, Deb. pro. Com. V, 165' od 19. I 1601.

¹⁴⁸ HAD, Div. canc. CXCII, 264' od 28. VIII 1604; vid. i fol. 254 (43 stara i 5 kupela).

¹⁴⁹ HAD, Div. not. CXXXI, 16' od 19. II 1604, uzeo 40 dukata od dubrovačkog Jevrejina.

¹⁵⁰ IAK, SN LXXI, 59 od 16. III 1604; preko 180 dukata od Marjana Mekse i Bernarda Pime i 100 dukata od Nikole Cifre za nabavku hrane po tercariji.

¹⁵¹ HAD, Div. canc. CXCII, 225 od 1. VII 1604; dovezao 79 stara pšeni-ce za 150 dukata, primljenih od dubrovačkog Baranina Viktora Besalije; jamac: Osman Husein.

¹⁵² IAK, SN LXXIII, 42 od 19. III 1605; depozit od 16 stara žita za 300 talira.

¹⁵³ HAD, Div. canc. CXCIV, 80—0' od 20. X 1605; 18 groša za kupel.

Tripunov (1607) — 46 dukata i 27 groša i Petar iz Herceg-Novog (oktobra 1608) — 100 dukata.¹⁵⁴

Dovoznici hrišćani bili su aktivniji, mada su raspolagali oskudnijim novčanim sredstvima; bili su više pomorci nego organizatori dovoza. Godine 1603. zabeleženi su: Petar Franov i Petar Ivanov sa 530 dukata, sa kojima su na jednom pelješkom gripu otišli na Rodoni i novac investirali u žito;¹⁵⁵ tu je i Nikola Tripunov koji je za 500 dukata osigurao fregatu svoga brata Ivana («Sveta Marija od Rozarija»);¹⁵⁶ Godine 1604. javljaju se: Ivan Nikolin¹⁵⁷ i Petar Franov.¹⁵⁸ Godine 1605. zabeležen je: Petar Franov.¹⁵⁹ Godine 1606. oglasili su se: Cvjetko Vickov¹⁶⁰ i Martin Mihov.¹⁶¹ Godine 1609. posredovao je Đurađ Franov.¹⁶² Pšenica primljena od Novljana prodavana je u Dubrovniku: aprila 1607. — po 14 groša kupel, oktobra 1607. — po 15, novembra 1608, po 22 groša.¹⁶³ Ponekad je žito preuzimano od stranaca koji su se neprijateljski odnosili prema Dubrovačkoj Republici (Novljani, Ulcinjani, Francuzi), da bi se preko ekonomskih kontakata popravili i politički odnosi.¹⁶⁴

I pored već stasalog kadra žitara u Herceg-Novom, dubrovačka vlada je i 1606. i 1607. godine slala hranu za prehranu novskog živilja.¹⁶⁵ Ljudi je bilo, ali nije bilo organizacije i spremnosti da se novac uloži u posao, sa depresivnim cenama koje je određivala vojna uprava u Novom. Bilo je slučajeva da su novske vlasti davale Dubrovniku pšenicu u zamenu za dobro umešen i ispečen mornarski dvopek, kao što je bilo primera da su Dubrovčani zajedno sa pšenicom preuzimali od Novljana i plovni objekt.¹⁶⁶ U pomenutim godinama gladi pšenica se krišom odnosila u Novi i u Kotor. Jedan Vitaljinac, u grupi krijumčara, je čak obešen, na pouku drugima.¹⁶⁷

U drugoj deceniji XVII veka prevagu u dovozu žitarica iz Albanije stekli su Novljani. No, Peraštani su još uvek držali zna-

¹⁵⁴ HAD, Deb. XCV, 220' i 235', 215', 232'—3, 237, 237, 237—7', 239', 241', 242, 245, 249', 252, 255, 257'—8, 267, 267, 269', 273—3', 281', 282, 288, 309, 311, 311, 325, 334, 339'; XCVI, 16.

¹⁵⁵ HAD, Noli e sic. XLV, 52'—4'.

¹⁵⁶ IAK, SN LXXIII, 84 od 7. VIII 1603.

¹⁵⁷ HAD, Div. canc. CXCII, 199—9'.

¹⁵⁸ HAD, Mob. XLIX, 184 i 182—3: sedam groša za star, na pelješkom brodu; Noli e sic. XLV, 177—8 (Petrova fregata, dovoz hrane iz Albanije, stopa osiguranja samo 2%); Noli e sic. XLV, 175'—6 (isto); Lam. de Intus se Foris XIV, 20 i 21 (uvreda Cezara Raspolija, kaplara na mostu i protest Marku Milaševom u vezi sa pšenicom na brodu Ivana Kriletica, 40 dukata carine za 10 žito).

¹⁵⁹ HAD, Deb. XCV, 265' (kredit od 128 dukata).

¹⁶⁰ Mob. L, 397'—8, 398 (u Albaniju po pšenicu i vunu).

¹⁶¹ HAD, Mob. XXXI, 293 (360 stara pšenice, 500 dukata).

¹⁶² HAD, Div. for. XX, 242—2' (200 dukata, na dubrovačkom brodu).

¹⁶³ B. Hrabak, Tabele, 152.

¹⁶⁴ U tom smislu vid.: V. Vinaver, Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV—V (1956), 441.

¹⁶⁵ B. Hrabak, Izvoz žitarica, 522—3.

¹⁶⁶ Isto, 113, 529.

¹⁶⁷ HAD, Lett. Pon. IX, 272 (5. III 1607), 235 (17. VIII 1606), 272 (5. III 1607).

čajne pozicije, radeći tih godina manje u Veneciji, a više u Dalmaciji u Istri, ne zaboravljajući ni svoje stare potrošače, Kotorane i Dubrovčane. Luka Kristoforov, zvani Ljevaković iz Perasta primio je 50 talira od jednog kotorskog Paskvalija da ih u Rodoniju investira u žitarice.¹⁶⁸ Peraštanin Petar Iv. Petrović imao je u Kotoru magacin, iz kojeg je njegov punomoćnik Avgustin Lorencov izdao zrnevlja jednom Korčulaninu.¹⁶⁹ Tripo Iv. Mazarović izvezao je 1619. godine veliku količinu žita u Kopar, gde mu je gradonačelnik i kapetan Bernardo Milipjero ostao dužan 610 lira, kao ostatak cene za 1908 stara žita po 14 lira i jedan solad po staru; ukupna svota iznosila je 9605 lira i 10 solada; preostali novac imao je da primi Mazarovićev mornar koji je ozvaničen kao njegov punomoćnik.¹⁷⁰ Galeon Tripa Mazarevića krcao je pšenicu za Kotor decembra 1618. i januara 1619; trojica mornara sa broda unela su na lađu za svoj račun 190 stara žita.¹⁷¹ Ujesen 1616. Perast je raspolagao sa 46 plovnih objekata i sa dva galeona, koji su brodovi obično poslovali sa Albanijom, dovozeći odatle žito, ne samo za Boku Kotorsku, nego i za Dalmaciju i Istru.¹⁷²

Peraštani su preduzimali prevoz zrnevlja i za arbanaške Turke feudalnog društvenog reda. Lađa Petra Ivanova krcala je (ujesen 1613) u Draču žito za račun Mustaf-age iz Drača; Petar je u tri navrata dao agi za kupovinu žita 270 talira, što je ujedno bio i predujam isplate; tu pozajmicu aga je potvrdio pred mornarima lađe u Lješju i pred kancelarom u Budvi; novac aga nije korisno upotrebio, nego ga je potrošio i trvenju sa svojim protivnikom, elbasanskim sandžak-begom; stoga je Petar taj novac morao da zahteva preko kotorskih vlasti. Sam aga imao je fuste i s njima je isplovio do Budve, nalazeći se u bekstvu.¹⁷³ Vreme smutnji među feudalnim snagama u Albaniji održavalo se i na njenim obalama. Od Vicenca Tripunova, na primer, gusari su septembra 1614. oteli 380 talira što je primio od Tripa Vračena i Frana Bolicé s tim da ih po pravu tercarije uloži oko Drača u žitarice a potom odveze i proda u Dalmaciji, Istri i Veneciji.¹⁷⁴ Razmahu poslova, pored morskih vukova, smetala je i kuga. Kako su maja 1618. otkriveni slučajevi oboljenja od kuge u Perastu, kotorski providur je, iz predostrožnosti, zadržao sve peraske i kotorske brodove koji su došli puni žita iz Albanije i koji su nosili trećinu tereta za rodni Perast. U kontumaciji su se nalazili lađe i posada: Stijepa Matoševića, Marka Matoševića, Nikole Čizile, Mata Mora, Kristifora Buića, Nikole Androva, svi iz Perasta te Tripa Leventića i Pjera Điremate iz Kotora; u njihovo ime izašlo je 12 kotorskih plemića pred kotorskog provi-

¹⁶⁸ IAK, SN LXXVII, 22 od 4, I 1613.

¹⁶⁹ IAK, SN LXXIX, 169 od 28, VI 1617.

¹⁷⁰ IAK, SN LXXX, 322 od 24, IV 1619.

¹⁷¹ HAD, Div. for. XXXVI, 91—2 i 92—3 (15. VI 1619) i 89—91 (25. VI 1619).

¹⁷² G. Stanojević, Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka, Istorijski glasnik br. 3—4/1956, 61.

¹⁷³ IAK, SN LXXVII, 436—8 od 2, III 1614.

¹⁷⁴ IAK, SN LXXVIII, 8' od 24, XI 1614.

dura, moleći da brodovi i ljudi budu oslobođeni, kako bi neki od njih mogli nastaviti plovidbu u pravcu Venecije.¹⁷⁵

Prilikom produžavanja peraških privilegija (12. novembra 1619) Senat je odobrio Peraštanima da i dalje trguju u turskim zemljama, posebno u Albaniji; kada na lađama, natovarenim pšenicom, stignu u Boku, brodski kapetani bili su obavezni da se javе kotorskom providuru, kao što je bilo predviđeno propisom od 25. oktobra 1597; ostali predstavnici državne vlasti nisu smeli sprečavati plovidbu Peraštana, niti oduzimati žito bez velike potrebe, pod uslovom da zrnevlje plate; no, ni Peraštanima se nije dozvoljavalo da žito izvoze van granica Mletačke Republike.¹⁷⁶

Peraštani su i pored tih zabrana i dalje dobijali obrtni kapital u gradu sv. Vlaha za kupovinu skrobne hrane. Petar Tripunov primio je 50 dukata da dopremi pšenice iz Albanije u roku od 75 dana.¹⁷⁷ Đuro Stijepov je, preko poslovnog prijatelja, osigurao 600 talira što mu je dato u Kotoru da dovuče zrnevlje koje bi sakupio Mustaf-aga iz Drača.¹⁷⁸ Petar Smeća nije bio solidan prema dvojici dubrovačkih poverilaca: nije im podneo ni račun ni novac dobijen od dovezene pšenice.¹⁷⁹ Marko Cigo bio je vlasnik dvaju galeona («Sveti Vicenco, Stijepo i Pavle», «Sveti Luka»); sa svojih 800 dukata i sa 1600 dukata što je primio od Peraštanina Luke Vicencova. On se obavezao da pođe u Lješ na utovar pšenice i drugih žitarica.¹⁸⁰ Galeon Kristofora Mazarovića, na kome su služili mornari raznih zavičajnosti, iskrcao je pšenicu u Koprnu, gde su to učinili i članovi posade koji su na brodu imali od 28 do 60 stara zrnevlja.¹⁸¹ Ivan Đurđev za svoju plovidbu sa arbanaškim žitom na jadransku metropolu obavio je osiguranje u Dubrovniku preko brata Petra Đurđeva.¹⁸² Od februara 1619. do maja 1621. osam peraških patruma imalo je neispłaćenih dugova i samo dovoz pšenice iz «Epira» omogućavao im je da ulaze u luku grada pod Srđem. Ti pomorci su bili: Tomaš St. Cigo, Tripo Mazarović, Tomaš Cigo zajedno sa Markom Kukulovićem, Stijepo Tr. Đurović, Mato Nikolin, Grgur Tripunov, Nikola Martinović i Marko iz Perasta.¹⁸³

Karakteristično je da je neki zbor u Perastu (novembra 1617) održan tek kad su se ljudi vratili iz Albanije. Tada je mesni kapetan bio Marko Stoišić, a sudije Ivan Smilovčić, Kristofor Iv. Perović, Andro St. Rašković, Tripo Mat. Štukan i Grgur Ban, a pominju se i 22 druga prisutna Peraštana.¹⁸⁴

¹⁷⁵ IAK, SN LXXIX, 188 od 29. V 1618.

¹⁷⁶ G. Stanojević, Peraštanske isprave, 60—1.

¹⁷⁷ HAD, Div. canc. CXC VII, 192 os 2. V 1611.

¹⁷⁸ IAK, SN LXXVI, 165 od 18. V 1612.

¹⁷⁹ HAD, Mob. LV, 354' od 18. II 1613.

¹⁸⁰ HAD, Div. canc. CXC VIII, 174' od 21. VIII 1615.

¹⁸¹ HAD, Div. for. XXXVI, 91—1' i 92—3' od 25. VI 1619.

¹⁸² HAD, Noli e sic. LII, 68 od 12. XII 1615.

¹⁸³ HAD, Cons. min. LXXI: 35 (18. II 1619), 64 (20. VI 1619), 76 (15. VII 1619), 79' (23. VIII 1619), 121 (26. II 1620), 164 (7. VIII 1620), 220' (27. II 1621), 228 (7. V 1621).

¹⁸⁴ MP, AO, knj. XIX, fol. 110, 13. XI 1617.

Kotorani su u drugoj deceniji stoleća poslovniji u prometu arbanaškim žitaricama bili samo 1618. godine. Galeonima Zubovića i Bonfila, koji su odlazili u »Epir« da za potrebe kotorske opštine tovaru pšenicu, dati su u Dubrovniku dva topića i 15 arki-buza.¹⁸⁵ Benko Jelić, radeći za račun Petra Palme iz Kotora, osigurao je robu ukrcanu u Kotoru u vrednosti od 200 dukata na galeonu kojim je upravljao Tripo Jelanović, na putovanju u Drač, rt Rodoni i rt Laki, za kupovinu pšenice i drugih žitarica; stopa osiguranja bila je izuzetno visoka — 8,5%.¹⁸⁶ Kotoranin Rado Nikolin stanovao je u Zadru kad mu je u Boki Kotorskoj brod potonuo. Da bi spasao lađu i žito koja je pripadala Matu Bući i drugim kotorskim trgovcima, Alesandro Torljoni mu je pozajmio 86 talira da podigne brod i spasi teret.¹⁸⁷

Rišnjani Stijepo Markov uzimao je zajmове u Dubrovniku, te, kako ih nije vraćao, izuzetno mu je aprila 1611. dozvoljeno da dođe u grad bez opasnosti od gonjenja.¹⁸⁸

Početak XVII veka, a naročito od 1610. godine, Novljani su započeli svoj veliki vek žitarstva, iako on nije dugo trajao. Povećanje se oseća već po broju kredita u dubrovačkoj opštinskoj knjizi dugova. Godine 1610. na tri zadužnice izdato je 472 dukata, 1611. — 27, 1612. — 100, 1615. — 50, 1617. — 220, 1619. — 300 za pšenicu i više stotina dukata za kupovinu građevinskog drva raznih profila, za potrebe dubrovačkog opštinskog arsenala. Zajmoprimeci su bili: Đuro Franov, Petar Franov, Ivan Humučić (1610. — 100, 1612. — 100 dukata za žito), Đuro Matijašev i Krsto iz Novog, Vicenco Tripunov, braća Ejup i Ibrahim Ahmetovići (jamac: brat Ibrahim), kompanjoni Ibrahim Ahmetović, Hasan Osmanović i Ivan Humičić, Osman Omerović i Jusuf-aga. U nekim slučajevima izričito se pominje dovoz pšenice.¹⁸⁹ Kao i kod Peraštana, u isto doba, postoji pet slučajeva 1610—1612. gde se ljudima iz Herceg-Novog davala »vera« da na 15 dana mogu doći u Dubrovnik, bez obzira na dugove koje su u gradu imali; takvi srećnici su bili: Petar Ivanković, Kolenda Petrov, Vicenco Tripunov, Ivan Nikolin i Ivan Humičić.¹⁹⁰ Kako njihove obligacije nisu registrovane u knjigama Dugova (osim za Humičića), treba pretpostaviti da su Novljani koristili kreditni potencijal Dubrovnika u znatno većoj meri nego što se to može videti iz postojeće arhivske serije Dugova.

Prve godine decenije protekle su u velikoj meri u znaku preduzimljive delatnosti Ivana Mih. Humičića. Novembra 1610, od trojice dubrovačkih patricija, primio je 1220 dukata za dovoz pšenice iz »Epira«, uz podelu čiste dobiti; prevoz je obavio galeon Vicenca Ljubakovića (»Sv. Marija od Pelješca«), sa Pelješca.¹⁹¹

¹⁸⁵ HAD, Cons. rog. LXXXVI, 79' od 10. III 1618; J. Luetić, Brodovlje Dubrovačke Republike 17 stoljeća, Dubrovnik 1964, 108.

¹⁸⁶ HAD, Noli e sic. LIV, 43'—4 od 31. X 1618.

¹⁸⁷ IAK, SN LXXIX, 220 od 1. VIII 1618.

¹⁸⁸ HAD, Cons. min. LXIX, 131 od 14. IV 1611.

¹⁸⁹ HAD, Deb. XCVI, 51, 52, 60, 73, 80, 154, 179, 181; XCVII, 30', 31.

¹⁹⁰ HAD, Cons. min. LXIX, 17, 96, 128, 177', 294.

¹⁹¹ HAD, Div. cano. CXC VII, 124, 124.

čiji su pomorci, posle onih Lopuda i Koločepa ranije, bili najviše uključeni u transport hlebnog zrna u ovo vreme iz južnog dela Albanije. Maja sledeće godine za njegov račun sekvestrovano je neko proso u rukama Peraštanina Ivana Nikolinog, u Dubrovniku, a što je posedovao neki Humičićev dužnik. Za što obimniju kupovinu skrobne hrane u Albaniji Humičić je sklapao i kratkotrajna trgovačka društva; avgusta iste godine od ortaka Ivana Vidića Roze, jednog dubrovačkog brijača, primio je svilenih tkanina za 112 dukata i pirinča za sto dukata (u devet džakova) kao i 440 dukata u gotovom novcu, da se za sve to nabavi pšenice i prosa.¹⁹² U isto vreme, Humičić se sporazumeo s jednim Dubrovčaninom da za račun ovoga nabavi hiljadu stara prosa dubrovačke mere u »Epiru«, na jednom ili u više mesta. U to vreme Humičić više nije sam plovio svojom lađom niti je na terenu pribirao robu, nego je to činio postavljen kapetan. Jedan od uslova dogovora bio je da star prosa, pošto se naknade svi troškovi, naplati vozarina i obračuna uobičajena trgovačka dobit, a ne sme iznositi više od šest i po groša za dubrovački kupel, jer se roba inače ne bi mogla prodati. Pomenuti dubrovački trgovac slao je brodom svoga blagajnika koji je nosio 1310 srebrnih talira i devet topova engleskih vunениh karizeja.¹⁹³ Oko ukrcavanja pšenice u Valoni, u zajednici sa Dubrovčaninom Vicencom Pelegrinijem, vodio je s ovim spor; Vicencov krcač, Kristofor, naredio je Cvjetku Vlašiću, patrunu cavtatske fregate da ukrcava pšenicu i na svoj i na Humičićev galeon kojim je upravljao neki Kopšić, po nepovoljnoj ceni, a počinio je i druge poslovne promašaje. Prilikom povratka iz »Epira« Turci iz Herceg-Novog opljačkali su proso na fregati; Kristofor je primio na ukrcavanje i Ivana Margaletića, koji je tovario delom u Draču a delom u Kavaju, a pšenicu i proso istovario je, protivno opštem dogovoru, u Herceg-Novom.¹⁹⁴

Tokom prva tri meseca 1612. godine Ivan Humičić takođe je bio prezaposlen oko dobavljanja arbanaških žitarica u Dubrovnik. Postoji pet ugovora o dovoženju arbanaške pšenice i drugih cereali; Humičić je uvek radio uz polovinu dobiti, a u četiri ta ugovora primio je da investira 1260 dukata.¹⁹⁵ U jednoj parnici, njegov ortak Galeac Nalješćković, bio je osuđen da Kristoforu Franovom plati 50 dukata za troškove koje je Kristofor učinio za Humičića.¹⁹⁶ Pomenuti Kristofor bio je Humičićev punomoćnik u Cavtatu, čiji se posao sastojao u tome da u tom naselju pomoraca

¹⁹² HAD, Div. for. XXIII, 69 (30. V 1611), 160—0' (30. VIII 1611).

¹⁹³ HAD, Div. not. CXXXIII, 166—7 i 170—0'. — Novembra iste godine pomenuti Ivan Vidić, Roza, uz saglasnost druge dvojice dubrovačkih trgovaca, verovatno ortaka, uzeo je na plovidbu po arbanašku pšenicu peraški galeon, čiji je patrun bio Nikola Vicencov; za pšenicu i druge žitarice dato je 500 dukata u gotovu (Div. for. XXIII, 232'—3 od 22. XII 1611).

¹⁹⁴ HAD, Int. canc. XIII, 152—3' od 15. XII 1611.

¹⁹⁵ HAD, Div. for. XXIV, 16'—7, 17—7', 26—6', 27—7', 139—9' (jedno polovično izravnanje).

¹⁹⁶ HAD, Sent. canc. CLXXVIII, 10 i 18'; CLXXVII, 123 (njegovim brodom upravljao je Kopšić).

ugovara plovidbu i prima terete.¹⁹⁷ Humičić je potom okončao poslove koje je imao sa pokojnim Vicencom M. Ljubakovićem, i to sa sinom ovoga, Matom.¹⁹⁸ Meseca juna 1612. sekvestrovao je polovinu tovara cavatskog broдача Kristofora Franovog, a ovaj je njemu uzaptio jedan bark.¹⁹⁹ Sve dovezene količine Humičić nije mogao da odmah poslovno apsorbuje, nego je zrnevlje držao po raznim skladištima; iz jednog takvog magacina tražio je deo arbanaškog žita što je dovezao Julije Longo, Pelješčanin.²⁰⁰ Kao što se vidi, u proleće 1612. Humičić je imao pune ruke posla kao posrednik koji je koristio usluge više lada i ljudi i morao računati na obezbeđenje skladišnog prostora na raznim stranama u gradu pod Srdem. Zbog tih poslova vodio je još jedan spor, jula te godine, jer je drugi isto tako agilan posrednik, Đorđo Piraneze, podneo protiv njega optužbu u vezi sa slanjem sapuna i pirinča u Albaniju da bi se u zamenu dobilo hlebno zrno.²⁰¹ Humičić je bio inicijativan i ujesen te godine. Na ovcem galeonu, kojim je zapovedao Andro Straševica, izvezao je iz luke Baštova žita za sebe i za još šestoricu trgovaca. Samo Julije Longo imao je tu 1063 dukata, druga petorica još 520, a organizator nabavke Humičić imao je 295 dukata troškova (i za dar dračkom đumrukčiji, za poklon agi Baštova, nekom Hasan-agi, za napojnicu subaši, za podmićivanja, za čast nekom drugom agi u Draču itd.). Troškovi su bili veliki i iznosili su 18,6% investiranog kapitala, jer je podmićivanjem i prijateljskim vezama trebalo iskamdžiti žito kojeg nije bilo toliko mnogo i na čiji je izvoz nametnuta blokada.²⁰² Kad bi se na pristaništu, recimo, Baštova, nalazilo više brodova, oni koji nisu podmazivanjem bili povlašćeni, morali su čekati, a mogli su ostati i bez tovara. Ta čekanja su onemogućavala češći dolazak na utovar u toku od jeseni do proleća, što je s obzirom na blizinu Boke i Dubrovnika, geografski bilo moguće. Sličan slučaj desio se decembra iste godine na nekadašnjoj dračkoj slanici na kojoj se tada primalo zrnevlje u lađe. Neki Mahmud Čelebija se obavezao da će Dubrovčaninu Bartolu Hercegu dati žita za sto dukata; na krcalištu se, međutim, nalazio i galeon Ivana Humičića i galeon Ivana Đurđeva i drugi, te je Herceg ostao kratkih rukava, jer su Humičićeve veze bile jače.²⁰³ Humičić je često morao da vodi parnice sa dubrovačkim pomorcima, pre svega što je kasnio u isplati prevoznine; Julije Longo preko suda tražio je 256 dukata.²⁰⁴ Spor sa Kristoforom Franovim iz Cavtata nastao je zbog nenapla-

¹⁹⁷ HAD, Proc. canc. XV, 270' od 23. I 1612.

¹⁹⁸ HAD, Div. for. XXIV, 139—9' od 2, V 1612.

¹⁹⁹ Isto, 226' od 18. i 22. VI 1612.

²⁰⁰ Isto, 196'—7 od 4. VI 1612.

²⁰¹ HAD, Int. canc. XII, 243 od 6, VII 1612.

²⁰² HAD, Div. for. XXV, 41—5. — Humičić je primao i male svote novca za ličnu potrošnju skrobne hrane dubrovačkih potrošača, na primer Galeaca Nat. Nalješkovića za 25 dukata (Isto, 277' od 26. XI 1612).

²⁰³ HAD, Div. for. XXV, 296—7 od 31. XII 1612 (protest).

²⁰⁴ HAD, Sent. canc. CLXXVIII, 116' od 28. XI 1612. — Brod je imao 85 kola nosivosti a Humičić je angažovao 79, plaćajući sedam dubrovačkih groša za star.

ćenih 85 dukata nauka; Humičić je zatezao sa naplatom jer je istom Kristoforu prodao polovinu neke lađe koju je imao u Herceg-Novom, ali koju je zadržao tamošnji Turčin Pervan, koje je Humičić bio dužan 24 dukata.²⁰⁵ Veliki kombinator stalno je morao biti dužan na sve strane, jer su ti dugovi predstavljali obrtni kapital koji je Humičiću manjkao za veliki i maštoviti stil poslovanja.

Godine 1613. Humičić je bio u poslovnom pokretu već od prvih nedelja. Zaključio je poslovanje sa lokrumskim monahom Cirpijanom Celerarijem, svakako primivši novac od njega na kamatu. Jednom dubrovačkom berberinu isplatio je 25 talira i 16 akči (po 80 aspri u talir). Januara 1613. obnarodovano je nekoliko sekvestara nad Humičićevim žitom usled potraživanja njegovih verovnika. Morao je protestovati Kristoforu Franovom što ne oslobodi jemstvo u vezi s kupovinom broda. Humičić je preko svog punomoćnika Tripa Malog zainteresovao Dubrovčane, ne samo za skrobnu hranu i ulje, nego i za (valonske) jegulje.²⁰⁶ Njemu je protestovao pisar galeona Ljubakovića koji mu je dopremio iz Albanije 146 stara pšenice i 69 stara prosa; kako su 20 stara žita zadržali zajmodavci, brod nije mogao naplatiti naul na tu količinu. Na istom brodu nalazila se i pšenica za 54 dukata za koju je novac (novembra 1612) dao Ivan Vic. Roza, a Humičić mu nije isporučio robu.²⁰⁷ Marta 1613. Humičić je ukrcao žitarice u Draču, te je od dvojice Dubrovčana, u samom Draču primio više stotina dukata i firentinskog svilenog atlasa, da ih investira u pšenicu. Kao zalog naveo je brod koji mu se nalazio u Dubrovniku, a potom ni od obračuna ni od broda nije bilo ništa. Jedan od tih trgovaca, Kristofor Lardić, primio je od dračkog Turčina Arnasilibe(?) 1005 talira, i to 948 u pšenici, a ostalo je trebalo da u gotovini namiri Humičić; taj novac je predstavljao cenu vunjenih tkanina koje je Dračanin primio od Lardića preko Humičića. Kad su bili sa žitnim teretom na Korčuli, gde su ga prodali, Humičić je odbio da preda 57 dukata; među svedocima pri prodaji zrnevlja na otoku nalazio se i Sulejman, novski Turčin.²⁰⁸ U prvoj polovini godine protiv Humičića podneto je više tužbi zbog neodgovaranja poslovnim obavezama, no većinu tih tužbi on je uspeo da sanira, tako da se ti predmeti nisu javili u sudskoj knjizi, tj. u vezi s njima nisu vođene parnice. Više zahteva podneseno je za naplatu vozarine za transport pšenice, ulja, jegulja, sapuna i pirinča, zbog neizmirenih dugova Lardiću, Dračaninu Ahmetu Čelebiji (preko Lardića) i slično. Jednom se i on javio, tražeći da mu brodar Julije Longo plati 56 dukata kad je sa ovim bio u Albaniji kao »mornar«; zahtev je odbijen.²⁰⁹ Fregatu koju je

²⁰⁵ HAD, Div. for. XXV, 172'—3 od 13. XII 1612.

²⁰⁶ HAD, Div. for. XXVI, 24', 18, 40' i 44' i 49, 48—8', 6' i 55. — Ciorijanov interes: Isto, 1 od 8. I 1613.

²⁰⁷ Isto, 45'—6 (24. I 1613), 22—2 (14. I 1613).

²⁰⁸ Isto, 242—3 od 10. VI 1613.

²⁰⁹ HAD, Mob. LV, 4'—5, 37', 60, 80', 23a, 144', 156, 199, 223', 239, 289'

juna 1611. kupio od nekih Dubrovčana sa 50 dukata, nije isplatio godinu dana.²¹⁰

Pored Humičića bilo je dosta mesta za učešće u prometu arbanaškim žitaricama i za druge Novljane. Đuro i Petar Franovi, u četiri ugovora, primili su od raznih Dubrovčana 214 dukata, sa zadatkom da za taj novac kupe pšenice i da predadu polovinu dobiti.²¹¹ U toku oktobra Vicenco Tripunov, Maroje Paskojević i Đuro Franov, dogovorili su se da svaki za po sto dukata kupi pšenice u Albaniji i da posle prodaje zrnevlja zadrži polovinu čiste dobiti.²¹² Novembra meseca Đuro Franov i Vicenco Tripunov apsorbirali su 200 i 100 dukata za isti posao.²¹³ Decembra 1610. u pet takvih utanačenja ušlo je 435 dukata, čime su raspolagali Petar Franov i Marin Paskojević.²¹⁴ Avgusta 1611. Ivan Nikov investirao je na isti način 150 dukata jednog Dubrovčanina, a pšenicu je dovezao Krištofor Ljubić iz Čavtata sa svojom navom.²¹⁵ Marta 1611. Marin Mihailović primio je od I. Humičića 300 dukata da ih u Epiru investira u pšenicu i druge žitarice.²¹⁶ U rukama Ivana Nikolinog sekvestrovano je proso što je dovukao u Dubrovnik Grgur Vukov po računu Humičića.²¹⁷ Petar Franov dobio je na poslovnu manipulaciju 40 dukata od jednog dubrovačkog berberina; posle žetve 1613. Petar je zbog dovezenog žita vodio parnicu sa berberinom.²¹⁸ Godine 1615. Andro Franov primio je od brata Petra sto dukata da na jednom pelješkom brodu dovuče arbanaške pšenice, uz polovinu dobiti. Andro je i na fregati Tripuna Kalcete dovezao »epirske« pšenice, no ona je sekvestrovana. Potom je Andro umro, a njegova braća Petar i Mato zatražili su da mu se imovina sekvestruje.²¹⁹

Ujesen 1615. Ivan Humičić je bio umro, a staraoci njegove zaostavštine postavljeni su na zahtev Ivanovih poverilaca.²²⁰ Ni u smrti nije mogao da se odvoji od dugova! Po načinu rada, iako ne i po opsegu poslovanja, Humičiću je od Novljana bio najbliži Mato Margaretić. Stanovao je na kotorskoj teritoriji, na dobru Roka Palme, ali se nije bavio obdelavanjem zemlje. Bio je dužan da isporuči Tripunu Jakonji, kao punomoćniku Đure Vukšića sa Visa, neko žito.²²¹ Zbog dugova uzapčena je pšenica koji je držao u rukama Grgura Vučinića, te Nikole Grbljanina i Ivana Molunte, dakle na više strana.²²² Vicenco Tripunov je od jednog Dubrovča-

²¹⁰ Isto, LIV, 73.

²¹¹ HAD, Div. not. CXXXIII, 127' (17. VII 1610); Div. canc. CXC VII, 92'—3, 93, 93.

²¹² HAD, Div. canc. CXC VII, 199', 120, 122.

²¹³ Isto, 122' i 127'.

²¹⁴ Isto, 128, 129'—30, 130, 130—0', 130'.

²¹⁵ Isto, 236—6' od 30. VIII 1611.

²¹⁶ HAD, Div. canc. CXC VII, 168 od 31. III 1611.

²¹⁷ HAD, Div. for. XXIII, 69 od 30. V 1611.

²¹⁸ HAD, Div. for. XXVI, 263 (18. VI 1613); XXVII, 85' (2. IX 1613).

²¹⁹ HAD, Div. canc. CXC VIII, 106 (3. IV 1615); Div. for. XXXI, 96—6', 92, 93'; XXXIII, 105.

²²⁰ HAD, Mob. LVII, 250' od 20. X 1615.

²²¹ IAK, SN LXXIX, 203b od 15. XII 1618.

²²² HAD, Div. for. XXXIII, 132 od 10. III 1617.

nina, početkom 1616, dobio 150 dukata da ih uloži u arbanaško žito.²²³

Iz 1618. postoji akt o osiguranju žita, variva i druge hrane, što bi fregata Ivana Margaritića ukrkala u Albaniji za Dubrovnik.²²⁴ Naredne godine Matko Nik. Margaritić dovezao je arbanaškog prosa za jednog Gundulića u količini od 400 stara, s tim da se kupel plati po šest dinara.²²⁵ Postoji samo jedan ortakluk između hrišćana i muslimana iz Herceg-Novog, pri nabavci arbanaškog žita: uspostavili su ga Vicenco Gudelj i Ejup Ajmetović Vranić, koji su od jednog dubrovačkog marangona za pomenuiti dovoz, primili 450 dukata.²²⁶

Muslimani iz Herceg-Novog zaostajali su u žitarskoj trgovini iza svojih hrišćanskih sugrađana. Avgusta 1610. Fahmud Pršinić primio je od Ivana Vidića Roze 29 dukata da ih uloži u arbanašku pšenicu i posle prodaje zadrži polovinu čiste dobiti.²²⁷ Pervan Kise je za istoga Vidića nabavio arbanaškog žita za 150 dukata.²²⁸ Ejub Ahmetović je (decembra 1615) osigurao svojih 200 dukata što je ukrcao na fregatu Tripuna Mihovog.²²⁹ Izvesni Novljani uticali su na svoje predstavnike vlasti u Novom da intervenišu kod nasilja prema Dubrovčanima, pri ukrcaju u Albaniji. Početkom 1616. nastupilo je izvesno uznemirenje kad su se pribrežnim vodama Albanije približila jedna španska ratna lađa. To je iskoristio Memi-rajs, čovek Mustaf-age Hodžića iz Drača da zadrži jednu fregatu u Poloniji koja je ukrcavala zrnevlje po računu Pavla Bunića; Ejup iz Herceg-Novog, koji je bio jedan od osigurača Bunića, saopštio je kadiji u Novom da je zadržavanje fregate nastalo zbog želje da se naplati carina. Na to je novski kadija izdao arz.²³⁰ Nisu, međutim ni Peraštani ni Novljani bili daleko od uzurpacija. Krajem 1616. novski Turci su svojim triremama uhvatili dve peraške lađe kad su se sa arbanaškim žitom i vinom vraćale u Perast. Novljani su izričito naglašavali da nije reč o gusarskom aktu, nego da je reč o osveti, jer su Peraštani krajem 1615. u Draču ubili Andra Franova i teško ranili njegovog brata Matu i još neke Novljane. Peraštani su navodili da je Andro vreo i izazivao Peraštane prilikom utovara i da je pogodila jedna puška, ali su tvrdili da ne znaju ko je od njih pucao. Izaslanici kotorskog providura došli su da posreduju, ali ih Novljani nisu hteli primiti i saopštili su da brodove neće sa robom vratiti, nego mogu samo preduzeti nove represalije; postignuto je samo primirje, da se ne bi krv dalje prolivala.²³¹ Navodi Peraštana o izazivanju bili su običan izgovor za nasilje koje je bilo izazvano time što su, uvećanim dolaskom novskih

²²³ HAD, Div. not. CXXXVI, 127 od 10. I 1616.

²²⁴ HAD, Noli e sic. LIII, 168 od 1. III 1618.

²²⁵ HAD, Div. cano. CC, 77 od 18. VI 1619.

²²⁶ Isto, 94—4' od 12. VIII 1619.

²²⁷ HAD, Div. cano. CXC VII, 108'—9 od 27. VIII 1610.

²²⁸ HAD, Div. for. XXV, 289 od 19. XII 1612.

²²⁹ HAD, Noli e sic. LII, 68' od 12. XII 1615.

²³⁰ HAD, Lett. Lev. XLIII, 80 od 3. V 1617; HAD, Noli e sic. XLIII, 28' od 15. III 1616.

²³¹ IAK, SN LXXIX, 373 od 28. I 1617.

katolika, Peraštani osetili da su pogođeni u monopolu koji su nametnuli u mnogim kralištima Albanije. Ni pojava turskih bojnih brodova nije stimulatивно delovala na žitarsku trgovinu. Kad su, na primer, marta 1607. u Lješ uplovile dve fuste i kad su rekvirirale sedam zatečenih peraskih i budvanskih lađa, te ih povele u Drač, ostali mnogobrojni brodovi su se raspršali. Peraštanima ništa nisu pomogli njihovi prijatelji Lješani, koji su obično garantovali njihov siguran utovar u severnoj Albaniji.²³²

Uznemiravanja na moru su ipak koristila novskim muslimanima, jer su se u takvim situacijama oni privilegisano ubacivali u promet. Tada bi nastupali, zajedno s njima i dovoznici iz Albanije. Na primer, 1618. Balči hodža iz Herceg-Novog dovezao je u Dubrovnik 200 pa još 350 stara žita, uz polaganje jemstva od 500 dukata, što znači da je kod poručioca monopolisao ponudu; njegovo žito pripadalo je Stamatu Georgijevu.²³³ To žito prodavano je u Dubrovniku od avgusta do oktobra po 14 groša za kupel. Naredne 1619. godine arbanaško žito Novljana muslimana palo je na 11 dinara uborak.²³⁴ Ujesen 1619. više novskih muslimana dovozilo je arbanašku pšenicu u Dubrovnik. Bili su to: Mahmud rajs Pršinić (za 336 dukata), Osman Vranić (50), Ejub i Osman Vranići (40 talira), Isuf Salihović, čehaja i Čenan Šabanović (330 stara držali su u magacinu ispod jedne dubrovačke kuće), te Mahmud Pršinić sa Alijom Bećirovićem. Prema jednom navodu, zrnevlje je stizalo iz Drača i Polonije. Utovar je obavljen i na pelješke i druge dubrovačke lađe.²³⁵

Prema broju dokumenata u Dubrovačkom arhivu, treća decenija XVII veka predstavlja kulminacioni vremenski odsek u dovozu arbanaških žitarica od strane Bokelja u Dubrovnik. Konkurentsko suparništvo između Peraštana i Novljana takođe je sasvim izbilo na javu. U samom Herceg-Novom došlo je do bitne promene: katolici, dotad kudikamo pretežniji privredni elemenat, gotovo su zbrisani u žitnom prometu, mada su upravo oni najavili konkurentsko natezanje sa obesnim Peraštanima. Takve promene nisu nastale kao posledica normalne ekonomske utakmice, nego je obrt nastao kao rezultat jednog vanekonomske udara — poharom Perasta 1624. Tek posle te akcije osmanlijskih gusara, na mig turskih vlasti, muslimani Novog mogli su obezbediti superiornost. Ipak, Dubrovčani su već oktobra 1621. povelili pregovore sa novskim muslimanima o dovozu arbanaške pšenice i ostalih žitarica.²³⁶ Unosnost dovoza žita iz »Epira« shvatio je i neki dubrovački Jeremenin Papor, koji je od nekih dubrovačkih zanatlija primio omanje svote zlatnika da ih uloži u skrobnu hranu u Albaniji.²³⁷

²³² J. Tomić, Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka, Beograd 1933, 427, 437—8; HAD, Div. for. XXI, 143'—4, 224.

²³³ HAD, Div. can. CXCIX, 212 (II. VIII 1618); CC, 4' (30. V 1618); B. Hrabak, Izvoz žitarica, 366.

²³⁴ B. Hrabak, Tabele, 153.

²³⁵ HAD, Div. can. CC, 70, 94'—5, 119'—20, 136'—7; Div. for. XXXVI, 135'—6.

²³⁶ HAD, Cons. rog. LXXXVII, 231—1'; LXXXVIII, 113; LXIV, 118—8'.

²³⁷ HAD, Div. can. CCI, 103 od 24. VIII 1621.

Do septembra o dopremanju arbanaških žitarica u režiji novskih muslimana gotovo da nema pomena. Iz 1620. postoji samo podatak da su Mahmud Šugić (ili Hadžović) i Kurt Pirahmetović primili obavezu da iz svojih skladišta, koja su držali pod kućama jednog Sorkočevića i jednog Rastića, isporuče Nikoli Rogoljaniju (poreklom Baraninu) pšenicu i prosa za 210 talira, koje su ranije s vremena na vreme dobili od njega.²³⁸ Septembra 1624. u Herceg-Novom delovala je kompanija koju su sačinjavali Abdija šah Mehmedović, Cerim Ahmetović i hadži Husein Alijić; oni su takode imali 243 stara pšenice u magacinu koji je održavao Đuro Gučetić. Iz toga sklada obećali su da će prodati žita za 600 talira da bi taj novac vratili Mihi Mar. Zamanji i Ivanu Diljatiju (rodnom iz dubrovačke naseobine u Novom Pazaru), svakako kreditorima.²³⁹ Pomenut Cerim Ahmetović se u isto vreme udružio i sa Bračaninom Antunom Nikolinićem, pomorcem; primili su od jednog Dubrovčanina sto talira da za njih u Epiru kupe cerealije, što bi u Dubrovniku prodali i verovniku vratili kapital i polovinu dobiti.²⁴⁰

Godine 1625. najaktivniji su bili Cerim Ahmetović, Kurt Pirahmetović i hadži Balijin a izuzetno i Ahmet Hadžović. Prvi je u šest ugovora sa Dubrovčanima sakupio 1325 talira za ulaganje u pšenicu, druge žitarice i u variva. Od mesta utovara posebno je pomenuta samo Valona. Od dubrovačkih patruna najčešće su korišćeni pelješki.²⁴¹ Kurt Pirahmetović je pribrao aranžmane za kupovinu arbanaške pšenice i drugih cerealija za 1320 talira; njegovi patruni bili su Julije Longo, Bračanin Antun Nikolinić i Pelješčanin Ivan Đ. Đurićević. I tu je jedino pomenuta Valona od kraljišta.²⁴² Hadži Balijin ugovorio je kupovinu skrobne hrane za 300 talira, na fregati Grgura Matinog čiji je patrun bio Vlaho Paskojević.²⁴³ Ahmet Hadžović stekao je poverenje trojice dubrovačkih finansijera (među kojima se nalazio i pomorac Ahmetov Julije Longo) na 700 talira.²⁴⁴

Godine 1626. broj dokumenata o dovozu arbanaških žitarica novskih muslimana uvećan je sklapanjem ugovora o osiguranju, na koju su se stvar, kao redovnu, oni privikli te godine. Krug žitara — menadžera se znatno proširio. Kurt Pirahmetović je u sedam ugovora postigao da mu je povereno 1125 talira i 475 reala, a zaključio je i dva osiguranja; od brodarka pominju se samo Paskoje i Frano Čaglović.²⁴⁵ Mehmed Čelebi Muharemagić, primio je samo 240 talira, a angažovao je pomorca Venturu Rinunčina.²⁴⁶ Jusuf-aga, sin Ali-age Sabanovića, ugovorio je dovoz arbanaških žitarica za 746 dukata, a patrun mu je bio Ventura Fil. Rinunčin,

²³⁸ HAD, Div. can. CC, 149' od 28, II 1629.

²³⁹ HAD, Div. can. CCII, 183 od 16, IX 1624.

²⁴⁰ HAD, Div. can. CCIII, 7—7' (29, X 1624), 11'.

²⁴¹ HAD, Div. can. CCIII: 26, 88, 88, 88', 89'—90, 91—1'.

²⁴² Isto: 85', 85'—6, 86—6', 89'—90.

²⁴³ Isto: 110', 110', 110'—1, 111.

²⁴⁴ Isto, 85'—6, 86—6'.

²⁴⁵ HAD, Div. can. CCIII: 125—5', 154, 182', 202', 203, 203', 204; Noli e sic. V, 86'—7, 141'—2.

²⁴⁶ HAD, Div. can. CCIII, 143'—4, 144.

stanovnik Trstena.²⁴⁷ Mahmud Hadžalić imao je tri putovanja i tri plovidbena ugovora, ali samo su dva finansijska ugovora pronađena na 202 i po talira.²⁴⁸ Ostali nabavljači arbanaških žitarica, 20-ih godina, iz Herceg-Novog bili su: Hadži-Balijin,²⁴⁹ Ahmet Hadžović sa 1700 stara zrnevlja u osiguranju,²⁵⁰ Hasan Čelebi Mehmedović,²⁵¹ Avdija Mehmedović²⁵², Ibrahim-beg Ahmetović,²⁵³ Hasan Osmanović,²⁵⁴ Hanas Čelebi.²⁵⁵

Godine 1627. Hasan-aga Pršinić, u tri ugovora, primio je samo 257 i po talira, koristeći kao brodara naročito Petra Indijana iz Gruža,²⁵⁶ zajam koji je podigao zajedno sa Ahmetom Hamzićem, međutim, iznosio je 2100 talira.²⁵⁷ Primili su: Ahmet Hadžović 482 talira,²⁵⁸ Habib Ibrahimović sa patronom Matom Gasparijem 250 dukata,²⁵⁹ Ibrahim Ahmetović i Hadži Alijić 300 talira,²⁶⁰ Omer Huseinović dovezio je iz Polonije 300 stara,²⁶¹ Salih Šabanović dopremao je 100 stara iz Karvasta i Baštova,²⁶² Kurt Pirahmetović i Sulejman Isaković primili su 170 talira;²⁶³ ostali dovoznici bili su: Hasan Ahmetović,²⁶⁴ Hasan Čelebija, Mehmet Čehajić,²⁶⁵ Mahmud Čelebi Hadžalić²⁶⁶ i Osman Hajdinović²⁶⁷

U 1628. poslovna revnost u žitnom prometu novskih muslimana već je nešto opala. Husein Hadžija obezbedio je u tri ugovora posao za 585 talira.²⁶⁸ Ibrahim Ahmetović imao je dva aranžmana sa 400 dukata, a kao prevozno sredstvo poslužila mu je tartana Ibrahima Turčina i tartana Marka Vlahovića iz Gruža.²⁶⁹ Ostali menadžeri su bili te godine: Hasan Čelebija,²⁷⁰ Hasan Hodža,²⁷¹ Mustafa Mehsinović²⁷² i Mehsinović zajedno sa Edipom Ibrahimovićem.²⁷³ Broj ovih se dalje reducirao 1629. godine: Ibrahim Ahme-

²⁴⁷ Isto, 141—1', 141', 142', 144'—5; Noli e sic. V, 15'—6.

²⁴⁸ HAD, Div. canc. CCIII, 210, 214'; Noli e sic. V, 100—0', 122—2', 17'—80.

²⁴⁹ HAD, Div. canc. CCIII, 143—3'; 230 talira.

²⁵⁰ HAD, Noli e sic. V, 88'—9, 196—6'.

²⁵¹ HAD, Div. canc. CCIII, 213'—4, 214; 183 talira.

²⁵² HAD, Noli e sic. V, 32'—33.

²⁵³ HAD, Div. canc. CCIII, 26; 200 talira.

²⁵⁴ HAD, Noli e sic. V, 78'—9.

²⁵⁵ Isto, 96—6'.

²⁵⁶ HAD, Div. canc. CCIV, 49', 66, 208'—9; Noli e sic. V, 176'—7 (Baštovo), 184'—5.

²⁵⁷ HAD, Div. canc. CCIV, 65.

²⁵⁸ HAD, Div. canc. CCIV, 26', 62—2', 64'.

²⁵⁹ Isto, 51'; Noli e sic. V, 193.

²⁶⁰ Isto, 61'—2.

²⁶¹ HAD, Noli e sic. V, 126; 300 stara iz Polonije.

²⁶² HAD, Noli e sic. V, 120'—22.

²⁶³ HAD, Div. canc. CC, 10 i 12'.

²⁶⁴ Osigurao je pšenicu na fregati Frana Slavica (Noli e sic. V, 175).

²⁶⁵ HAD, Div. canc. CCIV, 50 dukata.

²⁶⁶ HAD, Div. canc. CCIV, 61'—2.

²⁶⁷ HAD, Div. canc. CCIV, 50'; 100 dukata.

²⁶⁸ HAD, Div. canc. CCIV, 115, 144', 152'.

²⁶⁹ Isto, 81', 81'; Noli e sic. V, 290'—1; VI, 13—3'.

²⁷⁰ HAD, Noli e sic. VI, 48; tartana Dominka, osam groša za star.

²⁷¹ HAD, Noli e sic. V, 282, fregata Marka Milića, iz Rodoni.

²⁷² HAD, Noli e sic. V, 81'.

²⁷³ HAD, Div. canc. CCIV, 87; fregata Ivana Lukinog, 115 dukata.

tović obavio je tri putovanja jer ima tri plovidbena ugovora, ali samo o jednom od 200 talira sačuvan je ugovor. Kao patrun poslužio je Marko Vlahović iz Gruža.²⁷⁴ Ostali krcači su bili: Hasan-aga Pršinić²⁷⁵ i Avdi šah koji je vozio proso do Rijeke.²⁷⁶

Hrišćani Herceg-Novog bili su jedva prisutni u žitnom prometu 20-ih godina. Adam Vukićin primio je 400 talira za dovoz pšenice i drugih žitarica iz Albanije; transport je obavljen fregatom Đure Matovog kojom je upravljao Leonard Bernardov sa Lopuda.²⁷⁷ Vicenco Tripunov primio je 150 dukata od Ivana Dragog da mu posluži kao poslovni kapital u dovozu arbanaškog žita.²⁷⁸ Pšenica, kupljena od novskih muslimana, prodavana je marta 1620. u Dubrovniku po 14 groša kupel.²⁷⁹

Ujesen 1629. i Herceg-Novi i Risan su dobro snabdeveni hlebnim zrnom, te su mnogi Kotorani odlazili na tamošnje pijace da se snabdu pšenicom i drugim žitaricama, ali ne za popunjavanje potreba Kotora, nego za trgovanje izvan Boke. Katorski providur Nikolino Loredan je to najstrože zabranio naredbom od 26. oktobra te godine.²⁸⁰ Rišnjani su takođe dovozili cerealije iz Albanije, ali su se u tome manje isticali. Nekad su dovozili i u Dubrovnik, na primer maja 1604, kad je od Mata Lukinog, patruna gripa »Santa Nuncijata de Trapani«, tražen račun za žito, jer je u brod počela da ulazi voda, te je postojala opasnost da teret propadne.²⁸¹ Rišnjanin Ivan Đurov, zvani Jusa, primio je 1612. od Mata Vidova, zvanog Marvica, iz Prčanja, 216 talira da nabavi žito u Albaniji i da raznese, po principu terciarije, po Dalmaciji, Istri i Veneciji; kako patrun nije podnosio račun, Marvica je zatražio da se sekvestruje Ivanov novac u količini od 445 stara zrnevlja što je dovezao u Veneciju novcem Kotorana Aleksandra Paskvalija, Bernarda Pime, Frana Bolice, Roka Palme i svojim.²⁸²

Peraštani su i u trećoj deceniji stoleća nastavili da kupuju u Albaniji žitarice i da ih dopremaju za prodaju u Boku, Dubrovnik, mletačku Dalmaciju, Istru i Veneciju. Jedan Peraštanin imao je preko katorskog suda potraživanja od braće a sinova pokojnog Tripuna Markovića u vezi sa nekom neisplaćenom svotom pri kupovini žita.²⁸³ I patrun Kristofor Nikolin primio je od Simona Simonuti, Kotoranina, novac za kupovinu hrane u Albaniji i za njen prevoz i prodaju u Dalmaciji, Istri i Veneciji.²⁸⁴

²⁷⁴ HAD, Noli e sic. V, 53—3', 73—3', 108'—10; Div. canc. CCIV, 189'.

²⁷⁵ HAD, Noli e sic. VI, 76'—77: 350 stara, patrun Dominik Pontengo.

²⁷⁶ HAD, Mob. LXX, 104; Sent. canc. CXCIV, 39'.

²⁷⁷ HAD, Div. canc. CCIII, 91' od 16. X 1625.

²⁷⁸ HAD, Div. not. CXXXVI, 127 od 10. I 1626.

²⁷⁹ B. Hrabak, Tabele, 153.

²⁸⁰ MP, AO, knj. XV, 19—22, 26. X 1629.

²⁸¹ HAD, Div. canc. CXCII, 201' od 3. VI 1604.

²⁸² IAK, SN LXXVII, 31. od 29. VIII 1612.

²⁸³ IAK, SN LXXX, 91 od 13. II 1620.

²⁸⁴ IAK, SN LXXXI, 4 od 10. IX 1620. — O Peraštanima kao posrednicima između Albanije i susjednih krajeva u prvoj polovini XVII veka vid.: G. Stanojević, Prilozi proučavanju, 36, 37—8, 40.

Godine 1621. i Senat u Veneciji je znao da Peraštani ukrcavaju na svoje brodove kako u severnoj Albaniji tako čak i u Patraskom zalivu, jer je žetva u severnim krajevima omanula, te je postojala konjunktura zrna; da bi njihovu kupljenu robu usmerila na mltačke krajeve, generalnom providuru Belenju naloženo je da sa brodovima pođe prema Šendi i susednim krajevima kako bi presreo peraške i druge lađe koje su se sa žitaricama vraćale iz Dragomesta i Kandle, te da ih otpravi u Veneciju.²⁸⁵ I bez prisile, po dogovoru sa kotorskim finansijerima, ujesen te godine pešački pomorci su odlazili sa arbanaškim žitaricama u Dalmaciju, Istru i Veneciju, na primer Kristofor Luk. Vučićević sa robom za 150 talira.²⁸⁶ Kao i nekad ranije, Peraštane su kreditirali i sopstvenici žitnih zaliha u samoj Albaniji kako bi ih preko njih unovčili. Godine 1622. Đuro Tr. Buračić priznao je da je od Natala Đordirija primio 210 talira kao i neki novac od Santa Đonovog iz Medue, stanovnika Drača i kapetana rta Laki i susednih krajeva sve do Valone; novcem ovoga Buračić je utovario žito za Dubrovnik, Dalmaciju, Istru i Veneciju.²⁸⁷

U proleće 1623. Peraštanin Ivan Rempj(?) tražio je od svog sugrađanina Burovića 424 dukata (po 4 lire i 12 soldi) za isporučenih 286 stara prosa.²⁸⁸ Posle žetve 1623. Dubrovčani su žitne nabavke u Albaniji obavljali samo preko Peraštana; prevoznici su bili peraški patruni Nikola Mar. Maretić, Petar Lukin, Antun Vicencov, a i berberin Marin Androv, koji je takođe, svakako, bio rodom iz Perasta; davaoci novca su isto tako bili berberi, kao Ivan V. Roza. Uložene svote su obično iznosile 100 dukata, a samo u jednom slučaju znatno više (600).²⁸⁹ U proleće 1624. situacija se ponovila, samo s tim što su Peraštani dovozili žito i iz Valone, u koju su tih godina manje zalazili. Na Rodoniju je te godine ukrcao 90 stara pšenice Nikola Marko. Maretić a za prevozninu do Dubrovnika dobio je po osam groša po staru.²⁹⁰ Petar Lukin i Ivan Baričević prikupili su u Dubrovniku 1624. za kupovinu arbanaških žitarica, 1500 reala i 1650 talira.²⁹¹ Tadašnji peraški knez Nikola Maretić, preko Vicencia Lukinog, takođe Peraštanina, kupio je prosa za 90 talira, od čega za 50 od Mahmuta Čelebije u mestu Sletci; celokupna količina prodana je u gradu sv. Vlaha, gde je čak 24 dukata (27% uloženog kapitala) potrošeno za magacioniranje.²⁹² U vreme poznate turske pohare Perasta, galcon Draga Tr. Markovića zatekao se sa pšenicom i prosom kod Lokruma, tj. pred Dubrovnikom, a neke barke bile su na krcanju u Draču.²⁹³ Kad su došli k sebi

²⁸⁵ ASV, Senato I secreta, Deliberazioni Constantinopoli, R. XVII, 201—1' od 24. VII 1621.

²⁸⁶ IAK, SN LXXXI, 16' od 6. X 1621.

²⁸⁷ HAD, Div. for. XL, 40'—1 od 25. XI 1622.

²⁸⁸ IAK, SN LXXXII, 5 od 31. V 1623.

²⁸⁹ HAD, Div. canc. CCII, 104', 104'—5, 107', 108, 128.

²⁹⁰ HAD, Mob. LXVII, 204' od 2. VIII 1624.

²⁹¹ HAD, Div. canc. CCII, 207' (500 reala), 108, 147 (500 talira), 155'—6 (100 talira); CCIII, 1' (20 talira), 7 (30 talira).

²⁹² HAD, Div. for. XLII, 250'—1 od 14. XII 1624.

²⁹³ V. Vinaver, Pohara Perasta, n. n., 322, 322—3.

od prepada, prvo što su mogli učiniti da poprave situaciju, bilo je da otplove po hlebno zrno u Albaniju (Ivan Mark. Maretić, Ivan Mark. Barićević, Marko Cigo) i to sa po dve-tri plovidbe; najveća ponesena svota novca zaista je bila značajna — 2200 talira na marcilijani »Sveta Marija od milosrđa«, s tim što je izvoz bio namenjen Dalmaciji, Istri i Veneciji.²⁸⁴

Godine 1625. peraški brodari izvukli su u Dubrovniku, za ulaganje u arbanaške žitarice, 4750 talira. Peraški aranažeri bili su: Nikola Mark. Maretić (sa brodarom Stijepom Dominkovim iz Gruža), Mato Pavlov, patrun galeona »Sv. Marija od Škrpjela«, Marko, Cigo patrun marcilijane »Sv. Marija od milosrđa«, Petar Bujo-
vić (na galeonu »Sv. Petar«, sa novcem Antuna Vidova iz Perasta, dobijenog na Visu za plovidbu u Valonu), Nikola Mark. Maretić (i sa svojim gripom »Sv. Marija od Škrpjela«).²⁸⁵ Neki Vicenco iz Perasta na brodu Nikole M. Maretića ukrcao je na Rodoniju 90 stara pšenice i šest barila ulja; žito je u Dubrovniku prodato po osam groša za star.²⁸⁶ Te godine Peraštani su se na dubrovačkoj pijaci takmičili sa Novljanima; u tom nadmetanju od Peraštana je naročito učestvovao Nikola Maretić,²⁸⁷ a od Novljana Cerim Ahmetović sa Adamom Nikolićevićem.²⁸⁸ Peraštani su bili prinudeni da Turcima iz Herceg-Novog daju nagrade da ne napadaju njihove brodove po povratku iz Albanije sa teretom žitarica. Jednom prilikom peraška opština dala je čak 1200 dukata mita tim Turcima, što je morala pozajmiti od Kotoranina Bernarda Pime.²⁸⁹

Jula 1626. u luci Bara četiri opštine — Budva, Paštrovići, Perast i Zbor sv. Mihaila doneli su odluku o savezništvu u pogledu vođenja trgovine u severnoj Albaniji. Povod je bio sukob koji se izrodio sa ulcinjskim barkama oko uspostavljanja prevlasti i monopola u lješkom pristaništu i u skali oblasti Matje. Spor se stvarno javio još 1614, kad su Ulcinjani, kao sultanovi sinovi, počeli da svajataju ta krališta, koja su dotad bila potpuno slobodna za podanike duždeve. Obezbeđenje ranije mogućnosti utovarivanja pokrenuo je Stijepo P. Visković (peraški sudija 1621. i 1631) godine 1622, zajedno sa Androm Petrovićem i Petrom Rusoom, i to kad je mletačka marcilijana, koja je u Draču primala ulje, napadnuta i opljačkana od arbanaškog gusara Mustafe Santija. Taj razbojnik je potom, odlukom dračkog age, pogubljen. Godine 1626, predstavnici četiri opštine, uz podršku mletačkog funkcionera Benedeta Kapela, najavili su Ulcinjanima da će doći na razgovor s njima na ušće Bojane, kako bi se regulisalo pitanje utovara na odnosnim lukama. Kako se ulcinjski prvaci nisu pojavili, donesena je odluka o stvaranju alijanse u odbrani trgovačkih prava. Peraški predlog

²⁸⁴ HAD, Cons. min. LXXII, 257; LXXIII, 19'—20; Div. canc. CCII, 180 i 183—3'; CCIII, V i 7.

²⁸⁵ HAD, Div. canc. CCIII: 29', 79'—80, 80—0', 80'—1, 84.

²⁸⁶ HAD, Sent. canc. CXCI, 9 od 19, II 1625.

²⁸⁷ HAD, Cons. min. LXXIII, 15 (povlašćen u pogledu carine); Div. canc. CCIII, 29' (550 dukata).

²⁸⁸ HAD, Div. canc. CCIII, 26 (28 talira); Div. for. XLII, 97—8 (710 reala), 298'—9 (260 reala).

²⁸⁹ M. Zloković, Pomorstvo i trgovina Herceg-Novog, 31—2.

da se vodi trgovina primenom sile, nije bio usvojen. Ipak, Peraštani su nastavili nasilnu praksu na severoarbanaškoj obali sve do 1638. godine, kad su od sultana dobili ferman kojim im je obezbeđena sloboda poslovanja.³⁰⁰

Januara 1626. dubrovačka vlada pisala je Mahmut-begu iz Kavaje, preporučujući brod Nikole Maretića, Peraštanina, na koji je slagao žito dubrovački službenik krcač na ušću reke Karvast.³⁰¹ Postoji devet osiguranja u Dubrovniku plovidbe Peraštana po arbanašku pšenicu, proso i druge žitarice iz Albanije (do Valone) u vremenu od februara do septembra 1626. Osiguravane svote iznosile su 200—300 i 450—600 dukata, a stopa osiguranja 5%. Polazak brodova bio je iz Dubrovnika i samo izuzetno iz Kotora, a istovar u Dubrovniku. Lica, za čiji se račun vršilo osiguranje, nisu morali biti pomorci na čijem se brodu tovarilo, nego je to mogao biti kakav drugi Peraštanin brodar. Osigurani su: Kristofor Vicencov, Miho Ivančić (na svom gripu i na fregati Nikole Paprice), Luka Vicencov (na gripu Stijepa Tripunovog), Stijepo Tripunov, Peraštanin Luka Vicencov, stanovnik Visa (patrun Marko Čigo i fregata Stijepa Burovića), Nikola Zmajević, zvani Milutin (na sacciji Kristofora Iv. Ivešića).³⁰² Maja 1626. izbio je spor oko 241 talira između patruna Petra Bujovića i njegovog kompanjona s jedne i brodovlasnika Ivana Đur. Đurđevića, povodom cene pšenice preuzete na rtu Pali.³⁰³

Prilikom dovoza hrane u Veneciju, poreznici su ih često primoravali da polože novčane depozite dok se ne ustanovi domašaj njihovih povlastica. Da se ne bi natezali sa carinicima, Peraštani su zahtevali da se sva sporna pitanja raspravljaju pred uredom »Pet mudrih oko trgovine« i u tome su uspeli. Krajem decenije njihove povlastice su produžene za daljih 12 godina.³⁰⁴

Ahmet efendija, iz ureda emina skala u dračkoj okolini, predstavio je vlastima u Veneciji pismo sa žalbom protiv nekog Kristofora iz Perasta, kapetana, kome je pružena pomoć kod utovara pšenice, ali koji je na brod, uz robu, primio i neke odbegle robove, zajedno sa njihovom robom i novcem. Ured »Pet mudrih« dobio je zadatak da identifikuje tog patruna, da ustanovi istinu i da u pozitivnom slučaju njemu zabrani plovidbu u oblasti u kojima je načinio prestup. Senat je smatrao da je u trgovini potrebno da se recipročno uvažavaju interesi partnera.³⁰⁵ U nekom bliže neoznačenom slučaju Kinam (Cenan) aga iz Drača zadržao je artiljeriju sa nekog mletačkog (verovatno peraškog) broda, te je mletački kapetan Jadrana imao da obavi restituciju pomenutih topova. U knjizi peraške opštine, bez određenog datuma (ali verovatno 1629), postoji registrovano pismo dračkog emina kapetanu Kriletu iz Pe-

³⁰⁰ MP, AO, knj. XV, 3—4.

³⁰¹ Lett. Lev. XLIV, 95' (2. I 1626), 97, 97', 115 (7. VIII 1626), 116, 116'.

³⁰² HAD, Noli e sic, V, 14—5, 23, 23'—4', 26, 26'—7, 48'—9, 59'—60, 120'—1.

³⁰³ HAD, Div. canc. CCIII, 149'—50' od 2. V 1626.

³⁰⁴ G. Stanojević, Peraške isprave, 61—2; M. Milošević, Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i pomorskim naseljima Kotorskog zaliva, Istorijski zapisi br. 2—3/1973, 246—7 (naročito se potencira značaj dovoza sira).

rasta. Možda je ovaj kapetan upravo onaj Kristofor koji se gore pominje, mada se ne navode robovi. Emin je pisao da su odnosi između njih dvojice kao i njih dvojice sa Jehti-begom i drugim rajsovima bili dobri, bez ijedne rđave reči i da se emin nada da će tako biti i ubuduće. Emin je pozvao Krileta da on i drugi kapetani dođu u Drač da bi utovarili žito, jer je takva delatnost uvek donosila koristi kupcima. Emin je javljao da je imao na raspolaganju neku količinu proša, što bi im prodao po umerenoj ceni; cene drugih žitarica bi se takođe tako obrazovale da bi obezbedile zaradu Peraštanima.³⁰⁶ Postoji još jedan dokumenat, bez datuma, koji je izdat posle 1626. godine. U njemu je izloženo kako je sultan 1626. Peraštanima dozvolio da kupuju pšenicu na arbanaškim skalama, ali da se pri tome respektuju potrebe lokalnog stanovništva. Ono što je bilo od operativnog značaja bilo je pokrenuto pitanje redosleda utovara u luci i pitanje eventualne štete kod naplate carina; traženo je da se strogo poštuje načelo da se roba prima po redosledu dolaska u pristanište, tj. da se ne praktikuje podmićeno forsiranje, kakvih je žalbi moglo biti na račun Peraštana.³⁰⁷

Krajem 1627. izvršen je sekvetar žita u vrednosti od 300 reala što je dovezeno na jednom barku Budvana ili Peraštana po računu Bernarda dal'Oljo u Veneciji. Posle toga nastala je raspra između Peraštana i Bernarda, o čemu je morao biti obavešten i kapetan Jadrana. Bernard je poslovao i sa Ulcinjanima, u vezi s čime se takođe pominju 300 dukata i neki ugovori o putovanju Ulcinjana sa robom.³⁰⁸ U to doba je u Dubrovniku osiguran samo Nikola Mat. Buća, zvaní Kolović, iz Perasta, na 200 stara koji su na porodičnoj fregati prevezeni od Valone u Boku Kotorsku.³⁰⁹ Naredne godine postoje takva dva osiguranja u kojima je istovarna luka Venecija. Količine su bile: 950 mletačkih stara i 100 talira, po stopi osiguranja od 8%. Osigurani su bili: Petar Stepanolišević(?) iz Perasta (grip Mata St. Bresine iz Trpnja) i Frančesko Krasí (galeon Luke Kristoforova). Septembra-oktobra 1628. jedan Cavtačanin ukrcao je žitarice na galeon Vicenca Tripunovog za odlazak u Veneciju, uz polovinu dobiti.³¹⁰ Tek oktobra 1628, pred kotorskim sudom, raspravljan je slučaj jednog ugovora od 1621, kad je Mato Buća, zvaní Čuzov, iz Perasta, primio u Veneciji od Vičenca Paulinija 400 dukata da ih, na Rodoniju, rtu Laku, Draču ili u okolnim mestima uloži u žito i drugu robu s tim da to istovari u Dalmaciji, Istri i Veneciji.³¹¹ Jakobu Radunoviću je Englez Džon Dostou početkom 1627. dao reala da ih investira u arbanaško žito; međutim, turske galije su te godine opljačkale peraške galeo-

³⁰⁶ ASV, Senato I secreta, Deliberazioni Costantinopoli, R. XVIII, 17. IX 1627 (generalnom providuru Dalmacije i Albanije), 99'—100 (17i IX 1627.

³⁰⁷ MP, AO, fasc. XIV, s. d.

³⁰⁸ Isto, bez datuma i potpisa.

³⁰⁹ ASV, Senato I secreta, Deliberazioni Costantinopoli, R. XVIII, fol. 135 (4. XII 1627, bailu u Carigrad), 137' (11. XII 1627, kapetanu Zaliva).

³¹⁰ HAD, Noli e sic. Canc. V, 225'—6 od 4. XII 1627.

³¹¹ HAD, Div. canc. CCIV, 143 od 20. IX 1628.

³¹¹ IAK, SN LXXXIV, 170—0' od 17. IX 1628.

ne te su ih doterali u Drač, gde su zadržavane još krajem 1628. godine.³¹²

Godine 1629. peraški izvoz arbanaških žitarica usmeravan je u Veneciju. Čak i jedan stanovnik Bergama, koji je tada živio u Gružu, prevozio je peraškim lađama arbanašku pšenicu u Veneciju, konkretno galeonom Vicenca Pavlova, uz polovinu dobiti posle prodaje u Dalmaciji ili Veneciji.³¹³ Meseca septembra, neki Venecijanci i jedan poreklom Ferarac, poslali su 1000 reala (delom u karizajama) za kupovinu pšenice u režiji Nikole Palavičinića, s tim da istovar zrna bude u Boki, Dalmaciji, Istri i Veneciji, uz primanje cene samo u gotovom novcu.³¹⁴ Jula 1629. služba Koleda konstatovala je da se 6000 stara pšenice nalazi u venecijanskim magacinima po računu Peraštana, i da je žitna služba grada bila spremna da to zrnevlje preuzme po ceni od 24 lira za star; isplata je, međutim, obavljena po 22 lire.³¹⁵ U jesen 1629. bilo je sporova između nekih Peraštana i Ulcinjana oko plovidbenog ugovora za prevoz zrnevlja, peraškim brodovima. U vezi s tim sedam azinteresovanih u Ulcinju — Mahmut-aga, Veli-aga, Abdul-aga, Ibrahim-aga, kapetan Imbro Kalarić, Kurt efendija i druga gospoda ulcinjska pisali su i svoje muhure udarili Peraštanima, pozivajući ih da se nastale razlike u vezi sa vozarinom reše u duhu trudoljubivosti i poslovnog prijateljstva.³¹⁶

Oko peraškog izvoza žitarica iz Albanije, došlo je do objašnjenja i između dubrovačke vlade i Sinjorije, tim pre, što su ti odnosi u to vreme i bez žitne problematike bili vrlo loši. Dubrovački poklisar je od svoje vlade dobio zadatak da objasni duždu kako mnogi mletački podanici izvoze žito iz Albanije na duždevu štetu, tj., ne za mletačke posede, nego u druge zemlje. Mletački ratni brodovi, umesto da to sprečavaju, prave zbrku, zadržavanjem dubrovačkih lađa koje zbog prijema žita takođe odlaze na arbanašku obalu. Dubrovnik je sultanov haračar i nema govora da se on može sprečiti da iz oblasti svoga gospodara ne može iznositi hranu; on to čini na osnovu izričitih Portinih hoćuma i sa Levanta i iz Albanije da bi prehranio svoje stanovništvo. Te dozvole glase na određene luke i količine; na osnovu tih hoćuma čak i Peraštani izvoze žito u Veneciju. Mletačke vlasti, kao i Dubrovnik, treba da strogim kaznama onemoguće oticanje skrobne hrane izvan svoje teritorije; ako Dubrovčani tolerišu rad Peraštana, Sinjorija se ne može smatrati oštećenom revnošću Dubrovčana pri utovaru žita u Albaniji.³¹⁷

Povećana konkurencija nije smetala Bokeljima da ne uvoze žito iz Albanije u Zadar, glavni grad Dalmacije. Isluženi glavni providur Antonio Barbaro (juna 1621) tvrdio je da su se zadarski

³¹² HAD, Sent. canc. CXCIV, 148 (23. XII 1628), 17' (17. III 1627).

³¹³ HAD, Div. canc. CCIV, 200 od 24. III 1629.

³¹⁴ IAK, SN LXXXV, 69'—70 od 23. IV 1629.

³¹⁵ ASV, Collegio Notatorio, R. LXXXIX, 78' od 23. VII 1629.

³¹⁶ MP, AO, fasc. XIV, Ulcinj 20, XI 1629.

³¹⁷ HAD, Lett. Pon. XV, 17, aprila 1629, tačka XV, uputstva Bernardu Đurđeviću, poklisaru kod dužda.

i drugi magacini godišnje punili sa 20.000 stara arbanaških žitarica.³¹⁸ Nerodica u Albaniji značila je pravu glad za Boku Kotoršku. Početkom novembra 1622. predstavnici političkih tela Kotora obratili su se za pomoć Sinjoriji, naglasivši da je glavni razlog bede upravo u tome što te godine Albanija nije mogla da prehrani ni Boku a kamoli Dalmaciju i Istru, kao ranijih godina.³¹⁹ Opšta oskudica ipak nije smetala Peraštanima da se, kako marta, tako i decembra te godine, pojave u Dubrovniku sa pšenicom; meseca marta od njih je preuzeto 1000 stara »epirskog« žita, a decembra je pešnica dovučena lađom kojom je upravljao Nikola Andr. Bolic.³²⁰ I Kotorani su izvozili u Dalmaciju, Istru i Veneciju. Frano Cifra pozajmio je Matu Andr. Mavrici iz Perasta 50 talira da u Albaniji nabavi žita koje bi potom prodao za gotov novac u pomenutim oblastima.³²¹ Godine 1628. u Dubrovniku su registrovana tri osiguranja Kotorana koji su pšenicu iz Valone vozili u Veneciju; kupovano je za po 200 i 400 reala, a stopa osiguranja iznosila je 6%. Osigurani su Sebastijan Palma (na pelješkom brodu), Ivan Zanović (fregata Barbiča sa Silbe) i Ivan Janković (patrun Frano iz Zadra).³²² Narodne godine Nikola Cicila otputovao je sa jednim Pelješčaninom da bi iz Albanije (do Valone izuzimajući Karvast) dovezli 2200 stara; od odlaska do povratka trebalo je da prođe 43 dana.³²³

Više puta je pominjano da su Budvani poslovali najslabije Peraštanima. Budva je čak bila mnogo zgodnija za prihvatanje arbanaške pšenice nego Perast. Dubrovčani su se (novembra 1627) interesovali koliko je visoka cena žitarica koju Peraštani i Budvani prodaju u Dalmaciji; u Dubrovniku je proučavan izveštaj da mavricu (sa deset dubrovačkih kupela) naplaćuju tri i po dukata i da su Peraštani u posao uložili 2500 dukata.³²⁴

Kotorska arhivska građa registruje više ugovora o davanju novca za dovoz žitarica iz Albanije. Tri takva postigao je Luka Zambela na 170 reala za odlazak do Valone i za izvoz u Dalmaciju, Istru i Veneciju.³²⁵ U to vreme slično su učinili Kristofal M. Marinković (sa 30 talira za Rodoni) i Kristofor Kucolović iz Perasta sa 300 dukata u Matji, Rodoniju, Draču, rtu Laki, Poloniji, Baštovu i drugim susjednim mestima za isto određenje.³²⁶ Juna 1628. registrovano je još 23 takva ugovora meseca aprila. Ukrcavanje žita je predviđeno za brod Ivana Markova (za 1007 talira, 20 talira čak od jednog Ankonjanina), sa utovarom do Valone i na lađu Luke Zam-

³¹⁸ CRV VII (1912), 9 i 11—12.

³¹⁹ G. Stanojević, Prilozi proučavanju, 10.

³²⁰ HAD, Cos. rog. LXXXVIII, 26, 100', 119.

³²¹ IAK, SN LXXXI, 71' od 23. XI 1622.

³²² HAD, Noli e sic. Canc. VI, 111 (30. VIII 1620).

³²³ Isto, 108'—10' od 3. X 1629.

³²⁴ HAD, ASMM XVII s., n° 1933/2, Alesandri Riva iz Karvasta 10. XI 1627.

³²⁵ IAK, SN LXXXIV, 138—8', 139.

³²⁶ Isto, 27', 128—8'.

bele sa 50 dukata opet do Valone.³²⁷ Iz avgusta 1628. postoji samo jedan takav ugovor ali za 3700 reala petorice kotorskih trgovaca, što je povereno Peraštaninu Nikoli Palavićiniju. Iz decembra 1628. zabeleženo je da je 1981. real dat Petru Vicencovu i njegovom sinu da arbanašku pšenicu finiraju u Dalmaciji, Istri i Veneciji. Decembra 1629. ugovoren je izvoz arbanaškog žita za 150 dukata na brodu Ivana Stijepova iz Budve, sa plovidbom do Valone i istovarovom u Veneciji.³²⁸

Peraštani nisu bili samo dovoznici nego i trgovci, koji bi otišli i na nove pijace da postignu bolju zaradu. Na primer, jedan Peraštanin dopremio je arbanaško žito u Istru (1623), ali je s njim odmah otplovio na Hvar i tamo ga je unovčio.³²⁹

Godine 1630. pa i pre toga 1597. i kasnije (1666) Sinjorija je odobrila Peraštanima trgovanje arbanaškim žitaricama.³³⁰ Peraštani su (jula 1631) tražili da budu oslobođeni pristanišne takse u Veneciji, dok su poreznici smatrali da mogu biti oslobođeni takse samo kad brodom dolaze iz Perasta; to mišljenje Peraštani nisu prihvatili, pa su najzad oslobođeni lučke pristojbe bez obzira da li dolaze ili ne iz svog rodnog grada. Maja 1639. potvrđene su im stare povlastice za daljih deset godina, a i povećana im je godišnja pomoć od 200 na 250 dukata, ali samo za rok od pet godina.³³¹ U samom Perastu 2. februara iste godine izglasana je odluka da, ako bi koji Peraštanin plovio sa kotorskim ili kakvim stranim brodom, te ako bi načinio kakav prekršaj koji bi mogao nauditi peraškoj opštini, bio bi primoran da namiri nastalu štetu, i u ime toga mogla su mu se konfiskovati sva dobra; zanimljivo je da je jedan glas bio protiv takvog rešenja koje je potiskivalo poslovni avanturizam.³³² Na terenu, u vodama Albanije najveći su problem predstavljali odnosi sa Ulcinjanima, koji su isto tako bili žitari, skloni nasilju i gusarstvu kao i Peraštani. Početkom leta 1633. Ulcinjani su ubili neke Peraštane zbog toga što su prisvojili novac dat patrunu Martinu Grku i njegovim mornarima da nabave i dovezu žitarice.³³³

Peraštani su i četvrte decenije XVII veka bili aktivni, kao i ranije, ali nije jasno zašto se u drugoj poludeceniji praktično ne javljaju u Dubrovniku. Godine 1630. Marko Tom. Marković primio je 500 dukata za dovoz pšenice iz Epira za dubrovačku žitnu službu.³³⁴ Ivan P. Ivanov osigurao je žito jedne đenovljanske pedotine pri plovidbi iz Albanije za Dubrovnik.³³⁵ Na putu sa žitom u Vene-

³²⁷ Isto, 131', 132—2', 132', 133, 133', 133'—4, 134, 134', 135, 135', 135'—6, 136, 136', 136', 137, 137—7', 137', 138, 138—8', 138', 138'.

³²⁸ IAK, SN LXXXV, 70/II, 72—2', 137—8.

³²⁹ Historijski arhiv u Zadru, Arhiv općine Hvar, kut. VI, n° 14, I.

³³⁰ V. Vinaver, Pomorstvo Ulcinja u XVIII veku, Istorijski zapisi br. 1/1963, 58—9.

³³¹ G. Stanojević, Peraštanske isprave, 62—3.

³³² MP, AO, knj. XIX, fol. 128' od 2. II 1639.

³³³ Isto, knj. XXI, II, iz Lješa 18. VII 1639.

³³⁴ HAD, Div. not. CXXXV, 69' od 18. IX 1630: posao je završen za 96 dana.

³³⁵ HAD, Noli e sic. Canc. VI, 148 od 12. VIII 1630.

ciju jedna peraška lađa morala je da se zakloni u grušku luku, ne mogavši zbog havarije dalje.³³⁶ Jednom Peraštaninu je dozvoljeno (decembra 1630) da proda 100 stara zrnevlja na Cresu. Žalba peraškog patruna Petra T. Markova u Zadru na jednog Arbanasa zbog neizmirenih 50 dukata verovatno je u vezi sa prodatom pšenicom.³³⁷

Patrun Ivan u poznu jesen 1631. pošao je sa 1200 soldi do zaključno sa Valonom da nabavi pšenice koju bi prodao u Boki, Dalmaciji, Istri i Veneciji.³³⁸ Maja 1631. Mato Luk. Burović prodao je u Cavtatu sto dubrovačkih stara žita po 30 groša uborak, što je predstavljalo vrlo visoku cenu.³³⁹ Osiguranje načinjeno poslednjeg dana 1633. pokazuje da su se velike svote novca obrtale u peraškoj žitarskoj trgovini; Marko Tom. Martinović osigurao je 1500 a šest dana kasnije Ivan Kr. Martinov i Stijepo Dobrohnić 1250 dukata za investicije u Albaniji.³⁴⁰ Ivan Baričević i dva njegova ortaka morali su u zimu 1633—34. sandžak-begu u Albaniji unapred plaćati pšenicu koju su ukrcavali.³⁴¹ Ivan Martinović i Dubrovčanin St. Dobrohnić, od dvojice vlasnika novca, primili su 300 dukata da kupe žitarice u Epiru; njihova kupovina i povratak u Dubrovnik trajali su četiri meseca.³⁴² Ova dvojica načinila su dva osiguranja plovidbe, novembra 1634. i marta 1635. galeonima Marka Tomaševića i Jakova Habe na ruti Dubrovnik — Valona — Dubrovnik.³⁴³ Oni su na tromesečni rok primili od dubrovačkih žitnih supramasara 1250 dukata, a marta—aprila 1635. od istih još 1400 dukata, odnosno primili su novu obavezu za dovoz još 500 stara zrna.³⁴⁴ Septembra 1634. i januara—februara 1635. patrun Frano Vic. Konjević sa Korčule i Peraštanin Tripo Andrićević, dobili su od Tripuna Vračena, Jeronima Pime i Tripa Lukinog iz Prčanja 1900 reala da ih investiraju u pšenicu do Valone i da sa zrnevljem doplove u Kotor.³⁴⁵ Peraštani Marko Tom. i Ivan Krist. Martinovi primili su od dubrovačkih masara 600 reala za dovoz arbanaške pšenice.³⁴⁶ Osiguranja su obavili i Ivan Krist. Martinov (400 reala) i kompanjoni Ivan Martinov i St. Dobrohnić.³⁴⁷

Iako su radili za dubrovačku žitarsku službu, Peraštani su teško podnosili prisustvo dubrovačkih brodova na arbanaškoj obali. Avgusta 1636. su prosto opljačkili dve dubrovačke lađe koje su se nalazile na utovaru cerealija; dok su se te dve lađe nalazile u luci reke

³³⁶ J. Luetić, Havarije bokeljskih brodova u spisima Pomorskog konzulata — skupštine Dubrovačke Republike od 1629. do 1811. godine, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XX (1972), 139.

³³⁷ Historijski arhiv u Zadru. Spisi generalnih providura, Antonio Čivran (1630—32), fol. 306' (10. XII 1630), 310' (6. I 1531).

³³⁸ IAK, SN LXXXVII, 426—7 od 3. XI 1631.

³³⁹ HAD, Div. for. LI, 63'—4 od 26. IX 1631.

³⁴⁰ HAD, Noli e sic. LVIII, 42'—3 i 44—4' od 31. XII 1633, i 5. I. 1634.

³⁴¹ IAK, SN LXXXVII, 312—4 od 26. I 1634.

³⁴² HAD, Div. not. CXXXVII, 48.

³⁴³ HAD, Noli e sic. LVIII, 206 i 218' od 27. XI 1634, i 3. III 1635.

³⁴⁴ HAD, Div. not. CXXXV, 22', 83—3', 84.

³⁴⁵ IAK, SN LXXXVIII, 1564—68 od 5. VI 1635.

³⁴⁶ HAD, Div. not. CXXXV, 84' od 9. VI 1635; Noli e sic. LVIII, 234' od 9. VI 1635.

³⁴⁷ HAD, Noli e sic. LVIII, 212 (15. XI 1635), 218' (3. III 1635).

Arzen, naišao je jedan peraški brod sa sto Peraštana koji su navali na te dve lade, oduzeli su 7500 talira kao i sve oružje koje ne služi za ličnu odbranu.³⁴⁸ Kad je, jula 1635, boravio u Kotoru, glavni providur Dalmacije, Frančesko Zen, naredio je Kristoforu Vučićeviću, Tripu St. Martinovu i Stijepu Durinom (iz Crne Gore, stanovniku Perasta) da sa 830 stara svoje pšenice i 700 stara prosa krenu bez oklevanja u Veneciju; isto je nešto kasnije naređeno i Milutinu Turoviću, Mihi Androvom iz Perasta i Iliji Marasu(?) iz Kotora te Kristoforu Vučićeviću sa 3000 stara pšenice, novembra 1635.³⁴⁹

U Kotoru je dosta žita stizalo iz Albanije, mada je učešće Kotorana u dovozu bilo svedeno samo na finansiranje. Relacija kneza-kapetana Trogira Marka Moline (1632) navodi da su iz Boke stigla u Trogir dva broda sa pšenicom i jednim tovarom prosa.³⁵⁰ Kotor je dobijao pšenicu i od Paštrovića.³⁵¹ Jevrejin Avraham Mahir, verovatno iz Valone, anulirao je (29. aprila 1633) akt načinjen osam dana ranije sa Tripunom Vračenom o tovaru pšenice koji je dovučen iz Albanije.³⁵² Pšenicu Jevreja (dubrovačkih) dovezli su Budvani i valonski Turčin Mehmed Melin u vrednosti od 800 dukata; u toj svoti nalazilo se i 90 stara sirka, što je trebalo prodati.³⁵³ Paštrović Martin Vučinić bio je ortak St. Dobrohnica iz Dubrovnika i Marka Ivanova, patrona galeona; među kompanjonima nastao je spor oko 1306 stara pšenice, jer je toliko Paštrović trebalo da utovari i isporučiti; on je predao samo 1130 stara i pet kupela. Prema istrazi, ustanovljeno je da je ukrcao 1250 stara.³⁵⁴ Osiguranje njegove plovidbe govorilo je o slanju 300 reala i dovoženju 500 stara odnosno još 2000 stara na galeonu Marka Ivanova na liniji Dubrovnik—Valona—Dubrovnik.³⁵⁵ Čak i jedan Paštrović, naseljen u Valoni, polazio je u Albaniju da ukrca pšenicu.³⁵⁶

Rišnjani ni 30-ih godina nisu stekli zavidnije pozicije među Bokeljima nabavljačima arbanaških žitarica. Mamelj, musliman iz Risna, preko svog ortaka Alije iz Bara, osigurao je žito i druge žitarice iz Albanije u transportu za Dubrovnik, na jednom dubrovačkom barku.³⁵⁷ Neki patrun Borko, iz mesta, osigurao je žitni teret za Korčulu.³⁵⁸

³⁴⁸ HAD, Lett. Pon. XVI, 228 (pismo kapetanu i opštini Perasta od 21. VIII 1636), 228' (knezu i providuru Kotoru od 21. VIII 1636).

³⁴⁹ Historijski arhiv u Zadru, Generalni providuri: Frančesko Zen, fol. 409', 410, 410, 474', 475.

³⁵⁰ CRV VIII (1977), 180.

³⁵¹ Historijski arhiv Zadra, Spisi generalnih providura, A. Močnigo, f. 47; I. Pederin, Das venezianische Handelssystem, 140.

³⁵² IAK, SN LXXXVII, 208—10 od 29, IV 1633.

³⁵³ HAD, Div. canc. CCVII, 22' od 23, X 1634.

³⁵⁴ HAD, Mob. LXXVII, 34'—5 od 12, II 1636.

³⁵⁵ HAD, Noli e sic. LIX, 257 od 26, IX 1635.

³⁵⁶ HAD, Div. for. LI, 179'—83' od 8, III 1632.

³⁵⁷ HAD, Noli e sic. LVIII, 228 od 14, IV 1635.

³⁵⁸ HAD, Noli e sic. LIX, 102—2' od 2, III 1638.

Dubrovački dokumenti koji se tiču Novljana dobavljača arbanaških žitarica 30-ih godina odnose se na osiguranje novca na plovidbi za Albaniju i potom žitnog tovara. Ivan P. Ivanov ogarantovao je zrnevlje na jednoj đenovljanskoj lađi iz Albanije do Dubrovnika.³⁵⁹ To je isto učinio Miho Karaoglanović na tartani Vicenca Radovog.³⁶⁰ Trgovačko društvo Miha Lukinog i Abuldura(?) i drugova osiguralo je galeon Mata Šilenovića i 7000 dukata uloženih u žitarice.³⁶¹ Poznati dubrovački žitarski trgovac Stijepo Dobrohnić i Mustaj Celebija iz Herceg-Novog, dobili su od žitne službe Dubrovnika 1300 dukata za kupovinu pšenice u Valoni ili Baštovu, s tim da cena isporučenog kupela iznosi 12 dinara.³⁶² Godine 1733. veću pažnju kotorskog providura privukli su granični odnosi Herceg-Novog i Risna, tako da se morala uputiti jedna naoružana barka da bude prisutna u susjedstvu. Odnosi sa Novljanima reflektovali su se i na odnose sa agom u Lješū, značajnom za prijem žita.³⁶³

Prva poludecenija 40-ih godina već pokazuje uzdržanost u pogledu odlazaka u Albaniju po skrobnu hranu. U samoj Boki došlo je u leto 1641. do sporova između Kotorana i Peraštana s jedne i muslimana Herceg-Novog i Risna, s druge strane. Da bi dobili arbanaških žitarica, Dubrovčani su nekog Rišnjjanina poslali sa svojim brodarom; lađa je trebala da nešto iskrca u Risnu, a da sa ostatkom krene u Dalmaciju i da tu zrnevlje zameni za vino. Prilikom istovara u Risnu brod je uhvaćen od jedne mletačke naoružane barke.³⁶⁴ Rišnjani su, međutim, imali pomoraca koji su i tada dovozili arbanaške cerealije. Jedan od takvih bio je Muho Suljković koji je natovario žitarice po računu kompanjona Stijepa Dobrohnića iz Dubrovnika i Avdišaha(?) Mehmetovića iz Novog, a 160 stara pšenice i ječma (po mletačkoj meri) iskrcao je nešto u Dubrovniku a ostatak na otoku Silbi.³⁶⁵ Pomenuti Dobrohnić poslovaio je sa više Novljana. Jedan od takvih bio je Miho Karaoglanović, s kojih je zajedno primio 1500 reala od jednog drbrovačkog Jevrejina da nabavi u Epiru prosa i da ga ukrca u galeon Marka J. Đentilija i da kod isporuke robe staje po sedam i po groša za kupel; obazrivi Jevrejin Šelomo Maestro, za tu oveću svotu novca, tražio je jaku garantiju, te su kompanjoni morali dovesti 17 jemaca.³⁶⁶

Krajem 1640. i prvih nedelja 1641. Peraštani su imali zadržica sa Ulcinjanima, jer patrun Mato Ćirkov nije vratio novac koji je od ovih primio; preko dr Vračena, Kotoranina, peraška opština se obratila dubrovačkom senatu i posebno jednom Tudiziću, u čijim se rukama nalazila vrednost postignuta za novac Ulcinjana,

³⁵⁹ HAD, Noli e sic, Canc. VI, 148 od 12. VIII 1634.

³⁶⁰ HAD, Noli e sic, LVIII, 151 od 10. III 1634.

³⁶¹ Isto, 266'—7 od 17. X 1635.

³⁶² HAD, Div. not. CXXXV, 98 od 11. II 1639.

³⁶³ MP, AO, knj. XX, fol. 55/II, A. Molin, kotorski providur 2. V 1633.

³⁶⁴ HAD, Lett. Pon. XVII, 190' od 30. XI 1641, knezu-providuru Kotora A. Gabrielu.

³⁶⁵ HAD, Div. for. LXVIII, 167'—8' od 7. XI 1644.

³⁶⁶ HAD, Deb. XVII, 186' od 8. III 1640.

tražeći da se smiluju siromašnom patru, te da Tudizić uputi Ulcinjanima robu koju je od Peraštanina kupio.³⁶⁷ U ime milosrđa Dubrovčani su imali da patru iz Perasta poklone novac kupovine, jer mu je jedino taj stil, uvlačenja trećeg u krivicu, prestao da lako dođe do novca. Krajem 1641. i početkom 1642. kuga se udomaćila u turskim posedima Boke, prenesena iz Crne Gore, posle jedne turske intervencije, i preko osoba koje su prispele iz zaraženog Carigrada. Zbog toga je providur Kotora najstrožije zabranio mletačkim podanicima Boke da uspostavlja bilo kakav dodir sa bilo kim iz Crne Gore, Grblja, Orahovca, Herceg-Novog i da prekinu sa dovozom robe iz okolnih turskih krajeva.³⁶⁸ Time je bez sumnje privremeno bila obuhvaćena i severna Albanija. Zabrana kontakata mletačkih podanika Boke sa Novljanima zbog nove zaraze obnarodovana je februara 1644. godine.³⁶⁹

U jesen 1642, svakako pošto je prošao talas infekcije, Kotorani su peraškim brodovima izvlačili žitarice čak i iz Valone, a osiguranje takve plovidbe vršeno je u Dubrovniku; za jednog Kotoranina pošao je patru Andro Markov Balović, koji je mogao da ukrcava, kako na obali, tako i na moru od brodova koji su prodavali zrnevlje i da ga odnese u Dubrovnik.³⁷⁰ U to vreme Peraštani su se ustezali da plove čak i na stranim, prčanjskim fregatama u Albaniju zbog dužne krvi. Krivci među Peraštanima bili su Marko Kristofalov i Tripo Lovrenčev. Zbog toga je nekoliko pomoraca, koji su predviđali da će nastati represalije protiv svih Peraštana ako se ta dvojica pojave na arbanaškoj obali, tražili da opština njima zabrani plovidbu u Albaniju. Protestovali su: Đuro Markov, Tripo Krist. Mazarović i Mato St. Matošević.³⁷¹ Oko 1640. i brodari iz Prčanja i drugih manjih mesta Boke počeli su se baviti kupovinom cerealija u Albaniji i njihovom prodajom u Dalmaciji. Na primer, Paskoje Vic. Zbutega i Luka St. Lazari primili su od Antuna Bolice 20 reala po osnovu tercarije da na Paskojevu fregatu ukrcaju robe i unovče je u Dalmaciji, Istri, Frijaulu i Veneciji. Na sličan način je patru Tripo Damjanov iz Lepetana primio 80 reala od Luke Vračena i drugih Kotorana, dvojice Bolica, da ih potroši u arbanašku pšenicu ili proso, te da zrnevlje proda u Dalmaciji, Istri ili Veneciji.³⁷²

Godine 1643, 1644. i 1645. Novljani muslimani načinili su više ugovora u Dubrovniku o osiguranju žitnog tereta na plovidbi iz Albanije u Dubrovnik. Osigurani su Avdišah Mehmetović sa St. Dobrohničem (na tartani Frana Božinog sa Lopuda) do luke Karvast, s tim da istovar bude u Dubrovniku; ta dvojica su se osigurala i za novac odnosno teret na gripu Ivana Mihailova sa istova-

³⁶⁷ MP, AO, knj. XV, l. 1178, peraška opština dubrovačkom senatu 4. II 1647.

³⁶⁸ Isto, 121—3, Andžulo Gabriel Biosi 18. I 1642 (ako je poštovan »more veneto« pri datiranju, treba označene godine povećati za jednu godinu).

³⁶⁹ Isto, 125—6, 8. II 1644, Anđelo Gabriel, kotorski knez-providur.

³⁷⁰ HAD, Noli e sic, LIX, 375' od 10. X 1642.

³⁷¹ MP, AO, knj. XV, 27 od 13. X 1642.

³⁷² IAK, SN XCI, 482', 483', 484.

rom u Dubrovniku.³⁷³ Bilo je Kotorana koji su u privrednoj 1644—45. godini dovezli arbanaške pšenice dubrovačkim kapitalom; kad je prodaja zrnevlja u Dubrovniku za pozajmljenih sto reala zapela, Radunu Stijepovom i Grguru Ivanovom, vlasnik novca Martolica M. Crijević podelio je »aptaj«, tj. isplata je odložena, bez uračunavanja kamata.³⁷⁴

Jedan akt pisan 18. oktobra 1643. u rječini, kod mesta Polonije, pokazuje šta su sve znali da učine Peraštani u svom hajdučkom načinu poslovanja. U pomenutom mestu nalazio se patrun vašela »L'akvila konaventura« Antonio Rikordi; tamo je od lokalnog čehaje dobio dozvolu da utovari 2200 mavrica pšenice, za što je trebalo da plati 600 reala, dok bi po određenoj ceni prihvatio i sto mavrica samog čehaje; svog škrivana (pisara) poslao je u Valonu da izvidi mogućnost utovara; u Poloniji se u međuvremenu pojavio Peraštanin Tripo Krist. Mašori, s kojim je ugovoren posao »liba« (da manji brod primi teret na obali i da prevozi do broda koji je zbog plićine bio usidren podalje od obale); za tu uslugu ugovoreno je 12 reala. Pošto je neku količinu stvarno prebacio na vašel, sa drugom primljenom količinom Peraštanin je pobjegao.³⁷⁵

Peraške povlastice o neplaćanju dažbina na dovezene arbanaške žitarice, odnosile su se najpre samo na one količine koje bi dopremali za ishranu Perasta. To im je pravo dugo prećutno priznavano i kad bi dovukli žitarice i u Veneciju. Septembra 1645. privilegija im je i formalno priznata i kad namirnice prevoze iz Boke, uporedo sa oslobađanjem carina na katran (iz Risna) i bitumen (iz Albanije); Godišnja pomoć im je tada fiksirana na 250 dukata.³⁷⁶

Neposredno pred izbijanje kandijskog rata počela se manifestovati pojava da su peraški dovoznici robe iz Albanije zavlacili sa likvidacijom investicionih ugovora i predajom računa po više godina. Taj vid nesolidnog poslovanja postaće mnogo češći od poslednjih decenija stoleća. Razlog za prolongiranje bio je jednostavan: trebalo je što duže koristiti tuđi kapital i dobit bez kamata i garanta. Ivan Vidović, primerice, ugovor je zaključio oktobra 1643. za kupovinu pšenice i prosa do Valone, sa izvozom u Dalmaciju, Istru i Veneciju, gde bi se prodavalo samo za gotov novac, a obračun nije obavio ni u proleće 1654, dakle posle više od jedne decenije.³⁷⁷

III. BOKELJI U TRGOVINI ARBANAŠKIM ŽITARICAMA U USLOVIMA RATOVA I KRHKOG MIRA (1645—1699)

Sredinom i u drugoj polovini XVII veka vođena su dva dugotrajna mletačko-turska rata — kandijski (1645—69) i morejski (1684—99). Za pomenuto vreme nije se stalno vojevalo, nego je

³⁷³ HAD, Noli e sic. LX, 40'—1, 41'—2, 57'—8, 117'.

³⁷⁴ HAD, Div. for. LXIX, 6' od 14, III 1645.

³⁷⁵ HAD, Proc. cano. XLIII, 14'—15' od 17, XI 1643.

³⁷⁶ G. Stanojević, Peraštanske isprave, 63—4.

³⁷⁷ IAK, SN XCVII, pod 18, III 1654.

bilo godina i bez ratnih dejstava. Na bosansko-mletačkoj krajini, u takvim godinama se i trgovalo, dok na arbanaškoj obali, na kojoj su stalno vršljali berberski, arbanaški i drugi gusari, samo se izuzetno moglo bezbednije krcati. Muslimanska revnost svetog rata je i u Albaniji nešto popustila u morejskom ratu, pa je bilo i nešto trgovanja. Prvih godina kandijskog rata Peraštani su u Dubrovnik dovozili pšenicu iz Apulije, obično uzimajući na plovidbu cavtatske lađe.¹ Nije rečeno odakle je Tripo Kr. Mancaković(?) aprila 1649. dovezao sto mletačkih stara pšenice.² Krajem vojne, od 1668. postojao je u Draču denovljanski konzul Dimitri Misirli; ovaj je i peraškim brodarima obznanio o ustanovljavanju svog ureda pa ih je pozvao da dolaze u krcališta dračkog kraja pod denovljanskom zastavom, uz plaćanje 6% konzulatske takse.³ Nema podataka da su peraški pomorci prihvatili taj poziv, koji bi svakako bio neprijatan Krilatom lavu. Narušavanja redovnih odnosa bilo je i 1674. godine. U jednoj naredbi novskom kadiji i hercegovačkom sandžak-begu Porta je, svakako na osnovu bailove predstavke, opisala napad jedne od novoizgrađenih fusta na lađu mletačkog trgovca Karavanica, kad je prevozila 300 barila ulja, boba, pasulja, luka i drugog u vrednosti (sa brodom) od 2000 cekina.⁴

Pri kraju rata (februara 1667) na stanovnike Perasta koji nisu u tom gradu rođeni nego su se stalno naselili, proširene su povlastice u trgovini Peraštana. Januara 1675. privilegije su produžene, ali pod pretnjom da će njihova zloupotreba dovesti do gubitka posebnog statusa; oni Peraštani koji nisu bili stalno nastanjeni u rodnom gradu nisu mogli uživati povlastice; produžena je i privilegija za izvoz vina, ali samo onog iz Boke. Decembra 1688, za zasluge u borbi protiv Osmanlija, prilikom osvajanja Herceg-Novog, Knina i na Levantu, Peraštanima je odobreno dalje upražnjavanje beneficija, a godišnja pomoć im je povećana na 350 dukata.⁵

Odmah po prekidu neprijateljstava (1669) u Albaniju su upućivane sasvim male svote novca, obično preko mornara, ali opet za prodaju u Dalmaciji, Istri i Veneciji.⁶ Tek u proleće 1671. svote se vraćaju na raniju razinu; u jednom takvom slučaju planirana je zarada od 22,5%, tj. 7,5% od datog kapitala kod korišćenja načela terciarije.⁷ Avgusta 1672. Ivan Bujović, Peraštanin, primio je od dvojice braće Paskvali u Kotoru 150 dukata za kupovinu proizvoda u Albaniji, no obračun nije ostvaren ni početkom 1674. go-

¹ Jedan primer: Ivan Cirdović(?) i patrun Nikola Jakobov: Div. not. CXXXVIII, 94 od 22. VI 1647.

² IAK, SN XCVI, 484' od 23. X 1651 (po 22 mletačke lire za star).

³ MP, AO, knj. XV, 113 od 3. VI 1668.

⁴ G. Stanojević, Sultanova naređenja protiv ulcinjskih i novskih gusara između kandijskog i morejskog rata, Glasnik Cetinjskih muzeja VI (1973), 255.

⁵ G. Stanojević, Peraštanske isprave, 67—9.

⁶ Svega pet cekina na fregati Petra Sestanovića: IAK, SN CVIII, 489' od 5. X 1670.

⁷ Dvesta dukata od Nikole Bizantija Đuru Đuriću, providuru i Nikoli Soriju: IA K, SN CX, 258—9.

dine.⁸ Poslovno uzdržavanje je malo čudno ako se zna da je u leto 1664, što znači još za vreme rata, a potom i u proleće 1665, bilo više plovidbi po žito u Albaniju do Valone, a istovar je bio predviđen za Dalmaciju, Istru i Veneciju. Kupovinu i dovoz pšenice su tada obavili: Ivan M. Ćirko (za 100 reala), Ivan Palavini (novac je trebalo da obezbedi oslobađanjem pet zasumnjenih Turaka), Đuro Matov (50 reala), Nikola Mat. Glomazić (45), Vido Krustala (50), Josip Marinić (60), Vido Kološan (50), Ivan Glamota (60), Ivan Zamputi (40) i Vicenco Vukov (80 reala).⁹

Na osnovu dukala od 11. aprila 1674. turski trgovci na dračkoj i ostalim arbanaškim pristaništima, mogli su prevoziti robu mletačkim posebno peraškim lađama.¹⁰ Ta odluka je vodila i većim mogućnostima Peraštana i ostalih Bokelja na arbanaškoj obali. Stvar ipak nije tekla glatko u radu sa eminima i dračkim stanovništvom. Poslije jednog ubistva i zbog teškoća sa dračkim eminom, eminov čovek, Demetrio Jaksiano, odlučio je da ide u Jedrene da se žali sultanu, ali je tražio da sa 6% vrednosti zadržanih stvari peraški patruni finansiraju njegovu intervenciju. Slučaj se sastojao u tome što je 1674. u dračkoj skali ubijen peraški pomorac Bobović. Turci nisu potegli pravog ubicu, nego su odgovornost za događaj sveli na Halila, koji je Boboviću služio kao prevodilac, te su, kad su ga konačno uhvatili, odseklj mu ruku, mada nije bio kriv. Kapetan Mato Štukanović, koji je nakon toga doplovio, hteo je da popravi stvar, te je Halilu obećao odštetu od 120 reala; ovome je to bilo malo, te je pretio da će doći glave Jaksianu. Stvar je legla kad je cena dignuta na 140 reala, od čega je 30 već ranije primio.¹¹ Marta 1672. dakle pre zbivanja u Draču je utovario robu za račun mletačke države kapetan Vicenco Mazarović.¹²

Juna 1677. kao da su odnosi na krcanju bili dovedeni u red. Za dva broda koja su se vraćala iz Albanije, Kristofora Vulovića i Marka Perojevića, ipak postavilo se staro pitanje — hoće li se zdravstvena kontrola obaviti u Kotoru (rigoroznija) ili u zavičajnom Perastu.¹³ Do meseca maja nekoliko peraških i drugih brodova prevozilo je po naređenju providura Nikole Prencčevića punih pet meseci, prvo ukrcavajući pšenicu u Albaniji, a potom je iskrcavajući na Korčuli; zatim su otplovili po so na Krf. Da bi uredili pitanje pšenice ukrcane kao mornarska »portata«, a koja je takode imala biti iskrcana, patruni su izašli pred kotorskog providura i tražili su: Ivan Burović 20 cekina, Vicenco Babić, takode iz Perasta, — 16, Vuko Kazančević iz Luštice — 10, Vicenco Radačić iz Lepetana — 13; teret su dovukli pod Perast.¹⁴

⁸ IAK, SN CVIII, 469'—70 od 3. I 1674.

⁹ IAK, SN CIV: 109—9', 352'—8, 110'—11, 108'—9, 109'—10, 110—0', 111, 111'—12, 111'—12, 112—12', 113.

¹⁰ MP, AO, knj. XX, 57/II, Zadar 8. V 1674, generalni providur Pjetro Civran.

¹¹ MP, AO, knj. XV, 37 (19. III 1675); fasc. XIV, Drač 21. III 1675.

¹² MP, AO, knj. XX, 48, Perast 8. IX 1679, kapetanu Matu Matoševiću.

¹³ Isto, 15, 16, VI 1677.

¹⁴ IAK, SN CXII, 282' od 12, X 1677.

Uleto 1681. radilo se sa više plana. Mletački konzul iz Drača tražio je da se najpre pošalju bar dva čoveka koji bi postigli sporazum o kupovini pšenice. Kotorski providur dao je nalog Budvanima i Paštrovićima da spreme jedan grip. Tu poruku konzula i njegovo pismo doneo je Peraštani Krusala koji se krajem avgusta vratio iz Drača. Pšenica te godine nije bila lepa, a sadržavala je dosta nečistoća, te nije bila preporučljiva za transport u Veneciju. Najpre je bilo odlučeno da krenu Mato Matošević i Mato Valović, i oni su već stigli u Budvu. Paštrovići, izgleda, s njima nisu hteli da rade ili da im dadu grip, te su se izgovorili da imaju malo brodova za žito i da će svoje ljude poslati u Kotor da se ustanovi cena cerealijama. Potom su u prvoj polovini septembra u Drač stigla druga dvojica — Tripo Stukanović i Ivan Mazarović, poslani od opštinskog zbora Perasta. Oni su odlučili da se preuzima zrno i sa državnih i sa privatnih imanja odnosno i od seljaka; ustanovili su da bi bila prihvatljiva cena od 15 akći za mavricu, a kod one manje za 6% dala bi se manja cena; želeli su da se pšenica nađe od naroda, mimo emina, jer bi ona bila jevtinija¹⁵ Neplanski, na ukrcavanju u Draču nalazilo se nekoliko brodova iz Boke. Peraštani Vicenco i Ivan Mazarović primili su, pod pretnjom kazne, nalog po izveštaju mletačkog konzula u Draču, Pjetra Katoni, da moraju javiti svom brodu da se mora najpre ukrcati lađa Burovića, a potom bi došao na red njihov i drugi brodovi. Mazarovići su bili protiv obaveze da utovaraju trupce na Korčuli, te je o tome trebalo videti sa patrolom Zmajevićem i Krusalom¹⁶ Prisustvo velikog broja lađa uvek je podizalo cenu zrnevlju. Stoga je, još avgusta meseca, rešeno da Peraštani pošalju četiri osobe da bi se stabilizovala cena pšenice, s tim da Tripo Stukanović ni pod kojim izgovorom ne šalje svoju tartanu, nego da se tačno rasporede brodovi tako da je jednovremeno ne krca za više od 1000 dukata.¹⁷

Decembra 1683. u predvečerje morejskog rata, vašeli i barke koji su dolazili iz Albanije sa pšenicom, drugom hranom i vinom, pristizali su u Budvu, oslobođeni plaćanja bilo kakvih kontribucija; vlasnici tovara bili su podložni plaćanju dažbina gradonačelnicima svojih mesta.¹⁸ U prvim mesecima 1684. nije postojalo nikakvo neprijateljstvo između mletačkih podanika i Turaka. Držeći se strogo hronologije: muslimani iz Novog, krajem aprila, otplovili su u Ulcinj po žito koje su transportovali u Kotor.¹⁹ Ulcinjanin Hasan Mujvan dovezio je pšenicu u Budvu i otpočeo prodaju;

¹⁵ MP, AO, knj. XX, 61¹/I, II, Perast 17. VIII 1681, 25. VIII 1681; 62¹, Perast 25. VIII 1681; 63—3¹/II, Drač 12. IX 1681. — U »Istoriji Perasta«, prema dokumentima iz 1685—1794. godine Drač je, rečeno je, uvek predstavljao cilj plovidbe, jer je svojim proizvodima mogao prehranjivati sirote porodice Perasta (MP, AO, knj. XIII, Storia di Perasto, fol. 1, 2, VIII 1685.

¹⁶ MP, AO, knj. XX, 57¹—8¹/II, Kotor 21. XI 1680.

¹⁷ Isto, 60/II, Lorenzo Tjepolo, knez-providur Kotora 5. VIII 1681.

¹⁸ Historijski arhiv u Zadru, Spisi generalnih providura: Lorenzo Donà, I, 403 (5. XII 1683); G. Alacevich, La Guerra della Cacia lega detta pure la guerra di Morea, Tabularium (Zara), I (1901).

¹⁹ IAK, Upravno-politički materijali (u daljem tekstu: UPM), III, 2, 24, IV 1684.

jedna naoružana feluka sa 24—30 ljudi iz Krtola, otela je pred zoru brodić, na kome je ostalo 30 stara žita i sluga vlasnikov.²⁰ Tih dana je i Ivan Bujović u Val di Noče napao na dva ulcinjska broda sa 603 stara žita što je Murat Džaferović ukrcao na lađice Jusufa Prenkovića i Mitra Sablijića. Bila je napadnuta i treća lada sa žitaricama za Novi; Burović je sa svojim brodom krenuo da tovari u Albaniji, ali kako su mu neki Novljani dugovali veću svotu, on je oteo tri brodića i sproveo ih u Perast.²¹ Burovićeva potraživanja u Novom iznosila su 384 cekina, jer je svojim brodom dovezao Novljanima zrnastu hranu. Prilikom Burovićevog napada, Arbanasi su branili brodove, te je u okršaju poginulo tri, a ranjeno je 30 Arbanasa.²² Sredinom juna 1684. hajduci ili Peraštani su zaplenili brod valonskog emina Kaplan-beja; ovaj je zatim zahtevao od kotorskog providura da se odmah oslobodi njegov »baždar« (carinik), tražeći to i u ime svoga brata Hasan-bega; pri tome se pozvao ne samo na prijateljstvo, nego i na to da je Bokeljima davao žito i u ratnim godinama.²³ Već oktobra 1684. Budvani su uzaptili tursko žito oko Bara i čak pod Skadrom, a slično je preduzeto i kod Tivta.²⁴ Veza između Ulcinja i Herceg-Novog ipak nije prekinuta, te su Ulcinjani donosili u Novi ulje i drugu hranu iz svog grada.²⁵

Početak maja 1785. tri lađe (iz Perasta, Prčanja i Budve) dovezle su žito, pirinač i duvan iz Albanije.²⁶ Septembra 1685. Turci oko Drača, međutim, više nisu dozvoljavali utovar nikakve robe, te se patrola Ivan Nikolin vratio bez tereta. Poslednji peraški brod koji je utovario arbanaške žitarice bio je Burovićev fregadon, koji je robom Turaka i Jevreja imao da krene u Veneciju; međutim, još na arbanaškoj obali brod je stradao, tako da je i posada lađe Ivana Nikolinog učestvovala u spašavanju tereta i broda. Patrola Ivan došao je iz Albanije i sa vestima o sakupljanju muslimana za rat, na primer Zejnel-paše ohridskog za Koron.²⁷ Kako Dubrovačka Republika nije bila u ratu sa Otomanskim carstvom, Paštrovići i Budvani su, pod zastavom Dubrovčana i za njihov račun, plovili po žito u Albaniju. Novembra 1685. Petar Granhotić, koji je boravio u Budvi, dobio je nalog da sa Andrijom Bakjereom i sa Paštrovićima krene u Albaniju, a Republika je uzela na sebe da Petar bude oslobođen obaveze da sa zrnevljem otplovi u Kotor.²⁸

Kako su i u toku rata Peraštani u Draču smatrani prijateljima, neka posluži sledeći primer: kad su (septembra 1686) hrišćanski brodovi u Medovanskom zalivu uhvatili barku hodže Isufa Mete, koja je išla da primi so, »starcii« drački obratili su se pera-

²⁰ Isto, I, 401—3, 28. IV 1684.

²¹ Isto, IV, 370 (6. V 1684), 372 (6. V 1684), 387 (3. VI 1684).

²² Isto, IV, 350, 359, 363, 372, Burovićevo saslušanje 3. V 1684.

²³ Isto, I, 339 od 25. VI 1684.

²⁴ Isto, III, 22' od 10. X 1684.

²⁵ B. Hrabak, Herceg- Novi kao turska pomorska baza i gusarsko гнездо, Boka IX (1972), 75.

²⁶ IAK, UPM I, 633—5 od 9. V 1685.

²⁷ Isto, 456 (20. IX 1685); III, 173' (23. IX 1685).

²⁸ HAD, LetL. Lev. LXIX, 288—8' od 17. XI 1685, P. Granhotiću u Budvu.

škim «ancijanima» da se raspitaju šta je sa Metom i gde se nalazi.²⁹ Početkom maja te godine patru Nikola Lukin, Peraštanin, garantovao je za patru Jakobicu da 500 dukata odgovaraju količini od 300 stara žita, koliko je brodar dovezao iz Albanije.³⁰ No, marta naredne godine, dvojica bokeljskih pomoraca dobila su od kotorske oštine vozarinu za žito, dovezeno iz Venecije.³¹ Godine 1688. drački emin Husur u ćirilickom pismu nekim peraškim pomorcima (Tripo Štukanović, Mato Zambelić, neki Krile) čudio se što Peraštana nema da dođu u Drač i tovaru pšenicu; pismo je upućeno dragomanu Dubrovačke Republike Luki Lučiću da pisma preda adresatima.³²

Poziv iz Drača iskorišćen je tek 1690. Naime, Jakov Al. Danić i Petar L. Matošević su početkom te godine, na Pontiđu (Albanija), ukrcavali hlebno zrno; međutim, napalo ih je pet tripolitskih brodova, a gađali su ih topovima i sa kopna; Peraštani su ipak uspeli da probiju blokadu, ali uz gubitak od četiri poginula i četiri teže ranjenih.³³ Avgusta 1691. kukuruz je u Kotor dopremila lađa Peraštanina Tripa Viskovića, prodavši ga Kristoforu Zmajeviću.³⁴ Godine 1692. Ivan Bujović, brat čuvenog Vicka Bujovića, zakupljivao je brodom žito u Albaniji.³⁵ Iste godine sa marcijane »San Izepo« Nikole de Boskola, iskrcan je neki kukuruz u Kotoru. Dve godine kasnije, Peraštanin Stijepo Martinović, dovezao je 500 stara arbanaškog kukuruza.³⁶ Peraštani su, na primer kapetani Mato i Ivan Bronca, znali su da na arbanaškoj obali sa svoje dve tartane otmu kukuruz sa drugih tartana, namenjen Ulcinju.³⁷ Novembra 1693. i kapetan Marko Gregorin prodao je sto stara kukuruza u Kotoru.³⁸ Na putovanju sa tkaninama na Krk, Marko Roka, Budvanin, i Kristofor Kostantinić zaklonili su se od nevremena u neko arbanaško pristanište, gde su kupili žita da bi ga u povratku prodali u Dalmaciji; tom prilikom Budvanin je od svog druga na putovanju izmamio 81 cikun, koji posle nije hteo da vrati.³⁹

Poslednje decenije XVII veka kukuruz je čak dobio naglašeno mesto u arbanaškom izvozu Bokelja. To posebno vredi 1694. godine. Tada je Ivan Lukin iz Kotora dovezao iz Albanije »tursko žito« za kotorsko stanovništvo, a Luka Zambela je uložio u isti proizvod 1000 dukata, a dovozio je raznim cavtatskim tartanama.⁴⁰ Tomaš Bronca iz Perasta dobio je 500 dukata da iz Albanije doveze kukuruza u Kotor i u mletačke posede. Na sličan način Luka Zam-

²⁹ MP, AO, fasc. XIV, Drač 13, IX 1686.

³⁰ IAK, UPM III, 81' od 8, V 1680.

³¹ Isto, VI, 171 od 1, IV 1687.

³² Isto, XIV, s. d.

³³ MP, AO, fasc. XIV, fol. 29—30, 16, III 1690.

³⁴ IAK, UPM XII, 140' od 9, IX 1691.

³⁵ S. Mijušković, Francusko-peraštanski sukobi oko dračkog tržišta krajem XVII i početkom XVIII vijeka, Godišnjak PMK X, 1962, 314.

³⁶ IAK, UPM X, 121' (10, IV 1692), 452 (9, IV 1694).

³⁷ C. Fisković, Borbe Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXI (1973), 19, n° 26.

³⁸ IAK, UPM XII, 135 od 4, XI 1693.

³⁹ IAK, UPM X, 648 od 29, XII 1693.

⁴⁰ IAK, UPM XIII, 799, 799, 4, 1 6, III 1694.

beli je za primljenih 300 dukata primio obavezu da će u Dalmaciju i drugde dopremiti 350 stara kukuruza. Sa 300 dobijenih zlatnika, kapetan Vicko Bujović se obavezao da će u Carine (mletačku vojnu stanicu kod Trebinja) prevesti 400 stara kukuruza i 200 prosa. I patrun Ilija Tripunov iz Stoliva, za 200 dukata kredita (1693), prihvatio je da u Carine snese 200 stara krupnog zrnevlja. Peraštani Luka Bratnica je za 300 dukata pozajmice pošao po 250 stara kukuruza i prosa koje je imao da izveze u Dalmaciju, Istru i u Veneciju.⁴¹ Po žito su aprila—juna 1694. otišli u Albaniju Kotoranin Ivan (kredit na 200 dukata, prevoz u Dalmaciju i Istru), te Peraštani Vicko Bujović i Vuk Kolonić (kredit od 200 dukata), Matko Burović po 500 stara sa Istru, Luka Zambela sa 200 i Kristofor Kolonić sa 150 stara arbanaškog žita za Korčulu.⁴²

Marta 1695. Bokelji nisu krali u Albaniji nego su pšenicu preuzimali u Baru, pa i u Ulecinju; dozvolu u tom smislu dobio je Paštrović Stijepo And. Davidović i Budvanin Luka Midin.⁴³ Peraštani su te godine tovarili u Albaniji zaštićeni dubrovačkom zastavom i navalnim »patentom«. Početkom novembra dubrovački senat je odlučio da dozvoli dovoznicima žita iz Drača da rade pod dubrovačkom zastavom i patentom o pripadnosti Dubrovniku. To su odmah iskoristili Peraštani Vicko Bujović i kapetan Ljubak, kojima je vozarina isplaćena sredinom decembra; dovoz za svega tridesetak dana svedočio bi da je arbanaško tržište te jeseni imalo veću ponudu nego potražnju.⁴⁴ Godine 1696. i 1699. kao i proleće 1700. bili su gladni.⁴⁵

Odnosi neprijateljstva vladali su na arbanaškoj obali još januara 1699. Kad je brodolomnoj tartani pred obalom Ivan Lukin pokušao da spasi zrnevlje, našli su se Turci, te su oteli žito koje je ostalo na obali, pa su hteli da i posadu lađe uhvate.⁴⁶ No već septembra, kad je zaključen mir, kapetan Marko Gregorin je legalno dopremio i kotorskom skladištaru prodao 60 stara, a 50 stara pšenice i Mustafa Kruta.⁴⁷ Već sredinom marta regulatori carina u Kotoru raspravljali su o naplati dažbina brodovima koji idu da utovare žito u Draču.⁴⁸ Venecijanska arhivska građa ukazuje na to da su Peraštani u zimu 1699—1700. nastojali da sa arbanaške obale potisnu Francuze koji su se tu uvrežili, upravo zahvaljujući odsutnosti Bokelja zbog rata. Zbog peraških pretenzija da iznova potpuno preuzmu dračku skalju, govorili su mletački predstavnici u Parizu 25. decembra 1699. i 18. januara 1700; ured »Pet mudrih

⁴¹ Isto, 804 (4. IV 1694), 808 (22. V 1694), 813 (11. VII 1694), 836—7 (8. V 1693), 812 i 813 (9. VII 1694).

⁴² IAK, UPM XIII, 810 (15. VI 1694); XIV, 211 (4. V 1694); XIII, 806 (15. IV 1694), 811 (19. VI 1694); XIV, 242 (4. VI 1694) i 249 (21. IV 1694).

⁴³ IAK, UPM XIII, 830, 830.

⁴⁴ HAD, Cons. rog. CXXXIV, 113 (6. XI 1695), 120'—1 (21. XI 1695), 129'—30 (16. XII 1695).

⁴⁵ IAK, UPM XVII, 878'—80 (10. X 1699), 882 (14. X 1699), 899' (28. V 1700), 894 (18. V 1699), 900 (28. V 1700).

⁴⁶ IAK, SN CXXVIII, 1078 od 8. II 1699.

⁴⁷ IAK, SN CXXVII, 323 od 23. IX 1699.

⁴⁸ MP, AO, knj. XV, 45—8' od 16. III 1699.

o trgovini« smatrao je da u tom pitanju treba zauzeti oportuno držanje.⁴⁹ Pokušaj teranja Francuza, Peraštani su izveli tako što je odjednom došlo 30 brodova iz Boke da ukrcavaju proizvode u Draču.⁵⁰ Do punog sukoba doći će koju godinu kasnije, o čemu svedoči i francuska diplomatska građa.

ZAKLJUČAK

Albanija je iz više razloga bila glavno područje privrednog rada stanovnika Boke Kotorske (prvi pomorski sused, lošiji, ali znatno jeftiniji proizvodi, izvesna privredna komplementarnost). Kad je reč o skrobnoj hrani, žitaricama i varivu, Albanija je, u bukvalnom smislu, ishranjivala Boku, a njeno zrnevlje pružalo je i mogućnost pristojne zarade malim ulaganjima. Albanija je, za Boku, bila mnogo važnija proizvodima koje je davala, nego zbog plasmana manufakturnih izrađevina koji je na svojim pijacama omogućavala. Žitarice su kudikamo više **kupovane** gotovim srebrnim novcem, mletačke i dubrovačke monete, nego zamenom robe za robu (tkanine, u prvo vreme i vino). Od žitarica prvih decenija prevashodna je bila pšenica, potom sa, umnožavanjem varoškog stanovništva, dobija značaj proso a od 1690. kukuruz, ječam i sirak, pa i bob i pasulj imaju trećestepenu važnost. Artski i Patraski zaliv, sve do sredine XVI veka, predstavljaju dopunske zone pri nabavci hrane, dok su Tesalija (Volos) i Makedonija, odnosno neka žitna tržišta po egejskim ostrvima bili aktuelni samo treće i četvrte decenije XVI veka, kad te zone potpuno preuzima turska država. Kupljene cerealije služile su i kao trgovačka roba na značajnoj dubrovačkoj žitnoj pijaci, potom u Dalmaciji, Istri i u Veneciji, gde je cena bila znatno viša, ali gde se nisu mogli steći poslovni krediti. Dok su Kotorani u prometu arbanaskim žitaricama učestvovali zbog snabdevanja svog življa, Peraštani, Budvani i Paštrovići su to činili trgovine radi. Herceg-Novi se dugo oslanjao na tobožnju obavezu dubrovačkih haračara da ga snabdevaju prvim potrebama, i tek od 60-ih godina XVI veka, najpre katolici, a zatim i muslimani, ulaze u promet žitaricama; taj parazitizam i depresivne cene vojnih vlasti onemogućavali su stvaranje žitnog tržišta i onda kad su se javili finansijeri i pomorci u mestu. Najpre se najviše tovarilo u susednom Medovanskom zalivu (posebno na rtu Rodoni), potom su Drač i okolne skale najviše i najduže predstavljali glavna izvorišta žitarica, da bi od sredine XVI veka i Valona ušla u orbit delatnosti. Od 1570. Peraštani natkriljuju u poslovima Kotorane, mada ovi još raspolazu kudikamo većim kapitalima, da bi svoje poslove najviše razvili u vremenu od 1600 do pohare Perasta 1624. Posle te pohare, neko kraće vreme novski muslimani stiču primat, pošto su najpre potisli svoje katoličke

⁴⁹ ASV, Collegio Notatorio, R. LXXXIX, 174 od 23. I 1699. m. v.

⁵⁰ ASV, Senato I, Prov. da terra e da mar, filza 541, Split 14. II 1699. m. v.; Cinque savii alla Mercanzia, Decreti, n° 60, 368.

sugradane. Stvarni konkurenti Peraštanima mogli su biti samo Budvani, koji su se suviše vezali za Kotor i ponekad Dalmaciju, dok je poslovnu snagu mogao dati samo Dubrovnik. Posle 1670. ponovo se dižu gotovo jedino Peraštani. Manja mesta u zalivu (Prčanj, Lepetane, Stoliv) uključuju se u promet od 1640. ali samo nakratko. Risan je u velikoj meri zavisio od malih količina koje su donosili Hercegovci, no ipak je sledio primer Perasta, koji je svojom kabotažnom plovidbom u Albaniju omogućio dubrovačkoj, pa i mletačkoj trgovačkoj mornarici, da se otisne u dohodovnije poslove. Time je Perast postao pravi posrednik između Albanije i ostalih jadranskih oblasti. Čista dobit iz žitnog prometa iznosila je oko 22—25%. Peraštani su u poslovima bili nesolidni, težeći uspostavljanju monopola koji su branili nasiljem.

Summary

BOKA PEOPLE AS PURCHASING-AGENTS FOR

Bogumil HRABAK

For several reasons Albania was the main region of the economical activity of the Boka Kotorska people (the closest sea neighbour; worse, but considerably cheaper products; certain economical complementarity). Speaking of starch food, grains and vegetables, Albania was literally feeding Boka, and its grains enabled decent profit by small investments. For Boka, Albania was more important for products it gave, than for the sale of manufactured goods it enabled on its markets. Cereals were far more bought cash with Venetian and Dubrovnik silver money than by the exchange of goods (cloth, and at the first time wine). For the first several decades the main grain was wheat, then with increase of the town population millet gained importance, and corn from 1690; barley and sorghum as well as broad-beans and beans had a third-rate importance. The gulfs of Ark and Patras presented additional areas for food supplying up to the middle of the 16th century while Thessaly (Volos) and Macedonia and some cereal markets on the Aegean islands were used only in the third and the fourth decade of the 16th century, when those spheres were completely taken over by the Turkish state. The bought cereals served as a merchandise on the important Dubrovnik cereal market, also in Dalmatia, Istria and Venice, where the price was considerably higher but where business credits couldn't be obtained. While Kotor took part in the Albanian cereal traffic to supply its population, Perast, Budva and Paštrovići did that for the sake of trade. For a long period Herceg-Novi realised on the presumed duty of the Dubrovnik tax-payers for the primary supplies, and it was only from the 60-ies of the 16th century that first the Catholics and than also the Moslems entered the cereal trade; that parasitism and the depressive prices imposed by the military authorities prevented establishing of a grain market even when local financiers and seamen appeared. At first the goods were loaded mainly in the Medovan gulf (in particular on Cape Rodoni), later Drač and its surrounding was the main source of cereals for a long time, until Valona got into the sphere of this business. From 1570 on, Perast exceeded Kotor in business though the latter still controlled far larger amount of capital. Perast flourished in business from 1600 until it was devastated in 1624. For a short time after the devastation the Moslems of Novi gained mastery having repressed their Catholic fellow-citizens. Yet, it was Budva that could be the only real competitor to Perast. After 1670 Perast rose once more. Some smaller places (Prčanj, Lepetane, Stoliv) joined the trade from 1640, but only for short. Risan greatly depended on the small amounts of goods brought from Hercegovina, yet, it followed the example of Perast which by its coasting navigation to Albania enabled the merchant fleet of Dubrovnik and even Venice to venture into income-based relations. Thus Perast became a true agent between Albania and the rest of the Adriatic. The net profit of the cereal trade amounted to 22—25%. Perast was unreliable and used violence in its attempts to gain monopoly.

RAZVOJ ZANATSTVA NA TERITORIJI DANASNJE TIVATSKE OPŠTINE I LUŠTIČKOG POLUOSTRVA (Od XIV — XVI vijeka)

U ranom srednjem vijeku vidimo, iz raznih dokumenata, da naselja na poluostrvima Vrmac i Luštica potpadaju pod jurisdikciju Kotorskog distrikta. Za vrijeme vizantijske vladavine ovim krajevima, koja je bila prisutna u Boki od propasti Zapadnog rimskog carstva (476.) pa do oslobodilačke vojske Velikog župana Nemanje, ta se zavisnost od Kotora produžavala (1185). Istina u ovom periodu bilo je i raznih mijenjanja. Prilikom organizovanja arhontija i tema od strane Vizantije, Boka u IX vijeku ulazi u »Temu Dalmacije« sa sjedištem u Zadru. Za vrijeme vizantijske vladavine u Kotoru je, kao i u ostalim većim primorskim gradovima, osnovano i zavedeno komunalno uređenje, koje se kasnije protezalo i na teritoriju čitavog Distrikta. Iz tog doba su vjerovatno i prve odredbe Kotorskog statuta, koji je mnogo kasnije napisan i pravno uobličen.¹

Još godine 1115. spominje se, za vrijeme kratkotrajne zetske vladavine, tivatsko naselje Pasiglav, i to u pisanoj povelji zetskog kralja Đorđa, sina kralja Bodina, kojom on 15. avgusta 1115. godine poklanja kotorskoj vlasteli: Prevlaku, Lušticu i Pasiglav. (Za ovu darovnicu — povelju neki istoričari vjeruju da je falsifikat).²

Najstariji pomen Tivta nalazi se u darovnici kotorskog biskupa Usarcija 1124. godine, kojom ovaj veliki crkveni prelat dariva »Tombu Sv. Anđela« crkvi Sv. Tripuna u Kotoru. Kod procjenjivanja manastirskog imanja je utvrđeno »da na Tombi« — (Prevlaci) postoje između ostalog, i četiri vinograda, koji pripadaju drugim vlasnicima. Poslije obavljenog posla procjenitelji su »barkom prešli u Tivat« da bi odredili međe na imanjima crkava Sv. Tripuna i Sv. Ivana.³

¹ Miloš Milošević: Istorijski tokovi na području zaliva — Monografija — »Kotor« — Zagreb 1970, str. 21—22; vidi: Dušan Sindik: Tivat kroz istoriju do 1918. godine — Monografija »Tivat« — Tivat 1983. god., str. 32.

² Maksim Zloković: — Krtoljski arhipelag i njegove turističke mogućnosti — Boka — Zbornik radova ... Herceg-Novi 1981. god. Tom 18, str. 140.

³ Dušan Sindik: — Pontifikat Kotorske biskupije u Lenjingradu — Istorijski časopis SANU — Istorijski institut u Beogradu 1984, knj. XI, str. 63—64.

Stanovništvo čitavog ovog područja bavilo se zemljoradnjom i stočarstvom, osobito u onim naseljima smještenim dalje od mora, dok su se ribarstvom, pomorstvom i, pogdje ko, zanatstvom većinom bavili naseljenici primorskog pojasa ovog naselja.⁴

U starom Kotorskom statutu nalaze se zabilježene slijedeće zanatlije: kovač (lerarius, faber), bačvar, (bottarius) obućar (caligarijus), drvodjelac (marangonus), pekar (alibanarius), zlatar (aurifex), berberin (barberius) a u notarskim knjigama nazivaju ga još — barbatonson mlinar (malendinarijus), voskar (coquens ceram), kovač mačeva (cecharius) crepar (koji pravi tigele — crjepove — magistar cupparum). Pored ovih koji se spominju u Statutu pobilježeni su još u notarskim knjigama slijedeći: kamenar (petraritus), sabljar (spatarius), krojač (sartor). Neki pisci još navode: kožare (pelicarius), klobučare itd.

Istim statutom zanatlijama (koji se nazivaju opštim imenom »artisan« bilo je zabranjeno da mogu prodavati, založiti ili ma na koji način otuđiti predmete koji su mu dati na preradu odnosno na opravku.⁵

Istražujući kulturno nasljeđe Kotora, možemo utvrditi da je ovaj grad imao sve uslove za nesmetani razvoj zanatstva. O ovom našem tvrđenju jasno nam govore pojedini nađeni predmeti umjetnički oblikovani. Istina, mi nemamo pisanih dokumenata o zanatlijama prije XIII vijeka, kada i počinju prve arhivske knjige. Pravi i puni zamah umjetničkog zanatstva počinje tokom XIV vijeka i donosi takve sjajne plodove, da Kotor postaje kulturni i privredni centar, ne samo srpske srednjevjekovne države, već i drugih sredina na Balkanu. Tako dva kotorska zlatara Melča i Radoslav, rade biste — relikvijer Sv. Silvestra za crkvu Sv. Stošije u Zadru godine 1367. Zatim zlatar Nikola iz Kotora izrađuje ukrasne srebrene pojaseve za potrebe srpskog dvora, negdje prvih godina XIV vijeka. U ovom dobu Obrad Desislavin Gambe, po narudžbi kralja Milutina, radi srebrene oltar za čuvenu baziliku Sv. Nikole u Bariu.

Napominjemo da je Obrad Desislavin Gambe bio vrlo imućan Kotoranin, pa pa je uz ostalo, imao i svoje vinograde i imanja u Lastvi, Bogdašiću, Mrčevcu (Dumidranu) i na Brđima (kod Prevlake).⁶

Čuveni kotorski zlatar Trifun Palma išao je po pozivu moskovskog kneza Ivana III u daleku Moskvu i po narudžbi kneza Ivana radio za njegov dvor skupocijeno posuđe od zlata i srebra. Osim ovih pominje se još masa zlatara, klesara, građevinara, sabljara, mačara, brodograditelja itd.⁷

⁴ Dr Vlado Brajković i Maksim Zloković: Pomorstvo i brodogradnja, Monografija »Tivat« — Tivat 1983, str. 178.

⁵ Dr Ilija Sindik — Komunalno uređenje Kotora (Od druge polovine XII do početka XV stoljeća) — Istorijski institut SAN — knj. CLXV — Beograd 1950, str. 65—66.

⁶ Dr Bojana Radojković: — Umjetnički zanati — Monografija — »Kotor« — Zagreb 1970, str. 104; vidi: R. Kovijanić i I. Stjepčević: — Kulturni život starog Kotora (XIV—XVIII vijek) knj. I, Cetinje 1957, str. 105—115.

⁷ Dr Bojana Radojković: n.d.j.: knj. 106; vidi R. Kovijanić i I. Stjepčević n.d.

Kotorske zanatlije, a osobito one koje su se isticale svojim umjetničkim radom, uzimale su u svoje radionice učenike sa teritorije kotorskog Distrikta. Tako zapaženi kotorski zlatar Radoje primio je na izučavanje zanata januara mjeseca 1333. god. Milata Milosavljeva iz Luštica (Krtoli) »da služi 12 godina u zlatarskom zanatu, po običajima koji su tada vladali u Kotoru.

Roditelji pojedinog učenika morali su se obavezati pred sudom da će njihov sin ili šticećenik služiti vjerno i bez prijevare, te da neće pobjeći i samovoljno napustiti majstora. Majstor se obavezao da će hraniti i pristojno oblačiti učenika i po isteku ugovora dati mu potrebni alat, kao što je to bio običaj (Ego Milloslaus de Lustica loco et concendo magistro Radoye aurifici filium meum Millateco, quod serviat sibi fideliter in arte sua aurificali...⁸).

U zlatarsku radionicu majstora Radoja stupio je februara mjeseca 1335. god. Radogost Miloslava Ratkova iz Kavča, takođe da služi »vjerno i uči u zlatarskom zanatu« za 12 godina pod istim uslovima.⁹

Zlatar Medoje Radogostov Šuić bavio se, osim zlatarskog zanata, i trgovačkim poslovima. Kod Medoja Šuića stupio je u zanatsku radionicu u Kotoru mjeseca jula 1335. god. Dobroslav Bolislavov iz Gradca (Kavča) da uči zlatarski zanat za 6 godina »vjerno i bez prijevare«. Dobroslav je dao obavezu da će služiti i učiti marljivo i da neće pobjeći, a majstor će ga zato hraniti i pristojno odijevati kako dolikuje i dat će mu nakon ugovorene službe »alat svoga zanata kao što je »običaj zemlje«.

Sa ovog terena, osim učenika bilo je uglednih majstora — zlatara i ostalih zanatlija. Tako se godine 1327. spominje kotorski zlatar Milko Dragonov (Milco filius Dragoni) iz Gradca (Kavča). Zlatar Milko bio je istaknuti zanatlija, imućan čovjek, kućevlasnik, u Kotoru, a imao je i svoje vinograde u okolini. Primao je u svoju radionicu i učenike na izučavanje zanata. U godini 1335. primio je u svoju radionicu Priboja Ljubojeva Radanovića iz Lastve. Sa majstorom je u ime Pribojevo sklopio ugovor pred sudom njegov otac. Iz ugovora se vidi da je primljen na zanat 20. februara, da se obavezao da će raditi i učiti za 9 godina pod istim uslovima, koje su imali i ostali učenici toga doba u Kotoru.

Brat Milka Dragonova bio je takođe kotorski zlatar Grubo Dragonov iz Gradca (Kavča) (Grubo filius Dragoni de Grace — de Gradec — frater Milec aurificis). Po svemu izgleda da je Grube, kao i njegov brat bio ugledan zanatlija i imućan privrednik. U ovom dobu u Kotoru se spominje i zlatar Sava Pobratov, sin takođe zlatara, inače ugledan majstor i privrednik svoga vremena (Saba, aurifex, filius pobratti aurifex). Sava je primio 27. jula 1332. god. u svoju zlatarsku radionicu na izučavanje zanata Bratoslava Prvoslavjevića iz Lastve. Bratoslava je namjestio kod Save, njegov brat Stanislav, sa obavezom da njegov brat Bratislav kod

⁸ Monumenta Cattarensia — vol. 2 — Zagreb 1981. god., broj 233, str. 57.

⁹ Risto Kovijanić: Kotorski zlatari prve polovine XIV vijeka — Glasnik Etnografskog muzeja — Cetinje 1961, knj. 1, str.: 27, 36.

njega izučava zanat i služi 10 godina u zlatarskom zanatu. Njega će majstor hraniti i pristojno odijevati i na kraju službe dati će mu, po običaju, potrebni alat. Za Bratoslava jamče brat Stanislav i Ivan Simonović iz Lastve. Ovaj ugovor je sastavljen u dva jednaka primjerka u prisustvu zakletog sudije Gojiše Kalića i auditora Ivana Dobrinova.¹⁰

Interesantno je, da 26. decembra 1398. god. je primio Milko Šišmanov zlatar iz Kotora, a inače rodom iz Novog Brda (Srbija) («Milce de Nova berda») u svoju zlatarsku radionicu na izučavanje zanata i sa njime sklopio uobičajni ugovor, jednog učenika iz Luštice. Naime Luštičanin Miloš Prorok dao je svoga sina Ivana majstoru Milku, zlataru, da mu služi u njegovom zanatu (Ego Milos Proroch de Lustica recommando filium neum Ivan magistro Milce auriffiche ad serviendum in arte sua) za 8 godina. Majstor Milko se obavezao da će Ivana hraniti, odijevati i naučiti ga zlatarskom zanatu i na kraju službe dati mu majstorski alat kao što i drugi majstori daju svojim učenicima. Miloš iz Luštice je jamčio čitavim svojim imanjem da će njegov sin Ivan vjerno služiti i da mu neće napraviti nikakve štete. Ugovor je potvrđen kod Kotorskog suda.¹¹

Radogost i Radoš pok. Prida Prihodovića iz Gradca (Kavač) namjestili su godine 1327. kod majstora Miloja obučara u Kotoru, zvanog Vodopija, svog brata Bratoslava, da mu služi u njegovom zanatu »vjerno i bez prijevare« 9 godina. Majstor se obavezao da Bratoslava hrani, odijeva i na kraju ugovornog roka da mu da obučarski alat, kao što je običaj u ovom gradu. Za Bratoslava je jamčio njegov ujak Dragoje, obavezujući se da će majstoru nadoknaditi štetu što je Bratoslav učini ili ako pobjegne sa posla. Majstor Miloje iz Kotora imao je svoj vinograd u Vali Sv. Lovrjenca (Lepetane). Godine 1334. pomirje se pola vinograda i zemlje kod crkve Sv. Lovrjenca u Lepetanima, koje je dala Bela, udova Milosava obučara, u miraz svojoj nećakinji Mari, koja se udala za Dimitrija, po svoj prilici, obučara iz Lepetana.

Đuroje Tudorović sa poluostrva Luštice (Krtoli) dao je 18. februara 1336. god. kotorskom obučaru Miloslavu svoga sina Miloslava, da mu služi 9 godina u obučarskom zanatu, pod istim uslovima kao i gore navedeni.

Istoga dana Mara, kći Mata Bratijana, sklopila je bračno-mirazni ugovor sa Miloslavom obučarom. Mara mu je donijela u miraz pola kuće u Kotoru, vinograd u Tivtu, na zemljišnom posjedu crkve Sv. Tripuna, zemlju iznad toga vinograda i kućni namještaj.¹²

Mitiša iz Lastve »čovjek« (kmet) Ivana Bazilijeva, kotorskog plemića, dao je aprila mjeseca 1335. god. kod Petera Amedejeva mačara u Kotoru (cum Petro spadario) svoga sina Milatka da mu

¹⁰ Risto Kovijanić: n.d. str. 33, 35 — 40.

¹¹ Risto Kovijanić: — Zlatar Milko iz Novog Brda (savremenik Novaka Kovača) — Boka — Zbornik radova: ... Herceg-Novi 1969, str. 83—84.

¹² Risto Kovijanić — Kotorski obučari prve polovine XIV vijeka — Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju — knj. II, Cetinje 1962, str. 63, 64 — 66.

služi 12 godina u mačarskom zanatu »vjerno i bez prijevare«. Poslije izučenog zanata dobio je od majstora potrebni mačarski alat »po običaju zemlje«.

Majstor Petar Amadijev pominje se prvi put u Kotoru 1327. god. i bio je sin nekog Amadeja mačara (spatarius) za kojega se drži da je porijeklom iz Italije. Sin Amadijev, Petar, naslijedio je dobrovođenu mačarsku radionicu od svoga oca. Živio je i radio u doba Novaka Kovača i njegova sina Marka Novakova, čuvenih majstora i učitelja kotorske mačarske škole.¹³

Čuveni kotorski majstor Branoje kamenar i graditelj primio je godine 1331. u svoju klesarsku radionicu u Kotoru Milata Dobrunovića iz Bogdlašića da kod njega izučava klesarski zanat za 6 godina. I za ovaj zanat, kao i za ostale, moro se sačiniti ugovor kod suda, gdje se majstor obavezao da će učenika hraniti, odijevati i na kraju ugovorenog roka, dati mu potrebni alat.¹⁴

Marin Ratković oklopnar iz Kavča pominje se godine 1435. kao posadnik (kmet) Marina Ivanova Buće — Protovestijara. U ovom dobu pominje se i Radovan Okušić takode oklopnar iz Kavča (Radovanus Okusich corazarius) koji je prodao 1443. god. Jakabu Avgustinovu de Esculo, mletačkom trgovcu u Kotoru, jednu četvrtinu mlina u Kavču. Izgleda da je Radovan Okušić, kovač oklopa, imao i svoju radionicu u Kotoru.¹⁵

Od svih majstora koji su radili oklope izgleda da se najviše istakao Vlaho Petrojević iz Lastve. Vlaho je bio radi svojih poslova nastanjen u Herceg-Novom (magistar Blasius de lastua de Cataro coracarius habitaor ad castrum novi) primio je 23. avgusta 1452. god. preko Maroja Orlačića iz Dubrovnika, nastanjenog u Herceg-Novom, 100 zlatnih dukata od Hercega Stjepana Vukčića-Kosače, gospodara Herceg-Novog — za tri godine bez interesa. Vlaho Petrojević je dao obavezu da će raditi 3 godine stalno u Herceg-Novom svoj okloparski zanat (laborare de sua arte) da izrađuje oklope kako bude zahtijevao vojvoda Stefan (herceg) Sv. Save i Bosne, (dux) (Stephanus sci Sabe et bosnine). Za svaki izradeni oklop dobio je 8 zlatnih dukata (omnes caratias quas faciat dictus magister Blasius pro dukati octo auri singula caratia). Za prvih 100 zlatnih dukata, koje je magistar Vlaho primio jamčili su Anton Marinov Druško sveštenik, Leonardo Agustinov (de Eskulo) i Stevan Petrojević brat majstora Vlaha iz Lastve.¹⁶

Osim nabrojenih spominju se još: mornari, ribari, brodograditelji i dr.

Obučarski zanat u Kotoru onoga doba, izgleda da je bio cijenjen jer mnogi obučari su u građanstvu zauzimali javne funkcije.

¹³ Risto Kovijanić — Vita Kotoranin neimar Dečana — NOLIT — Beograd 1962, str. 129.

¹⁴ Kao i gore n.d., str. 231.

¹⁵ R. Kovijanić — I. Stjepčević — Kulturni život staroga Kotora (XIV do XVIII vijek) knj. I, Cetinje 1957, str. 135 — 150.

¹⁶ Ivo Stjepčević: — Lastva — Istorijski pregled — Kotor 1934. (preštampano iz »Glasa Boka«, str. 27 do 28); vidi I. Stjepčević i R. Kovijanić: n.d., str. 169.

Tako je Radoje Palilogo obučar u oktobru 1327. god. dva puta bio sudski svjedok, pored sudije i auditora s kojima je ozvaničavao pred sudom sklopljeni ugovor i tom prilikom prijema u službu Mileta Milkina, a drugi put prilikom udaje Rade Tolislava Ladice za Bogoja Bratohne sa Poda (lokalitet Tivta) metoha Zetske episkopije sa Prevlake.

Rusin Čelko obučar (Rusinus saligarius Chelcha) dobio je oktobra mjeseca 1326. god. od Paskoja Kalica slobodan prolazni put zavazda ka svom vinogradu u Korvešima (lokalitet Lastva) preko njegova vinograda.

Prvoslav obučar pominje se prvi put u maju 1327. god., za pravo jedan dokumenat pominje njegov vinograd (vinea Prvoslavi calligarii kod crkve Sv. Laurenca (Lepetani), iznad vinograda Martina Njemca, kao i ostalih — pošto se vinograd nalazio u Lepetanima, to pretpostavljamo da je i pomenuti Prvoslav bio obučar iz istog mjesta.

Dobrica, udova Površka obučara, u saglasnosti sa svojim sinom, udala je kćer Miloslavu za Medoja obučara (do filiam mean Miloslava un Medoe cerdone in suam veram et legitiman uxorem). Dobrica je dala kćeri u miraz: svoj naslijeđeni vinograd u Kostanjici (tivatskoj), zemlju u Bobovištima (kod Prevlake) predjelu Sv. Arhandela Mihaila, zatim rubac od tri perpera, tuniku od osam perpera i dva para srebrenih naušnica pozlaćenih (facole unam . . . tunicam unam . . . et paria duo de cercelis argenteis indoratis). Iz ovog ugovora vidimo koliko su obučari onoga doba bili imućni kad su mogli svojim kćerima davati ovoliki miraz. Ovakvih primjera ima dosta, a mi smo naveli samo one koje se odnose na našu temu.

Miloslav (stariji) obučar, pominje se 28. oktobra 1335. god. kao pokojni. Njegova udova Bela (Bella uxor quandam Miloslavi calegariu), udala je za Dimitriju, slugu Biste, svoju nećakinju Maru, dajući joj u miraz pola vinograda i zemlju kod Sv. Lovrjenca (Lepetani), pola ždrijeba zemlje u Dolku (Grbalj), koji ima zajedno sa Junijem Gambom, rođakom Obrada Desislavina Gambe i pola kuće u Kotoru sa namještajem, dva para srebrenih naušnica pozlaćenih i jedan srebreni pehar (dua palia cerellarum argenti de aureati et unam naffum argenti)¹⁷

U ovom razdoblju spominju se neki mornari i vlasnici manjih jedrenjaka kao i mornari koji su služili na kotorskoj ratnoj galiji. Ova služba, izgleda, bila je obavezna i ako su mornari imali neku vrstu novčanih prinadležnosti. Tako su godine 1459. služili Toma Tolanovića iz Kavča kao mornar, Blajko Stjepanović iz Lastve kao strijelac, te Dorđe Radosalić kao mornar iz Lastve.¹⁸

Rade Ljubišić iz Lastve kupio je 3. januara 1461. god. od Radonca Tudorovića iz Prlja (Luštica) komad zemlje u Prljama za

¹⁷ R. Kovijanić: Kotorski obučari I polovine XIV vijeka — Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju. Knj. II — Cetinje 1962, str.: 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66.

¹⁸ Risto Kovijanić: Jedrenjaci kotorske luke 1456 — 1460. — GPMK Kotor 1966, br. IV, str. 19.

14 perpera. Mornar Ljubišić je kupio i od Nikole sva njegova prava na nepokretnu imovinu u Luštici, kupljenu od Bogislava Boginova iz Radovanica za 150 perpera.¹⁹

Radoslav Ljumotić i Ljubiša Radosalić iz Luštice, zakupili su 3. jula 1458. god. od Marka Bona iz Venecije jedan copol (vrst manjeg jedrenjaka) s unakrsnim veslima (unum copulum) za godinu dana i to za 6 perpera, da plaćaju svaki četvrti mjesec po 2 perpera... Iste godine pominje se i neki Radoslav iz Većeg Brda (Lepetani) mornar kod kap. Jakova Lacinovića.²⁰

Kotorski sud donio je presudu dana 8. juna 1467. god. da Marko Bratanović, mornar iz Mrčevca, plati Luki Mekiću 2 groša, koje je ostao dužan prilikom zakupa njegove barke na dva vesla.

Radić Vukojević iz Luštice, naseljen u Kotoru, mornar, zadužio se 3. jula 1469. god. kod Franja Bolice 22 perpera za vino, koje je od njega kupio, s obavezom da ga podmiri u toku jedne godine.²¹

Brodogradnja kao stalni pratilac pomorstva i pomorske privrede bila je dobro razvijena u Boki. Pisani dokumenat iz 1361. god. govori da je jedno od najstarijih brodogradilišta u Boki bilo smješteno na Prevlaci. Ovo su brodogradilište koristili Dubrovčani, koji su u drugoj polovini XIV vijeka ratovali sa Vojislavom Vojnovićem, tada gospodarom Dračevica. Dubrovčane su pomagali Balšići gospodari Luštičkog poluostrva i Krtoljskog arhipelaga.²² Vojislava Vojnovića su pomagali Kotorani, stari rivali Dubrovčana. Dubrovačka flota je jula 1361. god. bila blokirala Kotorski zaliv. Dubrovački senat je naredio »kapetanu ratne mornarice u zalivu Boke« da 1361. god. popravi jednu galiju na Prevlaci.²³

Zauzimanjem cara Uroša V, kralja Tvrtka I i Pape rimskoga, te okolnih velikaša rat je okončan mirom u Onogoštu 22. avgusta 1362. god.²⁴

Iz mnogih dokumenata Kotorskog arhiva vidimo da su majstori (brodograditelji — kalafati), na kotorskom i peraškom brodogradilištu, mahom bili domaći ljudi, po svoj prilici iz Kotorskog distrikta. Ovo nam najbolje svjedoče njihova imena: Brajko, Stojko, Radoman, Radić, Ratko, Branko, Matko, Radosav, Gruboje itd. Među peraškim brodograditeljima pominje se majstor Milat Bogosalić iz Lastve.²⁵

Milat Bogosalić, brodograditelj, radio je na peraškom brodogradilištu za svoj račun jedrenjak sa jarbolom, križnom antenom,

¹⁹ Risto Kovijanić: Jedrenjaci kotorske luke 1461. do 1470. — GPMK Kotor 1967, br. 15, str. 37.

²⁰ Risto Kovijanić: Jedrenjaci kotorske luke 1456. do 1460. — GPMK Kotor 1966, br. XIV, str. 45 i 46.

²¹ Isto kao gore — GPMK br. 15, str. 37 i 41.

²² Ivan Božić: Selo Bogdašići u srednjem vijeku — Istorijski časopis SAN — Beograd 1957, str. 85 do 86.

²³ J. Tadić: — Pisma i uputstva Dubrovačke republike — SAN — knj. I, str. 57, 58, 62.

²⁴ Anton St. Dabinović: — Politički položaj Kotora poslije Zafarskog mira 1359 — 1381. GPMK Kotor 1963, knj. VII, str. 44.

²⁵ Maksim Zloković: — Brodogradnja u Boki Kotorskoj — Naše more — Dubrovnik 1957/III, br. 3, str. 205.

kormilom i klupama. Za ovaj rad Milat je potrošio 45 perpera. Pošto mu je, izgleda, ponestalo para, uzeo je u suvlasništvo broda Ivana Kapo s tim da nabavi jedra, željezo, konope i ostali potrebni pribor. Ovaj brod je Bogosalić sasvim ustupio Ivanu Kapo 3. IX 1442. god. Ivan Kapo je treći dio ovog jedrenjaka prodao Juniju Matkovu Vladi za 31 perper i 8 groša kotorskih, sa pogodbom da Junije Matkov zapovijeda zajedničkim jedrenjakom.²⁶

Iz ovog doba spominju se mornari: Milat Petković, Milorad Radosalić i Pribo Milojević svi iz Lastve, da su se zadužili 1444. god. kod Tripa i Draga Baska braće, 21 perper i 5 groša kotorskih za robu koju su od njih dobili na veresiju, te se obavezuju da će dug vratiti čim prodadu kupljenu robu, a nakon povratka sa prvog predviđenog putovanja.²⁷

Da su Lastovljani bili, pored toga, što su bili vješti pomorci, i dobri trgovci govori slijedeći dokumenat: Prema ugovoru od 19. januara 1443. god. vidi se da su: Miloš Dobrosalić, Milat Ratković i Pribo Milojević iz Lastve, pozajmili od Matka Tonkova Vrakijen kotorskog plemića 100 perpera kotorskih, s tim da poslije planiranog trgovačkog putovanja izmire rečeni dug uz jednu petinu interesa od dobiti prodane robe, jer jedna petina pripadala je brodu (tj. vlasniku broda) a tri petine mornarima.²⁸

Interesantno je napomenuti da selo Crni Plat (današnji Tivat), prema jednom sudskom dokumentu od 27. jula 1444. godine je imao samo 55 domova. Taj dokumenat glasi: »Na 27. jula 1444. god. Priboje Radišić, kapetan Ivan Kučarević i Boleslav Vojnić, u ime svih stanovnika sela Crni Plat tj. 55 domova, tuže kotorskom sudu Luku de Pelegrina (de Pellegrina) iz Kotora, kojim je zabranio sječu drva i pašu na jednom brijegu, koji je kupio od Bogdašića. U obrazloženju navode da su oni uvijek slobodno čuvali svoju stoku i sjekli drva, što im nije bilo nikada zabranjivano od kada je selo Crni Plat naseljeno »u doba cara Stefana«. Sve ovo nije im zabranjivao ni jedan gospodar Bogdašića, a nije im zabranjivao ni mitropolit prevlački. Presuda je po ovom sporu izrečena 5. novembra 1445. god. u korist stanovnika Crnog Plata.²⁹

Danas, gotovo poslije šest vijekova, ovo malo naselje od 55 domova, postalo je privredni, turistički i zanatlijski centar sa oko deset hiljada stanovnika ovoga kraja. Hoteli, škole, brodogradilišne radionice, trgovine i zanatlijske radionice predstavljaju privredu ovoga grada i dovede ga u prva naselja naše Republike.

²⁶ Istorijski arhiv Kotor (IAK) — Sudsko-notarski spisi (S.N.) VI — 169; VII — 188; vidi: Maksim Zloković: — Razvoj brodograđevne industrije u tivatskoj opštini — GPMK — Kotor 1970, br. XVIII, str. 133.

²⁷ I. Stjepčević i R. Kovijanić: — O pomorstvu Boke sredinom XV vijeka — GPMK Kotor 1953, II, str. 27.

²⁸ Kao i gore, str. 29.

²⁹ Ivo Stjepčević — Prevlaka, historijska rasprava — Zagreb 1930. (Boglovska smotra), str. 15.

Summary

DEVELOPMENT OF HANDICRAFT TRADES ON THE TERRITORY OF THE PRESENT TIVAT COMMUNITY AND THE LUŠTICA PENINSULA (from the 14th to the 16th century)

Maksim ZLOKOVIĆ

During the whole Middle Ages the Tivat community and the peninsula of Luštica were subjected to the jurisdiction of the Kotor District. The rules of the Kotor Statute were to be obeyed and it covered all the matters within the relations of the feudal master and his serf. The Statute contained well defined rules concerning merchants, seamen and craftsmen. The famous Kotor goldsmiths, blacksmiths, swordsmiths, carvers, armourers etc. took apprentices from all over the District territory so that new generations of good craftsmen, merchants, seamen and others were trained.

Kavač, Bogdašiči, Krtoli, Luštica, Lastva and Tivat supplied the town with a great number of apprentices. Some of them became respected citizens of Kotor, while the others left and worked in various places not only on the coast, but even in other regions. Vlaho Petrojević of Lastva was well-known for smithing good armours and provided arms for Herceg Stjepan's (Duke Stjepan) army in Herceg-Novi for tree years.

The predilection for crafts has remained to the present day one of the main traits of the people of this area.

НЕКИ ПОДАЦИ О РАДУ ОПШТИНСКЕ УПРАВЕ ХЕРЦЕГ-НОВОГА ЗА ВРИЈЕМЕ ФРАНЦУСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1807—1814. ГОД.)

Најбурнији период прошлости Боке Которске је крај XVIII и првих петнаестак година XIX вијека. За седамнаест година, од пропасти Млетачке републике 1797. године па до 1814. године, Боком је владала Аустрија, Русија, Француска и поново Аустрија, која на том простору остаје читав један вијек. Поред тога у овом времену је присутна у Заливу и енглеска флота, а 1813—1814. Бока је добила и народну владу, тзв. Централну комисију, састављену од 9 представника Црне Горе и Боке Которске, на челу са митрополитом Петром I, која је, према одлукама великих сила — савезника, врло кратко дјеловала.

Миром у Тилзиту 25. VI 1807. године Бока је припала Французима, чије су групе ушле у Херцег-Нови, 29. јула и остале скоро седам година, до 27. V 1814. године.¹

У вријеме француске владавине херцеговска општина има нешто мању територију него у претходном времену, јер је новом административном подјелом Бијела, са околним насељима, постала општина. Из расположиве архивске грађе за сада је немогуће утврдити када је основана «Комуна» Бијела, јер документа која нам потврђују њено постојање датирају из 1812. и 1813. године. Општина Херцег-Нови обратила се 6. VIII 1812. године општини Бијела да би упутила неколико барки за превоз из Херцег-Новога у Котор пртљага италијанских војника.² Два писма која је упутио Васо Бурасовић јула 1812. године «Il podestà della comune della Bianca, Al Sig. Podestà della comune di Castel-nuovo» су још један доказ о постојању општине Бијела.³ Идуће године 26. септембра херцеговска општина обавјештава Владиног делегата у Котору, да су општине Рисан и Луштица

¹ Л. Томановић, Догађаји у Боки Которској 1797—1814, Дубровник, 1922.

² Архив Херцег-Новог (у даљем тексту АХ), архивски фонд Француска владавина (у даљем тексту ФВ). Први број означава фасциклу, а бројеви иза њега лист документа, АХ ФВ 13/419.

³ АХ ФВ 13/13, 14.

послале по двије барке дрва за војску, док општина Бијела није послала сламу за што је била обавезна.⁴

Значи, да је у вријеме француске владавине херцеговска општина била територијално мања него за вријеме млетачке владавине, а у односу на данашњу територију није јој припала Лупштица, Крушевице (Бајкове), дио Мокрина, Сврчуге, Суторина у ширем смислу (Пријевор, Проводина, Шупље, Жвиње, Њивице, Суторина) и Бијела која је као општина сигурно у свом саставу имала и насеља Јошице, Каменаре, Бурниће, Репаје и Бјелске Крушевице.

На основу података из краја XVIII вијека, 1888. године, херцеговска општина је могла у вријеме француске владавине имати око 6.000 становника.⁵

Дистрикт которски био је подијељен »in tre Cantoni per la procedura giudiziaria«, тј. на три региона у погледу судске власти. Херцеговски кантон, односно мировни судија чије је сједиште било у Херцег-Новоме, био је надлежан за »comune di Castelnovo, Bianca, Risano, Lustiza e Cartolle«.⁶

Свака туђинска власт, па и француска, није могла донјети просперитет. Претражујући сачувану архивску грађу из овог периода у Архиву Херцег-Новог, може се уочити да је за вријеме француске владавине наметнут био велики број пореза. Сваки рат, посебно освајачки, а нарочито у размјери како га је водио Наполеон широм Европе и шире, захтијевао је поред људских жртава и знатна материјална добра. Зато није ништа необично да су скоро сваки дан доношени нови прописи о новој врсти намета.

Посебно тешко је у Боки, па и у херцеговском крају, примљена наредба о регрутовању морнара за француску ратну морнарицу. Све бокелске општине пружиле су отпор овој наредби, што није ништа необично ако се зна да до тада Бокелџи нијесу регрутовани од стране страних владара. Наиме, прихватањем млетачке власти, односно приликом стварања топаљске комуни-тади, народ овог краја се обавезао да ће у случају рата сакупити 500 људи, које ће Венеција наоружати. Доласком Аустрије, по паду Млетачке републике, Бокелџи су на првом мјесту истицали своја вјековна права о неслужењу војске. Приликом руске владавине и напредовања француске војске према Боки, Бокелџи су заједно са Црногорцима пружили снажан отпор француској армији. Зато је регрутовање морнара за француску ратну и трговачку морнарицу био директан атак на вјековну самосталност, како су је схватили становници овога Залива, сматрајући да, неслужење туђинске војске, давало им је готово потпуну само-

⁴ АХ ФВ 13/521, 558.

⁵ Б. Миловић, Подаци о популацији, неким занимањима, сточарству, наоружању и др. за подручје комуни-тади топаљске (изузев Јошице и Бијеле) из 1780. године, Историјски записи, Титоград, 1956, 290—296; М. Црнић Пејовић, Организација и рад општинске управе Херцег-Новог (1870—1940) Зборник »Бока« 12, Херцег-Нови, 198, 40.

⁶ АХ ФВ 12/196—197.

сталност. Али зато су у потпуности били вољни да бране границе подручја гдје живе.

Прва регрутација извршена је у Боки 1807. године, када је вјероватно вршена и у херцеговском крају што нам доказује документација из наредне године. На сеским зборонима, обично уз присуство предсједника општине и чланова општинске управе, договарало се о броју морнара којег ће дати одређено село. Спискови морнара, са потребним подацима, достављани су општинској управи. На основу спискова свих бокељских општина, у Котору је вршено ждријебање потребног броја регрута. Познато је да се крајем 1810. године није могло извршити ждријебање, јер се уопште није одазвао већи број морнара од предвиђене квоте. Идући пут од 24 морнара из херцеговске општине, колико их је и било на списку, ни један није био у Котору, што је начелник општине објаснио неправилном израдом спискова. Приликом трећег ждријебања, из херцеговске општине су дошла тројица добровољаца, уз објашњење да због невремена остали нијесу могли доћи. Мјесец дана касније, јануара 1811. године, извршена је регрутација и то тако да је, од предвиђених 104 морнара, успјело регрутовање свега 45 морнара. Регруте су обично морали спроводити пандури, а казне за неолазивање биле су веома строге, па ипак видимо да се 1811. године успјело регрутовати из читаве Боке једва 45 морнара. Упоређења ради, кажимо да је у то вријеме само у Топлој било 68 морнара. Међутим, обично је у списковима, поред имена поморца, стајала назнака да се налази ван мјеста становања, да би се и на тај начин избјегла регрутација.

Избор капетана, четири судије и канцелијера топаљке општине, вршен је на Збору комунитади, у чему се очитовала знатна самосталност и права народа овога краја у току млетачке владавине. Комунитад је кореспонденцију водила на народном језику — ћирилицом. Падом Млетачке републике, она права и све остале привилегије су правно престале да важе. Аустрија уводи италијански језик у администрацију, који је, треба рећи, био званични језик и у вријеме млетачке владавине током XVIII вијека.⁷ Доласком руске војске и прогласом Сењавина, призната су сва ранија права и привилегије, исто као под бившом млетачком владавином. Ово, као и многа друга права, доласком Француза поново се укидају. Француска власт је именovala лица на значајним мјестима, али се увијек консултовала са мјесним властима. Тако, владин делегат из Котора 1809. године, предлаже три лица, од којих је један требало да буде изабран за предсједника општине (*podestà*).⁸ Општинска управа је Владином делегату у Котору предложила кнеза Бијеле (прије

⁷ С. Мијутковић, Француско проскрибовање бокељских поморца, Годишњак поморског музеја Котор, Котор 1954; М. Црнић Пејовић, Једно регрутовање морнара у херцеговском крају 1809. године, Зборник Више поморске школе Котор, Котор 1975.

⁸ АХ Прва аустријска владавина ф. 12, 231.

⁹ АХ ФВ 10/54—57.

оспивања општине), што је и прихваћено.¹⁰ Француска власт је у свим именованима имала одлучујућу ријеч, али ипак је вршила договор са мјесним властима, односно људима из народа који су били у свим локалним управама. Виша власт у Котору именовала је турске цркава, али предлог је давала општинска власт. То је случај, који нам је познат са таторима цркве св. Јеронима у Херцег-Новом, а слично је и са таторима цркве св. Михаила у Крушевицама (Бијелским).¹¹

У вријеме француске владавине титуле «капетан» «судија» и «канцелијер» замјењују нови називи са сличним правима и дужностима. Сада на чело општине је «подеста» умјесто капетана, који је био током XVIII вијека у оквиру топаљске комуналности. Умјесто четири судије, сада општинску управу, односно Савјет, чини 19 општинских савјетника. Јуна мјесеца 1812. године у Савјет херцеговске општине били су: Никола Живковић, Augustino Reggio, Лазар Дуковић, Нибал Буровић, Александро Горакуча, Трифон Бронза, Марко Комненовић, Vincenzo Valeri, Evangelista Reggio, Никола Царовић, Јован Бјелачиновић, Pietro Fontana и Giovanni Batista Mingoni, сви из Херцег-Новог, Симо и Томо Видаковић из Суторине, Саво Павковић из Пода, Данило Перковић из Мељина, Јово Андрић из Мојдежа и Борбе Никичевић из Предграва (Борго).¹²

Цивилна власт, односно општинска у том бурном времену од 1797—1814. године, могло би се рећи времену сталних ратова, било на самој територији Боке или ван ње, али директно повезаних са Боком, била је потчињена властима Аустрије, Русије, Француске и поново Аустрије. Многе наредбе и одлуке војних власти упућене Општини, биле су у уској повезаности са војним потребама, што није ни мало необично за то вријеме. Међу документима сачуваним из времена француске владавине најбројнији су они који су везани за захтјеве војних власти упућиваних општини, односно начелнику општине, да обезбиједи храну, коначиште, превоз, материјал и радну снагу за оправку тврђава и путева¹³ и друго за војне потребе. Тако командант Херцег-Новог скоро сваки дан шаље општини писмене наредбе, поруке и упутства, који се односе на снабдијевање војске, наплату пореза, проналажење просторија за јавне институције, обезбјеђење затвора, оправку тврђава и путева, предузимање санитарних мјера, или одржавање градске чистоће. Овакве и сличне наредбе и налоге примао је начелник и од лучког капетана Роса, виших институција власти или других органа из Котора и Дубровника. Поред поменутих послова општинска управа је морала бринути око регрутације за морнарицу и обалску артиљерију, националне страже, градских и сеоских пандура, затим о

¹⁰ АХ ФВ 10/422, 424, 523, 1809. године.

¹¹ АХ ФВ 10/82—83, 433—434.

¹² АХ ФВ 13/239, 277.

¹³ Д. Радојичић, Херцеговски лидари на грађевинама Боке Которске 1797—1813. год. — са научног скупа Уједињене Боке и Црне Горе 1813. год., Котор новембар 1988. год.

кретању и боравку странаца, трговини, цијенама, посебно животних намирница, о превозу службене поште, исплати и другим пословима око пензија. Најзад редовно су се водиле и достављале у Котор листе робених, вјенчаних и умрлих, што су до тада обављали мјесни свештеници. Напредовања, борбе и побједи француске војске на свим фронтovima, стално је општина морала оглашавати, а побједи су још обавезно прослављене благодаренима у црквама, као и краљев, односно царев, робендан. Краћи или дужи боравак у Херцег-Новом бројних званичника који су службено или приватно обилазили овај крај, њихов дочек, смјештај и боравак, обезбјеђивала је општина.¹⁴

Послове које је обављала општинска управа илуструјмо са неколико података. Тако 1809. године, од сачуваних списа, више од двадесетак се односи на ратне извјештаје које је Владни делегат из Котора достављао начелнику херцеговске општине да их јавно објави.¹⁵ Узмемо ли 1812. годину као примјер, видјемо да се преко тридесет списа односе на снабдијевање војске и обезбјеђење коначишта.¹⁶ Без обзира на плаћање намирница и осталих потреба за војску, било је веома тешко прибавити намирнице за људство и храну за коње, а обезбиједити преноћиште још теже, јер, поред великог броја стално стационарне војске, често је требало хитно смјестити нови континент војника. Ево за то два, од великог броја примјера: Командант града 7. VII 1809. године јавља начелнику Херцег-Новог да се кроз који дан очекује долазак војске и да се зато обезбиједи 60 кућа.¹⁷ Пуковник Виала, командант града, доставио је 23. I 1812. године општинском начелнику налог да пронађе коначиште за војску у Кумбору, Баошићу и Бијелој.¹⁸ Маја мјесеца исте године тражи се од општине да одмах за сутра нађе смјештај за два батаљона војника.¹⁹ Истина, општини су исплаћивани трошкови намирница, смјештаја и других потреба војске, али је то било доста нередовно, а најчешће су издаване признанице које су се тешко наплаћивале. (То је био случај и за вријеме руске владавине.)²⁰

Документација о порезима и другим даубинама је веома обимна. Могло би се слободно рећи да се, пратећи документацију о разним даубинама, може закључити и какво је стање на фронтovima, да ли француска војска побјеђује или трпи поразе.²¹ Тако на примјер, поред бројних даубина марта мјесеца 1812. године, уведено је и ванредно плаћање пореза на спољна врата

¹⁴ АХ ФВ 12/637.

¹⁵ АХ ФВ 10/169, 180—181, 232—233, 253, 298—299, 313—314, 327—328, 344—345, 372—373, 380—381, 391, 395—396, 400—401, 402—403, 414—415, 420—421, 520—521.

¹⁶ АХ ФВ 12/30, 34, 111—112, 149, 176, 223, 246, 303, 315—316, 354—356, 370—371, 372—373, 374, 378, 381, 387, 394—395, 403, 426—427, 435—436, 447, 469.

¹⁷ АХ ФВ 10/333—335, 347.

¹⁸ АХ ФВ 13/34.

¹⁹ АХ ФВ 13/246.

²⁰ АХ ФВ 10/242—246, 440.

²¹ АХ ФВ 12/120—122.

и прозоре.²² Иначе порез је плаћало свако домаћинство. Секретар општине, 11. II 1812. године подноси жалбу против убирача пореза који од сиромашних домаћинстава наплаћује 30, а одређено је било 10 франака.²³ Општина је, односно начелник, био дужан да се брине о редовном побирању царина, као на примјер на алкохолна пића и месо,²⁴ да власници ракије пријаве све количине да би се извршила наплата пореза.²⁵ Главна пореска управа за Боку била је у Котору, а у Херцег-Новом је радио убирач пореза који је највјероватније добијао постотак од сакупљеног пореза, док је општина била дужна да води бригу о уредном наплаћивању пореза, јер пореска управа из Котора 14. III 1809. године шаље начелнику херцеговске општине пореске потврде главарине, а Владин делегат препоручује бољу наплату тог пореза.²⁶ У сврху боље контроле и наплате таксе на вино, цариник из Херцег-Новог тражи од начелника општине да одговори колико грожђа је потребно за производњу вина. Одговорено му је да за једно барило²⁷ треба око 86 ока²⁸ мошта и то од грожђа из Суторине.²⁹

Општина је била дужна да се брине и о одржавању путева, па Владин делегат из Котора обавјештава начелника 16. I 1809. године да одржавање нових путева пада на терет општине, као и главних путева који пролазе кроз сеоска насеља.³⁰

Војне власти су одређивале и до када ће трајати пазар на пијаци, и када ће се затварати и отворати градска врата, што нам казује какво је било опште стање у то вријеме, вријеме несигурности.³¹ Бригу о хигијенским условима, односно чистоћи у граду најчешће је водила такођер војна власт, односно наређивала општинској управи да преузме мјере у ту сврху. Тако командант града даје упутства начелнику општине о отклањању нечистоће око кућа да би се спријечило ширење зараза.³² Оглас који је општина издала 2. I 1813. године обавјештава грађанство да је командант града одлучио да ће војска пуцати у свако прасе које се буде нашло на улици.³³

Поред бројних послова, начелник је у случајевима гдје у мјесту није било Војног подделегата или војног команданта

²² АХ ФВ 13/465, 494—495, 559—560, 566.

²³ АХ ФВ 13/54, 74—76.

²⁴ АХ ФВ 10/14—17.

²⁵ АХ ФВ 10/21—23.

²⁶ АХ ФВ 10/138—139.

²⁷ Барило износи око 150 l. — М. Влајинац, Речник неких страних мера у току векова, Београд, 1974, св. IV.

²⁸ Ока — разних величина. Млетачка која је сигурно у овом крају у употреби износила је 1,221, кг. М. Влајинац ил. св. IV.

²⁹ АХ ФВ 10/467.

³⁰ АХ ФВ 10/66.

³¹ М. Црнић Пејовић, Наставак рада топаљске, односно херцеговске комунистичке од пада Млетачке републике до 1813. године, рад саопштен на научном скупу Уједињење Црне Горе и Босне 1813—1814. год. — рукопис у припреми за штампу.

³² АХ ФВ 10/398—399.

³³ АХ ФВ 14/5.

мјеста, вршио и дужност комесара рата.³⁴ Ово је сигурно случај био у Бијелој, јер је Херцег-Нови имао војног команданта у граду. Међутим, начелник је са општинском управом и секретаром, водио бригу о регрутовању морнара, затим за обалску артиљерију, а морао је бринути и о националној гарди. Тако, командир чете националне гарде из Херцег-Новога, тражи од начелника да по приложеном списку изврши попуњавање његове чете.³⁵ По свему судећи, поред националне гарде, постојале су и мјесне страже за свако насеље, о чему је такође водила бригу и општина. Начелник општине б. VI 1809. године донио је захтјев да по списку људи старих од 15 до 60 година, а који нијесу већ обухваћени националном гардом, одреди градску стражу.³⁶ Неколико дана касније, од пуковника Внала, обавијештен је начелник, достављањем указа, да је за капетана VI чете националне гарде постављен Јован Крститељ Царевих, а за капетана VII чете Петар Злоковић. Истовремено препоручује да се војници за ову службу узимају искључиво од домородаца, доброг владања и нежењени.³⁷

Све ове бројне послове обављали су намјештеници који су радили у општинској администрацији. Сачувано је неколико платних спискова »Stato nominativo degli impiegati nella Comune Castel Nuovo, per servire al pagamento dei loro appuntamenti«.³⁸ Сматрамо вриједним пажње да се задржимо на овим списковима. Секретар општине Филип Абјатићи (Филип по Abbiatici) сачињавао је списак, који је затим одобраван од више власти у Котору, након чега се могла извршити исплата. Нијесмо били у могућности утврдити да ли је исплата вршена из општинске касе, или на који други начин. Исто тако немогуће нам је било утврдити ко је одређивао висину плата. Највјероватније француске власти, што нам указује и слање спискова на овјеру у Котор. Вјероватно је један дио даџбина остављен општинској каси, да би општина имала одређена средства, што јој Владичи делегат и савјетовао 18. III 1809. у писменој форми, препоручујући да има сопствени фонд за разне издатке и издржавање уреда.³⁹ На платним списковима општинских чиновника за октобар, децембар и новембар 1811. године налазе се: Filippo Abbiatici, секретар (segretario), Anto Mihalovich, послужитељ (cursore) и Петар Марин, посач у затвору (fachino delle prigioni).

Филип Абјатићи био је у ово вријеме стар 44 године, по професији писар (attuario), католик, ожењен, отац једне кћерке.⁴⁰ Он није обављао само послове секретара већ и »spesa di oglio per il fanale, porta, Borgo e prigioni« (послове око обзјечења уља за освјетљење на градским вратима и у затвору). Поред

³⁴ АХ ФВ 14/253 — 14. V 1813. године.

³⁵ АХ ФВ 10/195—196, 12. V 1809. године.

³⁶ АХ ФВ 10/262—263, 336.

³⁷ АХ ФВ 10/289—290.

³⁸ АХ ФВ 12/122—123.

³⁹ АХ ФВ 12/628—630, 694, 70—71.

⁴⁰ АХ ФВ 9/75—78.

овога обављао је и непредвиђене послове који би искрели »impreredute«, а требало их је обавити, односно који нијесу стриктно били предвиђени у секретарске послове. За послове секретара добијао је 491 франак годишње, за послове око освјетљења око 51 франак, а за непредвиђене послове 61 франак годишње. Годишња сума се дијелила на дванаест мјесеци и исплаћивала мјесечно.

Анто Михаловић је добијао годишње за свој посао 184 франка, а Петар Марин 73 франка. Марин је био писмен што се закључује на основу потписа о примљеној плати, док је Анто Михаловић стављао умјесто потписа крст, а неко друго лице, у овом случају два, да би се за већу сигурност потписивала поред крста у његово име.

Са списковима општинских намјештеника истовремено је сачињавао и списак намјештеника у Лазарету. Познато је да је Лазарет био смјештен у Мељинама, али је зависан херцеговски Лазарет, а отпочео је са радом 1732. године.⁴¹ Ова институција је имала веома важно мјесто у овом крају, посебно када је била развијена поморска трговина. Лазарет се састојао из више зграда које чине један лијеп грађевински комплекс, на веома лијепом мјесту, што се може и данас видјети. На основу сачуваних платних спискова из истог времена, Лазарет је имао три намјештеника и то: Alessandro Goracchi, хирург — ранар (chirurgo), Stefano Lucin и Giovanni Ivanovich, стражари (guardiano del Lazareto). Знамо да је Александар Горакућа, дугогодишњи хирург у Херцег-Новоме, из познате новљанске породице. У ово вријеме он је човјек у годинама, јер је двије године раније напустио дужност начелника херцеговске општине због болести, и старости, а замијенио га је Васо Бурасовић.⁴² Из једног ранијег документа сазнајемо да је Стефан Лучин живио у Кумбору, био стар 71 годину и ожењен, без дјете.⁴³ За Јована Иванковића немамо никаквих ближих података, сем што знамо да се као и његов колега Стефан знао потписати.

Као што је познато, бројне послове везане за политички и друштвени живот у херцеговској општини, обављала су и друга лица, цариници, побирачи пореза, мировни судија, командири националне гарде, који су послове обављали уз наплату. Међутим, највјероватније они су плаћени од стране других институција власти, односно система.

Трeba још истаћи да је уочљиво да на списку општинских намјештеника нема начелника општине. Два су могућа узрока томе. Један, да је плату добијао директно од виших органа власти у Котору, који су га и постављали, или је посао обављао

⁴¹ Миливој Милошевић, Лазарети на црногорском приморју, Годишњак поморског музеја Котор, Котор 1959, 57—69; С. Мијушковић, Херцеговски лазарет и здравствени колегиј, Зборник Бока 4, Херцег-Нови, 1972, 5—15.

⁴² АХ ФВ 10/54—57.

⁴³ Као 40.

волонтерски, уз неку награду што је практиковано и тридесетих година овога вијека.⁴¹

Без обзира колико је износила накнада начелнику херцеговске општине у ово вријеме, из изложеног могли смо видјети да је он имао пуне руке посла. Поред послова које смо навели, он је веома често позиван код француских власти у граду да прими разна наређења, а често је путовао у Котор због договора или примања наређења од Виших власти.⁴² Његове дужности биле су бројне, обавезе и одговорности такође, а права доста скучена од стране француских власти. Може се рећи да је он, заједно са Савјетом, углавном, био извршни орган власти. Поред извршавања бројних наредби и налога француских власти, издавања бројних огласа, било да се ради о обавјештењу о одлукама француских власти или о одлукама општинске управе, присуствовање свечаностима приликом благодаренја за побједу, француске армије или приликом паревог ројендана, су моменти када се најчешће појављује име начелника. Да ли незадовољни француском управом или самим начелником, на начелника Николу Живковића, у јануару 1811. године, је пуцао на самом кућном прагу. Послије овог догађаја постављен је војник за обезбјеђење начелника, а који је за то добијао 5 лира дневно. Но како општина није имала новца то је ускоро овај војник престао да врши ову дужност.⁴³

Секретар је поред начелника имао значајну функцију. Он се појављује и као потписник, заједно са начелником, бројних огласа. На огласу из 1811. године, којим се одређују фиксне цијене меса, хљеба, јаја и вина, поред потписа начелника Живковића, стоји потпис и секретара Филвина Абјатића.⁴⁴ По свему судећи општинска управа је доносила и неке одлуке, наравно у оквиру постојећих закона. Подделегат из Котора тражио је августа 1812. године да се састане општински Савјет и да донесе одлуку о висини пореза на промет прехрамбених артикала и вина.⁴⁵

Законска регулатива је током прве аустријске владавине у XIX вијеку предвиђала да засједању општинске управе присуствује одређени представник аустријске власти. Но то обично није практиковано у кризним ситуацијама.⁴⁶ Изгледа да је такав пропис и пракса била и током француске владавине, јер 11. V 1811. године подделегат из Котора обавјештава начелника општине да ће доћи сутра у Херцег-Нови да предсједава Савјету.⁴⁷ Недостатак више оваквих докумената наводи нас на закључак да је ипак, у већини случајева, начелник предсједавао сједницама Савјета. Такође би се могло закључити да је општинска

⁴¹ М. Црнић Пејовић, Организација и рад општинске управе Херцег-Новог (1870—1940), Зборник Бока 12, Херцег-Нови, 1980, 44.

⁴² АХ ФВ 12/506; АХ ФВ 13, 239.

⁴³ АХ ФВ 12/66, 69, 76—77, 81, 92—93.

⁴⁴ АХ ФВ 12/452.

⁴⁵ АХ ФВ 13/448—450.

⁴⁶ Као 44.

⁴⁷ АХ ФВ 13/277—280.

управа била дужна обавјештавати о одржавању својих сједница. Да ли је ову обавезу нередовно извршавала, или је неки други узрок, тек подделегат Робине обавјештење о састанку општинског Савјета, који је требао расправљати о општинском буџету за 1814. годину и о ревизији пореских тарифа, добио је од генералног интенданта.⁵¹

Повремено је општинска администрација добијала право да издаје пасоше, али само за унутрашњост, или само за одређена лица. Такво право дато је начелнику 1811. године с тим да може издавати пасоше лицима старијим од 32 године, који путују за Дубровник.⁵² Када је исте године начелник и секретар требало да путују, вјероватно службеним послом, јер су неке институције са сједиштем у Дубровнику биле надлежне за Боку, морали су тражити дозволу.⁵³

Смјењивања тубих владавина, стагнација најкоњунктурније привредне гране поморства, бројни намети, посебно за вријеме француске владавине, спроведена регрутација и друге обавезе довеле су до тешких животних услова у читавој Боки, па и у херцеговском крају. Одржаван је већи број састанака бокелских општина, тражећи излаз из оваквог тешког стања. Упућиване су и молбе и жалбе на више инстанце француске управе у Задру и Љубљани. Тако су представници општине Херцегова-Нови упутили једну представку маршалу Мармонту у Љубљану 1811. године, жалећи се на тешко економско стање и повећање намета које нису у стању плаћати.⁵⁴ Исте године општинска управа се жалила и команданту града који је тражио да општина снабдијева дрвима и свако најмање одјељење војске, што није била њена обавеза.⁵⁵ Истовремено је молила да се ослободи обавезе обезбјеђења коначишта и постелине за војску, јер те трошкове није више била у стању да издржи.⁵⁶ Њене молбе сигурно нијесу повољно ријешене, већ рјешење за финансијске невоље општине, због обавеза према војсци, француска власт налазила је у одређивању нових намета, јер владин делегат из Котора одређује херцеговској општини, 1811. године, да од сваког стара⁵⁷ увезеног жита узима 4 солда да би намирила трошкове за снабдијевање војске дрвима и свијетлом.⁵⁸ Стање није било није могло бити боље у тим годинама рата које је Француска водила. Зато су Бокелци 1813. године одржали састанак гдје су изнијели своје невоље, те им је одобрено да писмено доставе

⁵¹ АХ ФВ 14/218—219.

⁵² АХ ФВ 12/136.

⁵³ АХ ФВ 12/140.

⁵⁴ АХ ФВ 12/126, 167.

⁵⁵ АХ ФВ 12/175.

⁵⁶ АХ ФВ 12/176, 214.

⁵⁷ Стар — мјера за тежину разне величине у разним крајевима. Млетачки стар који је овдје сигурно у употреби износио 43,88 али и 60—65 кг. М. Влајинац п.д. св. IV.

⁵⁸ АХ ФВ 12/478—479, 481.

своје молбе Генералном гувернеру у Љубљани. Филип Дабиновић из Доброте се понудио да о свом трошку оде у Љубљану.³⁹

Поред свих тешкоћа, економске стагнације, намета, доласка и одласка бројне војске, разарања и борби, живот је текао даље. Људи су се равали, женили, умирали, чинили прекршаје, кривична дјела, али и куповали некретнине, водили судске спорове, задуживали се, дуговали, или враћали дуг, градили и разграђивали, једном ријечју живјели онако како су могли и смјели.

Општинска управа у Херцег-Новом, под француском владавином 1807—1814. године, обављала је бројне и одговорне послове, који су били условљени временом у којем је дјеловала. У сваком времену и простору обављање оваквих дужности одређено је највећим законима и прописима, а општинској управи Херцег-Новог је таква дјелатност тада још била ограничена туђинском влашћу, па су самим тим на првом мјесту били интереси владајуће државе — Француске. Ако занемаримо чињеницу са колико је задовољства или незадовољства народ прихватио француску владавину, општинска управа, састављена од домаћих људи, морала је спроводити политику Француске и штитити њене интересе, истовремено бринући о народним потребама и жељама. Сигурно је да им је у таквој ситуацији рад био веома отежан. Сасвим је природно да су челни људи општине били бирани од људи који су били наклоњени француској политици. Да ли је начелник Никола Живковић искуше ревносно извршавао наредбе француских власти, па стога није уживао приврженост народа, или је то био лични обрачун неког лица с њим који је пуцао на њега, немогуће је закључити. Свакако, Живковић је срећним случајем избјегао смрт. Али бројни намети, регрутација, да занемаримо остале непогодности, били су довољни да у народу створе незадовољство које се сигурно прво усмјеравало ка домаћем челном човјеку у општини. Колика су права и могућности била начелника и чланова Савјета општине Херцег-Нови у пријеме француске владавине да би одлучивали и управљали по вољи и потреби народа? На основу расположиве архивске грађе можемо закључити да су била мала, јер знамо да су готово све одлуке доносили представници француске власти, па да је чак и сједницама Савјета предједавао представник француских власти. Исто тако француске власти вршиле су именованја за сва важнија мјеста у општинској администрацији и на другим пословима. Чињеница је такође да је самим ратовима који су вођени и прије доласка Француза, као и ратови које је водио Наполеон, довели и овај крај до тешке економске стагнације, иако већина становништва није ни прије, а ни после живјела у благостању. Народ овога краја, уз малобројне изузетке, посједовао је оскудну земљу која ни земљораднику ни сточару, као ни морс рибару, није могло доијети неке веће приходе, сем да задовољи најосновније животне потребе. Мали

³⁹ АХ ФВ 14/196.

je bio broj onih koji su posjedovali veće komplekse zemljišta na kojima je radila najamljena radna snaga, a još manji broj onih koji su se bavili nekim unosnijim zanimanjem, koje je moglo donijeti veće bogatstvo.

Сама чињеница да су у општинској управи сједјели домаћи људи, и да су они разним представкама и интервенцијама покушавали да ублаже оштрину француске ратне економије у распадању, која је и природно, немилосрдно била окренута нефранцуским поданицима и њиховој територији. Па чак и не само њима. Зато без обзира на лични већи или мањи афинитет према владајућој сили Француској, можемо закључити, да су чланови општинске управе, стварно настојали и радили све што су могли да њихов народ преживи. А, уосталом, у тим истим судовим економским маказима, налазили су се и они сами и њихови најближи.

Summary

SOME PARTICULARITIES OF THE HERCEG-NOVI COMMUNITY AUTHORITIES DURING THE FRENCH RULE FROM 1807 TO 1814

Marija CRNIĆ PEJOVIĆ

During the French rule the Community of Herceg-*Novi* covered a smaller area than in the earlier period. That is the French administration founded the community of *Bijela*. The available archives material does not enable us to find out the year in which this administrative division was introduced or which settlements besides *Bijela* belonged to that community.

At the time the Herceg-*Novi* community had about 6,000 inhabitants.

This territory had already been extremely impoverished by the numerous wars and changes of rulers, when the French authorities introduced a great number of new taxes. The hardest duty imposed by the French upon the people of the *Boka Kotorska Bay* was that of recruiting for the French navy and merchant fleet. As the people of the Bay had not been obliged to serve in the army or navy up that time, but had been only expected to guard the border country along which they lived, they considered this act of the French an attack against their independence.

The French authorities appointed all the major officials, but always after having consulted the local authorities, that is the representatives of the people who were in all the local authorities.

During the French rule the titles of the officials such as »kapetan«, »sudja« or »kancelijere« were changed while the rights and duties remained similar. The man at the head of the community was called »podesta« and instead of the »sudja-s« there were 19 concilors in the community council.

Among the preserved documents of the time dealing with the work of the community authorities the most numerous are the requests of the military authorities addressed to the community council demanding food, accommodation etc. for the army. The authorities, that is its head, got daily orders for collecting numerous taxes, recruiting; rebuilding of the forts and roads, instructions for the national, town and village guards; information about the prices; requests to make public war news; to meet guests of honour; to introduce sanitary measures; how to make lists of the newly born, married or the deceased.

It can be said that the needs of the army always had to have the priority.

These numerous duties of the community authorities were performed by the community clerks. According to the preserved pay-rolls dating from 1811, there were: the secretary who also had to take care of the oil supply used to light the town gates and prison, and was supposed to do a certain number of duties that occasionally appeared though they were not listed as those of the secretary; the attendant and carrier who worked in the prison. There must have been others: tax collectors, commanders of the national guard units and wards but they were on the pay-rolls of other authorities. It may be concluded that the head of the community did not receive regular salary, but some rewards from time to time. There are two indications to support this conclusion: he is not on the pay-roll; even in the thirties of our century the head of the community was not regularly paid for his work.

The fact is that the community authorities were made up of the local people who did their best by pleading and intervening to mitigate the sharp acts of the decaying French military economics, which was ruthlessly directed towards the non-French people and territories. It is clear that regardless of their personal preference for the powerful French government the members of the community authorities tried to protect their own people in order to make it survive. Anyway they and their kin were exposed to the same cruel economic threat.

Ivan PEDERIN

ODNOS AUSTRIJSKE VLASTI PREMA TALIJANSKOM, HRVATSKOM, SRPSKOM I CRNOGORSKOM NOVINSTVU U DOBA BOKELJSKO-HERCEGOVAČKOG USTANKA (1880—1882)

Odnosi novinstva i državne vlasti razvili su se u to doba na pitanjima vezanim za bokeljsko-hercegovački ustanak, pa ona daju nove i dosad nepoznate podatke o tom ustanku i njegovim odrazima u Beču, Beogradu, Cetinju, Zadru i Italiji. U tom smislu ovaj rad spada u povijesnu znanost. Rad daje pregled djelatnosti austrijskih državnih organa zaduženih za praćenje novinstva i arhivske građe koja je nastala radom tih organa.

Drugi bokeljsko-hercegovački ustanak počeo je u listopadu 1881. kad je četa Krivošijana oslobodila svoje zemljake iz tamnice kamo su bačeni jer nisu htjeli služiti u austrougarskoj vojsci. Ustanak se proširio iz Krivošija po Hercegovini sve do Drine i Lima, a podupirali su ga osim pravoslavnih još i Muslimani. Ustaničnici su u prvo doba vijali crnu zastavu s bijelim križem, a kasnije crvenoplavobijelu srpsku zastavu. Vođa ustanka bio je krivošijski pop Petar Samardžić, no ustanicima je prišlo oko 500 Crnogoraca, među njima crnogorski vojvode i serdari. Austro-Ugarska imala je u to doba u Dalmaciji samo 8 bataljuna pješastva i 5 bataljuna tvrđavske artiljerije — ukupno 2.271 ljudi. Kad se ustanak proširio u prosincu 1881. i na Hercegovinu te snage sjedinjene su sa snagama u Hercegovini 17. siječnja 1882. i stavljene pod zapovjedništvo dalmatinskog namjesnika, podmaršala (Feldmarschall-Lieutenant) baruna Stevana Jovanovića koji je bio na čelu trupnog zapovjedništva za južnu Dalmaciju u Dubrovniku. On je ugušio ustanak koji je prestao u noći između 20. i 21. svibnja 1882. kad su ustanici pobjegli u Crnu Goru ne dobivši podršku u inozemstvu jer su se čak vlade Srbije i Crne Gore držale neutralno ne usuđujući se razdražiti Austro-Ugarsku,¹ a i zbog međusobnog neslaganja. Milan Obrenović, koji se počeo orijentirati prema Austro-Ugarskoj, još 1878. ulazi u interesnu sferu Carevine, pa odlazi caru

¹ Nikola Stijepović, Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882, Borbena dejstva i pouke, Beograd, 1963.

Franji Josipu u Beč 1880, a Srbija u doba ministra Milana Piroćanca potpisuje 24 travnja/6. svibnja 1881. i trgovački ugovor s Austro-Ugarskom koji na temelju Tajnog Protokola Trocarskog saveza, što je obnovljen 18. lipnja 1881, daje Carevini pravo da u svako doba anektira Bosnu i Hercegovinu i pravo utjecaja u Srbiji uz utjecaj Rusije.² Ustanak nije dakle imao izgleda jer je Austro-Ugarska imala nadmoćne vojne snage i vrlo povoljan položaj u evropskoj diplomaciji. To razdoblje bilo je doba kad su se afirmirali liberalni i demokratski oblici života i to prije svega u tisku i putem tiska, pa se ovaj rat nije vodio samo puškom, već i perom.³

U Austriji su novinstvo i proizvodnju knjiga nadzirale mjesne političke i sudbene vlasti, a potom ministarstva unutrašnjih poslova (Ministerium des Inneren) u Beču, Ministarstvo pravde (Justizministerium) i sam ministar predsjednik (Ministerpräsident). Novine je čitao i predlagao za zabranu, ako su za to postojali elementi, okružni poglavar (Bezirkshauptmann, capitano circolare) i njegov okružni komesar. Oni su bili politička i ideološka vlast, a i političko redarstvo. Na temelju njihova prijedloga izrečenog u rješenju zabranu je izricao državni odvjetnik (Staatsanwalt, procuratore di stato) kojem je list valjalo predati 24 sata prije početka distribucije. Državni odvjetnik bio je u dogovoru i u ne-službenim dodirima s namjesnikom.

Pošte su na zahtjev namjesništva ili ministarstva unutrašnjih poslova odbijale preuzimati neke listove ili knjige na otpremu u stanovite pokrajine. To je u prvom redu pogadalo inozemne listove kao što su to bili srbijanski, crnogorski ili talijanski listovi. No to je značilo da je npr. novosadska »Zastava« smjela pisati ono zbog čega su se dalmatinski listovi plijenili. Ako bi »Zastava« npr. objavila neki članak o ustanku, ona zbog toga članka ne bi nužno bila zabranjena, ali bi joj zato pošta »ukinula postdebit«, tj. ona se ne bi smjela otpremati u »zemlje zastupane u Reichsratu«, dakle u austrijsku polovicu Carevine. Kad je zadarski »Srpski list« 1881, br. 24 prosvjedovao što u hercegovačke škole dolaze njemački učitelji i uče srpsku djecu, a u »Narodni list«, 1881, br. 64 zamjerio je osoran birokratski odnos vlasti prema hrvatskom pučanstvu u Čitluku državni odvjetnik u Zadru Franz Zohar stao je na stajalište (589, IX/2/2 1947)⁴ da ove brojeve ne treba zabraniti, dovoljno će biti zabraniti njihovu otpremu u Bosni i Hercegovini.

² Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878—1918, Beograd, Čedomir Popov, Nemirne godine i vezivanje za Austro-Ugarsku, str. 57—60.

³ Milenko Parković, Vojne akcije hercegovačkih i bokeljskih ustanika iz 1882. godine u svjetlu savremene štampe, Istorijski zapisi 35 (45) (1982) br. 3—4 i Petko Luković, Slovenci i bokeljski ustanak protiv Austro-Ugarske 1882. godine, Istorijski zapisi 36 (46) (1983) br. 3—4.

⁴ S obzirom da svi citati arhivske građe potječu iz predsjedničkih spisa namjesništva u Historijskom arhivu u Zadru i želeći izbjeći suviše bilješke i time uštedjeti na prostoru citate arhivske građe stavljam u zagrade, a ne u bilješku i navodim najprije broj kutije, potom kategoriju i napokon signaturu.

No austrijsko i ugarsko ministarstvo često bi se dogovorili da se nekoj publikaciji »ukine postdebit« i za »zemlje mađarske krune«. Državno činovništvo i redarstvo morali su dakle dobro poznavati čitateljstvo i mehanizme recepcije pisane riječi i znati da se ono može razlikovati od grada do grada, od pokrajine do pokrajine.

To su bile mogućnosti unutar kojih su se kretale obje ove sile, državna vlast, koja je bila birokratska i policijska, i novinstvo koje je u XIX st. postalo sila što je znatno utjecala na javno mnijenje. Ove mogućnosti stvorene su 1848.⁵ i one se nisu mijenjale do danas. Država i novinstvo stoje dakle jedan prema drugom kao dva iskonska neprijatelja, no među novinama nalazimo i državne novine, dakle novine koje država subvencionira i koje zastupaju njezina stanovišta pred javnim mnijenjem. Demokracija dakle izgleda kao borba opozicijskog novinstva s državnom birokracijom prema pravilima koja obim stranama određuje ustav. Ta borba je svakako imala svoje tajne, svoje uspjehe i neuspjehe. Tako npr. okružni poglavar u Mostaru Vuković moli 24. veljače 1881. namjesništvo u Zadru (589 IX/2/2 319) da ispita da li je neki bivši carinik poslao Stevanu Bošnjaku u Metković paket novosadskog političkog lista »Zastava« za »Pravoslavnu srpsku školu« u Mostaru. Mehanizmi zabrana bili su nešto što je imalo svoje rupe. Kad su 1881. (589 IX/2/2 1878—1879) zaplijenjeni autonomaski »Il Dalmata« i »Katolička Dalmacija« onda su policajci plijenili brojeve u tiskari, a s obzirom da je naklada krenula u distribuciju, oni su plijenili sve brojeve na pošti, u kavanama, brijačnicama i čitaonicama. Uspjeh je često bio nepotpun, a vlast nije volila da uredništvo otisne drugu nakladu sa bjelinom pa je namjesništvo u Zadru tražilo od okružnog poglavara 27. listopada 1881. više ekspeditivnosti da zabrane ne bi bile udarac u prazno. U Vojnoj Krajini zabranjene listove plijenile su vojne vlasti pa je k.k. Granz-Commando u Zagrebu preko svog odjela za unutrašnje poslove 26. srpnja 1881. zaplijenila četiri paketa zabranjenog »Srpskog lista« koje su u Banju Luku uputili braća Mitrović iz Prijedora (589 IX/2/2 1250). Konfiscirane primjerke pošta bi predala okružnom poglavarstvu kao u Zadru 28. svibnja 1881. (589 IX/2/2 824).

Znalo se dogoditi da bi okružno poglavarstvo zabranilo neki list i o tom izdalo administraciji lista rješenje. List bi onda izdao drugo izdanje bez inkriminiranog članka, ali bi otisnuo rješenje. Urednik bi se time narugao vlasti pa bi ministar unutrašnjih poslova grof Eduard Taaffe (koji je bio i ministar predsjednik) pisao 1. lipnja 1881. namjesniku podmaršalu Gavrilu Rodiću da to valja izbjeći pa je o tome ministarstvo pravde izdalo propis za sva viša državna odvjetništva 12. svibnja 1872. i toga se valja držati (589 IX/2/2 910). Te iste godine Taaffe je kao ministar predsjednik 2. studenoga 1881. u pismu Rodiću zabranio domaćim novinama, a osobito službenim, da reklamiraju strane lutrije (589 IX/2/2 1927).

⁵ Ivan Pederin, Austrijski propisi o tisku i nadzor nad dalmatinskim tiskom (1848—1863), Bibliotekarstvo, 32 (1986).

Država je postojala sve više nacionalna, sve više isključiva i sve više zatvorena prema inozemstvu i to čak i pod vlašću ministra predsjednika Taaffea koji je bio iz Češke, a nije bio Nijemac, već je bio irskog podrijetla, no bio je konzervativni velikaš i oslanjao se na feudalno konzervativni Hohenwartov klub.⁶

Dana 13. siječnja 1882. (592 IX/2/1 102) Taaffe je kao ministar predsjednik uputio okružnicu šefovima pokrajinskih vlada da je Telegraphen-Correspondenz Bureau prešao iz nadležnosti ministarstva trgovine u nadležnost predsjedništva ministarskog savjeta (Ministerrats-Präsidium). Taaffe je istakao značaj ovog ureda za novinstvo u kojem se uz pomoć brzovanja razvija novinski senzacionalizam. Vlast će izravnim ili neizravnim mjerama smanjiti taj senzacionalizam preko redakcija svog službenog novinstva, ali će ipak voditi računa i o deficitu brzovanja pa će u brzovavnoj službi dati prednost »važnim događajima političkog, narodnogospodarskog, financijskog ili lokalnog karaktera, a prije svega debatama u zemaljskim saborima«. Taaffe je bio konzervativac koji nije volio senzacionalizam, a ni novinstvo uopće, tu najvažniju stečevinu demokracije, no nije ga mogao ugušiti jer je ono bilo jedan od izvora državnih prihoda. Demokracija je dakle bila ravnoteža, dogovor između opozicije i države, ako se jezičac na toj vagi dogovora pomaknuo previše u korist države rasla je stabilnost, gušilo se novinstvo, ali su se smanjivali državni prihodi. Ako se jezičac pomaknuo u korist novinstva, ono je postajalo bučno, država nemoćna, a društvo bogatije, ali i vrlo nestabilno. Taaffe je našao neku sredinu u kojoj je mislio da je našao sredstvo protiv bučne vulgarnosti novinstva.

Dana 21. siječnja 1882. (592 IX/2/1 184) Taaffe piše kao ministar unutrašnjih poslova namjesniku Jovanoviću o ograničenjima što se nameću novinstvu u pisanju o pokretima četa i toku ustanka u Krivošijama i Hercegovini. Novine su naime o svemu tome pisale i time kršile zakon od 17. prosinca 1862. Dana 12. ožujka 1882. (592 IX/2/1 527) Taaffe ponovno piše Jovanoviću da novine u Dalmaciji pišu o položajima i snazi ustaničkih snaga i carske vojske, što je nedopustivo, pa traži od Jovanovića da strogo upozori državno nadodvjetništvo i njemu počinjena državna odvjetništva u tom smislu. Ove odredbe nam kažu o nepouzdanosti i oskudnosti novinskih članaka kao izvora za poznavanje toka ratnih operacija u Boki i objašnjavaju zašto su uvodno citirani radovi M. Patkovića i P. Lukovića više informacija o javnom mnijenju, a manje o toku vojnih operacija. O političkom karakteru samog ustanka i njegovim uzrocima arhivska građa može reći više od novina koje su se obraćale širem čitateljstvu bojeći se zakona. Prema jednom pismu umirovljenog carinika iz Boke Eduarda Vide ministru Taaffe poslanom iz Trsta, gdje je Vida kao umirovljenik živio, 26. prosinca 1881. (592 IX/2/2 249) Krivošijani su sirovi i neuki ljudi koje izrabljuju risanski trgovci. U Krivošijama je vrlo

⁶ Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs, Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 5 1974, str. 422.

mного krvnih delikata. U Boki je školstvo slabo razvijeno, a privremena gimnazija u Kotoru zatvorena je 1820). Činovnici dolaze iz Dubrovnika i ostale Dalmacije, domaća bokeljska inteligencija je slaba, sastoji se od dva liječnika i dva odvjetnika, no razvijeno je pomorstvo. Razvijena je i »panslavistička« agitacija uz koju pristaju i pridošli činovnici iz Dalmacije. Ovo pismo upućuje na zaključak da je pitanje uvođenja opće vojne obveze bio tek povod ustanku, dublji uzroci ležali su u općoj gospodarskoj zaostalosti i opiranju prodiranju suvremene uljudbe. Nacionalna ideologija, u kojoj je Crna Gora bila jedna od orijentacionih točaka, bila je ideološka artikulacija ovog nezadovoljstva pa je tako dopisnik moskovskih »Vedomosti«, koji je boravio među ustanicima, izvijestio da je ustanak srpski,⁷ da će se na oružje dići Srbi i Muslimani, te da vođa ustanka, pop Samardžić, računa s dobrovoljcima iz Crne Gore.

Bokeljsko-hercegovački ustanak doveo je do zaoštavanja odnosa između vlasti i novinstva pa su novine znale uvrijediti organe vlasti. Tako se državno nadodvjetništvo obratilo 3. prosinca 1882. (592 IX/2/2 2306) makarskom okružnom poglavaru dr. Giovanni Luxardo s molbom da dade suglasnost za podržavanje optužnice protiv urednika zadarskog »Srpskog lista« i njegovog urednika koji je Luxarda uvrijedio člankom u br. 45 od 10. studenoga 1882. Luxardo je pisao namjesništvu 30. studenoga 1882. da je »Srpski list« obijedio okružnog komesara Kratera da je primio mito od nekog Josipa Goljaka i njega, da je 1878. povisio vozarinu špediterske tvrtke Rismondo u Makarskoj da bi podijelio profit s općinskim zastupnicima Kazimirom Ljubićem i Mihovilom Pavlinovićem. Luxardo se branio da je te godine iznenada stigao u Makarsku brod »Vorwärts« s nekim materijalom za vojsku u Bosni pa ga je načelnik ureda za opskrbu zamolio za pomoć. Jedini tko je mogao obaviti transport bila je trgovačka kuća Rismondo pa je on preporučio vojnoj komandi da prema traženju te tvrtke povisi vozarinu. Odgovor je došao od pretpostavljene vojne vlasti pa je ured za opskrbu, a ne on, Luxardo, sklopio takav ugovor s kućom Rismondo. No Luxardo nije dao pristanak za podizanje optužnice jer je nalazio da bi to bilo »ispod njegova dostojanstva«, a i da procesi protiv novinstva u pravilu nemaju uspjeha. Osim toga su napadi i klevete protiv političkih činovnika česti u Dalmaciji pa bi se svake nedjelje mogao tužiti »Srpski list«. No Luxardo je 7. prosinca 1882. (592 IX/2/2 2365) ipak dao pristanak da državni odvjetnik Franz Zohar pokrene kazneni postupak protiv »Srpskog lista«, ali je dodao da je bilo i drugih napisa s uvredama nanesenim njemu u br. 22. i 25. tog godišta.

⁷ P. Kuković, Op. cit. str. 91. O slaboј proširenosti kulture u Boki govori podatak da se 1835. knjige nisu prodavale samo u slijedećim sjedištima okružja u Dalmaciji — Opuzen, Makarska, Omiš, Imotski, Sinj, Trogir, Kotor i Herceg-Novi, Ivan Pederin, Utjecaj austrijske cenzure na prođaju, širenje i reklamiranje knjiga (1810—1848), Bibliotekarstvo, 31 (1985) str. 26—27.

I autonomaški »Il Dalmata« i Prodanova »Katolička Dalmacija« napadali su hvarskog okružnog poglavara, koji je 7. studenoga 1882. (592 IX/2/2 2059) pisao namjesništvu da nikad u životu nije napisao pismo nekoj novini i da se neće na taj način braniti. Državni činovnici smatrali su se daleko iznad novina i novinara. Jedan napad, otvoreno pismo protiv Mihovila Pavlinovića, u kojem se Pavlinović optužuje s »panslavizma«, potekao je od nekoga Grge Ivaniševića iz Makarske o čemu se Taaffe 21. srpnja 1882. (592 IX/2/2 132 i 1412) raspitivao kod Jovanovića. Ovaj je odgovorio 26. listopada da je Ivanišević kažnjavan zbog prevara, a iza njega se navodno krio »Srpski list« koji je u naprijed spomenutom članku optuživao Luxarda zbog podmitljivosti i saveza s narodnjacima Ljubićem i Pavlinovićem.

Novinstvo je postalo organom kojim je demokratska javnost nadzirala izvršnu vlast i time u znatnoj mjeri suzbila njezinu osornost. Izvršna vlast se sa svoje strane branila oslanjajući se na svoj kodeks časti, a to je ipak bio kodeks časti činovništva koje je bilo među prvima u Evropi. Polemike, koje su u to doba bujale u tisku, ipak su bile niske, nedostojne i pune vulgarnosti što pobuđuje mnoge sumnje u građansku demokraciju XIX st. a državna vlast je to svojim držanjem novinstvu i predbacivala i u spisima i pisala.

Ovi slučajevi kažu da su zabrane i sudbeni procesi ipak bili slabo oružje vlasti protiv novinstva. Tako npr. zadarski okružni poglavar Todorović piše namjesništvu 24. listopada 1882, a ono opet Taaffeu 2. studenoga 1882. (592 IX/2/2 1897, 1982, 1981) da zadarski »Narodni list« nije zaplijenjen zbog članka »Rusija, Crnagora i Srbija« u br. 79. te godine, jer on sadrži uobičajene priče narodnjaka na koje se više nitko ne osvrće. Ako bi se članak zabranio time bi se »Narodnom listu« napravila reklama. K tome vlast nije uvijek bila jednodušna. Kad je zadarski okružni poglavar 20. studenoga 1882. predložio zadarski »Srpski list« za zabranu zbog članka »Politični činovnici« (592 IX/2/2 2193) državno odvjetništvo se s time nije složilo.

Vlast je vodila računa i o inozemnom tisku pa je Taaffe pisao Jovanoviću 7. rujna 1882. (592 IX/2/2 1389, 1722, i VIII/2/1) da valja ukinuti postdebit listu »La Patria Italiana« što izlazi u Buenos Airesu. No direktor pošta odgovorio je 1882. namjesništvu da u poštu nije stigao nijedan novi primjerak tog lista. Namjesništvo je 10. srpnja 1882. (592 IX/2/2 945) preporučilo ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču da ukine postdebit beogradskom listu »Zvono«, iako taj list ne stiže u Dalmaciju. Može se naime dogoditi da se on u Dalmaciju infiltrira. Taaffe se naime bio raspitivao kod Jovanovića 4. lipnja 1882. da li je ukinut postdebit beogradskim listovima »Srpska kraljevina«, »Zvono«, »Samouprava« i »Narodno oslobođenje«. Jovanović je upitao sve okružne poglavare u Dalmaciji i doznao da ti listovi ne dolaze nigdje u Dalmaciju. Dakako, u ovakvim stvarima neku su ulogu igrale i novinarske »patke«. Tako je splitski okružni poglavar pročitao u »Srpskom listu« u rubrici »Naši doprinosi« da je u Kaštel Novome

kraj Splita održan Requiem povodom smrti Giuseppe Garibaldija pa je odmah počela istraga (592 IX/2/2 166, 1197). Zapovjedništvo zemaljskog oružništva, drugo odjelno zapovjedništvo u Splitu javilo je iz Kaštel Starog već 3. srpnja da takav Requiem nije održan, te da se u ovom slučaju »Srpski list« našao s vlašću koja mu je i nasjela.

Napisi o bokeljsko-hercegovačkom ustanku bili su čestim razlogom zabrana pa je tako »ukinut postdebit beogradskom listu »Srpska nezavisnost« zbog izvješća od 9. veljače 1882. iz Cetinja (592 IX/2/2 581).

U to doba pojavili su se prilozi novinama (Extra-Blatt), pa je Taaffe pisao 8. travnja 1882. (592 IX/2/2 670) Jovanoviću da neka državna odvetništva u tome vide izmjene programa koje su odnosni listovi prijavili vlasti. Vlast je priznala da ti prilozi nisu sastavni dijelovi lista, ali je tražila da se predaju državnom odvjetništvu 24 sata prije početka distribucije.

Novine i knjige tiskane u inozemstvu nisu se smjele bez posebnog dopuštenja prodavati u Austro-Ugarskoj, a ni u pojedinim njezinim pokrajinama. Tako je trgovački putnik J. Cracauer iz Breslaua (danas Wrocław u Poljskoj), koji je stigao u Zadar, molio 13. rujna 1881. (589 IX/2/3 1605) namjesništvo da mu dopusti prodavati u Zadru knjige u izdanju Bibliografskog instituta u Leipzigu. To su bili »Meyers Conversations-Lexikon« (31881), »Tierleben« (Život Životinja) E. Brehma i druga djela njemačkih i stranih književnosti.

Za mnoge knjige i časopise postojali su razlozi da se zabrani uvoz iz inozemstva ili distribucija u ponekoj pokrajini. Ovakav odnos prema knjizi stvarao je jednostranost i ograničenost informacije i time bio osnovom za razvitak regionalizma i provincijalne skučenosti obzora i učestalosti. U našim balkanskim prilikama to siromaštvo i skučenost obzora bilo je obično plodno tlo za razvitak provincijalne nacionalne isključivosti. Grad s najmanje »zabran« bio je Beč, a bečko državno novinstvo bilo je i mjerodavno za pokrajinsko pa nije čudo da se u Beču više nego drugdje razvio suvereni kozmopolitizam karakterističan za nacionalne prijestolnice velikih nacija XIX st.

No odnos vlasti i novinstva se izmijenio. U predožujsko doba važno je načelo cenzure da tiskopis mora širiti sve što je dobro i plemenito, a pisac je bio u službenom i vazalnom odnosu prema vlasti.⁸ Poslije 1848. srećemo »odgovornog« urednika, dakle emancipiranog pisca koji je slobodan i konstruktivno surađuje s vlašću prema ovom načelu.⁹ To je doba razvitka realizma u kojem pisac zauzima ulogu u razvitku društva i u politici. Sedamdesetih i osam-

⁸ Ivan Pederin, *Dalmatinski pisci, urednici i čitatelji u očima austrijske cenzure*, Dubrovnik, 31 (1987) br. 3—4/1988. Vidi osobito Piano generale di censura per le provincie Lombarde, Milano, 1841, Hist. arhiv u Zadru, Pres. Kut. 336, XI/2/1. i *Vorschrift für die Leitung des Censurwesens und für das Benehmen der Censoren*, in Folge der a.h. Entschliessung vom 14. September 1810 erlassen, ista signatura br. 2726.

⁹ I. Pederin, *Austrijski propisi o tisku...*

desetih godina urednik je u sukobu s vlašću pa nije čudo da se u to doba razvija naturalizam i drugi oblici prosvjedne književnosti u kojima pisac stoji lijevo da bi optuživao vlast i društvo. Novinar ide kao i romancijer u potragu za istinom. Prema Claude Bernardu eksperimentator je »sudac istražitelj prirode«, a prema Émile Zoli romancijer je »sudac istražitelj« ljudi i njihovih strasti. Literatura naturalizma je prema Zoli skinula ne samo teološki i filozofski jaram, već i znanstveni autoritet.¹⁰ Možemo reći da je osim znanosti, na književnost moglo utjecati i novinarstvo sa svojim polemičkim istražiteljskim odnosom prema vlasti tipičnim za doba. To je novinarstvo koje optužuje vlast zbog korupcije, istražuje njezine zloupotrebe, opoziciono novinstvo koje vlasti više ne priznaje ugled i autoritet.

Državne subvencije davale su se kao i ranije tako da bi Dvor dopustio nekom piscu da posveti svoje djelo caru ili nekom princu. No to je znalo biti i neugodno ograničenje. Kad je profesor na dubrovačkoj nautici Josip Gelčić zatražio dopuštanje da posveti svoju knjigu o kotorskoj luci talijanskom kralju talijansko ministarstvo vanjskih poslova raspitalo se kod austrijskog ministarstva vanjskih poslova o autoru, a upitalo je i da li je to djelo identično s njegovim djelom »Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro« (Povijest Boke). Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beču raspitalo se o tome kod namjesnika Gavriila Rodića 3. lipnja 1881. (589 IX/2/3 923 i 1066) i ustanovilo da djelo jest identično s već objavljenom knjigom i da autor već ima zaštitu prijestolonasljednika Rudolfa. No kako je autor na svoju ruku pitao dopuštenje od talijanskog kralja on je disciplinski kažnjen.

Država se uvijek bojala knjiga koje će čitati velik broj ljudi, pa je cenzura odgojila čitateljstvo kao elitu pouzdanih ljudi kojima se smije dopustiti da čitaju.¹¹ Na taj način knjiga je prestala biti robom i postala je upućena na državnu subvenciju koja nije bila dovoljna jer je državi uvijek manjkalo novca za takve svrhe. Urednik je stavljen u položaj da te subvencije prosjači kao urednik časopisa »Pravo« Ante Simončić za kojeg se 5. prosinca 1880. zauzimao predsjednik apelacionog suda u Zadru (589 IX/2/2 2403) jer su prihodi tog časopisa bili 38675 fl, a rashodi 1026 fl. List austrougarskih štedionica — »Osterreichisch-ungarische Sparkassenzeitung« nitko nije čitao pa ga je Rodić uzalud preporučao na zahtjev Ministarstva unutrašnjih poslova 27. ožujka 1881. (589 IX/2/2 452). Rodić ga je preporučao da bi manjak koji pokriva država bio manji. Na taj način stvorio se svojevrsni circulus vitiosus. S jedne strane država prijeti zabranama i globama ako urednik objavi nešto što će čitateljstvo »uznemiriti«, ali time povećati tiraž. S druge strane država gunda što mora pokrivati manjak, ali ne dopušta da ga druga država pokrije. Državne granice postale su za kulturu pravi kineski zid.

¹⁰ Emile Zola, *Le Roman expérimentel*, Chronologie et préface par Aimé Guedj, Paris, 1971, str. 62, 65, 74 i 90.

¹¹ I. Pederin, *Utjecaj austrijske cenzure...*

ODNOS PREMA AUTONOMAŠKOM I TALIJANSKOM NOVINSTVU

Autonomaško novinstvo držalo se poslije 1866. uz iznimku doba oko prvog bokeljskog ustanka defenzivno i protuaustrijski polazeći od konstitucionalističkih pozicija. Ono se nadalje držalo protuhrvatski i uopće protuslavenski, pa zadarski »Il Dalmata« zamjera vladi 16 (1881) br. 76 nezakonitosti prema konstitucionalistima u korist »camorra croata«, zamjera pohrvaćenje škola, oduzimanje autonomije komunama, napada franjevca Grupkovića da se drži agresivno i srpski, jer on se smatrao Srbinom, vlasti zamjera da je naklonjena Hrvatima koji su po svojim nacionalnim karakteristikama neliberalni pa je ministar unutrašnjih poslova preporučio Rodiću 20. listopada 1881. (589 IX/2/2 1927) da taj broj zabrani. No opoziciono novinstvo koje je sedamdesetih godina bilo goloruka žrtva zabrana, sad ima svoja sredstva protiv vlade. Splitski »L'Avvenire« je u br. 66 1881. objavio članak pod naslovom »Falsificazioni elettorali« i »La strage degl'innocenzi«, i tu je naveo da je okružni poglavar primio jednu deputaciju »della banda croatofila« i da je poslao žandare protiv dječaka što su nosili gradom kip sv. Ante u procesiji. »L'Avvenire« je dakle doveo u pitanje temeljne vrijednosti društva — vjeru i zakonitost i splitski okružni poglavar Kutschigg morao se 15. lipnja 1881. (589 IX/2/2 934) opravdati namjesništvu da je s delegacijom, koju je primio, razgovarao o nepravilnostima prilikom upisa u zemljišnik, te da nije poslao žandare da rastjeraju procesiju, već da pitaju dječake tko im je napravio kip. Opozicija dakle pribjegava preuveličavanjima, insinujacijama pa i klevetama i time tjera vlast u defanzivu. K tome autonomaško novinstvo zamjera Austriji da želi istisnuti Talijane iz Dalmacije. U letku od rujna 1881. (589 IX/2/2 1794) stil je patetičan dok se obraća talijanskom nacionalizmu, ideološki oslonjen na Risorgimento i zagrižljiv kad se obraća Austriji: »Ai gloriosi cittadini di Zlarin i fratelli di Zara, forza e prosperità (...) Gloriosa popolazione di Zlarin! tu desti prova magnanima dei tuoi più nobili sentimenti e rendi novello onore a questa terra, a questa nostra patria, tu illustri sempre più il nome Dalmata che findegli antichi Romani si ebbe l'epiteto di forte e valoroso, tu dimandasti ancora all'avidenza quale sia la nostra civiltà, qual sieno le nostre aspirazioni a dispetto dell'oppressione ingiusta e tenebrosa di bastardi prepotenti, solo perchè favoriti da chi non sa che mano mettere a nostri diritti, da chi non aspira ad altro che a vedere soffocato ed avvilito nel fango del meschinismo l'elemento italiano dell'Austria per che figlio dell'antagonista più forte, più intelligente, più glorioso«.

Autonomaško novinstvo bilo je novinstvo brojčano male, ali obrazovane skupine što može pokazati tiraž dalmatinskih političkih listova u 1881. godini (589 IX/2/2 458). »Avvisatore Dalmato«, Zadar 970, »Narodni list«, Zadar 950, »Il Dalmata« 250, »Katolička Dalmacija«, Zadar 500, »Srpski list«, Zadar 900, »L'Avvenire«, Split 558. U Dalmaciji se dakle prodavalo 1778 primjeraka listova na

talijanskom jeziku i 2350 na hrvatskom ili srpskom jeziku, iako je Talijana onda bilo tek oko 30.000 u Dalmaciji.

Autonomaško novinstvo nije se zaustavljalo na napadima na Hrvate i Srbe, već i na Ruse, ali s liberalističkih polazišta. Tako je »L'Avvenire« 6 (1880) br. 2. u uredničkom »Dijariju« u povodu napetih odnosa između Srbije i Austro-Ugarske zbog pitanja željeznica pisao da je Berlinski kongres išao za tim da istjera Rusiju s Balkana i podloži Srbiju Austro-Ugarskoj. Sredstvo za to su željeznice. Urednik smatra da bi za Srbiju bio bolji savez sa Rusijom, koja je daleko, nego s Austro-Ugarskom, koja je blizu, a k tome i ekspanzivna i agresivna i završava pozivom na bavarskog povjesničara, profesora i putopisca Franza von Löhera napadom na ruski narod, koji je prema »L'Avvenireu« apatični azijski narod nesposoban da usvoji zapadnu uljudbu, narod stvoren za orijentalni despotizam, nihilizam i fanatizam. Löher je bio njemački nacionalist koji se bavio Nijemcima u inozemstvu i stajao je umjereno lijevo.¹² Ovaj broj zaplijenjen je 5. veljače 1880. (587 IX/2/2 45). Uskoro je »L'Avvenire« 6 (1880) br. 38. ustao u obranu talijanskog jezika u Dalmaciji koji birokratska vlast želi istisnuti u korist hrvatskog zbog austrijskog angažmana na Balkanu u kojem Austrija računa s pomoći Hrvata. Člankopisac smatra da to neće uspjeti i završava patetično: »Bisognerebbe soppeimere ventidue secoli di storia, abbattere i monumenti romani che formano il nostro orgoglio, atterare le gloriose mura venete che i nostri padri hanno così validamente difeso...« Osim rimske starine, na koju se talijanski nacionalizam oslanja od XVIII st. autonomaši se ovdje pozivaju još i na mletačku prošlost u Dalmaciji.

U članku »Spalato croata?« u istom broju člankopisac ističe da je rimska povijest u Splitu mnogo jača od hrvatske, te da horde Avara i Slavena nisu uspjele istjerati Rim iz Splita. Bio je to napad na Franu Bulića. Članak je završio tvrdnjom da je talijanski jezik u Splitu izravni potomak latinskog, što je bilo pretjerano i netočno, a kasnije povijesna, arheološka i lingvistička istraživanja to nisu potvrdila. Ovaj broj je zabranjen i vlast se ovim stavila na stranu narodnjaka (587 IX/2/2 720).

Autonomaši nisu imali jaču podršku u Italiji jer je Italija poslije 1873, kad su se talijanski kralj i njemački car sastali u Beču s Franjom Josipom I prigodom Svjetske izložbe, imala dosta dobre odnose s Austro-Ugarskom.¹³ No baš ti dobri odnosi stvorili su Austro-Ugarskoj teškoće 1882. kad je u Mlecima otkriveno poprsje Nikoli Tommaseu. S obzirom da je Tommaseo bio šibensčanin mletački gradonačelnik pozvao je na proslavu šibenskog gradonačelnika, koji se odazvao, ali je poslao kao svog zastupnika na proslavu općinskog prisjednika Giovanni Fontanu di Valsalina. Na proslavi je bio nazočan i V. Grubišić kao predstavnik šibenske kolonije u Trstu, a govori na proslavi otisnuti su u »Gazzetta di

¹² Franz von Löher (1818—1892) autor je djela *Des deutschen Volkes Bedeutung in der Weltgeschichte*, Cincinnati, 1847 i djela *Geschichte und Zustände der Deutschen in Amerika*, Cincinnati, 1848 i Göttingen, 2 1855.

¹³ E. Zöllner, *Op. cit.*, str. 420.

Venezia» br. 77 od 22. ožujka 1882. Taaffe je u pismima namjesniku Jovanoviću 31. ožujka i 17. travnja 1882. (592 IX/2/1 667, 709, 1157) našao da je vrlo neumjesno što su Dalmatinci sudjelovali u proslavi u kojoj se Tommaseo spominjao kao suborac Daniele Manina, jer Manin je ipak vodio ustanak protiv carske kuće. Književnost ne samo što je sudjelovala u politici, već je bila vrijednost s kojom se politiziralo. Sibenski podestà Ante Šupuk opravdavao se 2. Ožujka 1882. (592 IX/2/1 829) da se to moralo učiniti zbog velikog ugleda koji Tommaseo uživa u Sibeniku, pa je brzojav poslao i biskup Fosco. Fontana da je lojalan, a govorio je samo o književnim zaslugama Tommasea. Zatvaranje u ono što su ruski formalisti kasnije nazivali literaturnost, javlja se dakle donekle kao mehanizam obrane od predbacivanja vlasti da se književnost bavi politikom i da se izrabljuje u političke svrhe, što nije strano književnosti. Fontana, koji je bio zemljoposjednik i visoki činovnik u mirovini, odnosio se prema Tommaseu superiorno u polemičkom spisu »Risposta all'opuscolo di Niccolò Tommaseo „Il Monzamban o' e Sebenico« (Firenze, 1869), podsjetio je Tommasea na njegovo izbjegavanje da živi u Sibeniku gdje se morao cjenkati za tezgom očeva dućana. No Tommaseo je Fontani kao član revolucionarne vlade 1848. isposlovao putnicu za odlazak iz Mletaka.¹⁴

U to doba pojavljuje se pamflet »Otvoreno pismo mnogo poštovanom gospodinu čum M. Pavlinoviću, U Podgori (592 IX/2/2 1463, 2190) u kojem se Pavlinoviću podmeće da je protiv Austrije i potajni privrženik Rusije, Srbije i Crne Gore »od kojih si primio sjajni rubalja«. To dokazuje time što je Pavlinović kazao »otvorito arcibiskupu zadarskome da nema razlike među katoličke i grčke vire«.¹⁵

Makarski okružni poglavar Giovanni Luxardo izvijestio je namjesništvo 6. kolovoza 1882. da je Pavlinovićev odnos prema vlasti dobar, da ga napadaju »Srpski list«, »L'Avvenire« i »Il Dalmata«. K tome se u Makarskoj nalazi skupina umirovljenog poreskog inspektora Nonkovića, dr. Pavlovića i dr. koji napadaju općinu i Pavlinovića. Autor pamfleta da je Grgo Ivanišević, čovjek na zlu glasu, koji je osuđivan zbog kleveta, prevara i izgređa. Dana 29. rujna 1882. Luxardo se opet brani pred namjesništvom od Ivaniševićevih objeda u »Il Dalmata« i izvješćuje da prigodom proslave careva rođendana u čitaonici nije bilo panislavista, da su u čitaonici bile slike cara, carice, Strossmayera, a k tome slika F. Slaghetti Driolija »Slavia«. Pavlinovića napadaju osim navedenih još i makarski svećenik Vusio i poreznik Kordić. U napadima i insinuacijama, koji su sada niski, počinju se napuštati ideološka načela pa se udružuju i ideološki protivnici.

Kao što je opozicija iskovala oružje protiv vlasti, tako je i vlast iskovala oružje protiv opozicije. Taaffe je 1. veljače, 2. rujna

¹⁴ Ivan Katušić, Vječno progonstvo Nikole Tommasea, Zagreb, 1975, str. 42—43.

¹⁵ O Pavlinovićevom odnosu prema liberalizmu, katolicizmu i papi Piju IX, te o njegovom odnosu prema pravoslavlju Ivan Pederin, Mihovil Pavlinović kao književnik i narodnjački ideolog, Marulić, 21 (1988) br. 1.

i 23. listopada 1882. (592 IX/2/2 1773, 1922, 1785, 1963) pitao Jovanovića zašto nisu zabranjeni »Il Dalmata« br. 73, »L'Avvenire« br. 96 i 125 jer su se u tim brojevima pojavili članci »Le elezioni di Curzola«, odnosno »Una pagina costituzionale austriaca« i »Fasti Croati« u kojima se naziru elementi kaznenog djela. Jovanović je odgovorio da ti članci sadrže uobičajene zamjerke autonomasa na koje se više nitko ne osvrće, no zabranama bi im se napravila reklama.

Autonomaši su bili stranka koja je tada gubila¹⁶ i zbog toga su bili osobito agresivni i spremni na nasilje. Dana 7. siječnja 1882. (592 IX/2/1 104) izbili su neredi u hodnicima Sabora u Zadru pa su morali doći žandari. Dana 17. prosinca 1881. (592 IX/2/1 592) autonomaška rulja oboružana štapovima napala je narodnjačke poslanike što su izlazili iz Sabora kamenjem i povicima »Morte ai Croati!« pa su žandari uhitili neke od njih prema pismu Taaffea Jovanoviću od 23. prosinca 1882. (592 IX/2/2 2511). Djeca autonomasa kao sin carinika Bonavije iz Splita, studirao je tehniku u Napulju, sin suca Alacevicha iz Splita studirao je filozofiju u Rimu, sudjelovao je u demonstracijama u Splitu, 12. kolovoza 1882, bio je članom Società dei Bersaglieri gdje je recitirao svoje pjesme. Urednik »L'Avvenire« Enrico Matcovich uređivao je svojedobno neki iredentistički list u Milanu, a borio se protiv Austrije kao Garibaldinac. Navodno je spremao atentat na okružnog poglavara u Splitu, svojim listom »L'Avvenire« pozivao je na pobunu. Sudac Pezzoli, namjesnički savjetnik Kaporčić, zemljoposjednik Mihovil Vitturi pravili su izlete na brodu, vijali talijansku zastavu i klicali Italiji. Predsjednik Società Operaia¹⁷ u Splitu, Giovanni Savo skupljao je priloge za poplavljene u južnom Tirolu smatrajući tu pokrajinu dijelom Italije. Priloge su davali čak činovnici. Svi oni čitali su talijansku literaturu, njemački nisu znali čak ni ako su radili na sudu pa je pitanje kako su čitali austrijske zakone. Oni su primali i novine iz Italije, a u zadnje doba počeli su se povezivati i sa srpskim emigrantima.

Autonomaši su u dalmatinski politički život uveli nasilje¹⁸ kao praksu koja je stekla osobitu važnost u doba talijanske okupacije 1919, a osobito 1941—1943.

Odnos autonomaskog tiska neutralan je prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku jer talijanski iredentizam nije imao strateškog polazišta na Balkanu. Talijanski liberali boje se da bi Rusija mogla steći izlaz na Jadran i u Austro-Ugarskoj vide bedem protiv Rusije. S druge strane Grof Andrassy Gyula objasnio je talijanskoj diplomaciji da Italija može biti saveznica Austro-Ugarske, no onda se mora odreći Istre i Dalmacije. Ako će Italija pak biti protiv Austro-Ugarske ona će prvom prilikom tražiti reviziju gra-

¹⁶ Ivo Perić, Dalmatinski sabor, Radovi centra IJAZU u Zadru, sv. 25 (1978) str. 55.

¹⁷ To je bilo radničko društvo s kasom uzajamne pomoći, Duško Kečkemet, »Associazione Dalmatica« i pad Ante Bajamontija, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu, Znanstveni skup 1982, Split, 1984, str. 77.

¹⁸ I. Perić, Op. cit., str. 89.

nica. Tako je iredentistička nada da će Austro-Ugarska prepustiti Dalmaciju Italiji kao naknadu za njezinu suglasnost kod okupacije Bosne i Hercegovine ostala iluzija.¹⁹ No neki krugovi u Italiji držali su se posve drugačije prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku, što će se vidjeti niže.

ODNOSI IZMEĐU VLASTI I ZADARSKOG »SRPSKOG LISTA«

Zadarski »Srpski list« počeo je izlaziti 1879. kao glasilo Srpske stranke u Dalmaciji²⁰ i imao je nakladu, što je bila jedva nešto manje od naklade »Narodnog lista«. No ovaj list smatrao se zastupnikom interesa ne samo Srba u Dalmaciji i Boki, već i u Bosni i Hercegovini pa je u broju 24 drugog godišta napao pukovnika Babića što je u trebinjske škole poslao njemačke i hrvatske učitelje ističući sveto pravo roditelja da djecu obrazuju u skladu sa svojim uvjerenjima što je bilo jedno od temeljnih načela građanskog društva. Bio je to napad na »njemčarenje« poput napada u zagrebačkom »Vijencu« koji je od 1873. vodio August Šenoa, a člankopisac je smatrao da to njemčarenje »podgriza korjen stabla našeg srpskog«. »Srpski list« nije međutim polazio od načela sloge Hrvata i Srba, koje je prožimalo ilirizam i kasnije Narodnu stranku, a u br. 29 u rubrici »Dnevna pitanja« »Srpski list« je zamjerio Narodnoj stranci što se u početku vodila »narodniem načelom«, a poslije je prihvatila »istorično pravo« što je po mišljenju člankopisca »stramputica«. Ranije se Narodna stranka više orijentirala prema talijanskom liberalizmu, sada se Mihovil Pavlinović orijentira klerikalno. Prema mom naprijed citiranom radu o Pavlinoviću on je u talijanskom liberalizmu osjećao opasnost od potaljančenja koje je, to se vidi iz pregleda autonomaskog tiska, bila opravdana. Povezanost sa Pijom IX i italijanskim katoličkim filozofima pomogla mu je da ideološki artikulira pojam slobodne nacije, razmak slobodnog čovjeka prema državnoj vlasti, a osobito njegov povoljan odnos prema pravoslavlju i Rusiji što se vidi iz njegova prijateljstva sa Jovanom Sundečićem. Ti filozofi bili su u mnogome liberalno nadahnuti. Glavna opreka između »Srpskog lista« i narodnjaka bila je, rekli bismo, opreka između povijesnog juridizma, s kojim su se narodnjaci baš osamdesetih godina jače suprotstavljali Mađarskoj na sjeveru i Italiji na jugu i zapadu i Karadžićevog folklorizma i filologizma. Liberalizam i XIX st. bili su uopće orijentirani historicistički, a srednjeevropski etatizam tražio je oslonca u povijesnom juridizmu pa su narod i država poistovjećivani, a povijest se proučavala kao povijest državnih institucija i državne vlasti. Bila je to povijest koju su pisali činovnici za

¹⁹ Dragovan Sepić, Talijanski iredentizam i istočna kriza 1875—1876, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1876, godine (Tom I), Sarajevo, 1977, ANUBiH, Pos. izd. knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, str. 203—210.

²⁰ Ona je nastala 1879. izdvajanjem iz Narodne stranke i bila je bliska ranijoj Narodno-srednjačkoj stranci. I. Perić, Op. cit., str. 55.

činovnike, a oni su, jedni i drugi bili pravnici. Pitanje autonomizma malih naroda bilo je također oslonjeno na povijesna autonomna i suverena prava. Ta prava bila su obrazloženje Kossutha Lajosu u odnosu na Austriju, ilircima i kasnije Vjekoslavu Klaiću i drugima u odnosu na Mađarsku. Talijanska manjina dokazivala je da je Dalmacija talijanska rimskom i kasnije mletačkom vlašću, pa nije čudo da je Pavlinović tražio i nalazio hrvatska prava i hrvatske institucije u Dalmaciji. To je bilo dobro oružje protiv autonomaša, ali je malo kazivalo dalmatinskim Srbima, kako naprijed vidjesmo.

Bilo je i drugih razloga razdora pa »Srpski list« u br. 33. u članku »Bosna i Hercegovina« prosvjeduje što u Bosni činovnička mjesta dobijaju Hrvati, a ne Srbi. »Srpski list«, 2 (1881) br. 24 i 33 piše u smislu poslovice »drumovi će poželjet Turaka...« pa nalazi da je u turskoj Bosni vladala zaostalost, sad se širi prosvjeta, ali samo za katolike, koji su u Bosni u manjini, i za doseljenike (589 IX/2/2 1414, 1947). Pitanja tko će dobiti mjesta u Bosni je, čini se, još najviše razdvajalo jedne i druge u Dalmaciji, a s obzirom da su u Bosni činovnička mjesta, obično ona niža, dobijali Hrvati, to je povuklo za sobom i ostala pitanja razdvajanja. No takvo pisanje oneraspoločilo je Taaffe protiv »Srpskog lista« pa je on pisao namjesniku Rodiću 7. studenoga 1881. (589 IX/2/2 1947) da suzbija takve pojave. No zadarski »Narodni list« je prihvatio polemiku u br. 6. od 1882. Tu je izišao članak o proslavi Bogojavljenja u Kistanju s preuveličavanjima i iskrivljavanjem činjenica: što je, kako naprijed vidjesmo, bilo svojstvo liberalnog novinstva. Okružni poglavar u Benkovcu je upitan odgovorio 28. siječnja 1882. namjesništvu (592 IX/2/1 213) neraspložen što se mora baviti klevetama i sitnim glasinama što kolaju među Hrvatima i Srbima. On je odgovorio da se na toj proslavi vijala crkvena zastava s grbom, ali ne sa svetim Savom, kako je to pisao »Narodni list«. Paroh Jović je pozvao vjernike da se klanjaju crkvenoj zastavi, a ne srpskoj državnoj zastavi, kako to piše »Narodni list«. Proslava je protekla u miru bez nereda i aplauza.

No i »Srpski list« je pisao objede i insinuacije pa je obijedio pravoslavnog mitropolitu u Mostaru Ignjatija zbog povoljnog odnosa prema Austriji. Tom članku nasjeo je i carigradski patrijarh, pa je Taaffe opet pisao 16. kolovoza 1882. Jovanoviću (592 IX/2/2 1514) da protiv pisca tog članka poduzme redarstvene mjere.

»Srpski list« 3 (1882) br. 44 (592 IX/2/2 2251) zabranjen je jer je donio neke vijesti o događajima u Boki, vojnim operacijama i zatvaranjima, a u »Dopisu iz Obrovca« čitamo o premetačini u samostanu Krupa zbog sumnje da monasi kriju prah i olovo. Zandar je na vratima dočekao arhimandrit Izaija i udario se u prsa zbog ovih surovih postupaka.

Prvi ustanak u Boki nije otežao bitno položaj Srba u Dalmaciji.²¹ Odnos austrijske vlasti prema Srbima bio je do tada

²¹ Kosta Milutinović, Bokeljski ustanak i Vagnerova afera, Istorijski zapisi, 1958, br. 1—2. Predrag Kovačević, Gavrilo Rodić u svjetlu Bokeljskog ustanka 1869/70, Ustanak u Boki Kotorskoj 1867, Kotor—Budva, 1970.

dosta dobar, jer ona u Srbima nije nužno vidjela pravoslavne, koji su po nekom načelu smatrani ruskim agentima. Taj dobar položaj dalmatinski Srbi zahvaljivali su Vuku St. Karadžiću i njegovom ugledu u njemačkim zemljama, поближе njemačkom putopiscu J. G. Kohlu koji je njegove ideje prihvatio i prenio ih austrijskom činovništvu u Dalmaciji.²² U doba drugog ustanka u Boki Srbi su u Dalmaciji žrtve sumnjičenja i surovih postupaka vlasti. Udaljavanje od narodnjaka još otežava njihov teški položaj.

Uskoro je Savo Bjelanović kao urednik »Srpskog lista« 3 (1882) br. 41 opet razdražio vlast člankom »Politični činovnici« koji je bio predložen za zabranu, ali ipak nije zabranjen (592 IX/2/2 2062). U tom članku Bjelanović je pisao da se narod u Dalmaciji dijeli na činovnike, penzionere i popove i svi rade posao od kojeg nema koristi. Politička poglavarstva djeluju kao upravljači javnoga mnijenja u Dalmaciji. Iako je činovnika i žandara vrlo mnogo, riba se lovi dinamitom i javno prodaje jer se redarstvo takvim stvarima ne bavi, već se bavi političkim špijuniranjem ljudi. Splitski okružni poglavar Konrad je »nepoznat našoj zemlji kao što je njemu naša zemlja nepoznata, sin moćnih roditelja i rodaka koji je Dalmaciju izabrao za podnožje svojoj karijeri, ... (...) Rubeli uzoran je činovnik, namještenik Jovanović ima ga pohvaliti, jer je on dobro proveo izbore. Što mari ako Rubeli pozna stanje naše zemlje koliko i ono Franc-Joseslanda?« »Srpski list« nije se dakle samo bavio interesima svog naroda u Dalmaciji i Bosni, već i pitanjima demokracije pa je napadao austrijsku vlast kao birokratsku i policijsku.

»Srpski list« i »Narodni list« bili su razdvojeni, ali ne potpuno što se vidi iz Bjelanovićevog članka u »Srpskom listu« 3 (1882) br. 12 pod naslovom »Novi školski referent i lakrdije 'Narodnog lista'«. Taj novi školski referent bio je mladi grof Vincenz Latour Baillet, a Bjelanović je o njemu ironično pisao kao o gospodičiću što se udostojao doći u Dalmaciju »da njemačkim kulturnim jezikom dovede Dalmaciju u broj izobraženijeh zemalja«. S obzirom da Latour Baillet nije znao hrvatskog ili srpskog Bjelanović je u tome vidio pokušaj ponjemčavanja, kakav je, tako Bjelanović, vidlo i »Narodni list«. No Bjelanović je nastavio: »... nama Srbima ima se zahvaliti, koji smo narodni jezik sačuvali za se i za svoju izgubljenu braću oko 'Narodnog lista', koji smo sve narodnje svetinje sačuvali i predali u ruke istijeh ljudi, na žalost u nesretne ruke. I danas spas je u srpstvu!« Bjelanović se, ipak, baš kao i narodnjaci, što ćemo niže vidjeti, protivio mogućem ponjemčenju. No on se protivio sjedinjenju, jer bi to dovelo Dalmaciju u vazalni odnos prema Mađarskoj. Optužio je Miha Klaića i Mihovila Pavlinovića da ne rade u korist Hrvatske, već u korist njemačke kulture.

²² Ivan Pederin, *La Dalmazia nelle realizzazioni di viaggio austriache e tedesche*, Aevum, Milano, XLIX (1975) fasc. VI—VI, str. 485—505. Od pisaca naklonjenih pravoslavlju i Srbima ističemo osobito Heinricha Noé. Njegov rad prikazan je u ovom prilogu.

»Srpski list« je ovim ipak dao prilog borbi za demokraciju i njezine vrijednosti. Ideali, za koje se on borio, bili su isti ili vrlo slični idealima »Narodnog lista«, tek što je »Srpski list« stavljao srpstvo na čelo te borbe, a i pretjerao je u umanjivanju narodnjačke borbe što ćemo niže vidjeti. Ta pretjeravanja mogu se objasniti radikalizacijom stavova poslije poraza ustanka u Bosni i Hercegovini i pred poraz bokeljsko-hercegovačkog ustanka.

Ovaj članak oneraspoložio je vlast jer je ovaj mladi školski referent bio nećak ministra, no okružni poglavar 28. travnja 1882. (592 IX/2/2 923, 736) članak ipak nije zabranio, a s njim se složio i viši državni odvjetnik 26. travnja, iako je Jovanović bio 10. travnja mišljenja da je zabranu valjalo izreći.

ZABRANE SRBIJANSKOG I VOJVODANSKOG NOVINSTVA I SPIJUNAŽA U SRBIJI

Za razliku od »Srpskog lista«, koji se bavio pitanjima Dalmacije, Bosne, pa i Boke, koliko mu je to bilo moguće, novinstvo srbijanske liberalne opozicije bavi se pitanjima srpstva u najširem i najradikalnijem smislu pa su i mjere austrijske državne vlasti protiv njih najoštrije. Tako je Jovanović ukinuo postdebit beogradskom listu »Narodno oslobođenje« na preporuku Taaffea od 27. siječnja 1882. (592 IX/2/1 239, 252), a i kotorski okružni poglavar Budisavljević zaplijenio je u Kotoru 29. siječnja primjerke tog lista namijenjene Dalmaciji. Taaffe je 2. ožujka 1882. javio Jovanoviću (592 IX/2/1 460) da je zajedničko austrougarsko ministarstvo ukinulo novosadskom »Srpskom kolu« postdebit za Bosnu i Hercegovinu zbog članka »Ispod Durmitora« u kojem se napada austrijski zakon o vojnoj obavezi (Wehrgesetz) i pozivaju sve vjere u Bosni i Hercegovini da mu se opru. Uskoro je ukinut postdebit i beogradskoj »Narodnoj obrani« jer je u prvom broju 1882. objavila proklamaciju Krivošijana pod naslovom »Središnji odbor bokaških Brđana odupirajući se nasilju, braneci pravdu« (592 IX/2/1 492). Beogradski časopis »Srpska kraljevina« objavio je u br. 10 1882. dopis iz Hercegnovog od 14. ožujka pod naslovom »Boka Kotorska (Originalni izvještaj)« potpisan sa G. R., vjerovatno Gligor Ružić. To je bio pseudonijum kotorskog studenta Danila Živaljevića koji je prišao ustanicima, kako je 17. rujna 1882. Budisavljević javio namjesništvu (592 IX/2/2 1717). Tu je pisac izvijestio o Krivošijanima što biju vojsku koja gradi skupe utvrde. Stevan Jovanović zabranio je nositi na kapama oznake stranih država. To je bilo upereno protiv Bokelja i Crnogoraca što su na kapi nosili polumjesec i dva slova — NI, što znači Nikola I. Neki su nosili još i srpski grb. Austrija je tražila da se nose kape sa slovima Fr. J. I. što znači Franjo Josip I. Episkop Gerasim Petranović prijetio je svećenicima suspenzijom, ako budu nosili takve kape, a vlast stipendistima da će im ukinuti stipendiju. Borba se u Boki vodila ne samo puškama, već i perom. Srpska propaganda podupirala je u početku ustanak pa je Taaffe kao ministar unutraš-

njih poslova poslao 15. lipnja Jovanoviću letak »Golos« s takvom propagandom (592 IX/2/2 1055) i izvješće nekog anonimnog agenta iz St. Petersburga 7. svibnja/25. travnja 1882. o širenju te propagande u Boki iz krugova bliskih srpskoj vladi. Prema tom izvješću postoji tajna organizacija s filijalama u Dubrovniku i Novom Sadu koja svojim članovima dijeli diplome na memorandumu Milana Obrenovića? Članova te organizacije ima u Boki. No to društvo odreklo se borbe za veliku Srbiju i orijentiralo prema Austriji na čelu s Milanom Piroćancem. Osim toga, ovo društvo traži od Nikole I da se odrekne prijestolja u korist Milana Obrenovića zbog čega se Nikola odvratio od Krivošijana. Odnos vlade prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku bio je razlog Milanova sukoba s radikalnom i liberalnom opozicijom.²³ Ovo izvješće nam kaže da je jedan od razloga neuspjeha ustanka bio sukob Milana Obrenovića i Nikole I Petrovića Njegoša koji je već tada počeo.

Istraga austrijskog redarstva nije dala osobitih rezultata pa je okružno poglavarstvo 1. srpnja 1882. javilo namjesništvu da ureda srpske propagande u Dubrovniku nema (592 IX/2/2 1518), da je u Dubrovniku pravoslavnih vrlo malo, a da se simpatizeri Srbije, kakvi su farmaceut Mate Sarić, Riko Drobac, nastavnik Modrić i Grupković, ipak ne mogu nazvati uredom. No pravoslavni u Dubrovniku htjeli bi da se Milan Obrenović povuče i da se srpstvo ujedini pod Nikolom I Petrovićem Njegošom.²⁴ Nikolin ugled je rastao a Milanov opadao.

Srbijanska opozicija nije se dala bez daljnjega ušutkati pa je u beogradskoj »Srpskoj kraljevini« izišao 7. siječnja 1882. u br. 2 i 4 članak potpisan sa N. C. pod naslovom »Sad smo načisto...« (592 IX/2/2 875). Pisac zamjera Austriji gramzivost za tuđim zemljama i »pioniersku zadaću« u korist Njemačke. Srbija će po piščevu mišljenju postati »austrijska satrapija« ako se Austrija učvrsti u njezinoj okolini i bit će odvojena od svoje braće. On je napao i ministra Piroćanca koji pokušava uvjeriti u dobronamjernost Austrije što guši srpsko ime u Hercegovini i Boki, a austrijsko novinstvo traži okupaciju Srbije i Crne Gore.

Kotorski okružni poglavar poslao je ove članke namjesništvu u Zadar i dodao da je urednik »Narodne obrane Manojlo Dorđević Prizrenac pokrenuo »Srpsku kraljevinu« pošto mu je ukinut postdebit za »Narodnu obranu«, te da bi i »Srpskoj kraljevini« valjalo ukinuti postdebit. Ministar unutrašnjih poslova Taaffe poslušao je Budisavljevićev savjet i naložio 23. svibnja 1882. S. Jovanoviću da ukine postdebit, tom listu, a to je preporučio i pred-

²³ Djelo iz bilj. 2, str. 65.

²⁴ Odnosi Srbije i Crne Gore bili su hladni do 1893. kad su se čuli prvi prijedlozi da knjaz Nikola posjeti kralja Aleksandra Obrenovića u Beogradu. On ga je posjetio tek krajem lipnja 1896. na povratku iz Moskve, djelo iz bilj. 2, Novica Rakočević, Lična vlast knjaza i ustavne borbe, str. 214—216. Suprotnosti Srbije i Crne Gore negativno su se odražavale i na ustanak 1875. pa je Ilija Garašanin nastojao potisnuti utjecaj Crne Gore iz Bosne i Hercegovine i pomagao u tom smislu Luku Vukalovića bojeći se ipak da ovaj ne bi poveo samostalnu politiku, Radoman Jovanović, Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875—1876, djelo iz bilj. 19.

sjedniku mađarske vlade. No ovo nam kaže da je Austrija bila u stanju ugušiti neki list i u Srbiji.²⁵ Uskoro je ukinut postdebit i listu »Srpska nezavisnost« zbog izvješća od 9. veljače 1882. iz Cetinja o ustanku (592 IX/2/2 581), pa »Narodnoj odbrani« zbog članka u br. 2 1882. pod naslovom »Pomozimo braći ranjenim Bokeljima i Hercegovcima i njihovoj nejači«. U članku pod naslovom »Boka Kotorska« potpisanom s pseudonijumom G. R. R. (Gligor Ružić?) u »Narodnoj odbrani« I (1882) br. 2. stoji da je Austrija poslala u Boku 20 000 vojnika, iako u Boki ima samo 38 000 žitelja, a od toga 10 000 katolika koji nisu uz ustanak. Članak završava: »Bajoneta u Austriji ima, al sve njene bajonete, neće joj pomoći protiv naše svesne braće. Austrija je bajonetima svojim doterala mak na konac; ona je na svojim bajonetama nabijala Srbe, ali srpsku svest niti je, niti će i ta je svest živa! ... Živa je i ideja slobode i ujedinjenja, a ta će ideja prkoseći bajonetima, morati zavladati ...«

No Austrija je preko Milana Obrenovića i Milana Piroćanca ušutkala novinstvo srpske opozicije već na proljeće 1882.

ODNOS PREMA CRNOGORSKOM NOVINSTVU I SPIJUNAŽA PREMA CRNOJ GORI

God. 1878. došao je na Cetinje vojvodanski publicist, socijalist Jovan Pavlović (1843—1892), zagovornik sloge Hrvata i Srba i protivnik Milana Obrenovića zbog njegove proaustrijske politike.²⁶ On je 1881. pokrenuo list »Barjaktar« kao »nezavisni list crnogorski«.²⁷ U tom pozivu on je istakao da ratom nije riješen narodni zadatak naroda srpskoga »da postoji kao slobodan i nezavisan narod«. Pozivom na pretplatu Pavlović se obratio svem srpstvu u Boki, Dalmaciji, Hercegovini, Bosni, Staroj Srbiji i Albaniji pa je kotorski okružni poglavar Budisavljević 20. prosinca 1881. (589 IX/2/2 2264) poslao ovaj poziv namjesništvu u Zadar dodavši da se prema pisanju »Narodnog lista« među ustanicima nalaze i Crnogorci, i da je Pavlovićev program ratoboran velikosrpski program koji je jasno uperen protiv Austrije (»mit einem sehr kriegerischen, deutlich gegen Österreich gerichteten grosserbschen Program«). Namjesništvo je to 31. prosinca 1881. prosljedilo ministarstvima vanjskih i unutrašnjih poslova u Beč, pa je od tog izvješća po svoj vjerovatnosti potekao veći broj kasnijih sumnjičenja Crne Gore da stoji iza ustanka.²⁸ Ministar unutrašnjih poslova Taaffe naložio je 11. siječnja 1882. (589 IX/2/3 102) strogi nadzor nad »Barjak-

²⁵ Znamo da je u to doba dopunjen i poštren zakon o tisku u Srbiji, djelo iz bilj. 2, str. 66.

²⁶ Savo Vukmanović, Jovan Pavlović i Nikola Petrović Njegoš, Istorijski zapisi 38 (58) (1985) br. 3—4. Kosta Milutinović, Jovan Pavlović kao urednik »Pančevca« Rad vojvodanskih muzeja, 3 (1954) str. 119—137.

²⁷ Poziv na pretplatu objavio je u »Glasu Crnogorca«, Cetinje, 10 (1881) br. 49.

²⁸ Na pr. u vladinim listovima u Sloveniji kao Laibacher Zeitung, P. Luković, Op. cit. str. 102. i drugdje što će se vidjeti niže.

tarem» koji će obavljati Budisavljević i postavio pitanje uskraćenja postdebita.

Dana 28. siječnja 1882. Taaffe javlja tršćanskom namjesniku (592 IX/2/1 240) da se prema informacijama dobijenim od austrijskog generalnog konzula u Mlecima u krčmi »Al Castello« na Piazza Godolla u Trstu održavaju sastanci iredentista, među kojima ima i Dalmatinaca, koji razmatraju mogućnost da se bokeljsko-hercegovački ustanak iskoristi da bi se dobila Dalmacija. Prema izvješću zadarskog okružnog poglavara najmesnika od 30. ožujka među njima je bio i Bokelj Milo Sirović. U Dalmaciji je otpočela istraga. Izvješće zadarskog domobranstva (k. k. Landwehr-Commando) namjesništvu od 15. veljače 1882. kaže da se u blizini Muća u srednjoj Dalmaciji pojavila četa od 40 oboružanih ljudi. Okružni poglavar u Mostaru pisao je okružnom poglavaru u Zadru 25. lipnja 1882. (592 IX/2/1 1080) da je u Mostaru bio pritvoren Nicolo Tessolato iz Splita zbog pozivanja na pobunu. U Zadru je, kako naprijed pokazasmo, osvanuo i iredentistički plakat. Dana 18. kolovoza 1882. Taaffe (592 IX/2/2 1872 i 2511) je upozorio Jovanovića da se agent srpskih nezadovoljnika Artur Dešković roti s iredentistima da bi osnovao »velikosrpsko carstvo« pod krunom knjaza Nikole. Njegovi su drugovi apotekar Brunetti u Metkoviću, Karaman u Splitu, Dubrovčanin Gradić, odvjetnik u Carigradu, Alfredo Gelpi u Mostaru, nastavnik Mato Zglav u Dubrovniku, Dobelli u Rimu, Bonavia, student tehnike u Napulju, student filozofije u Rimu Alacevich, student medicine u Napulju Paladino. Istraga splitskog okružnog poglavara pokazala je da ova organizacija ipak nije bila čvrsta. No ovo izvješće nam kaže da je bokeljsko-hercegovački ustanak bio povodom za sukob Milana Obrenovića i Nikole I, jer su neki krugovi, kako naprijed vidjesmo, tražili ujedinjenje srpstva pod Mlianovom krunom, a drugi pod Nikolinom.

Dana 14. studenoga 1882. javlja Budisavljević namjesništvu (592 IX/2/2 2135) da su se u br. 44 i 45 »Glasa Crnogorca« od 24/31. listopada odnosno 5/12. studenoga pojavili članci o odnosima Austrije i Crne Gore u kojima se Crna Gora brani od optužbi da podupire bokeljsko-hercegovački ustanak, hvali se austrijska vlada, ali se kritizira austrijsko novinstvo. Ističe se poklon — dva rasna konja koje je car poslao knjazu Nikoli na dar. Budisavljević nalazi da je ton ovih članaka umjeren i dodaje da su oni dobro primljeni u Boki »Glas Crnogorca« 11 (1882) br. 46 i 47 također je dokazivao da Crna Gora nije pomagala ustanak, te da želi dobrosusjedske odnose s Austro-Ugarskom. Budisavljević ih je slao namjesništvu u Zadar. Tijekom studenog su sinjski, dubrovački, metkovički i benkovački, kninski, korčulanski, šibenski i hvarski okružni poglavari (5. 9. 19. 20. 23. 27. studenog, 592 IX/2/2 2511) pisali namjesništvu o političkom raspoloženju naroda u njihovim okružjima. Prema njegovom pisanju narod je pod utjecajem narodnjaka i miran, velikosrpska ideja nije prihvaćena. Kotorska omladina nije protalijanska, već se nada sukobu Rusije i Austro-Ugarske i koristi iz tog sukoba. Talijanaša je malo i oni su po mišljenju okružnih poglavara vrlo slabog utjecaja. No prema pismu ministra

unutrašnjih poslova Taaffeja od 15. veljače 1882. (592 IX/2/2 342) bivši garibaldinski pukovnik Giuseppe Missori okupljao je u Milanu dobrovoljce za Krivošije.

Ovo nam kaže da su dublji uzroci ustanka bili po svoj vjero-
vatnosti socijalni, ustanak je buknuo zbog bijede i zaostalosti u
kojoj su Krivošijani živjeli. No ustanak se nastojao usmjeriti u
pravcu nacionalne borbe što je svakako bilo nerealno već zbog
vojne snage i diplomatske podrške koju je Austro-Ugarska uživala
u inozemstvu. K tome je izbio sukob između Milana Obrenovića
i knjaza Nikole zbog pitanja prvenstva, a pomoć iz Rusije (osim
milodara) i Italije nije stizala. Borba za ujedinjenje srpstva bilo
je prema Vasu Pelagiću greška »beogradskih vlasnika« koji su mi-
slili na svoje uske interese i time udaljili Hrvate.²⁹ Bio je to pokret
zatvorenih krugova i tajnih organizacija bez socijalnog programa.³⁰

ODNOS IZMEĐU VLASTI I HRVATSKOG NOVINSTVA U DALMACIJI

S obzirom da je bokeljsko-hercegovački ustanak bio ustanak
pravoslavnih i Muslimana, odnosi »Narodnog lista« i »Katoličke
Dalmacije« s vlašću bili su bolji. No »Narodni list« 19 (1880) br.
64. u članku »Iz Hercegovine« uspoređuje austrijske činovnike s
turskim, zamjera kotorskom upravitelju Volkeru što je bacio u
zatvor katoličkog župnika jer ga je ovaj pozvao da bude manje
osoran. Potom zamjera visoke poreze, a zamjera i što je vlast više
na strani aga nego li kmetova.³¹ »Narodni list« 19 (1880) br. 76 u
članku »Ljubuški, 28. rujna« zamjera vlasti blagost prema Musli-
manima kad su ovi napali Iliju Jurkovića koji je za državni račun
došao mjeriti desetinu. To sve pobudilo je negodovanje Ministra
unutrašnjih poslova koji je o tome pisao namjesniku Rodiću 20.
listopada 1882. (589 IX/2/2 1868, 1947, 7. stud. 1880). I dubrovački
»Slovinac« 3 (1880) br. 8, str. 157—158, 197 objavio je nepotpisani
članak »Pogled po svietu« u kojem je pisao o oskudici, nezadovolj-
stvu i surovim postupcima austrijskih poreznika. U članku se kri-
tizira što je vlast poslala u trebinjsku školu učitelja kaplara koji
zna samo njemački, napada se pukovnik Babić, poziva se Miho
Klaić da ustane protiv ponjemčenja Bosne i Hercegovine. »Kato-
lička Dalmacija« je 1882. u br. 94 i 95 objavila članke »Sveti Kle-
mento« i »Zar nećemo u gore« u kojima je isticala da ponedje

²⁹ Enver Redžić, Prilozi o nacionalnom pitanju, Sarajevo, 1963, str. 15—16.

³⁰ Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo, 1960, str. 53.

³¹ Bilo je to doba agrarnih nemira i hajdučije u Bosni, Todor Kruševac, Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918, Sarajevo, 1960, str. 241. I Benjamin Kallay je bio za očuvanje postojećih agrarnih odnosa prije okupacije. Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918), Godišnjak društva historičara Bosne i Hercegovine, 19 (1970—71), Sarajevo, str. 80.

u Dalmaciji vlada protukatolički, protuhrvatski i protuaustrijski duh, odnosno zamjerala je austrijskoj vlasti birokratizam pa su ti brojevi zabranjeni (592 IX/2/2 2297, 2322). Kad je njezinom uredniku Ivu Prodanu odbijena molba da otvori tiskaru, s obrazloženjem da svećenik ne može biti tiskar, te da u Zadru postoje već četiri tiskare,³² »Katolička Dalmacija« 13 (1882) br. 96. prosvjedovala je videći u tom postupku čin protiv »katoličkog hrvatskog naroda« koji je »prvi stup carevine« što se vidjelo 1848. i 1866.

Pisac potpisan sa M. objavio je u »Narodnom listu« 21 (1882) br. 96 članak pod naslovom »Ne u Berlin, ne u Beč«. Poslije bilješke urednika, koji se ogradio od nadzora pisca ističući slobodu piščevu u izražavanju stavova, pisac je ustao sa zahtjevom za potiskivanjem njemačkog, a osobito talijanskog jezika iz državnih ureda. Njemački bi po mišljenju pisca trebao imati funkciju općenja među pokrajinama i s Bečom. No pisac je završio: »... a ja očitujem ponosom, da mi je njemački jezik miliji od talijanskoga u životu privatnome, kao i javnome, kad moj materinjski nemože biti upotrebljen.« Ovakav stav razumljiv je ako se zna da je germanizacija u Dalmaciji bila mnogo manja opasnost, nego li romanizacija. Kad je te godine austrijski brod »Andreas Hofer« doživio havariju, »Narodni list«, 21 (1882) br. 96 objavio je nepotpisani članak pod naslovom »Nezgodna parobroda 'Andreas Hofer'« u kojem je istakao da je havariju skrivilo neiskustvo zapovjednika Nijemca i onda nastavio: »Bilo bi vrijeme da uvide pravo stanje stvari, pa da se primorskim Hrvatima, Dalmatincima na osobu, u ratnom pomorstvu Austrije dade ono mjesto, koje zaslužuju i koje bi toli pomoglo samoj stvari. (...) ...; na moru smo davali posla Rimljanom; iztaknuli smo se u Lepantskoj bitci i u glasovitim Korčulanskim bitkama; pri Mikulskom ratu (ime, koje se usljed mletačkog upliva pretvorilo u »punta Amica«) mi smo bili stavili na kocku sam obstanak mletačke vlasti;...« Pisac je nastavio ističući sposobnosti Hrvata u ratnoj i trgovačkoj mornarici da bi završio zahtjevom da Hrvatima budu dostupni viši činovi u austrijskoj ratnoj mornarici. Austrija je tada prodirala na Jadran preko Lloyda koji je bio austrijska tvrtka s državnom subveencijom. U to doba djelovao je i Heinrich Littrow kao pjesnik i popularizator pomorstva u Carevini.³³

Oba ova lista »Narodni list« i »Katolička Dalmacija« predbacuju vlasti birokratizam i pokušaje germanizacije, kao uostalom i »Srpski list«, ali s različitih stanovišta. Dok se kod »Srpskog lista« mogu pretpostaviti neke simpatije prema programu nekih krugova u Srbiji ili Crnoj Gori, ovi hrvatski listovi pišu kao da je

³² Pavao Galić, *Povijest zadarskih tiskara*, Zagreb, 1979, str. 66—68. Nakon toga Prodanova molba odbijena je još dva puta, no on je ipak dobio dopuštanje da otvori tiskaru 6. rujna 1883. i ta je tiskara radila do 1925. na školju kraj Preka 1925—1930, kad ju je on prodao redovnicima glagoljasićima.

³³ Ivan Pederin, *Austrijski Lloyd i turizam u Hrvatskoj*, *Adriatica maritima* Zavoda JAZU u Zadru, 2 (1978); isti, *Heinrich von Littrow kao pjesnik pomoraca i njemačke manjine u Hrvatskoj*, *Adrias*, Split, JAZU, sv. 1 (1987).

država hrvatska, ističu hrvatske zasluge za cara i traže za sebe sve što je u Austriji vezano s morem i pomorstvom. To je razlog zašto narodnjaci izgledaju u očima autonomaskog, a možda i srpskog novinstva kao proaustrijska stranka na koju se država oslanja i što nije bez osnova. Narodnjaci su bili lojalna opozicija, a država je Hrvatima davala možda u većoj mjeri nego li Talijanima i Srbima činovnička mjesta, sedamdesetih i osamdesetih godina smatrala ih je pouzdanijim. No valja ipak reći da su u ovo doba namjesnik, pa okružni poglavari u Kotoru i Zadru bili Srbi, a u činovničkom aparatu bilo je i mnogo Talijana, kako naprijed vidjesmo. Povjerenje Hrvata u Austro-Ugarsku državu shvatljivo je da je ta država bila država s vrlo sjajnom državnom tradicijom, da su Habsburgovci bili jedna od najslavnijih dinastija Evrope, a Austro-Ugarska bila je i velika sila koja je imala svoje stranke gotovo u svim zemljama Balkana.

U to doba »Katolička Dalmacija«, 13 (1882) br. 82 objavila je nepotpisane članke o procesu protiv Carla Scarpe, Aristide Giannija i Angela Donadinija, svi iz Chioggie jer su pozivali na bojkot tršćanske izložbe, pa o Wilhelmu Oberdanku, koji je pokušao kao talijanski iredentist i profrancuski republikanac atentat na cara. Jedno i drugo, osobito oslobadajuća presuda u Mlecima, »Katoličkoj Dalmaciji« je dokaz da je iredenta aktivna. No u pitanju iredente hrvatski su interesi bliski austrijskim, a Austrija se osjeća kao zaštitna od Italije.

Mnogo pažnje pobudio se članak u »Narodnom listu« 21 (1882) br. 79 pod naslovom »Rusija, Crnagora i Srbija«. Taj članak predložen je za zabranu, ali nije zabranjen (592 IX/2/2 1897, 1982), iako je negodovanja bilo mnogo pa je članak došao i do samog cara. Člankopisac je pisao o razlazu Crne Gore i Srbije zbog čega se prva približila Rusiji, a druga Austro-Ugarskoj. On se nadao da će Rusija pomoći Crnoj Gori i vjerovao da će Crna Gora riješiti balkansko pitanje. U Rusiji je vidio zaštitu malim slavenskim narodima u doba antagonizma Rusije i njemačke na Balkanu. Ugled Crne Gore u Dalmaciji bio je onda velik i veći nego li ugled Srbije što se vidi iz hrvatske putopisne literature tog doba, a osobito iz djela Jurja Carića.³¹

Državni nadovjetnik u Zadru pisao je 31. listopada 1882. namjesništvu da se njemu u tom članku nije svidjelo što člankopisac odobrava prorusko i protuaustrijsko držanje Crne Gore i osuđuje proaustrijsko držanje Rumunjske, Srbije i Bugarske. No ako se pogleda opće držanje »Narodnog lista« u korist Slavena na Balkanu vidi se da pisac u opisu puta knjaza Nikole u Rusiju opominje Austriju da bude blaga prema Crnoj Gori i da neutralizira Rusiju jer Hrvate u Dalmaciji zabrinjava velikosrpska agitacija u Dalmaciji koju podupire Rusija. »Narodni list« i Narodna stranka

³¹ Juraj Carić bio je ravnatelj pomorske škole u Kotoru, vidi njegove »Slike iz Pomorskog života«, 1 Preko Sredozemnog mora i 2 Preko Crnoga mora i preko Atlantika, Zagreb, 1884—1885. i druga djela. O slici Crne Gore u dalmatinskim putopisima toga doba Ivan Pederin, Putopis u hrvatskoj književnosti ilirizma i realizma, Književna istorija, 11 (1979) br. 44.

po mišljenju državnog odvjetnika nisu protuaustrijski, a ako oni traže uvođenje hrvatskog jezika kao uredovnog, sjedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, to nije protuaustrijski. Nadovjetnik ipak priznaje da u Narodnoj stranci mnogo toga nije jasno, a osobito u odnosu prema Austriji i istočnom pitanju. Narodnjaci traže da se Hrvatima prizna prednost pred Srbima u davanju činovničkih mjesta u Bosni, što opet, tako državni nadodvjetnik, ne prelazi granica zakonitog stranačkog djelovanja. Nije nezakonito ni što »Narodni list« kritizira vlast da je time prisili na ispunjenje svojih zahtjeva.

Vidimo dakle da »Narodni list« nije bio daleko od »Srpskog lista«, da je bio naklonjen Crnoj Gori i ustanku, no stanovište je bilo nešto drugačije, a »Narodni list« nije bio ni za radikalnost nekih krugova oko ustanka. Osim toga sukob Hrvata i Srba u to doba bio je manje sukob oko ideoloških pitanja, a više oko činovničkih mjesta u Bosni koja su se onda davala.

»Narodnom listu« ipak je bio ukinut postdebit za Bosnu i Hercegovinu, i ta zabrana nije ukinuta ni poslije molbe od 12. kolovoza 1882. jer je splitski okružni poglavar izvijestio namjesništvo 7. rujna 1882. da su napisi »Narodnog lista« o Bosni i Hercegovini za vlast negativni (592 IX/2/2 1531, 1632).

Zanimljiv je članak u »Narodnom listu« 21 (1882) br. 27 od 27. travnja pod naslovom »Novi namjesnički savjetnik«. Tu je »Narodni list« slično kao i »Srpski list«, pa čak i prije njega zamjerio što je za namjesničkog savjetnika i izvjestitelja upraviteljnog pri učioničkom pokrajinskom vijeću u Dalmaciji imenovan Nijemac — grof Vinzenz von Baillet Latour — »nepoznati mladić« od 33 godine koji se bavio svime samo ne školstvom, a zna malo talijanski i ništa hrvatski. U tome je »Narodni list« vidio zapostavljanje domaćih ljudi i »povriedu narodnog čuvstva« pa je ovaj broj zabranjen o čemu je Jovanović pisao Taaffeu 4. svibnja 1882. (592 IX/2/2 763). Hrvatski nacionalizam u Dalmaciji bio je motiviran traženjem činovničkih mjesta i mjesta u vojsci i ratnoj mornarici. »Narodni list« nije imao uspjeha pa se Taaffe kao ministar predsjednik tužio Jovanoviću 20. svibnja 1882. (592 IX/2/2 865) da je odnos »Narodnog lista« prema austrijskoj upravi u Bosni loš i da su članci o Bosni tendenciozni. Vlast nije imala povjerenja u narodnjake zbog njihovog vrlo dosljednog stava u prilog svoje braće u južnom Slavenstvu, a i simpatija prema Rusiji.²⁵ Tako se Narodna stranka te godine našla u procjepu između optužbi jednih i sumnja drugih. To je išlo u prilog jačanju pravaša pa je »Katolička Dalmacija« 13 (1882) br. 17 od 2. ožujka napala u članku »Iz hrvatskog Zagorja (Nevolje izbora)« kardinala i zagrebačkog nadbiskupa Mihalovića zbog mjera koje je on poduzeo protiv svećenika što su glasovali protiv mađžarona. Kardinal se potužio banu, grofu Ladislavu Pejačeviću, a ovaj je pisao namjesniku Jovanoviću 4.

²⁵ O povoljnom odnosu hrvatskih pisaca prema Rusiji, vidi Ivan Pederin, »Začinjavci«, štioći i pregaoci, Vlastite snage i njemačke pobude u hrvatskoj književnosti, Zagreb, 1977, Herderovstvo kao ideološka substruktura hrvatskog realizma, str. 297—382. i djelo iz bilj. 34.

travnja prijeteći konfiskacijom »Katoličke Dalmacije« (592 IX/2/2 672). Katolicizam u to doba nije bio nikakav ideološki blok pa evo vidimo sukob svećenika Ive Prodana i zagrebačkog nadbiskupa. Hrvatski listovi u Dalmaciji nisu ipak bili oportunistički i do saveza narodnjaka i državne vlasti nije došlo.

Vidimo dakle da je dalmatinsko novinstvo, pa i autonomaši, bilo svako iz svog razloga naklonjeno bokeljsko-hercegovačkom ustanku. Svaka strana doživjela je neuspjeh jer nije imala oslonca. Autonomaši nisu imali oslonca u Italiji koja je postala saveznicom Austro-Ugarske. Taaffe nije prihvatio dalmatinske narodnjake kao saveznike. »Srpski list« nije našao oslonca u Beogradu jer se Milan Obrenović vezao uz Austriju, a ni u Cetinju zbog sukoba knjaza Nikole s Milanom oko krune i ujedinjenja. Ako se tome doda da je Austro-Ugarska mogla zabranjivati čak i beogradske listove vidi se koliko su sva tri nacionalizma, hrvatski, srpski i talijanski bili nemoćni polazeći od irealnih polazišta i koliko je njihova podvojenost išla vlasti na ruku. Ti nacionalizmi bili su k tome jalovi, a stvorili su u duhovnom pogledu provincijalnu zagušljivost.

S druge strane, niske insinuacije i objede, koje su postale značajkom liberalnog građanskog novinstva toga doba, stvorile su ozračje da društvo kreće u smjeru sloma od kojeg ga može spasiti jedino car i uzvišena država što se pokazivala puku u zlatom optočenim uniformama. A ta država pobijedila je ustanak ne samo vojnički, već i diplomatski, ona ga je pobijedila i na području novinstva. Jer ova borba više se vodila perom nego li puškom. Pa iako su se u doba ustanka potvrdile demokratske vrijednosti u novinstvu, jačanju etatizma i militarizma u Carevini malo što je još stajalo na putu, a osorni i kulturtregerski odnos austrijskih oficira i birokrata na Balkanu postao je obrascem za kasniji odnos nacista prema južnim Slavenima.

Međutim, nacionalizam Hrvata, Srba, Crnogoraca i Talijana, koji je potpuno istisnuo socijalne razloge opozicije i sve sveo na nacionalna pitanja, bio je čisto političan i bio je kadar da pokrene ljude dublje nego li to mogu vjerski ili socijalni razlozi. On je otvorio mogućnost da se počne djelovati na masu čim se one opismene.*

* John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester, 3 1985, str. 49.

Zusammenfassung

DIE BEZIEHUNGEN DER ÖSTERRICHISCHEN PRESSPOLIZEI ZUR KROATISCHEN, SERBISCHEN, MONTENEGRINISCHEN UND ITALIENISCHEN PRESSE ZU DEN ZEITEN DES BOCCHESEER AUFSTANDES (1880—1882)

Ivan PEDERIN

Der Aufsatz enthält eingangs eine Übersicht der Beziehungen der Presse und der Behörden in einer liberalen Zeit. Die Presse fühlte sich als Beaufsichtigung der Gesetzmässigkeit der Gewaltausübung der Behörden, die seinerseits die Presse durch Verbote oder Aufhebungen des »Postdebits«, also Ablehnung der Postämter, einzelne Zeitschriften in bestimmte Gebiete zu befördern, im Zaume hielt. Auf diese Weise wurde die Information des gedruckten Wortes begrenzt, was die geistige Begrenztheit und den provinziellen Geist des Kleinbürgertums erzeugte. Auf der anderen Seite gaben die vielen Übertreibungen, auch Verleumdungen der Presse einen Zug ins Vulgäre.

Hernach geht der Aufsatz auf die Darstellung und die Analyse der Presse einzelner Volksgruppen in Dalmatien über — der kroatischen Mehrheit und der serbischen und italienischen Minderheit. Ferner auch der serbischen und montenegrinischen Presse in den bezüglichen Ländern. Das und die Übersicht der österreichischen Spionage in Serbien, Montenegro und Italien gibt Aufschluss über die Tätigkeit der serbischen Emigration, der italienischen Irredenta. Der Aufsatz bietet dazu noch Aufschluss über die Reibungen des Milan Obrenović von Serbien und des Nikola I Petrović Njegoš von Montenegro, denn ein jeder von diesen strebte danach, das Serbentum unter seiner Krone zu vereinigen. Die Folge dieser Reibungen und der Tätigkeit der österreichischen Diplomatie war, dass den Aufständischen die Hilfe entzogen worden war und das Serbien in den Schlepptau der Monarchie geriet, während Montenegro sich mehr nach Russland orientierte. Für die Presse in Dalmatinisch-Kroatien ist ein provinzieller Nationalismus und Nationalitätenhader charakteristisch. Die Presse der italienischen und serbischen Minderheit in Dalmatien hatte dazu noch keine Unterstützung aus den Mutterländern.

Dieser Aufsatz beschreibt den Aufstand als einen Kampf der mehr mit der Feder der Presse und weniger mit den Waffen ausgetragen worden ist.

БОКЕЉСКИ УСТАНАК И АУСТРИЈА

Аустријски цар Фрања Јосиф за време своје дугогодишње владавине правно је честе и нагле скокове у својој политичкој стратегији. Када је увидео да је апсолутистички режим дотрајао, он је прелазно на уставни поредак и парламентаризам. Када је осетио да је централизам изазвао опште незадовољство угњетаваних народа, он је правно експерименте са федералистима. Када је дуализам постао непопуларан и почео да изазива све оштрије међунационалне супротности, он је почео намигивати тријалистима. Али, по својим убеђењима и по своме друштвено-политичком менталитету, Фрања Јосиф је увек остајао централиста и апсолутиста. Његова анимозност и аверзија према уставности и парламентаризму дошла је до пунога изражаја за време краткотрајне Белкредијеве владе (1865—1867). Сви његови покушаји да припреми терен за преуређење Аустрије, на новим федералистичким основама, доживљавају бродолом: мађарска владајућа класа неће ни да чује за чешка прижељкивања о некаквој »славенској Аустрији«. Долази до аустро-пруског рата 1866. Сви мађарски погледи окренути су Пруској. Евантуална аустријска победа значила би консолидацију Аустрије и постепену реализацију Белкредијеве федералистичке политике — док би победа Пруске присилила бечки двор на попуштање и компромис с мађарском владајућом класом. Пруско оружје остварује мађарска прижељкивања. Пруске армије одnose велику победу код Садове (3. VII 1866) и улазе у Праг. Међутим, тиме је поремећена »европска равнотежа«. Француски цар Наполеон III стрепи од уједињења Немачке под хегемонијом Пруске и његовим посредовањем долази до мира у Прагу (23. VIII 1866).

Истиснута из Немачког Савеза и Италије, упућена на компромис с Мађарском, Аустрија се окреће Истоку, на рачун Јужних Словена, али се ту сукобљује, истовремено, не само са животним интересима самих јужнословенских народа, него и с мађарским претензијама о »Великој Хунгарији од Карпата до Адрије«. Овим империјалистичким амбицијама великомађарске владајуће класе покушава да се супротстави Светозар Милетић, главни политички представник војвођанских Срба, али панлази

на отпор. Нико мање него Фрања Деак — који је од свих тадашњих мађарских политичара важно још за најумеренијег — на седници Угарског парламента од 15. XII 1866, одговара Милетићу овим тенденциозно исконструисаним фразама: »Господин предговорник спомињао је често Хрватску, Славонију и Далмацију; ту морам опазити да угарско државно право те три земље не именује никада Троједном Краљевином, већ вазда само придруженим земљама. Тај израз, не само што је непознат угарском државном праву, него је управо противан појму угарског устава«. Деак, који се често позивао на угарско право и на историјске границе круне св. Иштвана, одлучно је негирао хрватско државно право и историјске границе средњовековне Хрватске. С једне стране, револуција 1848—1849. године прокламовала је формално укидање феудализма, али, с друге стране, многе феудалне институције остале су и даље на снази, заједно с феудалним менталитетом мађарских грофова и барона, који су и даље владајућа класа.

После склапања Прашкога мира министар спољних послова у Беркредидевој влади постаје барон Фридрих Фердинанд Бајст, Саксонац, политички противник »гвозденог канцелара«
Пруске, кнеза Бизмарка. До оштрог сукоба између дуалистичких и федералистичких концепција долази на историјској седници Министарског савета у Бечу, под председништвом самога цара, 1. II 1867. Барон Бајст, свестан чињенице да је већина представника народа заступљених у Аустријском парламенту за преуређење Хабсбуршке Монархије на федералистичким основама, отворено се залаже за спровођење дуализма неуставним путем, помоћу октроирања устава. Супротно томе, Белкреди устаје у одбрану уставности и парламентаризма, доказујући да би дуализам значно хегемонију Немаца и Мађара, угњетавање осталих народа од стране владајућих нација и перманентно револуционарно врење код угњетаваних народа. Министри су подељени: једни на страни Бајста, други на страни Белкредија. Очекује се какав ће став заузети сам цар. На крају дискусије, када је саслушао сва мишљења, цар закључује: »Легалним путем није могуће изићи из уставних зашлота (...). Онај пут који предлаже гроф Белкреди правилнији је, али би онај који саветује барон Бајст, као бржи, лакше довео циљу«. Ствар постаје јасна: цар хоће дуализам. Још истога дана Белкреди подноси оставку владе, предочавајући цару да дуалистичким поравнањем никада неће решити најтежи и најсложенији унутрашњи проблем Хабсбуршке Монархије: »Уставност, која се већ унапред ослања само на Немце и Мађаре — који представљају одлучну мањину — живеће у Аустрији увек само привидним животом...«

Победа Бајстове тезе над Белкредијевом, у тадашњим историјским условима, представља компромис између владајућих класа Беча и Пеште на рачун угњетаваних и експлоатисаних словенских народа у Хабсбуршкој Монархији. Фрања Јосиф је био толико задовољан да је одмах, после потписивања поравнања, подарио барону Бајсту, у знак признања, титулу грофа. Међу-

тим, од словенских народа у Аустрији, најснажнији отпор пружају Чеси; њихови народни посланици демонстративно иступају из Чешког земаљског сабора с једном општом резолуцијом, у којој отворено осуђују Бајстову антисловенску политику, која знагнуреше национално утњетавање и економску експлоатацију подјармљених словенских народа. Широм Чешке и Моравске приређују се масовне демонстрације, на које Бајст реагује познатом изјавом, кратком и категоричном, али довољно јасном и недвосмисленом: »Славени морају да буду притиснути уз зид« (»Die Slaven müssen an die Wand gedrückt werden«.)

Готово истовремено дошло је до оптих сукоба и на југу Хабсбуршке Монархије: у Словеначкој, између Словенаца и аустријских Немаца, у приморским покрајинама између Хрвата и Срба, с једне стране, и Италијана и талијанаца, с друге стране. Уколико је мисао о јединству Јужних Словена, у редовима грађанске интелигенције и напредне омладине, све више сазревала и јачала, утолико је бечки двор све упорније настојао да убаци јабуку раздора међу југословенске народе. Та јабука раздора била је — Босна и Херцеговина. Ову политику цепања и завањања југословенских народа спроводила је аустријска владајућа класа, истовремено и упоредо преко канцелара Бајста, с једне стране, и преко грофа Буле Андрашија, с друге стране. Док је Андраши у томе смислу предузимао извесне кораке на српској страни — нарочито преко Бељамина Калаја, аустроугарског генералног конзула у Београду — чинио је то исто Бајст на хрватској страни преко читавог низа људи, не само политичара него и генерала. Један од Бајстових емисара међу Хрватима био је и тадашњи царски намесник Далмације, генерал Вагнер.

Према извесним подацима изгледа да је већ крајем новембра 1868. започело револуционарно врење или, у најмању руку, неко симптоматично кретање међу народним масама у Боки Которској. То се даје наслутити из једног писма Стефана Митрова Љубише, упућеног из Беча (22. XI 1868) Миховилу Павлиновићу. Нарочито је карактеристична ова Љубишина информација: »Данас се чека овдје наш Намјесник. Чујем да оће да потражи противу Боки изнимо стање«. Иако је изнимо стање у Боки проглашено тек много доцније, безмало тек после годину дана, ипак је симптоматично да се већ тада у бечким политичким круговима о томе озбиљно говорило.

Бокељски устанак (1869—1870) познатији је под именом Кривошијски устанак, иако стварно није био ограничен само на Кривошије, него је убрзо захватио скоро целу Боку. Зато је историјски правилније назвати га Бокељским устанком. До оружаног покрета дошло је зато што је аустријска влада прекршила више пута поновљена обећања да ће поштовати традиционалне повластице Бокеља о ослобођењу од војне обавезе. Бечки двор поштовао је ове повластице све до 1869, када је наредена општа регрутација. То је у народу изазвало масовни револт, који је дошао до пунога изражаја у оружаном покрету против Аустрије. Прва пушка пукла је у Леденицама 7. X 1869. Она је била сигнал

за општи народни устанак. Грбљани, Побори, Манђани и Браићи дижу се на оружје. Одмах у почетку покрета устаничке вође упутиле су народу један изванредно карактеристичан проглас, из којег се јасно види да то није била нека мала, локална побуна, него прави, смисљено припремљени и организовани устанички покрет, који није био ограничен само на Боку, него је узео шире размере и обухватније опсеге:

«Јунаци, соколони наших гора! С врха Ловћена је кунуо убојни час и огласио нашим непријатељима, да су на оружје скочиле горе наше. Непријатељи нам погазине права наша и закрвнеше нам пролићем крви браће наше, ако им не дамо у руке својих синова. Али је врила даиматинских планина одлетела к јунаку Иву Црнојевићу, који дрема испод развалина белог града Ободе и који ће се сместа пробудити, да поведе своје верне соколове у нове победе (...) Црна Горо, чујеш ли узвик наш за слободом? Браћо Херцеговци, чујете ли убојиту вику? Знајте да нас је много и да смо сви заточници (...) Напред, дакле, соколони бокелски и дубровачки! Напред у свети рат за слободу!»

Када је доцније генерал Гаврило Родић дошао у Боку да испита мотиве који су проузроковали оружани устанак, повео се разговор о свему томе, па је једном бокелском сељаку, који је учествовао у покрету, постављено питање зашто није дошло до споразума; он је одговорио да су се они већ били умирили, али да су желели претходно да разгонарају са намесником:

«Али он нас не пусти пре да се, него место себе посла нам неку протуву, која нас обману, као да нас је хтео пождерати, или као да ми писмо љути, с којима ваља поступати благо и лепо, ако се од њих тражи да напусте своје право, а не као са псима. То нас је разневило. Баш с тога не хтедосмо да будемо војници».

Последњи покушај да се пре распламсавања устанка нађе неко компромисно решење учинио је Борђе Војновић, градски начелник Херцег-Новог, који је лично изашао пред генерала Вагнера, када је овај дошао у Боку, и молио га «да одгоди новачење док се народ умири». Вагнер је то одбио и сам пошао у Будву, где га је на обали дочекала маса света «у народном оделу, наоружана пушкама и јатаганима». Уместо да је сишао с брода и сам покушао да разговара с народним првацима, он је послао свога абуванта, једног младог поручника, који је већ узрујаном народу саопштио његову поруку «да се закон има свакако извршити, а ко му се не покори, да ће имати прилике осетити шта то значи опрети се царским наредбама». Абувант је ову поруку изговорио тако подигнутим, претећим гласом, да је то још више раздражило народ и допринело даљем ширењу устанка. Покрет се из дана у дан све више распламсавао.

Према наређењу из Беча, мобилисане су јакe копнене и поморске снаге. Казнене експедиције бројале су 26.000 хесарско-краљевских војника под командом генерала Вагнера. Први на ударцу били су Грбљани, који су — удружени са Манђанима, Поборима и Браићима — држали у рукама велики део Боке од Будве до Тројице изнад Котора. Сврепости казних експедиција, које су имале задатак да по сваку цену угуше устанак,

изазвале су разумљиво огорчење јавности. Лазар Томановић је писао:

«Ако је свачија човечанска душа ужасом одбегавала и од саме помисли на вешала, што их беше подигао Митхад-паша у Русчуку, Осман-паша у Сарајеву, и Омер-паша у Канеји, што да чини србска душа кад погледа на вешала што их подиже барон Вагнер, оличени и Митхад, и Омер, и Осман-паша, на сред Котора!»

У једном другом допису Томановић износи низ појединости о свирепостима Вагнерових казnenих експедиција и долази до овог закључка: »У Жупи се поступало горе од Турака и Татара (. . .) За име божје, живимо ли ми још у Европи, или се налазимо међу Зулүкаферима, Хотентотима и Индијанцима?»

Штампа је, између осталог, забележила значајну чињеницу да су у оружаном устанку активно учествовале и жене, да су се јуначки бориле и херојски гинуле, и то чак и у отвореном јуришу, а нарочито у борбама око тврђаве Горажде. Захваљујући штампани, сачувана су од заборавља и имена неких »наших бокељских јунакиња«, погинулих у току устанка. Њихова имена су: Гордана Антовић, Ивана Антовић, Тода Бојановић, Маре Вујковић, Ивана Вукадиновић, Маре Вука Вукшића, Маре Филипа Вукшића, Маре Зеца, Кате Тујковић. Коментаришући погибију »наших бокељских јунакиња« **Млада Србадија** са признањем истиче:

«Ми често имамо обичај да појаве особитог јунаштва у нашим народним песмама држимо као прост производ маште, али ево појаве пожртвовања коме треба на далеко тражити равна. Можда ће рећи когод да се такво јунаштво не слаже са одредбом женскиња? Вара се! И женскиње онда тек извршује свој потпуни позив, када ради према потреби свога живота и свога завичаја. Само оно што се ради без ове потребе то постаје неприродно».

Храбра борба и јуначка погибија жена и девојака Боке изазвала је поштовање чак и у једном делу аустријске штампе. На пример, један лист пише:

«Бокељке учествују у бојевима заједно с устаницима. Тако, према извештају једнога официра који је командовао у борбама око тврђавице Тројине, устаници су имали много мртвих и рањених, које нису могли однети и сахранити, тако да је још сутрадан око тврђавице лежало 16 лешева, међу којима и 4 жене, које је он дао сахранити. Поручник, заповедник тврђавице Горажде, нашао је једну лепу, младу Далматинку, која је још код себе имала мач и ханџар».

После аустријских опозиционих листова, који су оштро критиковали политику бечке владе према Боки, јавио се и један угледни немачки лист, који је излазио у Берлину и донео неколико запажених написа о Бокељском устанку. У једном од ових написа констатује се између осталог: »У Грбљу (Жупи), ономе делу Боке којег се култура још понајвише дотакла, уништено је и попаљено 40 села . . .»

Под ударцима јавног мњења, не само код југословенских народа, него и код великог дела опозиционе и независне аустријске, немачке, италијанске и мађарске јавности, смењен је са

свога намесничког положаја генерал Вагнер. Његов одлазак изазвао је радост у Далмацији, Дубровнику и Боки.

Међутим, убрзо после Вагнеровог смењивања почела је бечка режимска штампа доносити вести — испрва сасвим скромно и бојажљиво, а затим све чешће и упорније — да ће у нову бечку владу, која ће заменити дотадашњу владу грофа Тафеа, као нови министар земаљске одбране ући генерал Вагнер. Крајем јануара 1870. цар је именовao нову аустријску владу под председништвом дворског саветника и дугогодишњег министра Леополда Ритера фон Хазнера. У нову владу је занста ушао и генерал Вагнер. Тим поводом један опозициони лист је писао: »И чуј народе, како се казне ти злочини: место да таква особа седи пред форумом правде на оптуженичкој столици, један Вагнер седи у министарском фотељу! Ето правде аустријске!«

Од посебног је значаја дебата у адресном одбору Аустријског парламента о Бокелском устанку, на седници од 28. I 1870. Прво је известилац шкетне комисије, гроф Шингл, поднео извештај о узроцима, пореклу и току устанка, углавном на основу званичних извештаја, а затим се прешло на дискусију. Један од вођа Пољске народне странке, Казимир Грахолски, поставио је питање министру Вагнеру: да ли се Бокелски устанак има сматрати »као потајно смишљен или само као последица увођења новог закона о земаљској одбрани«? Вагнер је на ово одговорио: »Већ десетак година тумарају неки људи по которском округу, с намером да народ побуне и изазову на устанак. Ови људи приказивали су све владине наредбе у најцрњим бојама и услед тога дошло је до отпора против закона о земаљској одбрани. Уосталом, југословенска пропаганда управљена је не само против Аустрије него и против Турске«.

Ова Вагнерова изјава изазвала је велико узбуђење у југословенској јавности. Један од првака Хрватске народне странке, Иван Вончина, који је био детаљно упућен у тајне разговоре које је Вагнер водио са појединим страначким првацима и имао у рукама нека његова поверљива писма, упутио је преко штампе једно отворено писмо, у коме га је подсетио на његове прошлогодншње конспиративне разговоре и затражио од њега да своју дату изјаву »о постојању југословенске пропаганде и њених тежња« у року од 8 дана опозове као неистиниту.

Дани су пролазили, а Вагнер је ћутао, претпостављајући да му нико од југословенских посланика у Аустријском парламенту неће смеги поставити захтев да одговори на питања Ивана Вончине. Међутим, на седници парламентарног одбора за испитивање позадине Бокелског устанка, одржаној 16. II 1870, Стефан Митров Љубиша поставио је Вагнеру ово конкретно питање:

»На нападање проти пропаганди југословенској придржавам си одговорити други пут, за сада се стежем само на ово једино питање, које стављам на г. министра земљобранства: што је истина на отвореном листу, што га је г. Вончина у Заточнику на њега управно, позивајући Његову Преузвишеност, нека до 8 дана опозове о сваде проти југословенској пропаганди, те спомине неке озбиљне договоре?»

На ово Љубишино децидирано питање Вагнер је одговорио сасвим кратко, рекавши само толико »да не може порећи да није са вођама југословенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити«. Бечка штампа није донела ни Љубишино питање, ни Вагнеров одговор, јер је Стенографски биро Аустријског парламента — очевидно према директивама аустријске владе — у своме билтену једноставно прегутао целу ову, по режим, врло неугодну дискусију.

После казнених експедиција, стрељања и вешања, долази до Кнезачког мира (1870), закљученог између генерала Гаврила Родића и устаника, који су положили оружје под условом опште амнестије, надокнаде материјалне штете и обећања да се Бокељи, у смислу давнашњих привилегија, више неће узимати у војску. За овај компромисни мир има великих заслуга, поред Родића, и Љубиша. Осим тога, Љубишина је заслуга што се на седницама Аустријског парламента открила истина о Бокељском устанку, с утврђивањем одговорности за страховита крвопролића, рушења и паљења. Ограничени простор не дозвољава да се наведу све важније појединости које је Љубиша изнео пред парламент и — преко њега — пред европску јавност о страховита Вагнерових казнених експедиција. На овом месту довољно је цитирати само главне Љубишине констатације:

»Било је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самце, где није било живе душе, дакле без стратегичке нужде. Била је присутна и разнесена богата летина вина, уља, ракије и жита. Било је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорене 4 куће парохијалне и свето посуђе продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама у безцену. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздерана од паса и трула. Две тисуће деце, жена и старца, гладно и голо, јадикује и данас на студеном пепелу својих оголелина. Тада се могло брзојавити: »Ред влада у Бокви Которској«.

Прелазећи на побијање неистинитих тврђења генерала Вагнера да су, тобоже, аустријски официри били изазвани од бокељских устаника да чине насиља и кржаве одмазде, Љубиша је овим аргументима и конкретним примерима побио Вагнерова произвољна причања:

»Очитована је истина да погорени и опљачкани сељаци Жупе, Маша, Побора и Браића нису се окаљали ни једним канибализмом. Али они одпустише неповређене сужње стањевске; испратеше до Котора и утестише једног војника, који је избегао оној катастрофи; а Браић одрекоше оних 50 форинти награде, што је њима пружена била кад су пренели и предали трупе несретних официра Вимпфена и Дубосеа, в молизи, клечећи, за њихове душе пред поручником г. Бутковићем«.

Сасвим друкчије поступали су Вагнерови преки судови — »ова срамота људске правике« — с устаницима. Љубиша износи, између осталог, овај конкретни пример:

»Један посланик машски дође с белом заставом у главни стан, да навести предају својих сељана; он је био свезан, уапшен, ископао му се гроб, напао му се изповедник, пак се затим брзојавило у Котор, да дође

преки суд и поднише осуду. Он је обешен, а сељани му се разбегну од пренасти и грозе. Овако се лакше равнало угушењем».

Свој завршни говор о Бокељском устанку одржао је Љубиша на седници Аустријског парламента 25. III 1870. Пошто је укратко поновно своје раније оптужбе против политике бечке владе, Љубиша се осврнуо на покушај министра унутрашњих послова Карла Гискре да оправда владино поступање према устаницима уопште, а систематско паљење бокељских села посебно. Љубиша је констатовао ове чињенице:

«Министар унутрашњих дела рекао је да су бокељска села спаљена са ракетама à la Gongrève. Ја као очевидни сведок могу вас уверити да су та несретна села пождривена са жицима à la Pollak, од којих се предало у Булви војацима 6. децембра 1869. сијасет штагула, што значи да је морала постојати заповед да се куће пале (...) Докаже ли се да је изгорелих кућа пушке пукло, не само, по да је у њима бивало живог духа кад су гореле, ја ћу одустати од моје тужбе».

Ови Љубишини говори, одржани на седницама Аустријског парламента у Бечу, пред дописницима стране штампе из свих крајева света, одјекнули су широм земљине кугле и разбиле легенду о тобожњој аустријској «културтрегерској мисији» на «варварском Балкану».

Дебате и полемике о Бокељском устанку нису се ограничиле само на Аустријски парламент у Бечу, него су вођене и на седницама Угарског парламента у Пешти. На седници од 13. XI 1869. Светозар Милетић је упоредио казнене експедиције генерала Вагнера у Боки са сличним походима генерала Хагнауа, једнога од угушитеља мађарске револуције 1848—1849. Милетић је оптро протествовао што се генералу Францу фон Куну, министру рата у аустријској влади, дају широка овлашћења, којима се «ханнауизам или милитарно целатство и за будућност санкционише». Истога дана поднесене су Угарском парламенту још две интерпелације: грофа Ференца Зичија, конзервативца и представника крупне мађарске земљопоседничке аристократије, и Саве Вуковића, помађареног Србина, иначе мађарског комесара у Банату за време револуције 1848—1849. Зичи и Вуковић су вероватно желели да ослабе утисак Милетићеве интерпелације и да покажу, не само пред Угарским парламентом, него и пред европском јавношћу да има и мађарских посланика који јавно осуђују «ханнауизам» Вагнерових казnenих експедиција у Боки.

Бокељски устанак нашао је одјека и у књижевности, нарочито у поезији великих српских песника, Буре Јакшића и Лазе Костића. Дубоко импресиониран херојском борбом храбрих Бокеља против надмоћне силе аустријске војске, Јакшић је написао своју значајну песму **Стража**, којом је подигао трајан споменик једној храброј Бокељки. Исте године испевао је Лаза Костић једну од најлепших родољубивих песама читаве српске поезије, свога с правом цењеног **Јадранског Прометеја**. У овој великој песми Костић је као у мрамору исклесаво бесмртне стихове:

На хладне груди стене приковап
Прометеј српски прирливши кам
на распетију мре всковиту.
Какав је грех те вечно с њега мре?
Нек рече Сила, нека каже Власт;
Какав је грех? — Што хтеде све да сме!
Слободу хтеде, хтеде сунчев жар:
а сву слободу за се треба цар!

Бокелски устанак дошао је до изражаја и у ликовној уметности. Споменик бокелском устанику подигнут је у Црквицама, у Боки, у августу 1969. То је рад познатог вајара Луке Томановића, синовца онога истог Лазара Томановића, који је 100 година раније обавештавао српску и југословенску јавност о јуначким делима храбрих Бокела и Бокелки на ступцима Милетићеве Заставе, Суботићевог Народа и Павловићевог Панчевца.

Summary

THE BOKA KOTORSKA INSURRECTION AND AUSTRIA

Kosta MILUTINOVIC

The popular insurrection that burst out in the Boka Kotorska Bay (1869—1870) is better known as the Krivošije Insurrection, though it was not limited to the area of Krivošije but spread throughout the the Boka Kotorska Bay. Therefore it is historically right to name it the Boka Kotorska Insurrection. The armed uprising began because Austrian government broke the promise, which had been repeatedly made, to respect the traditional privilege of the Boka Kotorska people to be exempted from the compulsory military service. This privilege was respected till 1869 when general recruitment was proclaimed. It caused wide protest among the people and an armed resistance movement against Austria. The first shot was fired at Ledenice on October 7, 1869. It was the signal for a general popular insurrection. At the very beginning of the movement the insurrection leaders made an extraordinary characteristic proclamation, out of which it is clear that it was not a minor local rebellion, but a real, well conceived and organized uprising, that was not limited even to the Boka Kotorska Bay, but had a wider range and broader horizons.

The Boka Kotorska Insurrection stroke a responsive cord in literature, in particular in the poetry of two great Serbian poets. Đura Jakšić wrote his poem «The Guard» keeping the memory of a courageous woman from the Boka Kotorska Bay. Laza Kostić produced his rightly praised poem «Adriatic Prometheus». The Boka Kotorska Insurrection was reflected in the visual arts, in the monument made by the well-known sculptor Luka Tomanović, erected at Crkviće in the Boka Kotorska Bay.

Sime PERIČIĆ

PRILOG POZNAVANJU EKONOMSKIH PRILIKA BOKE KOTORSKE U XIX STOLJEĆU

Baveći se pomorstvom Boke Kotorske, neki su povjesničari, u zadnje doba, ponešto kazali i o ostalim gospodarskim granama njenim u navedenom razdoblju.¹ Međutim, to su tek natucanja o tom kompleksnom problemu, a nikako njegov cjelovit prikaz, pa je na tom potrebno još mnogo raditi. Mi raspoložemo s određenim brojem izvornih podataka, kako arhivskim, tako i tiskanim, te smo u mogućnosti unijeti nešto više svjetla u ukupne ekonomske prilike Boke Kotorske onoga doba. Stoga ovdje podastiremo na uvid upravo te novopronađene podatke, kako bi pridonijeli osvjetljavanju tih prilika Boke, odnosno kotorskog okružja (kasnije tri kotara) u prošlom stoljeću.

Ovdje će biti, konkretno, riječi u prvom redu o poljodjeljskoj proizvodnji i preradi, a tek, jednim dijelom, i o nekim drugim granama tamošnjeg gospodarstva; nastojat' će se, pri tome, izbjegavati ponavljanje već poznatih činjenica, a donijeti prvenstveno nove, dosada znanosti i javnosti nepoznate podatke. Samo u neophodnim slučajevima odstupit će se od toga pravila, nauma.

I

Na području ondašnjeg kotorskog okružja, odnosno triju kotareva, obitavalo je u navedenom razdoblju između 30000 i 35000 stanovnika, koji su se najvećim dijelom zanimali poljodjelstvom, a potom pomorstvom. Treba reći da je to bilo najgušće naseljeno područje u čitavoj pokrajini Dalmaciji, premda su tlo i zemljopisni uvjeti bili slični onima u sjevernijem dijelu.

¹ Spomenut ćemo: Sime Peričić, Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. III, Zagreb 1976, 61—74; isti, Pomorsko-trgovinski promet Boke Kotorske od 1815. do 1850. godine, *AHOEI*, vol. 6, Zagreb 1979, 71—81; isti, Prilog poznavanju brodarstva Dalmacije u drugoj četvrtini XIX stoljeća, *Pomorski zbornik*, knj. 15, Rijeka 1977, 573—588; Petar D. Serović, Nekoliko podataka o pomorstvu hercegovačke opštine XVIII i XIX v., *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, sv. II, Kotor 1953, 64—67; Slavko Mijušković, *Bokeljska mornarica, Dvanaest vjekova bokeljske mornarice*, Beograd 1972.

Na samom početku 19. st. je glavni proizvod poljodjeljstva kotorskog okružja bilo vino. Tada se (1802) ovdje proizvodilo 65000 barila (1 barilo=64,5 l) vina i 10000 barila maslinova ulja.² Svejedno, vina nije dostajalo za potrebe tamošnjeg življa: redovito se na strani nabavljalo oko 15000 barila vina, dok se prodavalo samo manje količine ulja.³ Žitarice su tada bile stalno u drugom planu, što je sasvim prirodno, s obzirom na tamošnje podneblje i tlo. Potkraj francuske uprave (1810) se u Boki proizvodilo 38400 barila vina, 2750 barila maslinova ulja i 37315 stara (star=83 litre =60 kg), žita, u ukupnoj vrijednosti od 1 703670 mletačkih lira odnosno 339000 fiorina. Usporedbe radi, navest ćemo da je u to doba dubrovačko okružje proizvodilo 34729 barila vina, 3037 barila maslinova ulja i 5543 stara žita,⁴ dakle, količinski gotovo podjednako.

Nisu poznate poljodjelske površine, po kategorijama, korištenja u Kotorskom okružju toga doba. Statističkim podacima o njima raspoložemo tek za razdoblje oko 1840. godine, pa ih ovdje podastiremo:⁵

kategorija	jugera (juger=5754 m ²)
oranice	15.808
livade	1.055
vrtovi	502
vinogradi	3.567
maslinici	157
pašnjaci	6.039
šume	23.354
močvare	32
neplodno	2.557

Ove brojke pokazuju smanjenje površina oranica, a veliko povećavanje, širenje pašnjaka, vinograda, voćnjaka i livada, najviše na račun šuma. To može značiti da je već tada uslijedilo krčenje šuma i njihovo pretvaranje u plodno tlo pokriveno novim, unosnijim kulturama. Svakako se to u prvom redu odnosi na galopirajuće vinogradarstvo, kako je to bio slučaj s ostalim dijelom Dalmacije.

Prvih godina druge austrijske uprave u kotorskom okružju je poljoprivredna proizvodnja bila manja nego u prethodnom razdoblju. Naime, u razdoblju od 1814—1822. se tamo prosječno godišnje proizvodilo kako to pokazuje sljedeća tabela:⁶

² Jovan J. Martinović, Dva svjedočanstva o Boki Kotorskoj s početka XIX vijeka, Boka, sv. 3, Herceg-Novi 1971, 116.

³ Niko Luković, Privreda Boke Kotorske krajem XVIII i početkom XIX vijeka u vezi s pomorstvom, Godišnjak PM u Kotoru, sv. III, Kotor 1955, 88; Pavao Butorac, Boka Kotorska nakon pada Mletačke republike do bečkog kongresa (1797—1815), Rad JAZU, knj. 265, Zagreb 1938, 65.³

⁴ Historijski arhiv u Zadru (=HAZd), Spisi Registrature, 1817, kat. 1/7, br. 5121.

⁵ HAZd, Prezidijalni spisi, 1839, I/3, br. 2478/p.

⁶ Isto, 1841, 1/8, br. 5690(6676). — Godine 1824. je učinjen pokušaj da se u dubrovačkom i kotorskom okružju zavede sustav desetinskog podavanja craru. Od 1816—1820. je prosječno proizvedeno u okružju vina 19.424 barila (Isto, 1821, br. 293); najviše 1818. — 30.000, a najmanje 1820. — 7.119 barila vina. Mecen je iznosio 62 litre.

vrst proizvoda	mjera	količina
žitarice	mecen	29.483
vino	barilo	22.270
maslinovo ulje	„	3.310

Ovdje su predstavljeni samo glavni poljodjelski proizvodi, bez povrća i voća. Međutim, ni ove količine nisu zadovoljavale potrebe tamošnjeg pučanstva. A znalo je biti i gore. Tako je već slijedeće, 1823. godine ovdje proizvedeno manje od dotadašnjeg prosjeka; 17.000 barila vina i 2.150 barila maslinova ulja.⁷ Treba reći da je 1821. u Budvi obavljen pokus uzgoja vinove loze donesene iz Patrasa u Grčkoj,⁸ a da je 1824. u čitavom okružju zasađeno 4.000 novih mladica maslina. Slijedeće godine je u okružju dobiveno 24.770 emera (24.000 barila) vina i 4.236 emera maslinova ulja.⁹ I pored činjenice da je urod žita bio tamo vrlo malen, gotovo neznan, najbolje zemlje u okružju korištene su za sijanje žitarica, budući da su one smatrane temeljem prehrane: zato se vinova loza sadila drugdje, na slabijem, brdovitijem terenu.¹⁰ Jer, za vinograde se moralo naći mjesta i prostora.

Početak četrdesetih godina se u kotorskom okružju redovito proizvodilo 12.090 barila vina, 5.838 barila ulja i 3.266 stotinja funti krumpira. Do 1835. je proizvodnja vina jedva podmirivala potrebe tamošnjeg pučanstva, a ponekad samo za nekoliko mjeseci, te se manjak namirivao kupnjom u ostalom dijelu pokrajine.¹¹ Daleko gore bilo je sa žitaricama. Kako se pak tada kretala ukupna proizvodnja zemljoradnje u okružju pokazuje zorno sljedeća tabela:¹²

godina	žito	vino	m.ulje	krumpir	povrće	voće	kesteni	sijeno
	mecena	emera	emera	100 fun.	mecena	100 fun.	100 fun.	100 fun.
1834.	15.621	16.117	247		534	*		2.735
1835.	14.782	14.170	1.260		634			2.851
1836.	12.528	6.738	877	2.040	505	588	555	3.805
1837.	16.904	3.964	678	3.266	537	874	638	1.899
1838.	20.572	16.588	6.300		505			2.947
1840.	19.400	12.618	2.648	1.611	698	954		
1841.		20.624	1.516	1.320	514	1.021		

⁷ HAZd, Prezidijalni spisi, 1824, VII, br. 566/p.

⁸ Isto, 1821, br. 535.

⁹ Isto, 1825, VII, br. 545/p.

¹⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1833, I/8, br. 163.

¹¹ Isto, 1835, I/1, br. 1686(19942). — Funta iznosi 0,56 kg.

¹² HAZd, Spisi Pokrajinskog računovodstva, svež. 32, br. 3/D; Spisi Registrature, 1842, I/8, br. 9630; Prezidijalni spisi, 1843, VIII/2, br. 2187/p.

I ovako krnji podaci pokazuju da je ta proizvodnja oscilirala. Samo je proizvodnja vina i voća doživljavala blagi porast. Treba reći da se tada od žita ondje najviše uzgajalo kukuruz, koji je donosio više od polovine žetve, te potom pšenica i ječam. Dakako, ove količine nisu ni izdaleka zadovoljavale potrebe ovdašnjeg življa, pa je manjak trebalo namicati na strani. Vrijednost prinosa zemlje u okružju se procjenjivala u fiorinima. Kako se vrijednost tadašnjih ljetina kretala u kotorskom i dubrovačkom okružju, usporedbe radi, pokazuje tabela:¹³

Godina	Dubrovnik	Kotor
1834.	520.012	96.608
1835.	744.211	117.963
1836.	789.979	254.487
1837.	441.979	97.065
1838.	1.033.565	276.231

Prosjek vrijednosti poljodjelskih proizvoda kotorskog okružja je iznosio 168.472 fiorina godišnje, što je doista bila neznatna vrijednost s obzirom na objektivne mogućnosti. Kako se vidi, u tome je kotorsko okružje uvelike zaostajalo za dubrovačkim, koje nije raspolagalo srazmjerno većim prirodnim resursima. To onda znači da je kultura zemljišta tamo, u Boki, bila stvarno primitivna.

Uzevši u obzir ukupnu proizvodnju od 1814. do 1839. u kotorskom okružju se redovito proizvodilo 21.894 mecena žita, 12.090 emera vina i 2.086 emera maslinova ulja godišnje: te su brojke bile temelj vlastima za predlaganje ubiranja desetine na tom području od 1842,¹⁴ gdje je dotle važio jedino kolonatski sustav. Jedan suvremeni podatak govori da Boka u četvrtom desetljeću proizvodi prosječno 10.000 barila maslinova ulja, što nije točno, te da je 2/3 uroda trošilo ovdašnje pučanstvo, a ostalo bilo namijenjeno prodaji izvan područja. Nadalje, tu se kazuje da se žita proizvodilo samo za 2—4 mjeseca. Od voćki se isticala smokva, a povrće je bilo raznoliko: grašak, pasulj, sočivo, bob, kupus, karfiol, bijeli i crveni luk. Kako su muškarci bili pomorci, teške poljodjelske poslove obavljale su uglavnom žene.¹⁵ Žito, vino i maslinovo ulje se najviše proizvode, kaže se tamo, u okolici upravnog središta okružja — Kotora. Potkraj prve polovice prošlog stoljeća se žito i brašno najviše nabavljalo u Crnoj Gori, a manje u Rusiji.

I kasnije je ovdje poljodjelska proizvodnja bila slaba. Kao da se ništa nije poduzimalo u tom smislu. O tome nam svjedoče rijetki arhivski izvori. Kako se ona kretala u šestom i sedmom desetljeću pokazuje sljedeća tabela:¹⁶

¹³ HAZd, Spisi Pokrajinskog računovodstva, svež. 32, br. 3/D; Spisi Registrature, 1842, I/8, br. 9630.

¹⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1841, I/8, br. 5690(17638); Prezidijalni spisi, 1843, VI/1, br. 2251/p; Gazzetta di Zara, 1843, br. 76.

¹⁵ Danica ilirska, Zagreb, IV/1838, br. 37.

¹⁶ Valentino Lago, Memorie sulla Dalmazia, sv. I, Mleci 1868, CXXII—CXXIII; HAZd, Spisi Registrature, 1865, VIII/3 A, br. 24.

godina	žito	vino	m. ulje	krumpir	povrće	voće	sijeno	slama
	mecena	emera	emera	mecena	mecena	mecena	100 fun.	100 fun.
1854.	6.294	2.100	2.000	4.800	564		1.500	3.330
1864.	5.514	690	380	7.100	20	112	4.320	3.795

U usporedbi s prethodnim razdobljem ove su ljetine osjetno slabije; mora se reći da su tih godina vladale dugotrajne suše, te je prinos zemlje bio malen. Svega je bilo nedostavno osim krumpira čiji je urod 1864. čak nadmašio potrebe pučanstva okružja. Nešto bolja ljetina uslijedila je 1873. Na 2.564 jutra obradivog zemljišta dobiveno je samo 11.955 mecena raznog žita; po jednom jutru je prinos iznosio 4,8 mecena, što je bilo najslabije u čitavoj pokrajini.¹⁷ Još poraznije je to bilo u usporedbi s nekim drugim pokrajinama Monarhije.

Krumpir se u Boki počeo saditi još 1780. godine,¹⁸ ali je tek poslije 1814. uzgajan u nešto većim količinama, kada se konačno shvatilo da on može doista nadomjestiti nedostatak žita pri izradi kruha, što je uslijedilo 1821. godine.¹⁹ Krumpir se najviše uzgajao u brdskim selima okružja, na stepeničastom zemljištu. Godine 1822. posađeno je u čitavom okružju 21.900, a dobiveno 86.400 funti krumpira. Slijedeće godine je posađeno 31.570, a iz zemlje izvađeno samo 62.000 funti gomolja.²⁰ Nadalje, 1824. je krumpirom tamo bilo zasađeno 38 kampa (kamp=3.655 m²); dobiveno je samo 35.400 funti ploda, što je zaista bio slab urod. Te iste godine je dobiveno 77.500 funti bijelog i crvenog luka.²¹ Ove količine pokazuju stvarno mali prinos tih kultura: tome je zacijelo razlogom bila slaba obrada zemlje i neuporaba domaćeg gnojiva, ili makar njegova nedostatna uporaba.

Treba spomenuti da se tridesetih godina pokušalo tamo uzgajati konoplju i lan. To je bila nekakva pokusna proizvodnja tih industrijskih biljki. Tako je 1830. u čitavom okružju proizvedeno 1700 funti lana i 1.200 funti konoplje.²² Slijedećih godina je taj uzgoj stagnirao, da bi oko 1840. doživio stanovići porast,²³ ali on nije nikad dostigao značajnije količine. To je onda bio razlog što je ubrzo bio sasvim dokinut; kasnije nigdje ne nalazimo ni spomen podataka o njemu, kao uostalom i drugdje u pokrajini.

Isto tako se oko 1880. u Topli, na oko 3.000 klaftera (klafter=1,89 m), počelo uzgajati buhač. U početku je to bila uspješna djelatnost; 1881. je tamo dobiveno 1.500 kg ploda. I drugdje se usputno uzgajala ta kultura, ali uz mnogo slabije rezultate.²⁴ U Krivoši-

¹⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1873, XI A, br. 12245, 12698.

¹⁸ Hrvatski glasnik, 1939, br. 223 od 23, IX.

¹⁹ HAZd, Spisi Registrature, 1821, br. 1147; Danica ilirska, 1838, br. 37.

²⁰ HAZd, Prezidijalni spisi, 1824, VII, br. 219/p.

²¹ Isto, 1825, VII, br. 545/p.

²² Isto, 1832, VII, br. 1094/p.

²³ HAZd, Spisi pokrajinskog računovodstva, svež. 32, br. 3/D.

²⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1882, II E, br. 654(7753).

jama se tada brala prilična količina rujevine; samo 1881. je nabarano 20.000 kg te biljke, što je donijelo priličnu svotu novca nekim tamošnjim obiteljima. Takva aktivnost je nastavljena. Početkom zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća u Boki se počeo uzgajati duhan,²⁵ ali je prinos bio nedovoljan, ispod očekivanja, te poslije nije rado uzgajan.

2. Stočarstvo u Boki Kotorskoj nije u promatranom razdoblju bilo naročito razvijeno. To će nam pokazati samo nekoliko izvornih podataka, barem za prvi dio toga doba.

Navodno je početkom druge austrijske uprave u Boki godišnje klanu 10.000 glava stoke,²⁶ što je svakako pretjerana brojka; ili se tu brojila domaća i stoka dovedena iz kopnenog zaleđa. Poznato je naime da je od 1827—1832. u okružju bilo 36.500—39.000 glava sitne stoke, više ovaca nego koza.²⁷ Sitna stoka se najviše uzgajala u brdovitim dijelovima okružja, te u Risnu i Paštrovićima.²⁸ Na početku promatranog razdoblja tamo se držalo malo krupne stoke,²⁹ a svinja nimalo, zacijelo poradi nedostatka livada i krmne hrane u zimskom razdoblju.

Kako se kretao broj stoke u okružju tridesetih i četrdesetih godina pokazuju brojni izvori. Stoga ovdje donosimo tabelu s podacima iz toga razdoblja, te podatke iz 1818, kako bi ih se moglo lako uspoređivati:³⁰

godina	konji	mule	magarci	goveda	ovce	koze	svinje
1818.	117	524	183	3.070	23.240	(i koze)	
1830.	231	529	395	4.707	20.500	18.964	2.670
1836.	239	563	429	4.828	25.580	22.372	2.795
1837.	278	508	389	4.711	26.147	23.539	3.070
1838.	277	528	526	4.950	24.500	21.717	3.027
1840.	147	483		4.556	23.993	18.707	
1841.	206	543	668	4.082	21.593	19.826	2.173
1842.	183	534	645	4.792	22.026	19.790	2.142

Predstavljeni podaci pokazuju stagniranje broja svih vrsta stoke. Zapravo je njihov broj stalno varirao, zacijelo stoga što je epidemija često znala stoku sitnog zuba decimirati. To je ponekad bilo doista fatalno za tamošnje stočarstvo. Netom bi se ono obnovilo slijedila je nova pošast koja bi ga uništavala. Dakako, ovaj broj stoke nije zadovoljavao potrebe pučanstva, a kamoli kotorske

²⁵ Seljak, Zadar 1893, br. 16, 19; 1894, br. 2.

²⁶ HAZd, Miscellanea, svež. I, poz. A, I, 154.

²⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1833, I/8, br. 163.

²⁸ Danica ilirska, IV/1838, br. 37.

²⁹ Bernard Stulli, Građa o stanju u Dalmaciji 1818. godine, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zagrebu, vol. 13, Zagreb 1983, 168.

³⁰ B. Stulli, n. dj. 168; HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 21, br. 12125; Spisi Predsjedništva uprave državnih dobara za Primorje, Dalmaciju i Trst, svež. I, br. 59; Spisi Registrature, 1840, I/2, br. 139(3923); Spisi Pokrajinskog računovodstva, svež. 35, 1842, br. 176.

prerade, pa je trebalo određeni broj sitne stoke nabavljati u za-
leđu. Sredinom toga stoljeća se proizvodilo tamo oko 2.000 kg
maslaca, 11.000 kg sira i 5.500 kg vune godišnje.³¹ Dvadesetak go-
dina poslije, na tom području, se godišnje proizvodilo 28.000 kg
sira, 9.000 kg maslaca i 15.000 kg sirove vune,³² što predstavlja
prilično povećanje. Ako je tome bilo doista tako, onda je svakako
tamošnje stočarstvo doživljavalo osjetljiv napredak.

Svilogojstvo. U promatranom razdoblju je više od krupnog
bilo ovdje razvijeno sitno stočarstvo, posebno svilogojstvo. To nije
nikakvo čudo. Naime, od 70.000 stabala murvi, koliko ih je 1823.
bilo u čitavoj pokrajini, polovica je bila u kotorskom okružju.³³
Naravno, srazmjeran tome bio je i ubir svilca. Međutim, to nije
bilo pravilo.

Mnoge tamošnje obitelji su shvatile korisnost bavljenja svilo-
gojstvom. Neke od njih su se posebno isticale u trećem desetljeću
toga stoljeća: kao najbolje spomenuti ćemo P. Kamenarovića iz
Dobrote, Vuku Tripkovića iz Lastve i Božu Juranovića iz Skaljara,³⁴
budući da su oni nekoliko godina zaredom proizvodili najviše ča-
hurica. Kako se pak kretala tamošnja proizvodnja u prvoj polo-
vini XIX st. pokazuje sljedeća tabela, sastavljena na temelju izvor-
nih podataka:³⁵

godina	libre=0,47 kg	godina	funte=0,56 kg
1827.	11.896	1841.	46.600
1828.	18.555	1842.	14.900
1829.	19.746	1843.	15.100
1830.	20.950	1844.	17.624
1831.	12.361	1846.	42.000
1836.	25.300	1847.	47.500
1837.	22.600		

Na žalost, neki izvori, pa i oni tiskani, pokazuju različite
količine, pa stoga brojke uvijek nisu sasvim pouzdane. Ipak, nave-
deni podaci pokazuju da je tadašnje bokeljsko svilogojstvo svake
godine davalo različitu količinu svilene bube. Općenito uzevši, pro-
izvodnja je bila najveća potkraj prve polovine prošlog stoljeća.
Godine 1844. je u čitavom okružju bilo 630 proizvođača čahurica,
najviše u Prčnju i Kotoru.³⁶ Može se pretpostaviti da je tolik broj
bio i prije i poslije te godine.

Sredinom XIX st. je proizvodnja čahurica donekle opala,
kako to pokazuju podaci iz nekoliko godina, da bi potom doživjela

³¹ V. Lago, n. dj. CXXII—CXXIII.

³² HAZd, Spisi Registrature, 1873, XI A, br. 12013.

³³ HAZd, Prezidijalni spisi, 1824, VII, br. 444/p, 1008/p.

³⁴ Isto, 1827, VII, br. 64/p, 675/p.

³⁵ Isto, 1829, VII, br. 685/p; 1831, VII, br. 198/p; 1830, VII/1, br. 1601/p; 1833, VII/1, br. 2105/p; La Dalmazia, Zadar 1846, br. 34; 1847, br. 33. Neki Kamenarović je 1843. tražio dozvolu sadnje murava i podizanje jedne svilane u Herceg-Novom (HAZd, Spisi Registrature, XI, br. 357(1897)).

³⁶ Gazzetta di Zara, 1844, br. 34; La Dalmazia, 1845, br. 17, 24.

ponovni porast. To će nam najbolje predočiti raspoloživi podaci, statistički, sročeni u tabelu:³⁷

godina	funti	godina	funti
1861.	29.453	1870.	6.880
		1871.	15.000
1863.	3.200	1872.	8.037
1864.	3.211	1876.	14.000
1865.	2.681	1877.	10.500 kg
1868.	8.011	1878.	16.000 kg
1869.	5.000	1879.	12.000 kg

Dakle, 1861. je postignuta rekordna proizvodnja svilene bube, koja nikad nije više postignuta. Na to je donekle utjecao pad cijena tog proizvoda kod kuće i na evropskom tržištu. Dotle su tamo dolazili talijanski trgovci i dobro plaćali sjeme svilca, a od 1872. vrlo rijetko,³⁸ što se odrazilo na otkup i cijene. Braća Sbutega su u Kotoru, na pazaru, kupovali čahurice Boke i Crne Gore po vrlo niskim cijenama, čak za polovinu niže od onih koje su postizavane u Istri i Italiji.³⁹ Zapravo su oni uživali stanovit monopol u tom smislu: imali su svoje stalne agente, nametali cijene čahuricama, te su iz Kotoru u Prčanj uspjeli premjestiti pazar za prodaju čahurica, gdje su mogli još više iskazivati svoj utjecaj.⁴⁰ Ali ni to nije bilo još uvijek obeshrabrilo bokeljske proizvođače čahurica. Kapetan Mato Đurasović iz Kumbora je krajem 1872. od države zatražio pozajmicu od 15.000 fiorina u svrhu sadnje murava i osnivanje jedne svilare,⁴¹ ali je njegova molba po svoj prilici bila odbijena. Nešto kasnije je Lazar Ercegović uspostavio svilarsku postaju u Herceg-Novom i u Italiji propagirao bokeljske čahurice.⁴² Godine 1878. se gotovo 6.000 bokeljskih obitelji bavilo svilogojstvom i svilarstvom, te se držalo da njihova zarada može biti znatna po kućni budžet, prilika za podizanje ugroženog životnog standarda.⁴³

Međutim, to nije značilo stvarnu, nego samo potencijalnu zaradu. Vlasnici svilana su i dalje samovoljno dogovarali cijenu čahurica, što je imalo za posljedicu smanjenje njihove proizvodnje. Naime, već 1882. je ona spala na ciglih 5.000 kg.⁴⁴ Dvije godine poslije,

³⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1861, XI A, br. 8162(20519); 1865, XI A, br. 56(244); 1867, XI A, br. 9156(10328); 1871, XI A, br. 1440.

³⁸ HAZd, Spisi Registrature, 1872, XI A, br. 620(3037). Parere della Camera di Commercio e industria di Ragusa e Cattaro, Dub. 1878, 21—22.

³⁹ Isto, 1871, XI A, br. 1440. — Na jednom mjestu se pretjeruje u tvrdnji da se 1870—1871. u Boki proizvodilo 80.000 libri čahurica, te da su zbog toga cijene opadale (Il Dalmata, Zadar, VII/1872, br. 59).

⁴⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1877, XI A, br. 1033.

⁴¹ Isto, 1873, XI A, br. 2804(5569).

⁴² Isto, 1877, XI A, br. 10519, 13077.

⁴³ Isto, 1878, XI A, br. 153/13089).

⁴⁴ Isto, 1882, XI A, br. 1(14423).

1884. je tamo proizvedeno 10.000 kg, a 1885. god. 7.000 kg čahurica, što je zapravo bilo labudi pjev tamošnje proizvodnje svilene bube.⁴⁵ Istina, i poslije su se tamo proizvodile čahurice, ali je njihova količina bila gotovo beznačajna u usporedbi s prethodnima.

Pčelarstvo. Tada se slično događalo s drugom granom sitnog stočarstva — pčelarstvom. Bokelji su poslušali one koji su dva-desetih godina u Dalmaciji propagirali pčelarsku djelatnost, pa su se mnoge obitelji dale na uzgoj pčela.

Poznato je da su na početku 19. st. tamošnja ulišta bila primitivna,⁴⁶ ali nije znan njihov broj. Pojačana aktivnost u tom smislu dala je ubrzo pozitivne rezultate. Da je tome bilo tako pokazuje zorno sljedeća tabela:⁴⁷

godina	broj košnica
1825.	3.131
1826.	3.624
1827.	3.304
1828.	3.607
1829.	3.460
1830.	3.113

Kako se vidi, broj košnica je stalno oscilirao, ovisno o ispaši, klimatskim uvjetima i nekim drugim razlozima. Mnoge obitelji su posjedovale po nekoliko desetina košnica. Posebno su se isticale dvije tamošnje obitelji: ona udovica Kamenarović iz Dobrote, koja je 1825. imala 120, te braća Radoničić, koja je tada raspolagala s 105 košnica. Još otprije je ovdašnje pčelarenje donosilo prilične količine meda i voska, ponekad i određene viškove;⁴⁸ zacijelo je u sljedećem desetljeću situacija bila slična, budući da je broj košnica ostajao na prethodnoj razini. Dobiveni med se najviše trošio kod kuće, za vlastite potrebe, dok se sirov vosak prodavao po vrlo niskim cijenama u Kotoru, Splitu i Mlecima, gdje je bio prerađivan u tamošnjim manufakturama.⁴⁹ Nažalost, to je najmanje činjeno u kotorskoj radionici voštanica.

Sredinom prošlog stoljeća je opalo zanimanje za pčelarstvo u čitavoj pokrajini, pa tako i u kotorskom okružju. Godine 1869. je u kotaru Kotor bilo svega 730 košnica, kada se proizvodilo oko 500 kg meda i isto toliko sirovog voska.⁵⁰ Ta djelatnost je i tada obavljana na vrlo primitivan način i primitivnim sredstvima; njom su se najviše bavili neki žitelji Prčnja. Samo pojedini pčelari su taj posao obavljali prema suvremenom načinu i zato bili od države nagrađeni.⁵¹ Čini se da se sedamdesetih godina tamošnje pčelarstvo počelo obnavljati: već 1871. tamo je bilo 1.255 košnica, najviše u Kotoru — 400. Sve te košnice uređivalo je 237 pčelara. Vrijednost jedne košnice se tada cijnila s 3 fiorina. Tada se prosječno po

⁴⁵ Gospodarski list dalmatinski, Zadar, 1884, br. 16—17.

⁴⁶ Hrvatski glasnik, br. 223 od 23. IX 1939.

⁴⁷ HAZd, Prezidijalni spisi, 1825, VII/1, br. 1342/p; 1830, VII/1, br. 656/p; 1831, VII, br. 501/p.

⁴⁸ Danica ilirska IV/1838, br. 37.

⁴⁹ HAZd, Prezidijalni spisi, 1828, VII/1, br. 130/p.

⁵⁰ V. Lago, n. dj. CXXII—CXXIII; Luigi Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1872, 28—29.

⁵¹ Leopold Stockhammer, Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia, Zadar 1878, 36.

jednoj košnici proizvodilo oko 7 kg meda i jedan kilogram voska,⁵² što je zapravo značilo oko 8.750 kg meda i 1.000 kg voska godišnje. Moglo bi se reći da je to predstavljalo priličnu proizvodnju, posebno u usporedbi s prinosima sjeverne Dalmacije, koja je zacijelo imala stanovite viškove.

Slijedećih desetljeća je broj košnica tamo pomalo rastao da bi 1910. god. dostigao brojku od 4.161 košnicu.⁵³ To je bilo u skladu s razvitkom pčelarstva u čitavoj Dalmaciji. Tada su korist iz te djelatnosti izvlačili jedino napredni, racionalni pčelari, kojih je, na žalost, bilo vrlo malo. Ipak, i to je donosilo uzgrednu zaradu koja nije bila za odbaciti.

Kako smo već isticali, poljodjelstvo Boke Kotorske nije nikad donosilo dovoljno plodova za prehranu tamošnjeg življa. Štoviše, ponekad je ono trpjelo veliku oskudicu u tom smislu. Tako je 1829. tamo vladala krajnja bijeda.⁵⁴ Nevrijeme je znalo uništiti usjeve, a pošast osjetan broj sitne stoke. Spomenut ćemo da je 1845. kada su neprilike mnoge obitelji zavile u crno, najviše u Ublima i Morinju, te su živjele u velikoj bijedi.⁵⁵ Stoga im je bila neophodna pomoć u hrani i odjeći. Slijedeće dvije godine oskudica je pogadala pučanstvo čitavog okružja.⁵⁶ U drugoj polovici prošlog stoljeća nije bilo mnogo bolje. Urod žita je bio dovoljan za samo 3—4 mjeseca prehrane tamošnjeg stanovništva, pa se ono nabavljalo u Lombardiji ili Rusiji. Naročito slabe ljetine zabilježene su 1861. i 1874. godine, kada je vlada priskakala upomoć dodjelom određenih svota novca u svrhu nabave potrebnih životnih namirnica,⁵⁷ te na taj način osuđivala veću pogibelj.

Poznata je činjenica da su Bokelji još otprije služili na trgovačkim brodovima Rusije kao zapovjednici, časnici ili mornari. Na taj način su gotovo svi odrasli muškarci bili zaposleni u pomorstvu. Nedostatak muške radne snage bio je stoga očit. Stoga su žene bile prisiljene obavljati teške poljodjelske poslove. Bijeda je i u drugoj polovini prošlog stoljeća tjerala ostatak ovdašnjih muškaraca iz zavičaja. Neki od njih se iseljavaju privremeno, dok zarade nešto novca. Samo 1883. ih je bilo u Carigradu preko 400, gdje su obavljali sitne poslove ili besposleno lutali, ostavljajući tako svoje obitelji bez kruha. Stoga je zemljište u Boki bilo zapušteno i obraslo korovom, onamo gje su nekoć bili vinogradi i oranice. Lokalna vlast je predlagala da se oni vrate kućama i prisile na zemljoradnju.⁵⁸ Ali tako nešto nije bilo lako ostvariti. Začudo, kada je propalo bokeljsko pomorstvo i trgovina, bilo je zapušteno i poljodjelstvo Boke Kotorske, premda je trebalo biti upravo obr-

⁵² HAZd, Spisi Registrature, 1872, XI A, br. 745(16657).

⁵³ Gospodarski vjesnik, Zadar, XX/1912, br. 21—22.

⁵⁴ HAZd, Miscellanea, svež. V, poz. B, l. 17.

⁵⁵ HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 94, br. 1944.

⁵⁶ Isto, Prezidijalni spisi, 1847, VI/1, br. 378/p.

⁵⁷ Osservatore dalmato, Zadar, 1862, br. 29.

⁵⁸ HAZd, Spisi Registrature, 1883, VIII/3 A, br. 112 (8502, 10318).

nuto.⁵⁹ Spomenuti Ercegović je držao upravo svilarstvo pozvano, kao jedna od najboljih grana i sredstava za pomoć tamošnjem življu, da nadoknadi propalo bokeljsko brodarstvo.⁶⁰

3. **Ribarstvo.** U nedostatku podataka o ribarstvu Boke Kotorske u prošlosti donosimo nekoliko pronašlih podataka. Ribarstvom se tamo u ono doba bavio relativno mali broj ljudi. Tako je 1837. bilo samo 183 profesionalna ribara, dočim ih je u dubrovačkom okružju bilo čak 527⁶¹ Nasuprot tome, u ljetnom ribolovu 1833. su ribari kotorskog okružja ulovili 22.076 tisuća komada razne ribe, više nego što su to uradili ribari zadarskog i dubrovačkog okružja.⁶² Dakako, to je bio značajan prilog ishrani tamošnjeg pučanstva, naravno ako je i drugih godina ulov bio barem približno tolik.

Pod kojim uvjetima i kakvim rezultatima se odvijao ribolov toga područja u četvrtom i petom desetljeću prošlog stoljeća pokazuju nam rijetki sačuvani podaci, pa ćemo pronađene predstaviti tabelom:⁶³

godina	b r o j		u l o v	
	brodica	trata	tisuća	barila
1839.	43	11	2.933	1.445
1840.	37	15	230	115
1841.	45	24	4.685	314
1842.	53	27		1.023
1843.	40	15	315	118

Ove brojke pokazuju očit porast broja ribarskih brodica i trata do 1842, da bi potom, zacijelo, on počeo naglo opadati. Rezultat ribolova je jako oscilirao, iz godine u godinu. Neke indicije ukazuju da je kasnije tamošnji ribolov još više propadao. Tako se zna da su 1864. ribari Boke ulovili samo 3.000 funti razne ribe,⁶⁴ pa se može sa sigurnošću tvrditi da je pozniji ribolov doista malo značio za život tamošnjeg pučanstva.

II

Kako ćemo vidjeti, tijekom prošlog stoljeća je prerada kotorskog okružja bila, barem u njegovom prvom dijelu, u stanovitom zamahu, u usporedbi s mletačkim razdobljem. Taj intenzitet, na žalost, nije kasnije nastavljen. Evo o tome nekoliko činjenica.

⁵⁹ Gospodarstvo, Zadar, 1/1907, br. 13—14. — Prilikom velike agrarne krize, 1817, mnogo je Bokelja otišlo od kuće u potrazi za spasom od oskudice i gladi (HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 8, br. 1321). Kasnije se iseljavanje nastavljalo (HAZd, Spisi Registrature, 1878, XI A, br. 153 (13089).

⁶⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1877, XI A, br. 5951.

⁶¹ Isto, 1842, VIII/9, br. 10290.

⁶² Isto, 1834, II/9, br. 3128.

⁶³ HAZd, Spisi Predsjedništva uprave državnih dobara za Primorje, i Dalmaciju u Trstu, svež. 1, br. 59; Prezidijalni spisi, 1841, VI/3, br. 643/p; 1843, VI/3, br. 649/p.

⁶⁴ Isto, Spisi Registrature, 1865, VIII/3 A, br. 24.

Poznato je da je Boka početkom 19. st. izvozila svilu, rašu, loj, obrađenu kožu, crijep i još neke preradevine, najviše u Mletke.⁶⁵ To su redom bile tamošnje preradevine, pa je stoga sigurno da se živalj bavio raznim obrtima. Za vrijeme iz. prve austrijske uprave, a još više francuske ovdje su poduzimane mjere za unapređenje obrtničke i manufakturne proizvodnje. Naime, u Boki je tada bilo raznih obrta, ali oni nisu bili od većeg značaja za život ukupnog pučanstva, budući su njihovi proizvodi bili namijenjeni najvećim dijelom domaćim potrebama. Nešto značajniji su bili pokušaji manufakturne proizvodnje, pa ćemo tome pokloniti više pozornosti. Još u mletačko doba tamo su postojale nekolicke radionice za obradu kože i izradu nekih predmeta. Vlast je 1797. dozvolila Frani Ivanoviću iz Dobrote da u Kotoru podigne jednu radionicu sukna, koja je trebala biti izuzeta od bilo kakvih nameta.⁶⁶ U doba francuske uprave u Perastu je postojala jedna radionica za izradu sapuna,⁶⁷ koja je početkom druge austrijske uprave bila jedina u pokrajini.⁶⁸

Izvori iz 1834. pokazuju da su tada u kotorskom okružju postojale radionice cigli i opeka u Krtolima, te po jedna bojadisaonica i kožara u Kotoru. U Kotoru je također bilo 30 radnika koji su pravili platno i rašu, sedam svilara i sedam kožara; u Herceg-Novom je bilo 40 platnara, četiri radnika-kožara (u radionici), te sedam svilara; u Budvi je bilo 30 platnara, tekstilaca i jedan kožar.⁶⁹ Dvadesetih godina se sirova svila najviše prodavala u Italiji, tisuću-dvije libri godišnje, kada se u kućnoj radinosti tamo pravilo do 4.500 libri svile.⁷⁰ U tamošnjim radionicama kože prerađivalo se godišnje 1.000 govedih, 2.000 ovčijih i 16.000 kozjih koža.⁷¹ U trećem desetljeću se tamo proizvodila mala količina svile, najviše u kućnoj radinosti, mada je tamo djelovalo, neko vrijeme, čak trinaest svilara. Godine 1840/1841. u Prčnju su uspostavljene dvije svilare sa 15—20 kotlova, prilično suvremeno opremljene po uzoru na one u Italiji. Malo zatim je bila uspostavljena još jedna takva radionica. Te su radionice gotovo uništile ostale u pokrajini, koje nisu uspijevale izdržati njihovu konkurenciju.⁷² Tada je u Kotoru djelovala jedna bojadisaonica.⁷³ Nekadašnja proizvodnja

⁶⁵ Relazione sulle Bocche di Cattaro attribuita agli anni 1804 o 1805, Archivio di storia dalmata, vol. XII, sv. 71, Roma 1932, 550.

⁶⁶ Isto, Spisi Dvorske komisije, svež. III, br. 722.

⁶⁷ A. Butorac, n. dj. 66.

⁶⁸ Giovanni Brodmann, Memorie politico-economiche, Mleci 1821, 326.

⁶⁹ HAZd, Prezidijalni spisi, 1832, VII/1, br. 1688/p; 1834, VI/3, br. 2122/p; Miscellanea, svež. I, poz. K, l. 68; Slavko Mijušković, Manufakture u Boki Kotorskoj 1834. god. Istoriski zapisi, Cetinje 1956, br. 1—2, str. 329—330.

⁷⁰ HAZd, Prezidijalni spisi, 1834, VII, br. 218/p; 1829, VII/1, br. 675/p, 1513/p.

⁷¹ La Dalmazia, 1845, br. 15; Srbsko-dalmatinski magazin za 1843, 22—23.

⁷² Gospodarski list dalmatinski, 1884, br. 10—11; Parere... str. 21. — Neki Kamenarović iz Tople je 1843. tražio dozvolu sadnje murvi i podizanje jedne svilane u Herceg-Novom (HAZd, Spisi Registrature, 1843, XI, br. 357 (1897, 3554, 9002).

⁷³ HAZd, Prezidijalni spisi, 1834, VI/3, br. 2122/p.

crijepa u Krtolama obnovljena je 1818, ali je tek 1830. započela proizvodnjom tog građevinskog materijala, kada se godišnje pravilo nekih 72.000 komada.⁷⁴

Statistički podaci iz 1841. pokazuju prilično velik broj uslužnih zanata-mesara, mlinara i pekara. Mesara je najviše bilo u općini Kotor čak 28, te u Risnu (24), Herceg-Novom (8) i Perastu (7). Mlinara je pak najviše bilo u Herceg-Novom (35). Od drugih obrta najzastupljeniji su bili zidari (64) i tekstilci (60), a bilo je dosta kotlara (39), postolara (42) kovača i stolara. U čitavom okružju bilo je osam zlatara.⁷⁵ U čitavom okružju je zapravo bilo oko 530 ljudi koji su obavljali 22 zanata, ne računajući tu ribare (56) i nosače-fakine, kojih je u Kotoru bilo 40. Potrebno je istaći da su vlasnici krojačkih radnji, postolarija, stolarija i zlatarija u Kotoru imali po nekoliko radnika i šegrta.

Sredinom 19. st. u Kotoru je djelovala radionica tjestenine,⁷⁶ koja se održala još neko vrijeme. Najdulje su se održale radionice za preradu svile. Neke žene iz Prčnja su još 1848. naučile »točiti« svilu u predionici braće Sbutega, ali nisu mogle dugo raditi bez dozvole svojih otaca ili muževa; k tome, vlasnici predionica nisu bili u mogućnosti češće organizirati poučavanje u tom poslu.⁷⁷ Kada je 1857—1859. u Kotoru pala cijena čahuricama, onda je jedna od triju tamošnjih svilana dokinuta. Čini se da su sedamdesetih godina osnovane neke manje svilene, tako da ih je nekad bilo čak dvanaest, koje su pravile svilu srednje kakvoće.⁷⁸ Najveće od njih bile su one braće Sbutega i obitelji Milin. Prema jednom svjedoku tada je blizu 6.000 ljudi poznavalo svilogojsko-svilarski obrt koji je mogao biti jako unosan.⁷⁹ Pored brojnih radnika u nekim tamošnjim svilarama su radili Talijani, čije su nadnice bile daleko veće nego domaćih radnika.⁸⁰ Međutim, poslije dva stoljeća postojanja svilarski obrt u Boki je počeo naglo propadati, uglavnom zbog strane konkurencije,⁸¹ te je pod konac 19. stoljeća gotovo nestao.

Za život pučanstva Boke određenu važnost imali su mlinovi. Stoga evo nekoliko podataka o njima. Do sredine prošlog stoljeća tamo je bilo malo mlinica za žito jer nije bilo većih tekućih voda; one što su postojale bile su sagrađene zaista primitivno, na seoski način (*alla rustica*). Ti su mlinovi bili od male koristi, budući da su mogli raditi samo povremeno. Samo mlinovi smješteni izvan Porta Fiumera u Kotoru i ona tri u Morinju imali dovoljno vode tijekom čitave godine i stoga bivali preopterećeni. Zato su jedino

⁷⁴ HAZd, *Miscellanea*, svež. 1, poz. K, 1. 68; *Spisi Registrature*, 1839, XI, br. 9486.

⁷⁵ HAZd, *Prezidijalni spisi*, 1842, 1/3 — *Circolo di Cattaro*.

⁷⁶ *La Dalmazia*, 1846, br. 13.

⁷⁷ *Il Dalmata*, VII/1872, br. 59.

⁷⁸ HAZd, *Spisi Registrature*, 1877, XI A, br. 377(13746); *Parere...* str. 21.

⁷⁹ HAZd, *Spisi Registrature*, 1878, XI A, br. 153(13089).

⁸⁰ *Isto*, 1877, XI A, br. 1033.

⁸¹ *Smotra Dalmatinska*, 1888, br. 71. — No i pored toga dogodilo se da je 1887. u Boki dobiveno 15.000, a 1891. čak više od te količine čahurica (*Smotra Dalmatinska*, 1888, br. 71; 1891, br. 76).

njihovi vlasnici državi plaćali porez od 20—30 fiorina godišnje.⁶² Godine 1865. je u kotorskom okružju bilo 36 mlinova s isto tolikim brojem točkova (strojeva); najviše ih je bilo, čak petnaest na području Budve. Neki od njih, tih vodenica, bile su suknare.

Slijedećih godina je potreba za mljevenjem žita rasla, pa se stoga povećava i broj mlinova. Tako već 1874. u kotaru Budva postoji 29, u kotaru Kotor 30, a u kotaru Herceg-Novi čak 32 mlina pokretana snagom tekuće vode.⁶³ To je svakako bio labuđi pjev tamošnjeg vodeničarstva, jer ga skoro počinje zamjenjivati parni pogon. Spomenuti ćemo neke činjenice. Naime, oko 1880. je u Lastvi Donjoj sagrađen mlin na paru, s motorom jačine 10 KS; 1884. su njegovi vlasnici bili Ilija Gasparini i Nikola Kolić. Slijedeće godine je taj stroj bio u dobrom stanju, ali je bivao u pogonu samo četiri mjeseca godišnje;⁶⁴ zacijelo zato što nije imao što mljeti. Dakako, taj pogon nije ostao usamljen, nego su kasnije nicali još neki njemu slični.

III

O pomorstvu Boke Kotorske u prošlom stoljeću se gotovo sve znade. Nije potrebno poznato ponavljati. Stoga ćemo ovdje donijeti samo neke nove podatke, makar se oni odnosili jedino na pokušaje u tom smislu.

Poslije Bečkog kongresa je u Boki bilo oko 900 mornara.⁶⁵ Kasnije su se mnogi rado posvećivali zanimanju pomorca. Godine 1833. su Bokelji raspolagali s oko 50 jedrenjaka duge plovidbe, a nešto kasnije, kako kaže jedan izvor, s 130 brodova i 2.000 mornara.⁶⁶ Svi brodovi bokeljskih pomoraca bili su kupljeni u Trstu ili Mlecima, dok su oni manji pravljani u raznim brodogradilištima Dalmacije, najviše Gružu i Korčuli.⁶⁷

Niko Luković, povjesničar bokeljskog pomorstva, kazuje da je od pomorskih društava u Boki osnovano sredinom 19. stoljeća ono za osiguranje, te da su 1899. kapetani Radoničići iz Dobrote osnovali malo parobrodarsko društvo »Bokeljska plovidba«.⁶⁸ Drugih podataka o tome ne donosi. Arhivski izvori pak pokazuju da se 1881. radilo na osnivanju »Bokeljskog mjesnog parobrodarskog društva« u Kotoru, s početnim kapitalom od 50.000 fiorina. Dioničarima su trebali biti kapetan Vido Kamenarović i neki drugi pomorci.⁶⁹ Po svoj prilici nije došlo do realizacije te zamisli. Osam

⁶² HAZd, Spisi pokrajinskog finansijskog ravnateljstva u Zadru, svež. 52, br. 6635(9333).

⁶³ Isto, Spisi Registrature, 1875, XI, br. 313.

⁶⁴ Isto, 1885, II A, br. 46 (4210, 8820, 11955).

⁶⁵ HAZd, Miscellanea, svež. I, poz. A, l. 16.

⁶⁶ Isto, Spisi Registrature, 1834, II, br. 20574; Danica ilirska, IV/1838, br. 37.

⁶⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1841, I/1, br. 384.

⁶⁸ Postanak i razvitak trgovačke mornarice u Boki Kotorskoj, Beograd 1930, str. 34.

⁶⁹ HAZd, Spisi Registrature, 1881, III/1 J, br. 471 (720, 4445, 8274).

godina poslije učinjen je novi pokušaj osnivanja »Parobrodarskog društva« sa sjedištem u Kotoru, kojega je trebala subvencionirati država. Namjeravalo se započeti djelovanje s kapitalom od 36.000 fiorina u 12 dionica po 3.000. Bilo je zamišljeno nabaviti dva parobroda za održavanje veza u Boki. Sama država je trebala pomagati s 8.000 fiorina gadišnje.⁹⁰ Ta je zamisao zacijelo ostvarena, ali možda pod drugim imenom — »Bokeška plovidba«. Naime, uprava toga parobrodarskog društva je krajem 1891. obavijestila da će od 1. siječnja slijedeće godine započeti svojim parobrodom održavati linije između Kotora i Herceg-Novog, prevozeći putnike, robu i poštu.⁹¹ To se svakako ostvarilo, budući da su postojali svi uvjeti.

IV

Kako smo vidjeli, Poljodjelstvo Boke, odnosno kotorskog okružja, je početkom XIX st. davalo prilične viškove proizvoda, koji su onda izvoženi i nudeni tržištima jadranskog bazena. Kako se to stoljeće bližilo kraju, tako je ta proizvodnja opadala; ponekad je bila tako malena da je uzrokovala veliku oskudicu i glad. Pokušaji unapređenja svilogojstva i svilarstva nisu urodili željenim plodom, premda su obećavali mnogo. Obrt i manufakturu su imali sličnu sudbinu. Štoviše, i pomorstvo Boke je krajem prošlog stoljeća doživjelo pravi debakl, ali ni tada, kako se moglo očekivati, poljodjelstvo nije iskoristilo svoju priliku. Sve je to utjecalo na opadanje nekad visokog životnog standarda pučanstva okružja Kotor. Tako barem pokazuju podaci koje su nam ponudili neki arhivski i drugi izvori.

⁹⁰ Smotra Dalmatinska, 1889, br. 49.

⁹¹ Isto, 1891, br. 103.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF ECONOMIC AFFAIRS IN THE 19th CENTURY BOKA KOTORSKA BAY

Sime PERIČIĆ

The paper is rich with a great number of so far unpublished data discovered in the Historic Archives of Zadar. They deal with the Kotor region agriculture, trade and maritime affairs in the 19th century.

There are numerous figures showing the stagnation of agricultural production, in particular in the area of: grape-growing, olive-growing, production of grain, potato growing, stock-breeding, bee-keeping, silkworm-breeding and several other occupations that have been extinguished in the region. The number of data concerning trade and maritime affairs is also remarkable.

Besides the value of the discovered data themselves, the very comprehensive statistics keeping of the time should be pointed out, as it covered more items than the statistics of the present day. If we wanted to find out the present production of wine, oil, honey, potatoes and other agricultural products only in this commune, we would not get the answer and therefore would not be able to compare them to the period studied by the author of this paper.

Editor

СТО ПЕТНАЕСТ ГОДИНА ШКОЛЕ У ПОКРИВЕНИКУ

УВОД

Покривеник, засеок Беновића, припада Општини Херцег-Нови. По постанку занимљив, а мало проучаван. Етимолошко значење Покривеника је везано управо за његов настанак — »Насеље покривено морем«.

Мјесто познато још у турско доба. Истина, у њему постоје споменици културе, можда још из XVI вијека, мада се у архивској грађи Беновић помиње тек почетком XVIII вијека. Над њим, као и над многим мјестима Боке, су се укрштали различити »вјетрови« прошли.

Становници Беновића су различитог поријекла. Доселили су се из Херцеговине, Старе Црне Горе, Далмације, а било их је и из Албаније.

Културно-просвјетне прилике, па и друге, на широј територији су биле незапажене и по страни.

Прво и знаменито ширење просвјећивања у Беновићима бљеснуло је 9. децембра 1873. године отварањем Основне школе »у Покривенику Бокама Которским«, мада је школа установљена још 1870. године.

До тада су школе биле ријетке и, углавном, на италијанском језику. Поменућемо школу на Топлој, Богословску школу у Манастиру Савиши и Поморску закладну школу у Србини.

Покривеничку школу је издржавала држава, а најнепосредније старање и надзор су припадали Мјесном школском вијећу и Катарском школском вијећу у Котору.

Беспрекорно срећеном и сачуваном грађом ове школе у Архиву Херцег-Новог, иако доста оскудном, омогућено нам је да на одговарајући начин оживимо њен рад, школску активност и неке педагошко-психолошке основе наставе прије пуних 115 година. Истина, архивска грађа се добрим дијелом односи на уобичајена, често формализована дописивања школских вијећа.

Рад смо заснивали на примарним изворима школе.

Школски простор је био обезбијеђен у приватној кући капетана Богдана Злоковића. Зграда намијењена за школу имала је једну учионицу и стан за учитеља. Због неслагања влас-

Ника и николских власти око кирије настајале су несугласице. На сугестију Вијећа из Котора требало је потражити нови школски простор ближи дјечи из Кумбора и то у кући Марка Војводића, исто у Беновићима, да би опет након краћег времена школски рад био организован у згради Богдана Злоковића, која је касније опоручком власника, сина Богданова и учитеља Николе, трајно намијењена за школу. У њој је школски рад био организован све до земљотреса, априла 1979.

ОПРЕМЉЕНОСТ ШКОЛЕ

Дидактичко-техничке услове школе није тешко приказати, мада настојања и односи према неким њеним дијеловима заслужују пажњу.

Школа је опремана и снабђивана преко ЦК (царско-краљевског) Котарског вијећа из Котора. Дуго времена је посједовала само сат, глобус и слику његовог величанства Цара. По пријему учила учитељ је морао надлежне обавијестити. Школа је добијала и неке књиге и то првенствено пољопривредних садржаја, као и «наредбени лист». Број «научних средстава» се нешто повећавао, па 1885. године школа има још и руско рачунало, зидну карту Аустроугарске монархије, Европе, грб Царевине и Далмације, топломјер и изтисак од 43 таблице за «зорну обуку».

Године 1911. «... је у наклади ЦК дворске и државне тискарне у Бечу издана зидна табла за школу и дом»,¹ цијене 2 круне, обавјештавају школу у Покривенику.

Школска библиотека тада располаже са:

Научовна основа,

Изтисак напутка о вишову ушеницу,

Изтисак (назив нечитак),

Изтисак Закона 2/5 1883.

Изтисак књиге о кужним болестима.

Школски лист је примало свако школско вијеће. Од стручних часописа се помињу «Нови Васпитач» и «Књижевни вјесник». «Нови Васпитач» излази од 1. јануара 1887, истичући: «... да је он јасно огледало Српске школе и српског учитељства».²

Школа посједује и библиотеку за ученике. За већину предмета су обезбијеђени уџбеници. У архивској грађи више није смо нашли доказа о училима. Помињу се нормативи простора, површине и освјетљености. На једног ученика припада 1,38 м², по ученику, просторни норматив износи 3,78 м³ и стаклена површина прозора износи 1:7 површине пода. Ови захтјеви су, изузев запреминског, скоро остали исти и данас.

¹ Архив Херцег-Новог, ОШ Беновић, кутија IV, инвентарски број 341.

² АХН, ОШБ, кутија IV, ИНВ бр. 317.

Бачка клупа је направљена за 6 ученика.

Тек 1910. (17/6) се појављује печат школе са текстом »Пучка школа Покривеник«.³ У архивској грађи се често сусрећемо са измјенама у наслову школе и њене адресе. Тако понекад на актима пише: »Мјесто Покривеник земља Далмација«.⁴

Тада је свака школа, наредбом управних власти, морала основати школски расадник. Први школски вртови се код нас јављају још 1857. године, организовани у сврхе радно-техничке и образовне. У данашњој школи, на наше незадовољство, школске баште немају, ни васпитну, ни образовну, ни производну функцију. Ако и постоје, у њима је само самоникла вегетација.

Школа у Покривенику, као и друге, је добијала посебна средства за уређење школског врта. У документацији школе се налази на честа упозорења надлежних школских власти да се школски вртови морају уредно одржавати, расписују се конкурси за њихово уређење, односно новчане награде учитељима, а посебно сеоским, за популарисање пољопривредних наука. Колико је корисно што смо напустили овакву орјентацију, нећемо расправљати. Умјесто тога изнијећемо чињеницу да је школи, марта 1882. године Управитељство господарског Поучника у Шибенику понудило збирку најбољих сјемена за школске вртове. Збирка посједује: 42 врсте повртног сјемена, 5 врста кромпира, ливадних трава 10 врста, крмног биља 10 врста, пшенице и јечма 10 врста, мирисљавог и лековитог биља 15 врста. Напоменимо и то да је површина школског врта у Беновићима тада износила 316 м².

УПИС ДЈЕЦЕ И ПОХАБАЊЕ

Упис дјете, зреле и обавезне за школу, обављао се на основу списка који би доставио парох. Уписивана су дјеца од 6 до 12 година старости. Услови уписа су предвиђени параграфом 20 Покрајинског Закона од 29. децембра 1871. године, али се: »...не могу опростити од учioniце, ако нијесу научила оно што је прописано за пучке учioniце: тј. ако не умеју читати, писати, рачунати, и што је од вјеронаука најпотребније. Но, и пошто заврше редовно похабање, односно иза навршене 12 године, дужни су, док не наврше 17 година, полазити опетовницу коју организује свака пучка школа и било то вечерње или свечано недјелно поучавање.«⁵ Сматрало се да су знања стечена за прве четири године само »приправна«.

Видљиво је да су уписивана различита годишта, као и да су право на упис имали и шестогодишњаци, што је код нас тек у посљедње вријеме озакоњено.

Недјелна и опетовница се организују за дјецу која неће наставити школовање или стручне течајеве, тако да се може

³ АХН, ОШБ, кутија IV, ИНВ бр. 340.

⁴ АХН, ОШБ, кутија IV, ИНВ бр. 322.

⁵ АХН, ОШБ, кутија I, ИНВ бр. 308.

у: «...довољној мјери получити циљ пучког образовања», излаже се у допису од 9. новембра 1889. године, настављајући да би школа тако постала: «...извором благодати и среће за пук».⁶

Према Закону од 17. јула 1875. и допису Високог Министарства за богоштовње и наставу бр. 1708, светачно педјелне опетованице не треба организовати, јер су дјеца дужна похаћати грађанску школу, односно струковни течај, бар док не наврше 12 година старости.

Иако је похаћање основне школе обавезно, ипак се сва дјеца не уписују, а уписана нередовно похаћају. Нијесу обавезни похаћати школу глухонјемци, хромци, рахитични, сиромаси без родитеља; «пук сиромашнице, голе, босе, гладне» су: «опроштене похаћања».⁷ или како у архиви школе налазимо да су дјеца слабог здравља «опроштена похаћања школе», или уз образложење «пук сиромаш», «што је по другом ставу параграфа (§²) 19 школског закона 14/9 1881. године».⁸ Сиромашни ученици су добијали сваке године књиге бесплатно, а понекад, од Општине и «завежљај робе за хаљине». Изнијешемо и садржај једног дописивања родитеља и школе. Родитељ мисли дијете му је сиромашно, шта ћу га «шиљати», ништа друго него да: «...дере робу и дангуби». Вијеће му одговара: «Такве криве мисли ваља свакако одбацивати»...завршавајући писмо: «Највиши људи по свијету родили су се у појатама, не у палицама».

Школске власти су за непохаћање школе предузимале мјере кажњавања. Прва казна је износила 1 — 1,5 форинти, друга од 5 — 50, а трећа још више.

ШКОЛСКЕ ВЛАСТИ

Управљање школом се одвијало преко Мјесног, Котарског и Покрајинског вијећа. Чланове Мјесног вијећа је бирало Општинско вијеће.

Питања о којима се расправљало односила су се на организациону и материјалну проблематику.

Надлежност Мјесног школског вијећа је била врло широка. Учитељ није могао без одобрења Вијећа поћи лекару, а камо ли изостати дан због нечега другог, или како у једном допису Котарског вијећа каже: «...и учинити нарочита пропња средством мјесног школског вијећа, којег учитељ ни у једном послу не може мимоићи».⁹ Дакле, за све је учитељ морао писати молбу, односно чекати одобрење.

Мјесно вијеће се састајало једном мјесечно. Најчешће расправе су вођене око похаћања наставе, јер су многи родитељи избјегавали да шаљу дјецу у школу. Због тога су повчано каж-

⁶ АХН, ОШБ, кутија II, ИНВ бр. 319.

⁷ АХН, ОШБ, кутија II, ИНВ бр. 325.

⁸ АХН, ОШБ, кутија I, ИНВ бр. 314.

⁹ АХН, ОШБ, кутија I, ИНВ бр. 308.

њавани. Висина казне је зависила од дужине времена изостајања.

Мјесно вијеће су сачињавали најугледнији грађани, парох и учитељ. Тако су, једне међу првим годинама од оснивања школе, Вијеће сачињавали: Стефо Вујновић, капетан В. Цвјетковић, парох М. Мустур и учитељ Никола Злоковић.

Из школских књига није могуће за сваку годину утврдити бројно стање ученика. Књиге су непотпуне и неуредно вођене, тако су школске власти дошсима често опомињале школе: «... да се држе у реду школски списи, а понајвише се препоручује школска крошња».¹⁰

БРОЈНО СТАЊЕ УЧЕНИКА

Прва генерација ове школе броји 36 ученика — мушких 21, женских 15. Вјероисповјести православне 30, а римокатоличке 6 ученика. Већина ученика су рођени у Баошћинама, три у Грбљу, један на Ублима, а један у Херцег-Новом. Занимања њихових родитеља:

Пекара 2, рибара 7, помораца 11 (7 поморски капетани), трговаца 4, учитељ 1. (За два родитеља нема података). Ове школске 1873/74. су завршили разред 25 ученика. Од 36 ученика, четири су »иступили из учионе због немоћи«,¹¹ један због »велике сиротиње«.¹²

Школске 1874/75. школа има прва три разреда:

I разред	—	9 ученика
II „		21 „
III „		4 „
Свега:		34 ученика

Ученици трећег разреда су завршили два прва разреда негде ван Покривеника. То су први баши из овог краја: Цвјетковић В. Шпиро, Стојковић М. Гавро, Злоковић Б. Никола (касније учитељ ове школе) и Мршуља Р. Јово.

У школској 1875/76. години организован је рад за три разреда са 31 учеником.

Године 1876/77. у школи, такође постоје три разреда са 43 ученика. Наредне школске године има исто три разреда и 41 ученик, 1878/79. школске године остаје и даље три разреда са 34 ученика, 1879/80. школа је триразредна са 37 ученика, док 1880/81. школа прераста у четвороразредну са 31 учеником, да би у школској 1881/82. години остао исти број разреда са само 21 учеником. За школску 1883/84. годину немамо података ни о броју разреда, ни ученика.

¹⁰ АХН, ОШБ, кутија II, ИНВ бр. 324.

¹¹ АХН, ОШБ, уписница, ИНВ бр. 1.

¹² Исто.

Школске 1884/85. школа је мјешовита, има 5 разреда:

I разред	16 ученика
II "	8 "
III "	6 "
IV "	5 "
VI "	2 "

Свега: 37 ученика

Ни за школску 1885/86. нема података.

Слиједеће 1886/87. школске има:

I разред	17 ученика
II "	9 "
III "	11 "
IV "	7 "

Свега четири разреда са 44 ученика.

За слиједећу школску годину, такође нема података.

Школске 1888/89. године школу похађају 26 ученика. Број дјеце је знатно смањен због болести и избјегавања уписа у школу. Ове године је било дужно похађати школу 58-оро дјеце: «... свагдање и светачно недјељно похађање».¹¹

Школске 1888/89. бројно стање износи 59 ученика.

Школске 1889/90. у школи има:

I разред	16 ученика
II "	14 "
III "	12 "
IV "	9 "
V "	6 "
VI "	9 "

Свега 6 разреда са 66 ученика.

За период од 1890 — 1894. нема потпуних података.

Школске 1894/95. једноразредна пучка је, како нише у архиви, разбијена на двије учионе — мушку и женску.

Мушка учиона		Женска учиона	
I разред	20 ученика	I разред	35 ученика
II "	5 "	II "	3 "
III "	14 "		
IV "	7 "		
V "	5 "		
VI "	6 "		

Свега 6 раз. са 57 ученика

Свега 2 раз. са 38 ученика

¹¹ АХН, ОШБ, разредна књига, ИНВ бр. 29.

Те школске године школа организује рад за укупно 95 ученика.

Мјесно школско вијеће (предсједник Димитрије Мустур) је дописом К бр. 13/98. затражило од Високог Покрајинског Школског вијећа у Задру одобрење: »... да дозволе подићи овдашњу пучку школу на дворазредну мјешовиту, пошто је просјечно долажење дјете од 1894/95. до 12 година 86-оро, односно 97-оро до 14 година старости.«¹⁴

Школске 1896/97. године школа има 95 ученика — 48 мушких, 46 женских.

Школске 1905/6. у школи има 89 ученика.

Школске 1910/11. наставу похађају 99 ученика.

Из школске 1911/12. утврдили смо податке само за 6. разред. Било је 11 ученика:

Томо Томановић	17/10	1900.
Нико Милановић	7/4	1898.
Стефо Комадина	7/7	1899.
Петар Мустур	24/1	1900.
Симо Вукасовић	27/5	1899.
Славо Фанфани	14/8	1900.
Марко Пупић	16/2	1897.
Буро Марић	14/2	1897.
Наста Биловнић	3/8	1900.
Нина Блашевић	4/7	1900.
(Један са нечитким подацима).		

Школске 1916/17. школа броји 83 бака.

Школске 1917/18. наставу похађају 76 ученика — 52 мушких, 34 женских, а дужни су похаћати школу њих 92 дјете. Ове школске године, због ратних околности, 31. маја школа је добила наредбу од Котарског вијећа да привремено прекине рад, а они ученици добише »отпусне свједоцбе«. Поновни рад школе је био организован 21. октобра исте године; један разред ујутро, а други поподне: »... док не буде одређена друга учитељска сила«.¹⁵ Једна наредба школских власти из тих дана каже да: »лијеталице посјећују тај крај ујутру или око подне; те да се држи скраћена поука поподне«.¹⁶ Са подацима бројног стања се сусрећемо тек за школску 1938/39. годину. Те године школа има три разреда са 73 ученика. Вишу народну школу чине 5. и 6. разред.

¹⁴ АХН, ОШБ, кутија II, ИНВ бр. 328.

¹⁵ АХН, ОШБ, кутија IV, ИНВ бр. 349.

¹⁶ Исто.

Uf. ora puike ikale

" Polkuvniku, 30. travnja 1918.

Br. 28.

G. R. Kotarskom Poglavarstvu

" Ercegovomcu

Ukoliko naredbe tog i. H. Poglavarstva od 20/11. naved.
Br. 556 pes : glede, koliko u pripadaju novčani primosi
za vojvode, koji su primljeni u rukov. ustanovama,
te gdje popis meus. dar. sloje i ukupni iznos
od binasa stana i podset para (13.50), da
izjavite da se taj melem darit se pripis. među
ostalom juke omuvinje i Raka.

Marija Glavinic

U. Leposavić, št. 8. 1913.

Br. 55.

G. K. Kotarskom škol.

Vijeu

Gregorovica

Podaslove popisa sinova dije,
koja su dobila, spomenu najdo
dubri Poncevi št. god. 1917-18.
A to:

Letisac Jelcvić br. Mita iz Kumborci
15. 8. 1906.

Marija Octalović, Gligova iz Gjenovica
19. 4. 1905.

Olga Gungorović, Lucanovica iz Gjenovica
12. 8. 1905.

Jurka Čuček, Slavica, 10. 2. 1906. iz Gjenovica

Sanica Mestur, Andrićeva iz Gjenovica
19. 7. 1906.

Redi roditelji, lika i čela bi zatim uoči na
št. maju 1918. ; opisa dobiti spomena
najdo bita
Marija Florić

СТРУЧНО ПОУЧАВАЊЕ УЧИТЕЉА

Ангажовање на стручном усавршавању учитеља се испољавало у различитим облицима; неки видови као сталан задатак, а неки су облици повремено организовани. Најчешћи начини стручног усавршавања су обављени путем скупова и сабора учитеља, течајева и изложби. Индивидуално стручно усавршавање се састојало у праћењу стручних листова и часописа. Из службених списа школе смо утврдили да је прво окупљање учитеља у сврху стручног усавршавања било августа 1884. године, са богатим, разноврсним и зналачки одабраним педагошким проблемима, прилагођеним практичним потребама васпитно-образовног рада. Наводимо само неке:

«Како распоређивати науковно градиво?»

«Оцигледност у настави геометрије», «Како сузбијати дјетиње страсти?», «Како би пучка школа могла унаприједити у народну грану господарствену која заслужује највећу пажњу?»¹⁷

Занимљива је 4. тачка дневног реда посвећена индивидуалном прилажењу дјечи или како у записима стоји: «... како према њој поступања удесити?»¹⁸ Прихватање овог начела је, вјероватно, резултат Клапаредових идеја «Школе по мјери». Учитељ Покривеничке школе Никола Злоковић, се на овом састанку истакао својим предавањем и добио писмену похвалу: «... због вјештог ревног настојања око рјешења питања под бројем 4. тачке дневног реда конференције учитеља»,¹⁹ пише у допису ЦК Котарског школског вијећа школи у Покривенику. Дакле, захтев за уважавањем индивидуалних разлика код дјече и обавеза наставника да упозна њихове индивидуалне разлике ради усклађивања облика рада, старо је педагошко начело, али и принцип који се и данас заповиједа, чиме се дјетету наносе штете и стварају ржаве околности за његов развој.

Године 1888, 17. јуна, био је организован скуп и на тој Котарској конференцији учитеља изложба радова «из науковног језика и рисања».²⁰ По свему судећи и ученици, тада једноразредне школе из Покривеника, су том приликом излагали своје радове.

У септембру 1886. за конференцију учитеља припремљено је предавање на тему: «Како треба узгајати дјевојчице да буду добре супруге, брижљиве мајке, честите господарице и праве родољубке».²¹ Импликације теме су срачунате, сагласне тадашњим циљенима и нормама друштвеним. Данас, породично, предшколско, школско и свако друго васпитање младежи оскудијева од планских утицаја који су најављени претходном темом, па тако васпитање губи општу усмјереност.

¹⁷ АХН, ОШБ, кутија I, ИНВ бр. 314.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

²⁰ АХН, ОШБ, кутија II, ИНВ бр. 318.

²¹ АХН, ОШБ, кутија I, ИНВ бр. 316.

Нијесмо установили који је разлог (изгледа политички) претходно па из Задра стиже до нас од 14. јануара 1882. Котарском вијећу у Котору да од тада само по специјалном одобрењу учитељи могу присуствовати изложбама, саборима и педагошким скуновима који се одржавају у иностранству. Марта исте године из Котора садржај присијелог писма прослијесују Мупској школи у Херцег-Новом: «... и осталима на знање и управу редом следећим: Тошла, Мојдеж, Кутн, Покривеник, Баошићи, Бијела, Каменари.»²²

«Обучавај за живот, а не за школу»,²³ била је тачка дневног реда на скупу учитеља из 1899. Садржај тема је, такође одабран под утицајем педагошких покрета крајем XIX вијека са настојањима да стару школу књишког учења реформише потребама живота и буржоаског друштва. Временско подударанје педагошких идеја и њихових апликација свједочи да се до преношења страних искустава није дуго чекало.

На скупштини учитеља из септембра 1899. са дневним редом од 18 тачака (тачка 18. «Случајни предлози»), предавач је поново био Никола Злоковић на тему: «О сходности читанака». Том приликом је одржано 10 практичних предавања (из језика, математике, природних наука, пјевања, пољопривреде и женских ручних радова). Очигледно, и формом и најављеним садржајима стручно усавршавање се много не разликује од данашњих семинара. Међутим, судећи по избору тема за скуп пучких наставника, августа 1911, који је одржан у Сплиту и нашим искуствима, неуобичајено је било предавање: «Цртање простом руком по слободним методама».²⁴ Не толико због специфичности теме; тада је био наглашен педагошко-технички смисао цртања и у тој природи су наставници усавршавани, него што је стручно усавршавање учитеља из ове области права ријеткост. Данашње вријеме његује савременији цртеж, уважавајући спонтаност, дјечју слободу и законитости ликовног развоја дјетета. Ово, као и остале обавезе наставника, су много сложеније, па и потреба за усавршавањем изразитија и у стручном и у научно-техничком образовању. Скоро да смо близу закључка да данашња обавјештеност наставника, о савременим достигнућима у настави, више касни него прије 100 година.

ПРОГРАМ «УЧЕВНОГ ГРАДИВА»

Тек 1877. године се сусрећемо са «Књигом науковог градива». На основу ње смо установили неке елементе наставног плана и програма. Из педагошке документације првих година рада Школе смо констатовали да су у прва три разреда изучавани ови предмети:

²² АХН, ОШБ, кутнја I, ИНВ бр. 312.

²³ АХН, ОШБ, кутнја II, ИНВ бр. 319.

²⁴ АХН, ОШБ, кутнја II, ИНВ бр. 329.

I разред:

Будоредност (Condatta morale), вјеронаук, језик науковни, језик обавезни, рачунство, писање, пјевање и тјеловјежба.

II разред:

Будоредност, вјеронаук, језик науковни, језик обавезни, рачунство, природопис, земљопис, природословље, повјест, писање, пјевање, тјеловјежба.

Трећи разред је изучавао више од другог цртање и геометрију.

Октобра 1885. године се први пут спомиње »поучавање наставнога језика српскохрватскога«.²⁵

Одлуком Опћинског вијећа, од 2. марта 1876. године, је уведен италијански језик, као обавезни предмет.

Школске 1908/09. наставни план и програм је измијењен. У првом разреду се изучавају ови наставни предмети: наук вјере, наставни језик и вјежбе у говору, рачунство, писање, цртање и мјерствени облици, пјевање и гимнастика. Видљиво је да се у овом разреду више не изучава италијански језик, као и да су измијењени и допуњени називи неких наставних предмета. Тада се у првом разреду изучава 7 наставних области. У другом се учи тринаест предмета: Будоредност, марљивост, наук вјере, наставни језик, рачунство, земљопис, повијест, природопис, писање, цртање и мјерствени облици, пјевање, други језик, а оцјењује се и спољашност ученичких радова.

Из службених списа школе из 1877. године смо установили да од тада дјеча римокатоличке исповијести слушају катихизис са два часа седмично. Након три године план катихизиса се мијења; једноразредне школе имају три, а вишеразредне два сата седмично у сваком разреду. Из 1877. године наилазимо на докуменат из кога сазнајемо да школска година почиње 1. септембра, а завршава 20. августа.

До 1881. године прописима није одређено којим ће се писмом у школама служити — ћирилицом или латиницом. Од те године Високо ЦК Покрајинско школско вијеће обавјештава школе: »... гдје су искључиво или већином православни водит ће се настава ћирилицом, напротив гдје су искључиво или већином католици водит ће се настава латиницом, учећи и у једним и другим другу азбуку, наиме у првим латиницу у другим ћирилицу. Предавање % читање и писање % друге азбуке започети ће се другог прољећа друге школске године«.²⁶ Вијеће је на сједници од 22. децембра 1880. именовало мјеста, односно школе у којима ће се служити ћирилицом. То су: Ораховац, Рисан, Драгал, Моринь, Убли, Каменари, Бијела, Баошић, Покривеник, Кути, Тошпа, Поди, Мојдеж, Клинци, Радовићи, Кртоле, Сутвара, Загора, Будва, Брајић, Прасквица, Режевић, Кастеластва, Гради-

²⁵ АХН, ОШБ, кутија 1, ИНВ бр. 315.

²⁶ АХН, ОШБ, кутија 1, ИНВ бр. 311.

шке, док латиницом ће се служити у овим мјестима: Котор, Доброта, Муо, Прчањ, Столив, Пераст, Ерцег-Нови, Лепетане, Ластва доња, Ластва горња, Тиват, Сутоморе.

Што се тиче службених списа и дописивања слободно је служити се ћирилицом или латиницом: »...ал гдје се буде хтјело одржати ћирилицом школску књигу полагања, казало мјесечних оцјена и остала казала, треба да оне имаду штампане ћирилицом исте ступце као казала штампана латиницом».²⁷

Настава се одржавала сваког дана осим у данима значајних вјерских празника. Рад је био организован до подне. У данима љетњих врућина, како школу обавјештавају једним дописом гј. од 15. јуна, до свршетка школске године настава може почети односно трајати од 7—10 или 11 сати, а после подне од 17—19 часова, али да нема »...бити скраћена наука»²⁸ као и да »...буде изостављена тјеловјежба».²⁹

Идеја Ј. А. Коменског из 19. вијека о концентричној структури наставног градива допре и до школе у Покривенику. Повјерење у успјешност методе концентричних кругова најбоље показују мисли из једног дописа школских власти Покривеничкој школи од 16. децембра 1884. године, па каже да: »...дјеча не буду опетовала школске године него јако изнимних случајевих, пошто ће свјестном учитељу бити лако обстојећом концентричном методом упоравити у наследњој школској години заостале ученике...»³⁰

У наставку ћемо се осврнути на неке дијелове програма и њихову временску рашчлањеност. Због непотпуног вођења педагошке документације приказ није потпун, ни систематичан.

У првом разреду још 1877. године је било предвиђено рачунање у обиму броја 20. Закључно са јануаром биле су обрађене све рачунске радње до 10 — писмено и усмено. Фебруар је био предвиђен за »опетовање пређеног градива«. Друго »пољеће« је планирано за савладавање рачунских радњи у другој десетници, затим »новци, мјере и утези«.

Науковани језик и вјежбе у говору обухвата ове основне гране: зорну обуку, читање, словицу и саставке. Овај средишњи предмет и тада има широке и разнолике задатке.

Први разред:

Зорна обука је обухватала упознавање са слиједећим цјелинама: »Именовање предмета налазећих се у школи«, »О дјеловима куће и домаћем покућству«, »О мушком и женском одијелу«, »О пољским ратилима«.

Након тога су обрађивана слова да би у марту радили: »Преписивање и диктирање једно и двочланих ријечи«. У јулу је било планирано »Писање из главе«. Читанка је коришћена од марта мјесеца.

²⁷ Исто.

²⁸ АХН, ОШБ, кутија III, ИНВ бр. 334.

²⁹ Исто.

³⁰ АХН, ОШБ, књига I, ИНВ бр. 314.

Програмске садржаје из научног језика и вјежби у говору за други разред смо били у прилици упознати у цјелости, као годишњи план рада, занимљив је, па га у наставку дајемо изворно:

Октобар

Зорна обука	Редни број штива, почетнице зени читанке	Словница	Саставци
Домаћи сисавци и њихова корист за господарство и ратарство: вол, крава, коза, овца	II језиковна читанка: Штиво 1. Бог и родитељ	Појам о саставнику, спол и број његов	Препишивање ријечи ћирилицом

Новембар

Коњ, магарец, кучак, мачка	Штиво 2. Брат и сестра	Појам о придевнику, спол и број његов	Препишивање ријечи ћирилицом
----------------------------	---------------------------	---------------------------------------	------------------------------

Децембар

Домаће птице и рибе: кокош, гуска, патка, пуран, голуб, паун, рабац, сардела, сардун, буквица, јегуља, груј	Штиво 7. Капа	Појам, спол и број имена	Препишивање ријечи ћирилицом
---	------------------	--------------------------	------------------------------

Јануар

Дјелови човјечијег тијела: ћупила: вид, слух, укус, мирис, опип	Штиво 12.	Појам глагоља	Препишивање ријечи ћирилицом
---	-----------	---------------	------------------------------

Фебруар – март

Најобичније билне, траве, цвијеће: салата: зељо, мрква, репа, краставец, диња, лук, леша, фајола, боб, ндл. Траве: пшеница, раж, јечам ндл. Цвијеће: љубица, клинцић, лијеп ндл.	Штиво 18.	О разгодима	Препишивање изрека из буквара
--	-----------	-------------	-------------------------------

Април

Обичније руде, горива, ковине и камење: камен, гвожђе, злато, сребро, олово, жива, косигер, угљење, дража.	Штиво 16. Из почетнице од стране 1—20.	Појам о предлогу	Упораба разго- дака у писању
---	---	---------------------	---------------------------------

Мај

Разне прсте камених и њихова пораба.	Штиво 26. Из почетнице од стране 20—44.	Појам о везнику	Употреба разгодака у писању
---	--	--------------------	-----------------------------------

Јуни

Диоба времена: дан, недјеља, мјесец, го- дина — четири добе годишње.	Штиво 23. Из почетнице од стране 44—60.	Исто појам о везнику	Исто употреба разгодака у писању
---	--	-------------------------	--

Јули

Поглавите радње у свакој доби годишњој	Штиво 35. Из почетнице од стране 44—60.	Појам о прислову	Упораба разгодака у писању
--	--	---------------------	----------------------------------

Август

Поглавити занати и умјетности на темељу таблица за зорну обуку.	Штиво 36. Из почетни- це штива: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10.	Три погла- вита времена показнога начина	Практичне вјежбе сва- кој врсти разгодака
--	--	---	--

Ученици трећег разреда имају сваког мјесеца по пет са-
става: »прављених и преписаних«.

Наставно градиво из математике у четвртм разреду обу-
хвата упознавање са децималним бројевима до 1000 »са прак-
тичном употребом«, како наглашава уз скоро сваки дио гра-
дива.

Програм математике за шести разред предвиђа: разломке
и све четири рачунске радње са њима, правило тројно, постотни
рачун и смјесни рачун. Геометријске садржаје чине: »кутови и
њихове чести, трокути и њихове чести, вишекүти и њихове че-
сти, круг и његове чести, оплошја правилних тијела, оплошја
неправилних тијела, облик тијела«.

Ових година рада школе од 4—6 разреда се пјевала само »Царевка«.

Пољопривредство се, од 1890, изучава у 4, 5 и 6-ом разреду и то само у првом полутобу. Школске 1892/93. овај предмет је обухватао слиједеће теме:

Саставине гла, орање и копање, сјетва и жетва, својства и чување сјемена, навртање и пресаивање воћака, измјењивање поврћа на једном земљишту, непријатељи поврћа, бухач и дуван.

Физика је изучавана са два часа седмично почев од 4-ог разреда. Програм за четврти разред је обухватао:

Зрак или ваздух, гутање ваздуха, корист и штета вјетра, топлотјер, водена пара и водени слапови, магла и облак, киша и снијег, град, муњевина додиром, штит од грома, гашење ватре, дуга, парни стројеви, свјетлост, прозрачна и непрозрачна тијела, лећа, извори топлоте.

За школску 1897/98. годину наставни план за други разред је предвиђао:

Предмети:	Седмични број часова
Наук вјере	2
Српскохрватски језик	8
Талијански језик	3
Рачуница и наук о мјерственим облицима	4
Наравословље	1
Земљопис	1
Повијест	1
Писање	1
Цртање и поука о мјерственим облицима	2
Пјевање	1
Гимнастика	2

Преоптерећеност ученика бројем предмета (11) и седмичним бројем часова постојала је и тада.

Ево шта је предвиђено програмом наставе пјевања за овај разред за друго полутобе поменути школске године:

»Већи развитак и окретност у пјевању пучких ђудоредних пјесама:

»Сунце јарко«, »Радо иде«, »Лијена наша домовина«.

Вјежбе у црквеном пјевању:

»Ускликнимо с љубављу«, »Ој српска...«, »Сви језици«.

У наставку дајемо дио садржаја који се односио на тјеловјежбу, као и потпуни програм за женски ручни рад за прво полутобе (нијесмо установили за који разред).

Тјеловјежба — »Сврха: Развити снагу, постићи окретност, срчаност, љубав за ред, храброст и поуздање у се, да се тим уздржи чистост духа и тијела«.

Овај предмет, и поред добро одабраних циљева, карактеришу елементи круте статичке и вјештачке гимнастике.

Програм женског ручног рада!

Узорник шива. Једонставни низ, набор, пути низ, рубни постав, шав преко прстију, риблин шав, забијени шавак, шав-ланац. Швење женских и мушких кошуља. Швење домаће потребите рубенине. Народно весиво и ношња — обичајно у мјесту.

Ови садржаји у основи имају социјално-економски смисао, али и педагошке поруке.

Из наставног плана и програма се види да су и ондашњој школи постављани врло сложени и одговорни задаци.

Утицај на структурирање наставног програма имала је тадашња филозофија образовања и теоријска опредјељења о учењу.

Природним наукама се обраћала већа пажња него раније. И тада, а и данас, методичка оријентација за извођење наставе је непотпуна.

Радно-техничка компонента развоја ученика и популаризација пољопривредне културе је била врло наглашена. Провођење захтјева на усвајању знања практичног карактера било је често истицано начело. Усмјереност на развијању осјећања дужности, свијести према добром и рђавом, обичајима и нормама понашања, усвајања пожељних моралних норми, одржавања је сталном нити кроз све наставне ситуације тадашње школе.

Садржаји наставе су били доста сложени и обимни, што је захтијевало посебна стручна знања и оспособљеност учитељског кадра.

Педагошке поруке на развијању активне очигледности провођене су кроз ручни рад и пољодељство.

Иако се вриједност наставе цијени и по томе колико је времена предвиђено за понављање, ипак превише је времена одвојено за овај вид наставног рада. Распоређено вријеме за понављање је износило најмање три пута више него за обраду, а код неких предмета однос часова обраде градива према часовима понављања је износио и до 1:10, што знатно одступа од данашњих дидактичких захтјева.

ОЦЈЕЊИВАЊЕ УЧЕНИКА

Оцјењивање ученика у учењу и понашању обављано је редовно и билежено различито за различите предмете или групе предмета. Оцјене су регистроване ријечима, а не бројкама. Похађање се оцјењивало са: веома марљив, марљив, слабо марљив, немарљив. За ђудоредност (моралност, морал) су биле слиједеће оцјене: веома примјеран, примјеран, непримјеран. За тјеловјежбу смо наишли и на оцјену »средњи«, док је успјех у свим осталим предметима (језик науковни, рачуњство, писање, геометричко обликовање, писање, природопис, природословље, земљопис, повијест, пјевање, регистрован са: веома добро, добро, средњи достатно, тек достатно, недостатно. Данашња школа је наставила традицију у нивоима оцјена за неке наставне дисциплине. Но, уочљива је разноликост назива за поједине нивое

успјеха и различит број степени за различите предмете, што свједочи а немогућности одржавања сталности критеријума.

За прве двије године школског рада нема слабих оцјена. Неки су се ученици укључивали у наставу посљедње пола године или чак само посљедњи мјесец дана, па се у изворима наводи да: «... због много касног ушесвања у учиоу није класифициран». Анализом података о оцјенама смо утврдили да је шир. средња оцјена често била приближна из свих наставних области, што се знатно разликује од данашњег успјеха по предметима. У данашњој школи се скоро унапријед зна из којег ће предмета бити најслабији успјех.

Захтјеви дидактичке домологије су остваривани комплетније и били прихватљивији у неким дјеловма праћења него што је пракса многих наставника данас. Сваки ученик је био оцјењиван мјесечно и за сваки предмет.

Општи успјех у учењу је био добар. Први пут 1881. године се појављује оцјена подовољан.

УЧИТЕЉИ

Архивска грађа не омогућава потпуно сазнавање о учитељима ове школе.

Први учитељ је био Никола Михајловић. Није дуго остао на том радном мјесту. Године 1875. се сусрећемо са потписом учитеља или учитељице (Антоније, Антонија) са нечитким презименом.

Учитељ Јован Лумбардић је примио школу 1877. године, а 1884. га је замијенио учитељ Никола Б. Злоковић о коме имамо више података које ћемо дати касније.

Учитељица Кнего Марија је радила у овој школи 1898. године. Школске власти је те године обавјештавају: «... да остаје на расположењу до даљих одредаба»,³¹ што значи да је ту била и раније привремено распоређена.

Статистички подаци школе из 1902. године показују да су тада у школи радила три учитеља. Године 1909. била је привремена учитељица Redina Wgüntch. Те године је затражила отпуст из службе, а на њено мјесто је постављена учитељица Марија Клачевић. Године 1913. још је радио Н. Злоковић. Он се у архиви помиње и 1918. године. Десанка Црногорчевић, рођена Поповић, за учитељицу ове школе је постављена 1916. године, а службовала је само двије године. Године 1918. вјероучитељ за грчкоисточну вјеру је свештеник Шпиро Мустур, док је за дјецу католичке вјере дон Иво Добросевић.

Јелка Пипер, учитељица, ради од 1938/39. школске до рата и обавља послове управитеља школе. Године школске 1945/46. Јелка Пипер поново ради у овој школи.

Првих година рада школе био је школски назорник Маросевић. Ове послове је краће вријеме обављао и учитељ Андрија

³¹ АХН, ОШБ, књига II, ИНВ бр. 328.

Лазаревић из Мокрина. Као православаца, и њега су власти отпустиле из службе.

Злоковић је рођен у Беновићу 1864. године. Службовао у родном мјесту и Смоковићу у Далмацији, гдје је по налогу ондашњих власти премјештен, јер им, према изјави 93-годишње учитељице Десанке Црногорчевић, као Србин није одговарао за овај крај.

Никола Злоковић је био познат тадашњој педагошкој јавности Боке. У наставном раду је испољавао професионални ентузијазам и доприносио унапређивању васпитања и образовања. На саборима учитеља је иступао са напредним педагошким мислима. Запажено је његово предавање усмјерено на уважавању индивидуалности ученика.

Истицао се на уређењу школског врта и ширењу пољопривредних наука у пароду, зашто је био и награђен.

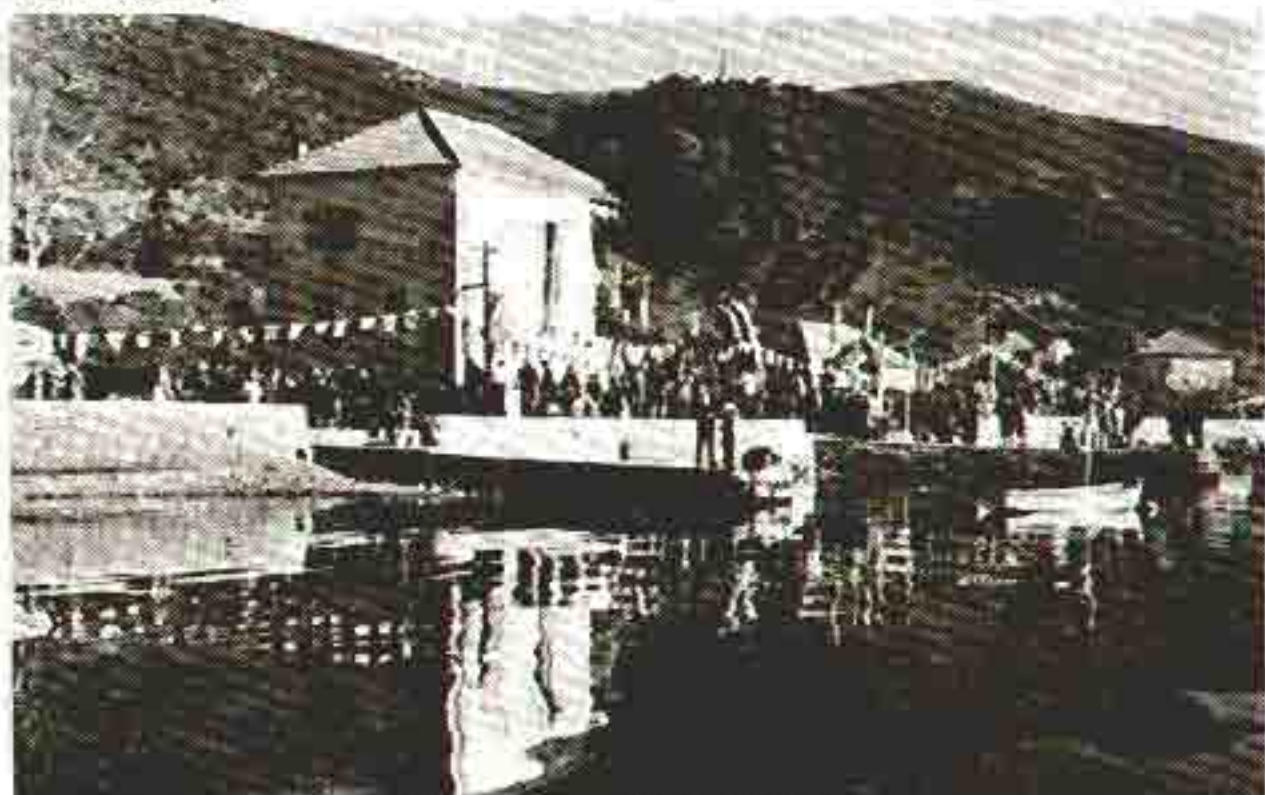
Професионално опредјељење и дубав показује и својом последњом опоруком:

«Моју кућу у Беновићу, у којој је смјештена школа, остављам истој школи скупа са школским двораном».²² У даљем тексту износи захтјев: «Школска управа дужна је да направи намеште».

«Задужбина Николе Злоковића».²³

Неке, како каже, преостале вриједности оставља: «за школовање дјеце оних мјеста гдје сам као учитељ био».²⁴

Оболио је од сунчанце и умро 4. августа 1925. године у Смоковићу.

Беновићи — Бока Которска

²² ДХН, Фонд судског архива, оставинске расправе, спис А 65/26.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

Недаће као да су биле стални пратиоци нашега народа, а солидарност његов принцип о потреби заједничког дјеловања. Тако су прије 90 година (1898) школске власти покренуле идеју о прикупљању помоћи за пострадале од земљотреса у Оштини Сибирској и затражиле од учитељства да се у том смислу ангажује, па у наставку каже: »Тамо је људских жртава, а више хиљада људи остало је без куће. Нанесена штета износи више хиљада фјорина па се позивају учитељи да дају »своје милондаре«.³⁵

Године 1918. аустроугарско друштво Црвеног Крива организује припомоћ за повратнике из руског ратног заробљеништва. Позивом се одазваше скромним даром и становници овога краја, односно: »... да се тај мали дарак сакупи међу дјецом овдашње школе« чији списак дајемо у цјелости:

Тегобе и страхоте II свјетског рата осјетио је и овај крај.

У херцеговском подручју су неке школе попаљене, оштећене, опљачкане и остале без инвентара. Након ослобођења се ради на економској и културној обнови. Оживљава се рад школа. Организују се течајени за описмењавање становништва. Проблем представља недостатак учитељског кадра. Међу првима је отпочела организовани васпитно-образовни рад школа у Беновићу. Те године (1945/46. шк.) школа има 6 разреда са 64 ученика. Наставни рад поново организује учитељица Јелка Пипер.

Све до земљотреса априла 1979. наставни рад је био организован у згради легатора Николе Б. Злоковића.

Након земљотреса саграђено је ново, модерно школско здање за потребе становника Баошића и Беновића у Баошићима.

S u m m a r y

A HUNDRED AND FIFTEEN YEARS OF POKRIVENIK SCHOOL

Dušan MANDIĆ

The school at Pokrivenik (Đenović) started fulfilling its educational task 115 years ago, on Dec. 9, 1873. The school authorities and teaching staff did their best to raise the dignity of the School obeying school rules very strictly and applying the current achievements of pedagogy and psychology.

Technical-didactic aids were rather poor, though the School was equipped according to the standards of the time.

Knowledge acquisition as well as all school activities were directed by the criteria based on pragmatic targets and a tendency to follow the practical requests of everyday life.

Educational authorities and teachers had mainly to deal with those pedagogical cases that issued from practical problems of teaching. Teaching was organized under the influence of the 19th century pedagogical movement, in accordance with the pedagogical targets of children raising and recognized social standards.

The school of the time, as it is always the case, had to carry on responsible and complex tasks imposed by the curricula. Science was paid special attention. Some of the curriculum matter had social-economic purpose as well as pedagogical message. There was a particular attempt of popularization of agricultural improvement and development of general work habits and interest in engineering with the pupils.

Requests of teaching principles were respected with a great deal of responsibility.

Some of the teachers at this School (Nikola Zloković) excelled in commitment to work and the level of their professional responsibility.

There is no doubt that the establishment and work of the school at Pokrivenik was the best way towards educating people and a significant contribution to its general spiritual development.

Максим ЗЛОКОВИЋ

БУРО СУБОТИЋ, судија, адвокат и писац
(ПОВОДОМ 15-ГОДИШЊИЦЕ СМРТИ)

Кршне Кривошије, које су у свим ратовима, устанцима и љутим бојевима, нештеднимце биле крв за слободу, дале су, поред тих јунака »без мане и страха«, и лијеп број људи »од науке и пера«. Ти синови гордих Кривошија, посвједочили су и на овом пољу да су достојни потомци својих великих предака. Међу овом китом кривошијских интелектуалаца, видно мјесто заузима и Буро Јовов Суботић запажени правни писац, судија и адвокат.

Рођен на Леденицама, почетком овог бурног вијека (1900. год.) у јуначком племену Суботића, које још од Косовског боја и Караборђевог устанка ускаче у планину и иде у помоћ Црном Борбу на даље учествује у свим ратовима. Ту је мали Буро, на огњишту свога оца Јова Јоксимова, чуо прве ријечи о слободи, прве ријечи о свему ономе чиме је наша патријархална породица васпитавала и подизала своју дјецу да буду људи, карактерни, јунаци и чувари народних светиња.

Основну школу завршио је у родном мјесту, па је још од најранијих школских дана показивао изванредан интерес за

књигу и науку. Овоме су припомогле народне приче, које су причали још живи учесници из оба Кривошијска устанка. Кривошије, онога доба, имало је лијеп број гуслара и говоршија тј. »људи од збора и договора«. Они су се сви окупљали у гостољубиву кућу Суботића и ту у пјесми и причи проводили дуге зимске вечери у разговору, које је мали ученик Буро радо слушао, памтио и касније својим друговима препричавао. Ово су биле прве и неизбрисиве успомене из дјетинства, овог нашег запаженог интелектуалца.¹

Класичну гимназију почео је похаћати у Котору, да би је касније наставио у Задру. У тадашњој которској класичној гимназији директор је био Франо Катић, док му је српскохрватски и латински језик предавао проф. Хенрих Грбавчић, каснији писац »Бокељских елегија« и других пјесама. Пошто је школовање у Котору, представљало прилично велико материјално оптерећење за једну сеоску породицу, то се Буров отац обратио Православној консисторији которској од које је за сина добио благобејање (стипендију) те је са још неколико школских другова прешао у Задар, гдје је био питомац Српског православног богословног сјеменишта, које је било тада смјештено у Арбанасима код Задра.²

Ученици класичне гимназије, који су били питомци Сјеменишта похаћали су Хрватску гимназију, гдје се настава одвијала на српскохрватском језику. У Задру је тада постојала и Талијанска гимназија на италијанским наставним језиком. Пошто је тадашња Хрватска гимназија била класичног смјера, то су њене учioniце и ходници били окићени сликама, које су приказивале разне сцене из грчке и римске митологије и историје.

Професорски колегијум био је састављен од нарочито бирањих професора, који су својим предавањима одушевљавали своје ученике. Нарочито је импонувао својим достојанственим држањем и знањем др Маријан Стојковић професор српскохрватског језика и књижевности. Проф. прота Стеван Јанац, наставник православне вјеронауке, био је многим баџима »Сјеменишта« нека врста покровитеља, јер је он непрестано био над њиховим радом и успјехом у школи.³

Задар, у том добу био је стјепиште студената, који су студирали у Бечу, Прагу, Грацу и Загребу и били одушевљене присталице напредних југословенских идеја. Ова група одушевљених младих људи орјентисаних братством и јединством свих југословенских народа, својим држањем и радом везивала је узга себе и осталу омладину града, а нарочито средњошколску. У овој средини Буро Суботић је са својим друговима из Боке пришао и активно учествовао у напредном југословенском покрету, који је већ тада знатно био заталасао читаво наше При-

¹ Ове податке нам је своједобно причао пок. Буро Суботић.

² Из писмених биљежака Буре Суботића, које нам је ставила на располагање његова кћерка др Јелисавета, проф. унив.

³ Према биљежкама пок. др Васа Томановића, школског друга Суботићева.

морје. »Борбени дух тадашње задарске омладине одржавале су сталне борбе са италијанашима. Нарочито су се сударали ученици хрватске гимназије и талијанске реалке«⁴

Омладина Задра, осим напредних југословенских идеја, под утицајем социјалистичке литературе почела је ширити и марксистичке идеје. О томе Буро Суботић, адвокат, тада бач задарске гимназије, пише: »У Задру вођа напредне омладине био је Антун Филипић око кога су се окућали задарски средњошколци као Љубо Јурковић, Олга Парента, Вуко Јовановић и други.

У том времену, 1912—1913. године, у Задру је учио неколико бака из Боке Которске, а међу њима: Симо Милошевић, касније професор Универзитета, Васо Томановић, Владимир Тичић, Душан Поповић, Лазо Костић, Игњатије Злоковић и још неки међу којима и писац овог чланка.

Када је почео први балкански рат, национални занос напредне омладине кулминирао је у бјежању омладинаца из школских клубова. Бјегало се бродовима до Котора у једном правцу, и према Италији у другом, да се стигне преко Бариа у Бар и ступи у црногорску војску.

Групу ученика, која је изабрала трасу бродом Задар—Бариа—Бар, сачињавали су: Буро Суботић, Лазо Костић, Биро Жежељ и Исаја Колунџић. Они су, »негдје половином јануара 1913. године, са унапријед купљеним возним картама«, успјели да измакну будном оку аустријских агената и да убу у брод. »Одмах у почетку вожње, каже Суботић, приступио нам је капетан брода и питао нас камо путујемо. Кад смо му казали да смо кренули да се боримо у редовима српске и црногорске војске око Скадра, био је запрепашћен, па нам је говорио како смо то могли да учинимо, зар нам није жао наших родитеља *„Poingeranno vostri genitori“* (плакаће ваши родитељи). Одговорили смо да нам је слобода нашег народа дража и од наших родитеља и од наших живота. Понудио нам је кабину за спавање и храну на броду, али смо ми, захваљујући му, храну одбили јер смо били собом понијели«.

Овај покушај задарских бака завршио је тако што их је у Бариа ухапсила италијанска полиција, спровела их у »Гвардин«, претресла их, занеснички саслушала и онда смјестила у једну гостионицу. Овдје су остали 3—4 дана, када је дошао из Задра отац Бира Жежеља, узео их и преко Болоње, Венеције и Трста вратио у Задар. Управа школе их је казнила искључењем из свих гимназија на територији бивше покрајине Далмације.⁵

Суботић се почео врло рано интересовати за наша књижевна остварења, па је био ревностан посјетилац »Заводске« доста

⁴ Игњатије Злоковић: Успомене из мог школовања у Задру — Задарске ревије — Задар 1974, бр. 5—6, стр. 537—543 (Игњ. Злоковић је био школски друг Буре Суботића).

⁵ Буро Суботић — Једна епизода од живота југословенске револуционарне омладине пред први свјетски рат — Бока, Зборник — Херцег-Нови, књ. 4, 1972, стр. 154—157.

богате библиотеке, која је била снабђевена пробраним дјелима наше и страних књижевности. Библиотека је била преплаћена на готово све водеће часописе, који су тада излазили на српскохрватском језику, као »Српски књижевни гласник«, »Савременик«, »Љетопис матице српске«, »Бранково коло«, »Босанска вила« и још неки седмични и дневни листови, који су излазили на Приморју. Важно је напоменути да су ученици гимназије издавали једанпут мјесечно свој бачки лист, који је излазио у рукопису. Овај лист је излазио на српскохрватском језику, а сарадници су му били, поред осталих: Симо Милошевић, Васо Томановић, Бура Суботић и још неки ученици из Боке. Лист је обиловао пјесмама, приповијеткама, есејима и разним чланцима, чије су жаоке биле упућене тадашњим аустријским властодршцима.⁶

Суботић је као бач гимназије објављивао своје радове, већином есеје, приказе и критике у омладинском часопису »Венац«, који је тада излазио у Београду. Својим чланцима и писменим радовима у »Венцу« привукао је на себе пажњу својих другова и наставника.⁷

У самом почетку првог свјетског рата, као бач четвртог разреда гимназије, одмах је са својим оцем Јовом хапшен, јер је још од задарских дана био прибиљжен у »црну« књигу аустријске полиције. Пошто није било никаквих конкретних доказа против њега, а уз то је био и непунолетан, то је био отпуштен из затвора. Одмах затим био је интерниран у Сјеверну Далмацију, гдје су се већ у манастиру Крупи, налазили Симо Милошевић и Васо Томановић, а у Обровцу Вуко Мандић и Суботић са још неколико ученика задарске гимназије, махом »Сјеменишараца«. Они интернирани баци били су под строгом присмотром аустријске жандармерије.⁸

Пошто је због интернације у Обровцу морао прекинути школовање у Задру, то је одмах након ослобођења земље 1919. год. ступио у Которску гимназију, гдје је наставио школовање и матурирао 1920. године. Октобра 1920. године уписује Правни факултет у Суботици, који је у то врјеме био огранак Београдског универзитета. Дипломирао је 8. октобра 1923. године. Као млади студент Суботић је својом појавом и својим знањем привукао пажњу својих другова, који га бирају за секретара Надзорног одбора »Светлости« Удружење студената правног факултета у Суботици, и повјеравају му да напише: »Правила и пословник« у »Светлости«. Удружења студената суботичког правног факултета» (што је штампала штампарија Ернеста Фишера у Суботици 1920.) Затим је био биран за потпредседника Студентског демократског клуба »Јединство« у Суботици и то у новембру 1922. год. гдје је узимао видног учешћа у доношењу законских пројеката о судској адвокатској пракси. Био је деле-

⁶ Према биљешкама др Васа Томановића, што их је послао у писму писцу овог рада.

⁷ Према своштењу Игњ. Злоковића Суботићевог школског друга.

⁸ Из домаћих прибиљжака Бура Суботића.

гат студената на скупштинама за упис акција за оснивање Војвођанског словенског дневника у Суботици, која је одржана 2. XII и 7. XII 1922. године. Ова новина требало је да има профил загребачког «Јутаријет листа», београдске «Политике» или «Београдског дневника». Још су били покретачи: Др. Звонимир Пишкучић, судија Борђевић, Др Зуглија, доцент Правног факултета, проф. Јаковљевић, директор Рајчић, трговци: Хорваторски, Вујковић, Мишић и др.

За вријеме студија бавио се и иновинарством, па је сарађивао у «Југословенском гласу» у Суботици, затим у «Јединству» и «Застави» у Новом Саду. Из Војводине био је дописник и неких београдских дневних листова. Нарочито је био запажен његов Светосавски темат «Етичко-правни положај ванбрачне матере и ванбрачног дјетета», који је био награђен првом наградом на Правном факултету. Као студент и адвокатски приправник радио је у канцеларији др Имре Наба од 7. августа 1921. до краја децембра 1923. године.⁹

По завршеним студијама постављен је 16. VII 1924. год. за судског приправника Првостепеног суда у Неготину, на којој дужности је остао до 6. III 1925. године, када је премјештен за биљежника Окружног суда у Новом Саду, гдје службује до 20. августа 1926. године. У овом раздобљу положио је судијски испит 24. маја 1926. године. Након положеног судијског испита постављен је за судију Среског суда у Великом Бечкерску (данас Зрењанин), гдје је водио грађанске, кривичне и ванпарничке послове у времену од 25. VIII 1926. до 1. I 1927. год. Затим је «по потреби службе» премјештен за судију Среског суда у Сенти, гдје је водио исте послове као и у Бечкерску од 4. I 1927. до 15. V 1931. год.

Одмах затим бива премјештен у Пожаревац гдје је 16. V преузео мјесто председника Среског суда, гдје је поред горе назначених послова водио и послове судске управе. Као старјешина Среског суда у Пожаревцу извршио је прво оснивање земљишних књига.¹⁰ О овом предмету Суботић је у «Архиву за правне и друштвене науке» написао врло студиозан рад, који гласи: «Чл. 24. Зак. о земљишним књигама с погледом на позитивне законске прописе и пројект новог грађанског законика». Нешто раније објављује у истом «Архиву за правне и друштвене науке» запажен рад: «Право девојачког уживања мираза, спреме и удомљења с обзиром на могућност њиховог уписа у земљишну књигу» и год. 1934. у истом часопису чланак: «Заштита поседа (државине) по новом грађанско-правном поступку». Затим се ређају чланци: «Власничка хипотека», «О поступку по тужбама због сметања поседа». Ови радови су привукли пажњу тадашњих правника, јер «Правно баштинске књиге (Grundbücher — livres fanciers)» тј. књиге у које се уводе сти-

⁹ Као и под бр. 8.

¹⁰ Из службеног досјеа Б. Суботића, који се чува у породичи Суботић.

пања права својине на непокретним стварима, њихово отуђење и оптерећење и уопште све правне промјене на тим правима подложне упису у јавне књиге није, дакле, било у нашем законодавству. Рад на организовању баштинских књига, наглашава Суботић, почео је по ступању на снагу Закона о тим књигама у Србији и Црној Гори.¹¹ Овим питањем се исцрпно бавио тада млади, судија Суботић и дао знатан прилог нашој правној науци.

Послије службовања у Пожаревцу, долази напоскон у свој родни крај и бива 1. XI 1936. године именован за судију Округног суда у Котору, гдје у своме крају развија многоструке своје активности и као правник и као просвјетнокултурни и политички радник. У Котору је нашао лијеп број својих школских другова из которске и задарске гимназије и Београдског универзитета. Одмах се укључује у рад на просвјетном и привредном унапређењу Боке. Постаје члан редакције »Гласа Боке«, листа (седмичника) за просвјетна и привредна питања, у којима је сарађивао до 1941. год. тј. до дана када су га италијански окупатори забранили и секвестрирали. Из Котора шаље дописе »Југословенском листу« у Сарајево и никшићкој »Слободној мисли«. И »Слободна мисао« и »Југословенски лист«, били су задахнути слободарским идејама, па се Суботић није плашио да пише: »Социјалне и економске смјернице у развоју савременог друштва«, затим чланак »Критика демократије«, »Кад ће завладати мир међу народима?« итд. Сви ови чланци писани су у доба, када је требало имати много храбрости и супротстављати курсу званичне политике.¹²

Још као млад правник почео је сарађивати у часопису »Архив за правне и друштвене науке«. Овај реномирани часопис био је орган Правног факултета у Београду. У овом часопису Суботић је у низу запажених и студиозно писаних чланака расправљао питање из земљишнокњижног права, што је била његова ужа специјалност и из Грађанско парничког поступка. Такви су му чланци: »Наше задружно право по закону о земљишним књигама« и »О поступку по тужбама због сметње посједа«. У овим чланцима о стицању права својине над непокретним стварима, њихово отуђење и оптерећење уопште све правне промјене на тим правима, које су подложене упису у јавне књиге, а који дотле није било у нашем законодавству.¹³ У овом добу Суботић је сарађивао и у другим стручним часописима и зборницима, као што су београдски »Бранич«, који је био орган адвокатске коморе, »Правосуђе«, часопис за судску праксу, који је излазио у Београду, затим у часопису »Полиција«, који третира питање из управно-политијске и судске праксе. Послије

¹¹ Архив за правне и друштвене науке — Београд 1932, 1933, 1934—1935.

¹² »Слободна мисао« — Никшић 1936 XII бр. 15 (април), стр. 6; 1939 XVIII бр. 13 (април), стр. 8; 1940/XIX, бр. 1, стр. 9 (6. јануар).

¹³ Архив за правне и друштвене науке — Београд 1936, број XXXIII (4) бр. 5 (25. новембар), стр. 433—444, и Архив у Београду 1935, број XXXII (XLVII), бр. 1—2 (јули-август), стр. 153—154.

рата писао је у «Правном зборнику» који је излазио у Титограду. У свим овим стручним часописима Суботић је показао са колико научне акрибије, студозности и знања прилази појединим правним питањима, како их слободно и савремено разлаже, да можемо слободно рећи да је овим задужио нашу правну науку.

Нарочито је била запажена његова сарадња у «Новој Европи» загребачком социјалном и политичко-културном часопису и то у времену од 1930 — 1940. год. Први рад му је био у овом часопису: «Устанак у Кривошијама. Поводом шездесете годишњице». Овај рад му је «Нова Европа» донијела у посебном издању под именом: «Котор и Бока Которска». Наши градови на мору. (Уз остале чланке аутора из Боке, донијет је и врло лијеп број фотографија нашега краја). При писању овога рада поред наведене литературе, писац је користио причања устаника и осталих живих савременика првог и другог кривошијског устанка.¹⁴

Уредништво «Нове Европе» било је расписало јавну анкету (уредник др Милан Бурчин) «О проблемима унутрашње политике» са питањима: 1. који су главни актуелни проблеми унутрашње политике Југославије? 2. На који начин (којим методама) треба приступити рјешавању тих проблема?¹⁵ Поводом ове анкете одазвао се прилогом Б. Суботић «О хрватском питању и демократији» — О овом прилогу било је доста полемике у тадашњој страначкој штампи. Овдје су објављени и прилози: «Савремена демократија» и «Наша политика». Због слободарских назора, која нијесу била по вољи тадашњим властодршцима, многе од ових чланака у «Новој Европи» заплијењивало је државно тужилаштво у Загребу. О многима се Суботић, морао и изјашњавати својим препостављеним старјешинама.

Готово у свим новинама и часописима у којима је сарађивао писао је о Бокелским устаницима, како онима у његовим родним Кривошијама, тако и оним у Грбљу против Млетачке Републике и Аустрије. Нарочито су били интересантни његови прилози о устаницима у Кривошијама. Он је познавао сваки и најмањи детаљ о њима, а без мало познавао је и скоро све учеснике, било лично, било из казивања њихових другова бораца. Сабрао је био сву литературу, која је писала о устаницима, а као судија Окружног суда у Котору прочитао је и пробиљежио сву грађу, која се налазила у архивским фондовима овог суда о овом предмету. Настојао је да у својим прилозима и справи, допуни и објасни све оно што се више пута необавјештено, а више пута и тенденциозно писало о овом знатном догађају.

Као судија Окружног суда у Котору, задржао се на том положају готово пуних десет година, са изузетком што је од октобра 1944. до 15. маја 1945. узео видног учешћа у НОР-у. Чи-

¹⁴ Нова Европа — Загреб 1935. (26. септембра), број XXVIII, бр. 9, стр. 286.

¹⁵ Према забиљежкама пок. Б. С. (забрањени бројеви «Нове Европе»: бр. 1 (26. јануар) 1939; бр. 6 (26. мај) 1939.

таво вријеме италијанске окупације радио је на разним задацима по упутствима НОП-а.

Послије рата бавио се адвокатуром готово пуних десет година. Адвокатска канцеларија Суботићева била је смјештена у његовом стану и била је стјепиште свих оних, који су требали правни лијек, по којем животном питању. Овдје су навраћали и они који нијесу имали средстава ни за највиталније потребе. Они су били људски примани, посавјетовани и на неки начин задовољени. Затим одлази годину дана за Јавног правобранноца у Цетиње, да би 1. VI 1958. дошао за јавног правобранноца у Котор и то за општине Котор, Будву, Тиват, и Херцег-Нови, а затим само за Котор, на ком положају остаје до пензионисања. Јула мјесеца 1955. године изабран је за предсједника удружења правника у Котору, за срез Бококоторски. Затим је именован чланом Комисије за испитивање адвокатских кандидата при Секретаријату за правосудну управу НРЦГ у Титограду.

Суботић је релативно млад ступио у судску струку у којој је остао до краја живота (за кратко вријеме радио је у Поморском техникуму у Котору). Као судија одликовао се великом правном ерудицијом, одликовао се и оштроумношћу, вредношћу и судијском савјесношћу. Послове надлештава, гдје је радио водио је примјерним редом. Волио је правну науку, посебно грађанско право, па је налазио времена да напише већи број правних прилога, расправе и приказе. Сарађивао је на изради више правних пројеката земљишнокрњажног права.

Поред рада на суду радио је и на унапређењу правне науке као члан удружења правника, разних комисија и изабраних управних тијела. Радна способност, висока спрема, пажња коју је посвећивао сваком, ма и најситнијем послу донијела му је обиљежје савјесног, непристрасног и угледног судије. Рад на науци у области грађанског права посветио је доста времена, као и изради посебне студије о земљишнокрњажном праву. Овај његов законодавни рад, који је одговарао савременим приликама и потребама, није могао угледати свијета, због почетка рата и окупације. Суботић није ограничавао своју дјелатност само на рад у суду. Поред рада на проучавању правне науке и појединих случајева из «народног судовања» у Боки, те послове у суду, вршио је и друге јавне функције, без икакве материјалне користи. Присуствовао је и говорио на јавним скуповима правника и њиховим симпозијумима и манифестацијама, те другим друштвеним, историјско-културним привредним, политичким и научним прославама и пригодама. Нарочито су била запажена његова предавања на Народном универзитету Боке Которске, чији је био дугогодишњи члан Управе, те Београдском радију и осталим значајним јубилејима и годишњицама. Као вишегодишњи члан редакције и стални сарадник «Гласа Боке» нарочито је био запажен, по низу чланака, који су говорили «О привредном подизању Боке». Припадао је групи родољуба, која је окупуена око Народног универзитета, «Кола српских

сестара«, «Јадранског фјорда» и «Гласа Боке, нешtedимше радилца на привредном и просвјетном подизању нашега краја између два рата. Велик је допринос Суботићев био у раду у «Српском пјевачком друштву — Јединство», гдје је као члан управе помагао организовање 1939. год. значајну стогодишњицу, овог нашег најстаријег пјевачког друштва. Овом приликом написао је о раду и животу овога друштва низ запажених чланака у нашој дневној штампи и часописима, као и Проглас Друштва 1939. год. Затим је био и члан «Српске радничке задруге», када је у оним мутним временима, 1. јануара 1941. год., издао проглас Српске радничке задруге, у име Акционог одбора и члан «Славјанске читаонице» у Доброти, те осталих друштава у Котору и Боки.

Одмах по ослобођењу Боке од окупатора Суботић¹⁶ је изабран у Извршни одбор НФ тадашњег Которског среза, 1944. Новембра мјесеца за II потпредсједника Народног фронта Средског одбора Котор. У овом добу сарађивао је у Народној универзитету, гдје је одржао неколико запажених предавања. Био је и стални сарадник «Републике», органа Југословенско републиканско-демократске странке из Београда, чији је уредник био Јаша Продановић, Суботићев добар познаник из предратних времена. Хронику разних збивања у Боки Которској биљежио је извјештајем у сталној рубрици «Републике» — **Из Боке Которске**, у времену од броја 8 (25. XII 1945) до краја 365 (28. X 1952). Извјештаје је потписивао псеудонимом — ОПСЕРВАТОР или својим иницијалима: Б. С., а кадкад: «Суб», или само «С». Послије овога сарађивао је покаткад под пуним именом и презименом.

Умро је у Котору 8. јануара 1973. године, а сахрањен у родним Леденицама. Испраћају овог заслужног Бокеља присуствовало је готово читаво грађанство Которске општине и осталих крајева Боке.

Име и рад овог вриједног друштвеног и научног радника остаће забиљежено у историји развоја овога краја.

¹⁶ Објављено у «Побједи» бр. 3, од 18. XI 1944, год. и бр. 6, од 24. XII 1944, год.

БИБЛИОГРАФИЈА
радова Буре Суботића

1930. год.

1. Устанак у Кривошијама: поводом шездесете годишњице. — Нова Европа. — Загреб, 1930/XII (књ. XXII, бр. 6, стр. 18—24, (лат.)

1932. год.

1. Право девојачког уживања мираза, спреме и удомљена с обзиром на могућност њиховог уписа у земљишну књигу. — Архив за правне и друштвене науке. — Београд, 1932/XXII, књ. XXV (XLII), бр. 3 (25. септембар), стр. 183—196, (лат.)
2. Обезбеђење права код новооснованих земљишних књига. — Правосудс. — Београд, 1932/I. — бр. 10 (октобар). — стр. 607—611, (лат.)

1933. год.

1. Чл. 24. Закона о земљишним књигама с погледом на позитивне законске прописе и пројект новог грађанског закона. — Архив за правне и друштвене науке. — Београд, 1933/XXIII. — књ. XXIII (XLIV). — бр. 3 (25. септембар). — стр. 221—229, (лат.)
2. Извршења Закона о личним именима. — Полиција. — Београд, 1933/XX. — бр. 1—2 (јануар) стр. 13—17.

1934. год.

1. Заштита поседа (државине) по новом Грађанском парничном поступку. — Архив за правне и друштвене науке. — Београд, 1934/XXIV. — књ. XXIV (XLII), бр. 3 (септембар) 1934. — стр. 216—220, (лат.)
2. Језик и терминологија у нашим новим законима. — Полиција. — Београд, 1934. — бр. 5—6, (лат.)
3. Доказна снага земљишних књига. — Бранич. — Београд, 1934. — бр. 6 (податак из Архива. . .). (лат.)
4. Бокелски устанци (1869—1882). — Нова Европа. — Загреб, 1934/XXVII бр. 4—5. — стр. 105—115, (лат.)

1935. год.

1. О поступку по тужбама због сметње поседа. — Архив за правне и друштвене науке. — Београд, 1935/XXXV. — књ. XXXI (XLVIII). — бр. 1—2 (јули-август). — стр. 152—154, (лат.)
2. Бокелски устанак (1869—1882). Бока Которска. — Наши градови на мору. Посебно издање прештамповано из Нове Европе. — Загреб, 1935. (лат.)
3. О «хрватском питању» и демократији. — Нова Европа. — Загреб, 1935/XXVIII. — књ. 9. — бр. 9. — стр. 290—292, (лат.)
4. Пресуда због изостанка. — Бранич. — Београд, 1935/XXIII. — бр. 7—8 (јули-август). — стр. 365—370 (рубрика грађани прате поступак). (лат.)

1936. год.

1. Наше задружно право по закону о земљишним књигама. — Архив за правне и друштвене науке. — Београд, 1936/XXXVII. — књ. XXIII (L). — бр. 5 (25. новембра). — стр. 433—444. (лат.)
2. Предаја оставштине по Закону о судском ванпарничком поступку. — Правосуђе. — Београд, 1936/V. — бр. 3. (март). — стр. 118—120. (лат.)

1937. год.

1. Савремена демократија. — Нова Европа. — Загреб, 1937. — год. XXX. — бр. 5. — стр. 156—163. (лат.)
2. За привредно подизање Кривошија. — Глас Боче. — Котор, 1937/VI (19. јун). — бр. 230. — стр. 1 (уводник). (лат.)
3. Треба поћи старим путевима с новим методама рада. — Глас Боче. — Котор, 1937/VI (25. септембар). — бр. 244. — стр. 1 (уводник). (лат.)
4. Треба поћи старим путевима о новим методама рада (II дио). — Глас Боче. — Котор, 1937/VI (2. октобар). — бр. 245. — стр. 1 (уводник). (лат.)
5. Скупштина православног свештенства у Београду. — Глас Боче. — Котор, 1937/VI (2. октобар). — бр. 246. — стр. 2 (лат.)
6. *Setogodi senseo* ... — Глас Боче. — Котор, 1937/VI. — бр. 267. — стр. 2 (лат.)

1938. год.

1. Власничка хипотека. — Архив за правне и друштвене науке. — Београд, 1938/XXXVII. — књ. XXXVII (LIV). — бр. 4 (25. септембар). — стр. 310—314. (лат.)
2. Хоризонтална (стажна) својина на зградама у односу на систем земљишних књига. — Правосуђе. — Београд, 1938/VII. — бр. 4 (април). — стр. 235—236. (лат.)
3. Наша политика. — Нова Европа. — Загреб, 1938/XXXI. — бр. 3. — стр. 73—76 (штампано као уводник). (лат.)
4. Омладина данас и сутра. — Нова Европа. — Загреб, 1938. — год. XXXIII. — бр. 7. — стр. 1—5 (на уводном мјесту). (лат.)
5. Срби и Хрвати у политици. — Слободна мисао. — Никшић, 1938/XVII бр. 1 (6. јануар). — стр. 13. (лат.)
6. Социјалне и економске смјернице у развоју савременог друштва. — Слободна мисао. — Никшић, 1938/XVII. — бр. 16 (23. април), стр. 6 (лат.)
7. Комеморација Љубу Јовановићу ... Глас Боче. — Котор, 1938/VII (19. фебруар). — бр. 262. — стр. 1 (лат.)
8. *In memoriam* Љуби Јовановићу (поводом десетогодишњице смрти). — Глас Боче. — Котор, 1938/VII (6. март). — бр. 265. — стр. 3—4; бр. 266 (12. март). — стр. 3—4 (лат.)
9. Наша политика. — Глас Боче. — Котор, 1938/VII (25. април). — бр. 272. — стр. 1 (лат.)

1939. год.

1. Критика демократије. — Слободна мисао. — Никшић, 1939/XVIII. — бр. 13 (8. април). — стр. 8 (лат.)
2. *Апоџин* (Бур) Суботић. — Поводом 70-годишњице Кривошијског устанка. — Глас Боче. — Котор, 1939/VIII (1. децембар). — бр. 354. — стр. 3 (лат.)
3. Задужбина пок. Васа Ј. Буковића. — Глас Боче. — Котор, 1939/VIII (21. јануар). — бр. 310. — стр. 2 (лат.)

4. Докле ће наши усташе чекаати законом призната права? — Глас Боке, — Котор, 1939/VIII (13. мај), — бр. 326. — стр. 1 (Херцеговачким и бокелским усташима припада право на редовну мјесечну помоћ). (лат.)
5. Аноним (Буро Суботић): Јадраске свечаности у Котору и Добротн. — Глас Боке. — Котор, 1939/VIII (22. јули), — бр. 336. — стр. 1 (лат.)
10. Аноним (Буро Суботић): Стогодишњица Српског пјевачког друштва «Јединство». — Глас Боке, — Котор, 1939/VIII (29. август), — бр. 341. — стр. 1 (лат.)
11. Аноним (Буро Суботић): Прослава стогодишњице СПД «Јединство». — Глас Боке. — Котор, 1939/VIII (2. септембар), — бр. 342. — стр. 2 (лат.)
12. Аноним (Буро Суботић): Последње јубиларне прославе Српског пјевачког друштва «Јединство». — Глас Боке, — Котор, 1939/VIII. — бр. 343 (9. септембар). — стр. 2 (лат.)
14. Аноним (Буро Суботић): Је ли потребно окуњање бокелских Срба? — Глас Боке. — Котор, 1939/VIII (25. новембра), — бр. 353. — стр. 2 (лат.)
15. Аноним (Буро Суботић): Поводом 70-годишњице кривошијског устанка, — Глас Боке. — Котор, 1939/VIII (1. децембар), — бр. 354, стр. 1 (лат.)
16. Акција за привредну обнову Боке. — Глас Боке. — Котор, 1939/VIII (16. децембар), — бр. 356. — стр. 1 (уводник). (лат.)

1940. год.

1. На новим путевима. — Нова Европа. — Загреб, 1940/XXXII. — бр. 5. — стр. 135—139 (лат.)
2. Економски преглед: Проблем скупоће. — Нова Европа. — Загреб, 1940/XXXIII. — бр. 10—11. — стр. 342—347 (лат.)
3. Кад ће завладати мир међу народима? — Слободна мисао. — Никшић, 1940/XIX (6. јануар). — бр. 1. — стр. 9 (лат.)
4. Чије је море и чија је Бока? — Слободна мисао. — Никшић, 1940/XIX (31. март). — бр. 13. — стр. 2 (лат.)
5. Аноним (Буро Суботић): Прослава празника св. Савс. — Глас Боке. — Котор, 1940/IX (2. фебруар), — бр. 262. — стр. 3 (лат.)
6. Аноним (Буро Суботић): Откривање спомен-плоче Љуби Јовановићу. — Глас Боке. — Котор, 1940/IX (24. фебруар), — бр. 365. — стр. 1 (лат.)
7. На новим путевима. — Глас Боке. — Котор, 1940/IX (8. јун). — бр. 379. — стр. 1 (лат.)
8. Прослава Тројичин-дана у Котору. — Глас Боке. — Котор, 1940/IX (22. јун). — бр. 381. — стр. 1—2 (лат.)
9. Спечани прсиос костију кривошијских устаника. — Глас Боке. — Котор, 1940/IX (20. јул), — бр. 385. — стр. 1—2 (лат.)

1941. год.

1. Скупштина за привредно унапређење Боке. — Глас Боке. — Котор, 1941/X (8. фебруар), бр. 408, стр. 3.

1949. год.

1. Кривошијски усташци (поводом осамдесетгодишњице Првог кривошијског устанка). — Историјски записи. — Цетиње, 1949/IV. — књ. 1—3. — стр. 1—12 (лат.)

1960. год.

1. Неколико података о кривошијском устанку (поводом деведесетогодишњице вилежласког мира). — Бока, орган ССРН Боке Которске. — Херцег-Нови, 1960/II (25. новембар), — бр. 15. — стр. 8 (лат.)

1968. год.

1. Кривошијски устанак снажно је утицао на буђење националне свијести (интервју Шпира Рачете, новинара). — Побједа. — Титоград, 1968/XXV (недјеља 3. март). — бр. 2698. — стр. 8 (са сликом). (лат.)

1969. год.

1. Црна Гора и кривошијски устанак 1869. године. — Историјски записи. — Титоград, 1969. — књ. XXII. — бр. 4. — стр. 513—519 (лат.)
2. Кривошијски устанак 1869. године. — Побједа. — Титоград, 1969/XXV (недјеља 6. јул). — бр. 2838. — стр. 11 (лат.)
3. Аустријски закон о општој војној обавези као узрок устанка у Боки Которској 1869. године. — Зборник радова са Научног скупа о устанку у Боки Которској. Књига: Устанак у Боки Которској 1869 (године). — Котор—Будва (Центар за културу Котор) 1969. — стр. 1—12.

1970. год.

1. Сељачке буне и народни устанци. — Котор (монографија). — (Графички завод Хрватске). — Загреб, 1970. — стр. 30—36 (лат.)

1972. год.

1. Једна епизода из живота југословенске револуционарне омладине пред први свјетски рат. — Бока — Зборник радова из науке ... Херцег-Нови, 1972. — књ. 4. — стр. 153—158.

S u m m a r y

ĐURO SUBOTIC JUDGE, ATTORNEY AND AUTHOR (On the 15th anniversary of his death)

Maksim ZLOKOVIC

Born at Ledenice (Krivošije) at the beginning of this century (1900). Attended secondary school in Kotor and Zadar, and studied law in Šibotica where he was an outstanding member of youth and professional student societies. As early as during his secondary education in Zadar he belonged to the progressive secondary school Yugoslav youth, so that he was expelled from all the schools in Dalmatia due to his ideas and public appearances. As a pupil he contributed to youth magazines as well as political papers on the Coast. As a judge he contributed to law science and regularly published in »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd (The »Law and Social Science Archives«), »Branitelj«, Beograd (The »Defender«), as well as in the other papers concerned with court practice and law. He also contributed to several other papers such as »Nova Evropa«, Zagreb (The »New Europe«), »Slobodna misao«, Nikšić (The »Free Opinion«), »Glas Boke«, Kotor (The Boka Herald«), »Istorijski zapisi«, Titograd (The »Historic Records«).

He made significant contribution to our law science, in particular in his narrower speciality: *land-registry law and civil suit procedure*. A member of the editorial staff and regular contributor to the »Glas Boke« (1937—1941), he contributed to the economic and cultural development of the region between the two Wars as well as during the postwar revival and socialist development. He collected and made thorough studies of court and other documents concerning the insurrections in the Boka Kotorska Bay (1869 and 1882) of which he wrote numerous papers.

The name of this hardworking intellectual and public worker between the two Wars and in our time, will be remembered by the people of this region, the Boka Kotorska Bay.

Ignjatije ZLOKOVIC,

KOTORSKI BISKUP FRANO UČELINI - TICE (Povodom 50-godišnjice smrti 1937—1987)

Sedmični list »Glas Boke«, koji je izlazio u Kotoru, u broju 228. od 5. juna 1937. godine, pet dana nakon biskupove smrti, počinje njegov nekrolog ovim riječima: »Jeka žalobnih zvona sa kotorske katedrale bolno je parala tišinu sunčanog jutra koji se 1. juna smiješio Boki. Ali Kotor i Boka ne bijahu raspoloženi za njegov ljetni sunčani osmijeh. Tuga, duboka i istinska, pala je na zaliv, na grad, na njegove pitome obale. Umro je biskup. Nestalo je velikog čovjeka.«

Tadanji predsjednik Opštine grada Kotora, u svom komemorativnom govoru, između ostalog je rekao: »Ugasio se život uzornog pastira, milosrdnog oca bijednih i nevoljnih, čestitog nacionaliste i velikog Jugoslovena, velikog sveštenika koji je čitav svoj život posvetio sreći, dobru i napretku svog naroda. Njegov dugogodišnji plodonosan rad ostaviće neizbrisive tragove; njegovim djelima posvetiće istorija našega doba svoj najljepši dio; njegovu veličinu znaće dostojno ocijeniti buduća pokoljenja«.

Frano Učelini-Tice rodio se na Lopudu, dubrovačkom ostrvu, u pomorskoj porodici. Gimnaziju je završio u Dubrovniku, u kojoj je nastavni jezik bio italijanski (kao i u ostalim srednjim školama tadanje austrijske pokrajine Dalmacije), a bogosloviju u Zadru.

Svoju sveštenučku službu počinje kao paroh brdskog sela Ošlje, koje se tada nalazilo na dalmatinsko-hercegovačkoj granici; nastavlja kao profesor, zatim i rektor Bogoslovije u Zadru. Godine 1895. imenovan je za kotorskog biskupa. A to je bilo u onoj sudbonosnoj deceniji kada je Austrija sprovodila svoje poznato načelo »Divide et impera«, kada je ubacivala mržnju među Srbe i Hrvate u Dalmaciji, koja se bila izrodila u nemilu borbu.

Savremenik i sudionik značajnih zbivanja u decenijama borbe za Narodni preporod u Dalmaciji, i njenog uspješnog završetka, Učelini je došao u Boku sa jasnim i izrađenim koncepcijama — koje nikada nije iznevjerio — a to je jedinstvo Srba i Hrvata, i potreba njihove dalje borbe za slobodu i bolji život. Austrijska vlada je nastojala da bude imenovan za kotorskog bi-

skupa, da ga ukloni iz Zadra i učini manje opasnim, a sa nadom da će u antiaustrijski raspoloženoj i ustaničkoj Boki izmijeniti svoj stav. U tome su se prevarili. Učelini je dobro poznavao i zavolio i Boku i njen podlovcenski grad, svoju rezidenciju. Prišao je odmah narodu i posvetio mu preko četiri decenije svog trudoljubivog i plodnog života, držeći se one Njegoševe: »Ne pita se ko se kako krsti...«.

Pored crkvenog, dopijeva i snalazi se na svim poljima rada: prosvjeti, kulturi, graditeljstvu i raznim granama privrede. Boki nijesu nikada bili potrebni ovakvi trudenici, jer je propašću svojih jedrenjaka, i ustancima protiv Austrije 1869. i 1882. godine bila potpuno iscrpljena i zapuštena.

»Dobar pastir i sve što kaže inom, i sam svojim potvrđuje činom« Na ostrvu kod Krtola, pored manastira (biskupove ljetne rezidencije) podiže uzorni vinograd i voćnjak, poziva okolne seljake i uči ih kako se podrezuje i kalemi. Pri opravljavanju crkava i crkvenih zgrada — koje je našao u zapuštenom stanju — lično je upravljao poslovima, a ponekad kao običan radnik dodavao majstorima kamen i kreč. U jednoj široko zasnovanoj akciji tadašnjih narodnih prvaka za opštu privrednu obnovu Boke, koja je počela 1907. godine, Učelini uzima aktivno učešće. Ova obnova rodila je prve seoske zadruge, narodne štedionice, i prve začetke industrije i turizma.

U svim javnim nastupima govorio je o potrebi narodne sloge i vjerske tolerancije. To je potvrdio i na svom životnom djelu, prevodu Dantcovog djela »Divina commedia« koju je posvetio SLOZI I LJUBAVI JEDNOKRVNE I ISTOJEZICNE BRACE HRVATA I SRBA. Knjiga je štampana u Kotoru, u 10.000 primjeka. Austrijske vlasti su sprečavale njeno rasturanje, ali su vodeći krugovi tadanje kraljevine Srbije našli načina da otkupe veći dio pomenutog izdanja.

U Balkanskom ratu slavi pobjede srpske i crnogorske vojske. U I Svjetskom ratu javno protestuje protiv hapšenja i mučenja bokeljskih rodoljuba. Ogorčen na postupke austrijske soldateske, napušta Kotor i prelazi u svoje ljetovalište u Krtolima i tu ostaje do konca rata.

Kada je 1918. god. predsjednik mađarske vlade grof Stjepan Tisa obilazio jugoslovenske krajeve, tražeći kontakt s narodnim prvacima, a u namjeri da spašava propalu Monarhiju, Učelinija ga nije posjetio, jer su mu rekli da na dobar prijem neće naići.

U ovim vremenima, prilikom pobune mornara u Boki, u februaru 1918. god. i strijeljanje četvorice vođa ove pobune, Biskup je rekao jednom svom povjerljivom saradniku: »Ova pobuna znači zasluženu propast Austrije, koju sam ja predvidio, kada je naredila skidanje zvona sa crkava — vjesnika mira — da ih koristi u ratne svrhe«.

Savremenici su ga ostao u nezaboravnoj uspomeni dolazak u Herceg-Novi predhodnice srpske oslobodilačke vojske (prvih dana novembra 1918. god.) sa potpukovnikom Svetislavom Simo-

vićem na čelu, kojom prilikom je Biskup održao ganutljiv poždravni govor koji je do suza dirnuo oduševljeni narod.

Kada je poslije oslobođenja i ujedinjenja posjetio Beograd, pričajući prijateljsina o svojim utiscima sa ovog puta, rekao je: »Hvala Bogu što sam doživio, bio sam u našoj prestonici Beogradu. Od Sušaka do Kotora vozio sam se našim slobodnim morem pod lijepom jugoslovenskom zastavom. O, da danas ustanu iz groba Štrosmajer, Rački, Klaić i Milinović! Da samo mogu da prožive jedan dan u svojoj slobodnoj otadžbini! Sretni bi ponovo u grob legli.«

Poslije oslobođenja i ujedinjenja, iako u poodmaklim godinama, sa još većim zanosom nastavlja započeto djelo. Politički razdor koji je sve više rastao, u tim godinama, bolno diraju njegovo rodoljubivo srce, ali stari idealista ne gubi nadu već proriče bolje i sretnije dane.

Godine 1932. odvađa se od cjelokupnog jugoslovenskog episkopata po pitanju antisokolske poslanice sa riječima: »Vjera nije bila u pitanju, zato nijesam poslanicu potpisao i ona nije oglašena u mojoj biskupiji. Član sam Jugoslovenskog sokola. Bio sam i ostajem. Ako me pozovu da blagoslovim njihov rad, blagosloviću ga radi Boga«. Malo poslije toga na kotorskom vježbalištu svečano blagosilja sokolske zastave, uz ogromno učešće naroda.

O životu i radu biskupa Frana Ućelini-Tice moglo bi se mnogo napisati. Njegovi savremenici ga ponekad nijesu razumjeli. Završit ćemo riječima njegovog biografa, dr Viktora Novaka: »Kad sam imao sreće da prvi put u životu vidim čovjeka i vladiku, koga sam poznao, studirajući dokumenta dugi niz godina, spremajući djelo o borbi Hrvata za Slovensko bogosužje u katoličkoj crkvi, osjetio sam da je preda mnom stajao živ svjedok i spomenik mučne ali sjajne borbe, ideal sveštenika i rodoljuba, koji je svojim djelima zadužio Hrvatstvo ali i Srpstvo, cio Jugoslovenski narod. Biskup Ućelini u svojoj skromnosti odbijao je sve jubileje. Ali neće i ne može jedan, da ga voli i sa divljenjem poštuje cio jedan narod; da će ga takvim za vječnost sačuvati i istorija koja po zaslugi sudi.«

Njegov učenik i sljedbenik — sada pokojni — don Niko Luković postavio je brončanu bistu svog velikog učitelja (rad Toma Rosandića) pred pročeljem župskog hrama na Prčnju, uz ostale jugoslovenske velikane.

Očekujemo da će se imenom biskupa Frana Ućelini nazvati i jedna ulica grada Kotora.

LITERATURA

- Kalendar »Boka« za 1909. godinu.
- Biskup Frano Ućelini-Tice »Narodna odbrana«, Beograd, 15. VII 1927. god.
- »Glas Boka« — Kotor, 5. VI br. 228; 12. VI br. 229 i 19. VI br. 230, 1937.
- Anton Milošević »Sokolska prosvjeta« — Beograd, juni 1937, str. 220 i 227.
- I. Zloković »Politika« Beograd, 17. XII 1967, str. 20.

ХЕРЦЕГНОВАЉАНИН ШПИРО ПОЗНАНОВИЋ

Наше доба, живот и мисао у њему претежно су окренути садашњости и будућности, док се вриједности прошлости по-мало запостављају. Људи нестају, али треба да остану сјећања на њихова хумана дјела, поруке и свијетле тренутке. Не смију се заборавити многи подвизи и дјеловања настали у тешким временима и скромним могућностима, посебно ако су чинјени за добробит рода свога. Овом приликом ћемо, на основу архивских и других извора, нешто више рећи о поморском капетану, Шпир-у Богдана Познановићу, који је живио у периоду од 1860. до 1940. године.

Потиче из познате херцеговске поморске породице Познановића као једино мушко дијете између шест сестара. Отац Богдан био је познати «морски вук» са бокељских једрењака. Са жељом да настави традицију породице, и Шпира, послѣ завршене ниже гимназије, уписује у дубровачку наутику. Доста касније ће се испоставити, а Шпиро ће то и признати, да га посао поморца није привлачио. Када је 1877. године завршио поморску школу и добио «матрикулу», отиснуо се на море да плови као бродски писар (шкриван) и на једрењацима је провео двије године, практично се припремајући за капетански испит. «Укрцао се на једрењак за двије године као шкриван али, на чудо и старјешинама и млађима, није се одвајао од књиге, што баш није обична ствар у морнарским навикама. Кад би брод стао у пристан, млади шкриван није трчао у шантане гдје млади шкривани најрадије залазе, него је обилазио музеје, библиотеке и споменике и доносио наручје књига на брод.»¹ Тако је о свом познаннику писао Симо Матавуљ.

Послије поменутог крстарења морима свијета, вратио се у Дубровник, положио капетански испит и обрео се у родни Херцег-Нови да се одмори, за кога је већ тада сматрао да је тјескобан за његове будуће планове. У родном граду га је затекао Други бокељски (кривошијски) устанак из 1882. године, па је Шпиро као већ осведочени патриота узео учешћа у њему,

¹ Симо Матавуљ: «Сабрана дјела», књига IV, Просвета — Београд 1953. година, стр. 142—165.

Када је Аустро-угарска угушила Кривошијску буну и започела обрачун са њеним учесницима, Широ «бијежи у Париз и као политички емигрант у њему проводи 36 година». У Паризу је радио као коресподент, јер је био познавалац више свјетских језика. Поред посла, како сам каже у неким писмима, обилазио је

Широ Познaновић

школе, библиотеке, музеје, споменике и «друга свакојака чуда». Париз је толико заволео да више не жели на море «за које није створен нити натраг у домовину у узане градиће».² Поред културног уздицања имао је довољно времена за забаву и састанке са земљацима.

Шест дана по избијању I свјетског рата 1914, подне на своју молбу и одобрење српске владе, за чије је посланство

² Архив Херцег-Новог, Фонд Широ Познaновић, арх. кутија III.

радио, ставља се на располагање француској Врховној команди. Одмах бива додјељен заповједнику француско-енглеског ратног бродовоља у Средоземљу, *Voie D'Arcyereg*, на броду «Admiral Crigbet», на којем је провео три мјесеца у својству аташеа. Том приликом је министар поморства Француске написао заповједнику француско-енглеске флоте да је Шпиро Познановић представник српског посланства, да потиче из једне од најбољих српских породица, да одржава бројне везе са својим земљацима и «мислим да би његове услуге могле да вам буду од користи у случају борби које би наша флота преузела на Јадранском мору»;³ затим тражи да га укрца на једном од ратних бродова и да му да статус официра. Најважнији посао који је за то вријеме урадио биле су двије мисије на Цетиње код краља Николе, које су се односиле на ратна питања. На Цетињу је тада био дворски лекар др Божидар Перацић, зет Шпира Познановића, па је сигурно ова чињеница била од значаја за контакте и резултат његових мисија. Послије тога био је премјештен на крстарицу «D'Entrecasteaux» са задатком да «испитује непријатељске поданике заробљене на путничким лабама неутралних држава». Фебруара 1915. године учествовао је у бици за Суески канал, којом је приликом 25.000 турских војника, предвођени њемачким официрима, напало на овај стратегијски важан поморски пут. За личну храброст у овој борби, као и за дотадашње заслуге у рату, касније је одликован највећим француским одликовањем, Орденом легије части.

Ступањем Италије у рат маја 1915. године, Познановић се враћа у Париз и ставља се у службу српског опуномоћеног министра Миленка Веснића, радeћи у одјеку за пропаганду. Послије окупације Србије прелази на Корзику гдје организује пријем и смјештај српских избјеглица. Са владом Краљевине Србије долази у први контакт 1916. године у италијанском граду Бриндиџију, одакле је са владом прешао на Крф, «гдје сам пробавио у запослености код владе пет мјесеци».⁴ Затим га је предсједник српске владе, Никола Пашић, одредио да путује у Јужну Америку «да скупља и соколи добровољце за српску војску». Том приликом му је Пашић предао писмо за српског генералног конзула у Њујорку, са препоруком да му буде на услузи, а које преносимо у оригиналу. Поред Пашићевог писма, носио је и препоруку опуномоћеног министра у Паризу, Миленка Веснића, која се односила на југословенске одборе и пододборе «и свој југословенској браћи у Америци, најтоплије препоручујем свога друга и пријатеља, нашег земљака из дичне Боке» и моли их да га братски приме и «послух даду свему што им он имаде рећи».⁴

У градовима Јужне Америке (Буенос Аирес, Кордоба, Пунта Аренас и др.) провео је више од три године и успио да за то пријеме отпреми неколико стотина добровољаца на солунски фронт. Колико је својим ставом и присношћу задобио повјерење

³ Исто као под 2.

⁴ Исто као под 2.

наших људи у туђини, види се из писма које му шаље Лука Боначић из Пунта Аренаса 1918. године, у којем између осталог пише: »Ви уживате потпуно и неограничено повјерење без изнимке цијеле наше насеобине«. ⁵ Крајем 1919. године вратио се у Париз, а већ следеће године долази у ослобођени Херцег-Нови, последије четрдесет година проведених у туђини. У родном граду се није могао дужи задржати, јер је био додјељен Комисији за ратне репарације у Паризу као експерт за поморство. Послије обављених послова у Комисији враћа се у домовину и остатак живота проводи у Загребу.

Шпиро Познановић је сматрао себе југословенским патриотом и све што је радио и чиме је стремио, било је за добробит наших народа уједињених у заједничку домовину — Југославију. За свој велики удио у I свјетском рату и изванредне заслуге за ствар ослобођења и уједињења, Шпиро Познановић је, поред Ордена легије части, одликован са више познатих одличја од којих истичемо: Орден бијелог орла V степена, Орден Св. Саве IV степена, Орден југословенске круне IV степена.

Пишући о њему Симо Матавуљ је истакао: »Бјеше висок, жилав, лијепо сразмјеран, а кратковид те је још онда носио наочаре. Колико сам се чудно његовој начитаности, знању језика, литературе романске и (што је код нашега Приморца ријетко) критичком дару, још већма сам се чудно непокварености, управо непорочности његовој — једина му је страст била пушење«. ⁶

О Шпировом карактеру и »непорочности његовој« довољно говори један напис у Политици из 1920. године под насловом »Бела врана«. Због интересантног садржаја, преносимо га уз одређена скраћења: »... Били смо још на Крфу када је он послат у Буенос Аирес, да скупи своје земљаке из некадашње аустријске Далмације и да им објасни сву озбиљност Крфског Пакта. На једвите јале влада је тада решила да му отвори кредит за пут и тамошњи рад. Ставила му је на располагање 800.000 франака. Он је човјек из народа па је народски и оперисао. Мјесто да му тај новац стоји тамо негдје у некој паришкој банци па да он с врсмена на време повлачи из Аргентине чековима потребне му суме, он наједном промени целу суму у аргентинске пезете и с њима крене на пут преко океана. . . . . Летос када је отуда дошао у Европу, курс пезете био је шест пута већи у односу према франку, тако да је он за преосталих 400.000 пезета наједанпут добио нека 2.000.000 франака. И он тај огроман вишак није стрпао у свој џеп, него га је исправно и у потпуности предао нашем посланству у Њу-Јорку.

Знате ли још којег нашег делегата коме се даје милион а он после две године враћа два? И хоћете ли да чујете име тог »чубака«? Име му је Шпиро Познановић, а Херцеговљанин је по рођењу.« ⁷

⁵ Исто као под I.

⁶ Исто као под I.

⁷ Лист Политика, број 4411 из 1920. године.

Из богате заоставštине Шира Познановића у Архиву Херцег-Новог налази се његова библиотека са 6.680 књига и значајним бројем историјских и географских карата. Поред тога налазе се три архивске кутије архивалија из његовог личног фонда и нешто породичних фотографија. Највећи дио ове оставштине, посебно књиге, откупљено је од његових наследника. Књиге су углавном писане на страним језицима, а највриједније међу њима су свакако једна инкунабула и више квазинкунабула. Од сачуваних архивалија највриједнија је документација из периода I свјетског рата, а нарочито оригинално писмо Николе Пашића.

Ка. Курорзу 2. Мај. 1916 год.
(15)

Поштовани Госпо. Пунџићу

У Америку пишем Т. Смиру
Познановића, познатог и великог
Србина, редовца из Херцег-Новог,
да се упути са југославенским
види можда на градити нешто
број мађу њима, који би вољели
да се дођу у Србију и својим
редом постоје свој брату. Тако
Смира упути поштом вољерне
Српске владе, и ја Вас молим да
му то класификуете и Ваше вољерне и
да му будете у помоћи, ако од
Вас затражи. Квала Вам на Вас
са раду и раду. с највећим поштовањем
Вик. П. Пашић

Summary

SPIRO POZNANOVIC OF HERCEG-NOVI

Gligo ODALOVIC

In order to save the values of the past from oblivion, we should revive them from time to time for the sake of the coming generations.

On this occasion, turning to the rich past of our region, we deal with the example of the sea captain Spiro Poznanović, born in 1860 who deserves to be remembered due to the courage he showed in the World War I and what he did during the War and in postwar years.

Offering his service to the Serbian government at the very beginning of the War he performed many difficult tasks, the most important of which was the recruiting of volunteers for the Serbian army among our emigrant families in South America. He was highly respected in the diplomatic circles of Paris. He was awarded the Legion of Honour and many decorations of the Kingdom of Yugoslavia. After the War he took part in the work of the War Reparation Committee as a maritime expert.

A part of his bequest, the library of 6,680 books, some of which very old foreign editions, is kept in the Archives of Herceg-Novi. Besides the books there are also his personal archives, maps, maritime charts and photographs.

PRILOG ZA UMETNIČKU BIOGRAFIJU SKULPTORA DORĐA S. ORAOVCA

Razumevanjem i ljubaznošću redakcije Zbornika *Boka*, objavljen je članak »Dorđe S. Oraovac (1891—1955)« u svesci 13—14, za 1982. godinu. Tada smo, sa žaljenjem, konstatovali da je umetničko delo ovog nadarenog skulptora i slikara, uglavnom, nestalo i uništeno. Skulpture koje nisu izvedene u trajnom materijalu (bronza, kamen, drvo) i koje nisu u svoje vreme našle mesto u muzeju, odnosno izvedene kao javni spomenik, bile su i biće izložene mogućnosti uništenja. Razlog za takvu, nezavidnu, sudbinu umetničkog dela ne treba tražiti i videti samo u nepostojanom materijalu. Nedostatak prostora (posle umetnikove smrti), nestručno čuvanje i nemar, nenamerno ali i namerno, voljno, uništavanje spomenika (ratovi i kataklizme), urotili su se protiv skulptora i skulptorskog dela. U nas, danas, neretko, prinuđeni smo da o skulptorima i njihovom delu govorimo i donosimo sudove i na osnovu onoga što je pisano o njegovom delu, pre nego što je to delo nestalo ili bilo uništeno; u srećnijem slučaju tek na osnovu sačuvanih fotografija i autorovih skica, ako je takvih bilo. Ni najveća imena skulptorskog umeća u nas, u vreme ratova (1912—1919 i 1941—1944) nisu bila pošteđena varvarskog čina: uništenja umetničkog dela. Okolnosti pod kojima su neki javni spomenici rušeni, možemo razumeti, ali odluke da se neki uklanjaju i uništavaju, nikada i niko neće moći da prihvati. Ipak, i to se dešavalo.

O delu Dorđa Oraovca, inače plodnog skulptora, zahvaljujući tome što je i njegovo delo nesarom uništavano i dobrim delom uništeno,¹ danas se može govoriti tek na osnovu dve-tri skulpture koje se čuvaju u Narodnom² i Gradskom muzeju³ u Beogradu, te na osnovu dve biste i dva reljefa na Novom groblju, takođe u

¹ Dr Lazar Trifunović govorio mi je da su se, posle rata, u šupi kuće na Čuburi (u blizini Kalenićeve pijace) još nalazili neki Oraovčevi radovi u gipsu. Predpostavljao je da su, kasnije, uništeni.

² *Glava Burdela*, bronza, v. 44 cm, potpisana: »Dj. Oraovac«, N. M., inv. br. 357.

³ *Roden*, u posedu Muzeja grada Beograda.

Beogradu.⁴ Pretpostavljamo da i u privatnom posedu postoji sačuvano nešto od Oraovčevih radova, ali oni nisu dostupni ni publici, ni nauci.

Voljni da pomenuti članak o Oraovcu, u Zborniku *Boka*, sv. 13—14, ilustrujemo sa što većim brojem reprodukcija njegovih skulptorskih dela, portreta i studija, morali smo iz listova i časopisa preuzimati ono što je nekada bilo štampano, kao ilustracija uz prikaze i kritike. Nažalost, ni takvih reprodukcija, pogotovu ne dovoljno kvalitetnih, nije bilo na pretek.

Nedavni uvid u deo Oraovčeve zaostavštine iz Herceg-Novog, zaostavštine koju je sačuvala i ljubazno nam je ustupila prof. Vesna Božović (supruga novinara i publiciste, Boška Božovića, inače bliska rodaka Oraovčeve druge žene, Vere), obogaćuje naše saznanje o umetničkoj produkciji Đorđa Oraovca. Sačuvane fotografije Oraovčevih portreta, studija i maketa spomenika, iako stare, izbledele, često lošeg kvaliteta, dragoceno su otkriće koje će istoriji umetnosti približiti umetnika o kome još nije dat definitivni sud, ocena. Od dvadeset i pet radova, datih reprodukcija u prilogu, samo su *Autoportret* i *Portret de M. H. Barby-a* (atribuiran u pomenutom članku kao *Portret A. Barbi-e*)⁵ doneti ponovo, dok su nam ostali radovi bili potpuno nepoznati.

Mi, nažalost, nismo u prilici da sa sigurnošću prepoznamo sve ličnosti, imenom i prezimenom, koje je portretirao Oraovac i koje su date na ovim fotografijama,⁶ kao što ne znamo ni nazive studija, niti za koje su spomenike rađene makete. Na osnovu fotografija nemoguće je odrediti, pouzdano, materijal u kome su bile izvedene skulpture (mogle su, kasnije, posle fotografisanja, biti i izvedene u trajnom materijalu), pa ni naslutiti dimenzije (stojeći i sedeći aktovi, makete za spomenike). Na nekim fotografijama Oraovac je zabeležio osnovne podatke o delu, dao naziv dela, ali jedna od ovih zabeleški stvara i zabunu. Na fotografiji portreta za koji bi se reklo da je replika *Portreta, glave Burdela* (Narodni muzej u Beogradu), Oraovac je zapisao: »Bista A. Burdela (rad Đorđa Oraovca)«, prednja strana; a na zadnjoj »(Kada je Anatol Frans pozirao Burdelu)«. Znamo da je Anatol Frans umro 1924. godine, a Oraovac u Pariz, kod Burdela, dolazi tek posle 1927. godine. Znači, niukom slučaju, Oraovac nije mogao raditi Burdelovu bistu dok je velikom vajarstvu *pozirao* slavni Anatol Frans. Podvukli smo pojam: *pozirao*, jer Frans nije mogao pozirati u to vreme, ali

⁴ *Covek s bradom*, na grobnici Savatijević, parcela 1a; *Poprsje Toma Oraovca*, na grobu T. Oraovca, parcela 20; *Reljef I* i *Reljef II*, na grobnici Petraškovića, parcela 26.

⁵ Sava Popović, slikar, koji je i otvorio Oraovčevu izložbu u Beogradu 1932. godine, u svojoj kritici izdvaja portret, bistu »A. Barbi-a«. Na sačuvanoj fotografiji, tipa razglednice, je originalni štampani natpis: »Portrait de M. H. Barby«. Dole desno: »G. Oraovatz«. Na jednom mestu se govori da je to portret Anri Barbisa (Barbusse).

⁶ U brojnim kritikama pominju se, izdvajaju kvalitetom, portreti: Steve Todorovića, slikara, G.đ. Lučić, dr. Bore Đorđevića, Bože Nikolića i drugih, pa je moguće među njima tražiti ličnosti sa reprodukovanih poprsja.

je Burdel mogao vajati njegovu bistu i u vreme Oraovčevog boravka u Parizu, Burdelovom ateljeu. Da bi tvrdnja sa fotografije bila tačna, Oraovac je morao pre 1923. godine, a to znači pre upisa u Umetničku školu u Beogradu, biti na studijama kod Burdela. Mi, takvih podataka nemamo. Bez obzira na nepouzdanost podataka i mogućih različitih pretpostavki, mi ćemo uz reprodukcije doneti i zabeleške, podatke, koje je na originalnim fotografijama ostavio Oraovac.

Bez obzira na svu manjkavost dokumentacije, fotografija dvadeset i pet Oraovčevih radova, moramo priznati da, tek posle ovog »malog otkrića«, naša predstava o umetničkom opusu, pa i umetničkim dometima Đorđa Oraovca, postaje jasnija i celovitija.

Tako, istorija umetnosti ostaje dužnik pojedincu, koji i ne mora biti svestan da je on, sačuvavši fotografije umetničkih dela koje se danas nalaze pred nama, dao svoj značajan doprinos kulturnoj istoriji sredine i naroda iz koga je umetnik ponikao i u kome je umetničko delo nastalo.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

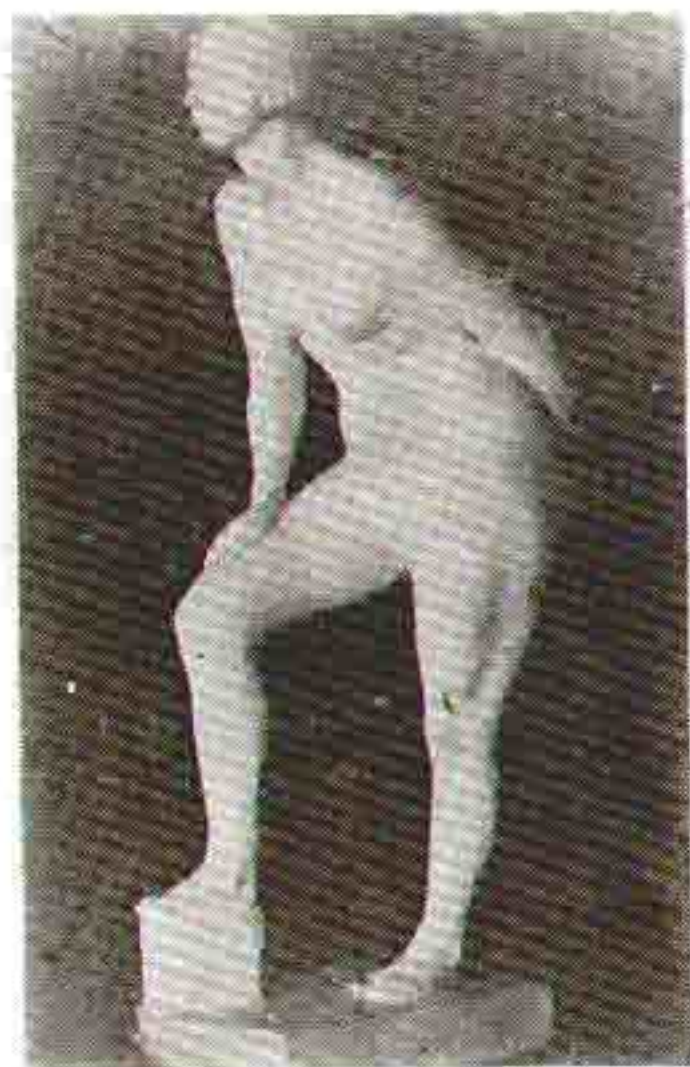
11.

12.

13.

14.

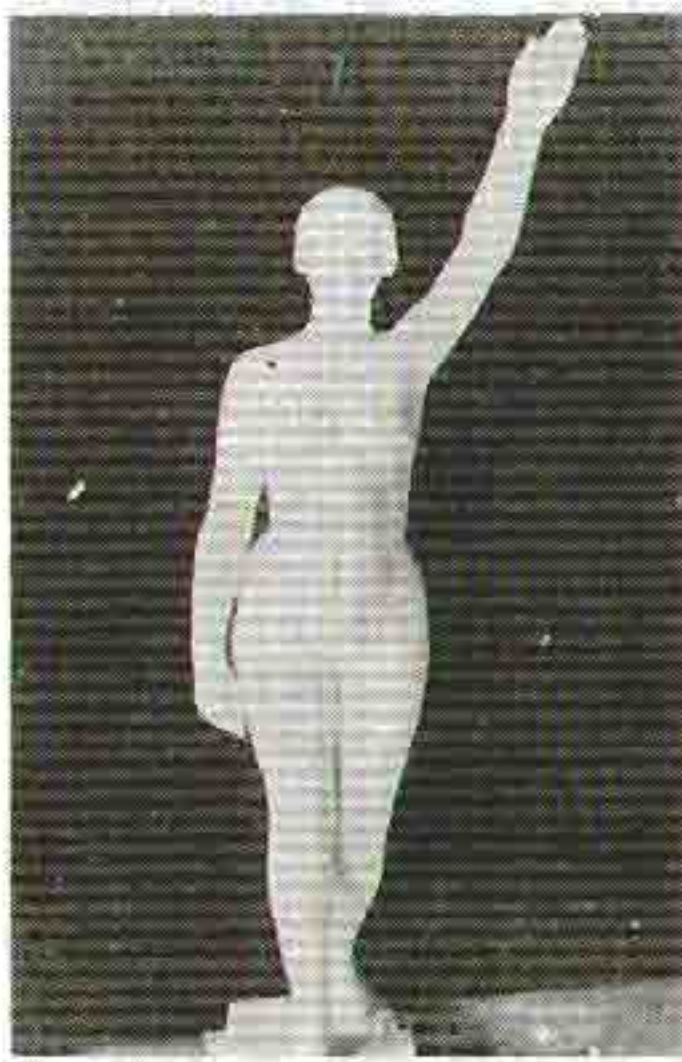
15.

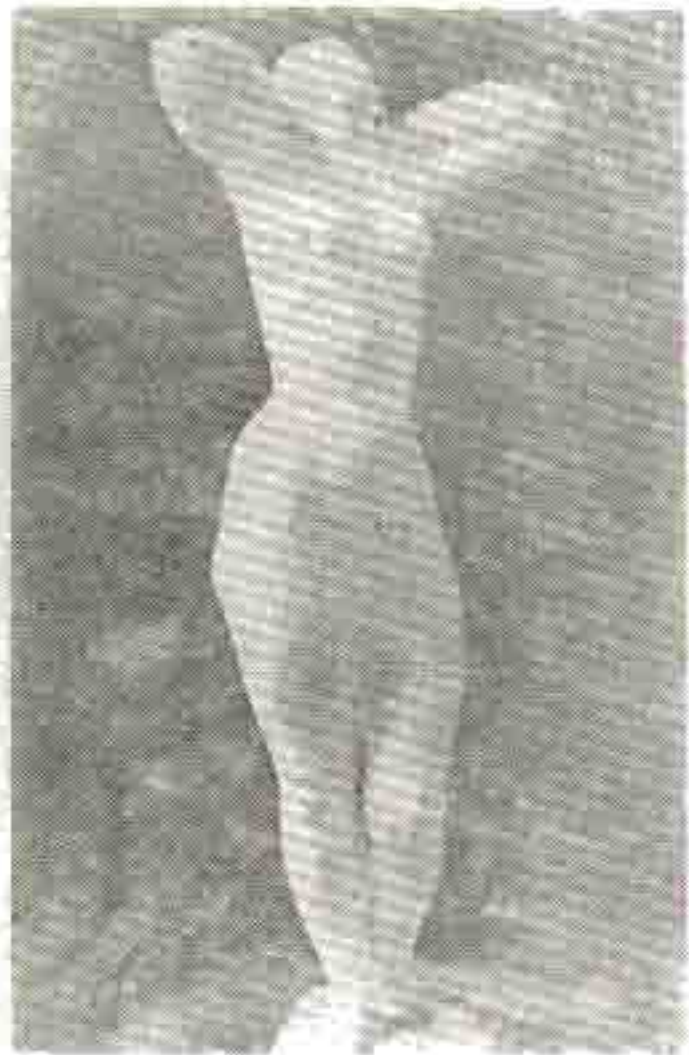
16.

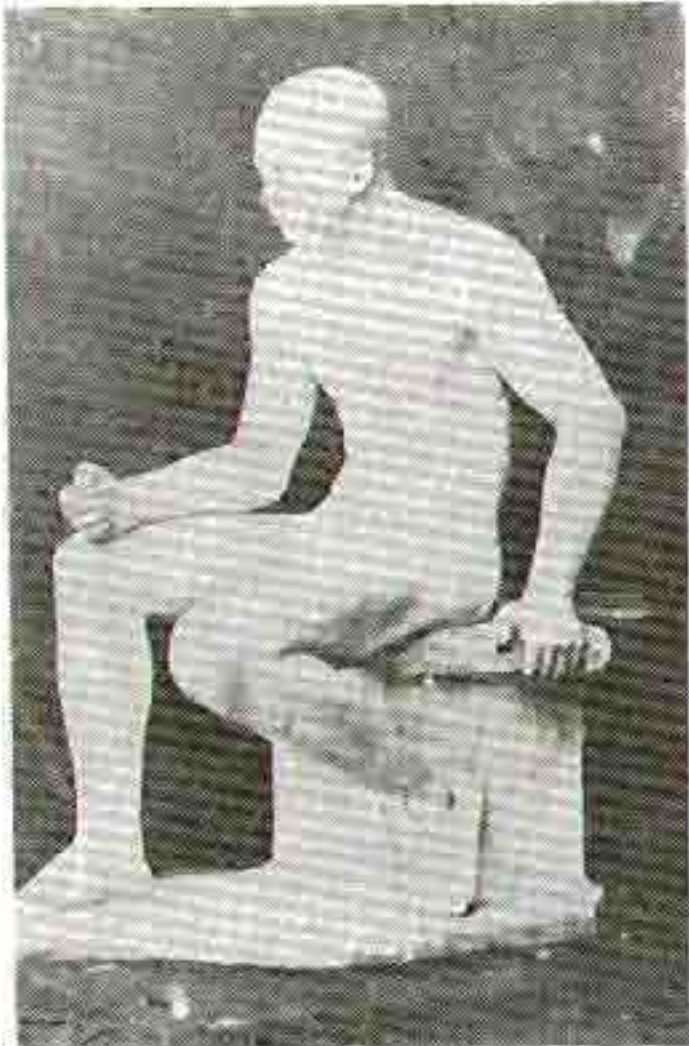
17.

18.

19.

20.

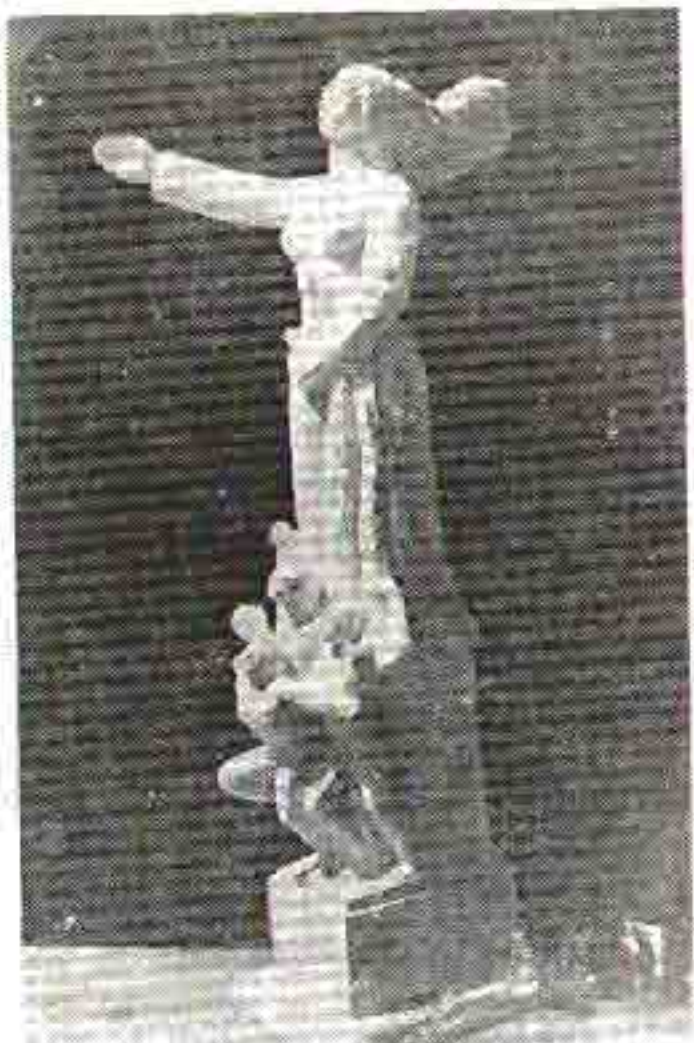
21.

22.

23.

24.

25.

26.

1. AUTOPORTRET
2. NEPOZNATI MUŠKARAC I
3. NEPOZNATI MUŠKARAC II
4. NEPOZNATI MUŠKARAC III
5. STARAC S BRADOM
6. GLAVA BURDELA, po fotografiji sa zapisom: »Bista A. Burdela. Rad Đorđa Oraovca (prednja strana); Kada je Anatol Frans pozirao Burdelu (zadnja strana).
7. NEPOZNATI MUŠKARAC IV
8. NEPOZNATI MUŠKARAC V
9. PORTRATT de M. H. BARBY
10. NEPOZNATA ŽENA I
11. NEPOZNATA ŽENA II
12. GLAVA DJEVOJKE, po Oraovčevom zapisu na fotografiji.
13. STUDIJA AKTA I
14. STUDIJA AKTA II
15. ŽENA KOJA SEDI I
16. ŽENA KOJA SEDI II
17. DEVOJKA SA JABUKOM, III EVA, bronza, figurina, potpisana: Đ. Oraovac.
18. STUDIJA AKTA III
19. ČEZNJIA, po Oraovčevom zapisu na fotografiji.
20. STUDIJA MUSKOG AKTA, po Oraovčevom zapisu na fotografiji.
21. DIOGEN?
22. ZA OTADZBINU, maketa za spomenik.
23. ZA OTADZBINU, maketa za spomenik.
24. MAKETA ZA NEPOZNATI SPO-MENIK
25. VOJNIK S PUŠKOM, maketa za spomenik.
26. SRPSKI VOJNIK, reljef. Naziv po Oraovčevom zapisu na fotografiji.

БОКЕЉСКЕ ТЕМЕ ПЕТРА ШЕРОВИЋА

Прије двадесет година умро је у своме дому у Бијелој наш познати домаћи научник и истраживач бокелске културне прошлости Петар Д. Шеровић у поодмаклој старости. Тада се појавило у неким научним гласилима више некролога, које су писали овдашњи људи, добри познаваоци Шеровићевог стваралаштва. Неки од њих, из старије генерације, били су ближи савременици и бољи познаваоци његовог цјелокупног научног рада, који је текао скоро пет деценија, од оних из млађег покољења. По оцјени ових млађих, Шеровић је »био човјек широке културе, а истовремено право људско срце, спремно да подржи и помогне другоме, да се искрено обрадује свакој нашој културној манифестацији. Он је и у свом приватном животу потврђивао свој стваралачки живот, живот писца-научника«.¹

Поводом десетогодишњице Шеровићеве смрти објавили смо у овом зборнику један пригодни есеј у којем смо настојали да осветлимо његов лик с освртом на цјелокупно дјело које смо с правом назвали немарским, јер је низом студија и расправа, чланака и прилога успио да прикаже живот Бокелја у свим областима друштвеног дјеловања. Шеровићеви научни радови су у већини били истраживачки у чију грађу је уносио своје одлично познавање класичних и живих језика, наслеђа и менталитета овога краја.

Како је од тада прошло доста времена, с правом се очекивало да се појави у том раздобљу један опширнији осврт на његово богато и документовано стваралаштво. У недостатку једног таквог рада усудили смо се да овим скромним приказом бар унеколико задовољимо потребу за тим с осјећањем моралне одговорности да се дјела заслужних људи истичу као живи примјери покољењу које долази. А Шеровићу је наша генерација дужна да то уради.

Он се одгајао и растао у кући која је била богата ризница културно-историјског наслеђа. Његови родитељи су знали

¹ Из опросташтог говора проф. Велимира Радовића, директора Архива и Научне библиотеке у Херцег-Новоме на сахрани Иг. Злоковић, Петар Шеровић, Которска секција Друштва историчара Црне Горе (1948—1968) Котор 1970, 212.

легенде, приповiјетке, пјесме и разне народне обичаје«. Још као основан показивао је ријетку љубав према књижи...² Још тада «се видјело да није имао смисла за поморство и трговину, у чему су Бокељи цикал имали много успјеха«. У Которској гимназији «професори су брзо запазили његов успјех у настави и заинтересовање да што више сазна. Нарочито се истицао у изучавању класичних језика и историје. Которска гимназија била је у то вријеме надалеко чувена. Предавања «у вишим разредима личила су на научне семинаре». У току школовања «показивао је риједак ентузијазам да се што више дозна и понесе у живот». Знање, што је стекао у Которској гимназији, допуњава током студија у Загребу, Бечу и Грацу, слушајући предавања Јиричека, Јагића, Решетара и Марка Мурка. Шеровић је студирао и завршио правне науке. Поред њих, на катедрама поменутих научника, пратио је лекције из историје словенских народа, старе књижевности, палеографије, словенске филологије и лингвистике. Познато је да је студентско друштво «Зора» у Бечу окупљало наше младе интелектуалце и одушевљавало их идејом југословенског јединства. Широке «области правних наука уводиле су га у свијет» старе европске културе. Правне науке су му «потпомогале да боље сагледа друштво у процесу развоја», историјских токова. Оне ће му доћије знатно помоћи у току дугог и плодног научног дјеловања. У 28. години живота је у Грацу дипломирао. Он је «патриотско осјећање носио у себи још из дјетињства, са породичног опшшта. Био је потпуно свјестан што су значиле ове преломне године при крају његових студија. Пламен рата са Балкана убрзо је захватио читаву Европу. Очекивало се да се оствари вјековна налага југословенских народа о слободи и јединству. Своје богато знање требало је да стави у службу своме народу. Са извора науке да пође у живот, међу своје и да послужи расвијетљавању научних истина за опште добро своје отаџбине».

Тако ће «жеља да се посвети научном раду, која се у њему развијала у гимназијској клупи, а поготово у вријеме студија, почела одмах по ослобођењу да се остварује». По струци је био правник и читавог радног вијеска остао у управној служби, која је најмање одговарала његовом менталитету. Његов ентузијазам према прошлости родног краја, потпомогнут солидним знањем друштвених наука, омогућио му је да се скоро пет деценија посвети проучавању културне и политичке историје Боке Которске и других наших области и да објави око двјеста запажених радова из скоро свих области домаћег стваралаштва са овог подручја. Шеровић проучава важне догађаје и улоге појединих личности у њима, истражује архивске фондове и тумачи детаље

² Иг. Злоковић, Петар Шеровић, Старише Црне Горе, III—IV, Цетиње 1965—1966, 257.

³ Иг. Злоковић, Петар Шеровић, Историјски записи, Титоград 1968, 4, 327.

⁴ В. Ивошевић, У спомен Петра Шеровића, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, 10, Херцег-Нови 1978, 349—350.

дотле непроучене. Знатан број радова обрађује нашу овдашњу поморску прошлост: навигацију, поморце, врсте и опрему бродова и трговину. Сви значајнији догађаји у животу Бокеља, који су се одигравали под млетачком, турском, француском и аустријском окупацијом, обрађени су у низу документованих студија. Поред изучавања црквене прошлости описом сакралних објеката, проучавао је иконографију и синграфику. Неколико етнографских расправа драгоцјени су прилози за познавање бокелског народног живота, његових насеља, обичаја и умотворина. У познијим годинама стваралаштва Шеровић је написао неколико рецензија на књиге појединих научника о сакралној архитектури и сликарству Боке Которске, које чине велики допринос савременој науци и остају незаобилазна лектира и прави извор знања за истраживаче који се буду даље бавили овим питањима.

Своје прве радове посвећује бокелским темама. Поред пригодних чланака у дневној штампи, пише и научне огледе на дотле необрађиване материјале. По завршетку Првог свјетског рата једно кратко вријеме провео је у Котору у својству судског приправника. А потом одлази у Нови Сад, гдје у заједници познатих научника Станојевића, А. Ивића, Н. Радојчића, В. Стајића, Д. Поповића и Д. Руварца учествује у оснивању Историјског друштва Војводине и покретању Гласника овог друштва, познате научне публикације у којој је и објавио неколико запажених радова. По потреби службовања често је премјештан, па је тако боравио у Костајници и Шибенику. И у свима мјестима службовања оставио је »најљешћу успомену у односу са људима, а она и у односу према старинама, историјским и архивским објектима, који су ангажовали његову пажњу и смисао за истраживање».⁵

Коначно се 1933. год. опет доселио у Котор и у њему остаје до краја своје службеничке каријере и дочекује други свјетски рат и окупацију. Исте године, по доласку у Котор, уз помоћ домаћих интелектуалаца, оснива Народни универзитет Боке Которске и већ идуће године покреће »Гласник Народног универзитета Боке Которске«, научни часопис који све до рата излази у тромјесечним свескама »уз велике напоре његовог оснивача и финансијске потешкоће«. Шеровић је и најплоднији сарадник овога гласила.⁶ Овдје објављују занимљиве прилоге познати бокелски истраживачи Антон Милошевић, Иво Стјепчевић, Нико Луковић, Паво Буторац, Д. Вуксан, Милан Злоковић, П. Ковачевић, Игњатије Злоковић и др. Народни универзитет у Котору има и своју издавачку дјелатност и објављује поједине монографије из бокелске културне прошлости. Шеровић и ту предњачи у кругу својих сарадника. Тако је Шеровићев Народни универзитет у Котору, прва научна установа у Боки у којој се одржавају запажена предавања из свих области домаћег ствара-

⁵ В. Ивошевић, с. 351.

⁶ В. Ивошевић, с. 351.

лаштва и публикује драгоцјена грађа, поставио »здраве научне темеље да се могло послије рата озбиљно наставити са научним радом на терену.«⁷ Шеровић је »тако постао претеча и путовања у даљем истраживачком раду и формирању научних устапова у Котору и Херцег-Новоме«.⁸

У јесен 1934. год. организује врло успјелу »Културно-историјску изложбу Боке Которске« у палати на Гргурине у Котору. То је била »прва изложба оваквог опсега и садржаја какву Бокељи у Котору до тада, а ни доцније, нијесу видјели«. Том приликом Шеровићев Гласник, у посебном издању, објавио је списак експоната са ознаком фондова и њихових власника.« Изложено је било преко седам стотина експоната из разних области културног и умјетничког стваралаштва Боке Которске. Поред старих рукописних и штампаних књига, диплома и повеља били су заступљени везови, ношње, покућство, слике, графике, иконе, кујунџијски предмети и све што је у вези са поморством и другим гранама овдашње привреде.« Заступљена су била археолошка налазишта, нумизматичке збирке, фолклорни предмети, архивистика и библиотекарство и домаћа радност. Очевици изложбе пишу да је »на овој изложби заблистало дотле невиђеним сјајем још очувано богато наслеђе овога краја« из посједа овдашњих општина, манастира, парохијских храмова и приватних збирки«.⁹

И послије минулог рата Шеровић неуморно ради и објављује. Прве послератне прилоге објављује у »Историјским записима«. Од 1949. год. наовамо један је од оснивача и сарадника бокелских архива и музеја. Био је члан и потпредсједник Историјског друштва Црне Горе и члан Историјског института, као и члан Друштва за проучавање и унапређење поморства Југославије.

У научном раду Шеровић је био врло студиозан. У »његово вријеме изворна научна грађа није била тако доступна као данас. Тако солидно знање омогућило му је да упозна наше богато културно наслеђе, да претражује и исписује из архивских фондова и умјетничких ризница. Послије дугог испитивања и провјера полако је доносио сталожене, добро проучене и документоване закључке... Нико тако као он није познавао прошлост Бокеља и њихова културна блага. Скоро сваки научник

⁷ Иг. Злоковић, П. Шеровић, Историјски записи, 328. В. Ивошевић, 352.

⁸ Иг. Злоковић, 328. Н. Луковић, Петар Шеровић, Годшњак Поморског музеја, XVII, Котор 1969, 251—252.

⁹ Иг. Злоковић, П. Шеровић, Которска секција... 211. В. Ивошевић, 352. П. Шеровић, Рад Народног универзитета Боке Которске, Гласник Народ. универзитета В. Которске, Котор 1935, св. 4—6, с. 18—20. П. Шеровић, Народни универзитет у г. 1939, и 1940. Гласник... Котор 1940, св. 1—4, с. 53—55. П. Шеровић, Културно-историјска изложба Боке Которске, Гласник... 1934, св. 1, с. 206; П. Шеровић, Значај културно-историјске изложбе Боке Которске, Гласник... 1934, 2, с. 9. П. Шеровић, Бока кроз вјекове. (Приказ прве културно-историјске изложбе Боке Которске), Јадранска стража, Сплит, 1935, 2, 57—60; 3, 94—98.

који је долазио да проучава неку тему из бокелске прошлости, обраћао му се за савјет.»¹⁰

Прве радове из прошлости Боке почео је да објављује још 1920. год., а последње пред крај живота. Неки од њих штампани су постхумно. Био је истраживач у пуном смислу ове ријечи, јер је сваку своју публикацију заснивао на нечем новом, дотле непроученом и недовољно протумаченом. Врло прецизно и обазриво читао је и преводио стара документа. Одлично је познавао стари италијански језик из венецијанских и других архива.

Из библиографије његових радова овдје смо извршили тематску селекцију и груписање по насловима и садржини. Највећи број радова посвећен је културно-политичкој и поморској прошлости Боке. Затим долазе студије о постанку и функцији сакралних објеката, иконопису и епиграфици, огледи из етнографије, портрети знаменитих Бокела и врло запажене научне критике и прикази од велике вредности. Све оно што је написао Шеровић је објективно и сигурно писао на постојаним основама свога проучавања, критички озбиљно, без примјеса емотивног романтизма, какав се понекад јавља и код угледних писаца.

1. Студије из културно-политичке и поморске прошлости

У приказу Шеровићевих радова из ове области, као и у читавом нашем огледу, служили смо се Библиографијом његових радова коју је својевремено објавио Максим Злоковић.¹¹ Све штиране прилоге читали смо и исписивали извјесне текстове за које смо сматрали да су од нарочитог значаја и наводили ради бољег познавања њиховог садржаја и оцјене. У периоду Шеровићевог службовања изван Боке његови радови су разнолики; обрађују домаће теме, а добрим дијелом и прилоге из културне, политичке и црквене историје Костајнице и Шибеника. Низ популарних чланака, али и студиозних прилога, у то доба дао је и из бокелске прошлости. Такав први рад под насловом «Бока Которска — историјске цртице» објавио је на осам страна 1921. год. у новосадској »Застави« у којој ће да публикује следећих година више радова, разноликог садржаја, али углавном из бокелске прошлости.¹² Неколико чланака описују прошлост Боке Которске од античког доба, кроз средњи вијек, до новијег доба. У једној расправи приказује Боку у доба Немањића.¹³ Из овог периода има и више прилога из бокелског поморства и осврта на ликове појединих заслужних Бокела.¹⁴ Ту су и први чланци из области етнографског проучавања родног краја. Шеровић је у неколико наврата писао о учешћу Бокела

¹⁰ В. Ивошевић, 353—354.

¹¹ М. Злоковић, Библиографија радова Петра Шеровића, Которска секција, ... Котор 1970, с. 219—234.

¹² М. Злоковић, Библиографија, ... с. 219—221.

¹³ М. Злоковић, Библиографија, ... с. 221, бр. 29.

¹⁴ М. Злоковић, 220.

у првом српском устанку, па је један такав чланак објавио у »Застави« још 1927. год.¹⁵

У овом временском размаку од 1920. до 1933. год. објавио је у разним листовима и часописима нешто преко четрдесет прилога из свих области којима ће се интересовати читавог живота.¹⁶

Друго раздобље његовог рада почиње 1933. год. коначним повратком у Котор у управну службу у којој остаје све до 1941. год. и почетка рата. Овај размак траје осам година и за то вријеме објавио је скоро исти број разних расправа и чланака у које спадају и три монографије из црквене историје.¹⁷

У ово доба почиње интензивније да проучава бокелске архиве и објављује грађу коју преводи са италијанског и црквено-словенског језика са коментарима. У пригодним чланцима приказује рад Народног универзитета у Котору и апелује на отварање градског музеја у Котору и црквеног у манастиру Савини.¹⁸ Поред неколико пригодних чланака из културне и политичке историје Црне Горе, бави се већином домаћом прошлошћу. Пише о отварању прве школе у Топли код Херцег-Новог,¹⁹ објављује с тумачењима записе и натписе из бокелских цркава²⁰ и неколико мањих прилога из проучавања поморства Бокс.²¹ У ово доба Шеровић је на челу управне службе у Боки Которској ангажован у једној тешкој и одговорној дужности, која га је ометала да се више посвети науци. Према његовом казивању, рад на овим публикацијама чинио му је предах од напорног посла у државној администрацији. Зато је често ноћу радио, читао прикупљене материјале, сређивао, проучавао и припремао за штампу.

Трећи период Шеровићевог научног рада почиње тек 1948. год. објављивањем првих написа са подручја Херцег-Новог у »Историјским записима« и траје двадесет година.²² Шеровић је тада био пензионер, имао је преко шездесет година и дао је највише у том размаку науци. Од 1948. до закључно 1968. год. објавио је преко стотину научних прилога од којих су неки праве студије, веома значајне за даље проучавање постављених тема. Ово је најплодније вријеме његовог стваралаштва. Три посљедња рада постхумно су објављена.²³ Није нам познато да ли има у рукопису припремљених радова за штампу које није стигао да редигује. Претпостављамо да нема, јер би вјероватно били публиковани послје његове смрти као ова три, поменућа овдје.

¹⁵ М. Злоковић, Библиографија... с. 221, бр. 33.

¹⁶ М. Злоковић, 219—222.

¹⁷ М. Злоковић, 222—225.

¹⁸ П. Шеровић, Хитна потреба оснивања музеја у Котору, Гласник Народ. унив. Котор 1936, св. 2—3, с. 1—3; Потреба црквеног музеја у Боки, Гласник... 1935, 1—3, с. 12—16.

¹⁹ М. Злоковић, Библиографија... с. 224, бр. 68.

²⁰ М. Злоковић, с. 224, бр. 77, 79 и 83.

²¹ М. Злоковић, 222—224.

²² М. Злоковић, 225—234.

²³ М. Злоковић, 234.

Шеровићев велики научни плач о ревизији антропогеографског дјела проте Сава Накићеновића «Бока» није могао да се оствари, јер је тај посао захтијевао доста времена и напора, а био је прешао седамдесет година живота. Намјеравао је да свако бокељско насеље, описано у Накићеновићевој књизи, про-студира на основу новије литературе и архивског материјала, посебно грађе из сачуваних катастика и свега онога што рано преминулому ивцу помислите монографије није било доступно у вријеме када архиви нијесу били проучени. Од свега замисљеног Шеровић је успио да напише историјско-етнографску студију о свом родном мјесту «Бијела у Боки Которској, старине и порекло становништва».²⁴ По Шеровићевом запажању Накићеновић је своје значајно дјело писао «у младим годинама и то, како изгледа, у брзини и то често по казивању људи који нијесу били из односних мјеста која је описивао... Такав је случај био и при описивању Бијеле... Него ваља признати да смо ми данас у далеко повољнијем положају при проучавању прошлости и насеља у Боки него што је био Накићеновић у доба аустроугарске владе. Ми имамо на располагању неколико богатих архива у Боки, а нарочито у Херцег-Новоме и Котору. Ова су два архива од особите важности не само за Боку него и за Црну Гору и околне крајеве». Писац наглашава да је ову расправу могао да напише на основу богатог материјала из архивских фондова Херцег-Новога, нарочито из архива старе Топалске општине и сачуваног млетачког катастика, као и црквених архива који се до скоро нијесу користили. На основу катастика спомиње породице у Бијелој, њихове миграције из бокељског залеђа и овлашња насељавања. Истиче да је «сврха ове наше радње да се укаже од колике је потребе да се на основу архивских података што је могуће прије темељито ревидира, исправи и допуни Накићеновићева студија, која је данас једини приручник за упознавање насеља у Боки. Накићеновић је био у нас први који је с великом љубављу и одушевљењем, иако не с научном спремом која би била потребна, започео овај тежак рад, којим је обухватио сву Боку на основу народних традиција и литературе, а врло мало на основу изворне архивске грађе».²⁵ Шеровић је пронашао до сада најстарији писани помен Бијеле као насеља с почетка XVII вијека. Ипак мисли да је ово подручје било и у средњем вијеку насељено на основу проучавања лика непознатог епископа Данила из олтарске апсиде старе цркве у Бијелој, која је сачувана у олтару садашње цркве Рије Богородице у мјесту.²⁶

²⁴ М. Злоковић, с. 233, бр. 185.

²⁵ П. Шеровић, Бијела у Боки Которској, старине и порекло становништва. Споменик САН, CV (Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске, II) Београд 1956, с. 181—182, 194.

²⁶ П. Шеровић, О лику епископа Данила у парохијској цркви у Бијелој, Историјски записи, Цетиње 1953, св. 1, с. 289—290. Шеровић је мислио да је то лик српског архиепископа Данила II док је био епископ хумски (1317—1321).

Његово научно стваралаштво врло је плодно у овом трем раздобљу. Тада остаје стално у Боки и сав се посвећује бокелским темама из разних области. И у овом периоду враћа се на неке радове из претходног и допуњује их новим подацима. Такав је случај са прилозима о учешћу Бокелца у првом српском устанку. И док је раније писао пригодне чланке, у »Историјским записима« објављује подужи рад.²⁷

Опширна студија »Стара Топалска општина у Боки Которској« продужетак је и допуна са коментаром једног старијег рада о архиву ове општине формиране почетком XVIII вијека.²⁸ Два мања рада третирају примјену Душановог законика у Перасту током XVII вијека, што дјелимично освјетљава питање поријекла овог становништва и чување старих традиција у судовима добрих људи, који дуго функционишу на овом подручју као одлика домаћег живља.²⁹ У прилог овом питању снада и Шеровићев осврт о Пераштанима као чуварима старе српске заставе, коју доцније замјењују млетачком.³⁰

Шеровић је радо објављивао стару архивску грађу из млетачког архива. Тако су настале његове збирке венецијанских дукала и терминација из XVII и XVIII вијека које су се сачувале у Архиву Херцег-Новога и код појединих бокелских породица.³¹

Доста опширна и документована старом венецијанском литературом и архивским материјалом је студија штампана 1955. год. у Годишњаку Поморског музеја у Котору под насловом »Борбе с Турцима око Херцег-Новога до његовог коначног ослобођења 1687. год.«³²

Писац у уводу даје преглед постанка и развоја Херцег-Новога од Твртковог оснивања слободне трговачке луке, која ће по свом положају да конкурише Дубровнику и Котору. У даљем тексту описан је пад града под турску власт 1482. год. Описан је успјели покушај освајања града уједињених западних флота под командом адмирала Андрије Дорија. Заслугом Пераштана Херцег-Нови је освојен 12. јула 1538. год. Пред снажном артиљеријском ватром турских одреда и адмирала Хајрудина Барбаросе, Турци су град поново узели у јулу 1539. год. Шеровић истиче храброст наших Бокелца у борби с Турцима на челу са легендарним војводом Лазаром чији су подвизи опјевани у народној и умјетничкој поезији. О томе је својевремено писао и Чедомиљ Мијатовић у Годишњици Николе Чупића. Писац биљежи и неуспјеле покушаје Венеције да, последије турског пораза у битки код Лепанта у току 1572. год., бродовима и јури-

²⁷ М. Злоковић, Библиографија..., с. 221, бр. 33. и 50. П. Шеровић, Бокелци у Првом српском устанку, Историјски записи, 1953, 2, с. 374—381.

²⁸ М. Злоковић, Библиографија..., 222, 45. П. Шеровић, Стара Топалска општина у Боки Которској (1718—1797) Историјски записи, 1957, 1—2, с. 189—210.

²⁹ М. Злоковић, с. 225—226, бр. 43. и 95.

³⁰ М. Злоковић, с. 228, бр. 128.

³¹ М. Злоковић, 230—231, бр. 149, 151. и 157; с. 232, бр. 174.

³² Годишњак Поморског музеја, Котор IV/1955, 5—28.

шом војске заузме град. Истиче значај турског утврђења на Врбању изнад Кумбора као одбрамбеног пункта. Топовима и артиљеријом, уз одлучну помоћ Пераштана, ова тврђава је била порушена. У даљем излагању писац наводи иницијативу Пераштана из 1648. год., код тадашњег провидура Леонарда Фоскола, да уз њихову помоћ нападне турску посаду у Рисну. Овај напад наљути Турке, па нападне Пераст 15. маја 1654. год., али буду одбијени. Пераст шаље делегацију у Венецију са пројектом даљег ратовања и освајањем Рисна. Шеровић наглашава тежак положај Турака у Херцег-Новоме, јер су били на истуреном терену, удаљени од своје територије и изложени честим нападима хајдучких чета из Пераста и Столива, које «пљачкају херцег-новска насеља и пријече довоз хране и муниције тако да је град био у великој оскудици, а помоћ му није пристизала». У току 1648. год. Пераштани су одузели Моринь од Турака и сва села од Верига до Каменара. Писац помиње политику Дубровчана као млетачких ривала и њихову помоћ у храни и муницији турској посади, као и пропаганду коју, шире међу домаћим становништвом да се не одмеће од турских власти, јер хришћанска војска није моћна да их ослободи. Црногорски митрополити, Рувим и Висарион, обећавају которском провидуру војну помоћ. Тек 1687. год. Млечани се коначно одлучују на нову акцију. Писац врло сликовито описује долазак флоте под командом адмирала Јеронима Корнера и искрцавање врло бројне војске. У тешким борбама је учествовало 360 Пераштана, као и чете из Доброте, Прчања и Грбља и одреди Црногораца. И поред великих губитака, турски командант Осман-ага није пристајао на предају. Жестоки окршаји се воде с Арбанасима који чине главнину одбране. Коначно послје дугих и очајних напора, уз много погибије и маневрисања, град се предао крајем септембра исте године. Шеровић истиче јунаштво Црногораца, Пераштана и Грбљана, од којих је Никола Љубановић из Пријеграда поставио на градску кулу млетачку заставу. Аутор доноси снимак бакрореза који је урадио Иван Јаков Де Росси и објавио у Риму 1687. год. Отисак се чува у Загребу. Шеровић даје опис свих упртаних објеката у ослобођеном граду са својим напоменама. Спомиње мање познату пјесму о овој побједи коју је написао на италијанском језику познати поморски стручњак Марко Мартиновић (1662—1716) који је био очевидац ове битке. Пјесму је посветио перашком канетану Вицку Бујовићу. Штампана је у Венецији. У вези са овим излагањем, знатно доцније публикује «Три извјештаја генералног провидура Корнера након заузећа Херцег-Новога год. 1687».³³ Низ ситних прилога садржи обраду разних докумената из прошлости Херцег-Новога и околних насеља, као и Рисна, Пераста и Грбља под турском и млетачком управом.

У неколико наврата проучава историју метохије св. Михаила на Превлаци код Тивта од којих особиту вредност има

³³ Годишњак Поморског музеја, Котор XIII/1965, 45—57.

културно-политичка расправа »Црква и манастир св. Арханђела Михаила на Превлаци«. У претходним радовима приказао је политичко-економски положај подручних насеља са територије овог манастира.³⁵ У поменутој студији Шеровић коментарише старију и новију литературу о Превлачком манастиру и његовој метохији. Сав његов опширни труд почива на истраживањима података из судско-нотарских књига Которског архива и на основу резултата ранијих научника. Прво расправља о катедри зетског епископа, с консултовањем познатих писаца о овој епископији. Уочава грешке у писању познатих наших историчара Р. Грујића и В. Марковића и непознавање превлачких локалитета. Осврће се на тенденциозно писање Јосипа Белчића у спису на италијанском језику »Зета и Балшића династија«, штампаном у Сплиту 1899. год. који негира постојање катедре зетских епископа на Превлаци. Позива се на резултате истраживања проф. Илије Синдика у књизи »Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV стољећа» Београд 1950. год., који тврди да је овдје била њихова резиденција од првог епископа Неофита (1262—1269) који нам је познат, па до трагичне 1452. год. када престаје овдје њена функција. Шеровић се позива на познати епитаф са зида цркве у селу Богдашићи који утврђује присуство зетског епископа Неофита на Превлаци, а који је и ктитор поменутог храма. Потврду својих излагања налази и у студији познатог которског свештеника дон Ива Стјепчевића »Превлака«, Загреб 1930. Шеровић истиче да је заслуга Стјепчевићева у томе што је успио да истраживањем архивске грађе нађе имена зетских епископа са Превлаке и тако оповргне мишљење Срећка Вуловића да на Превлаци не постоје ни гробови ни никакви помени о зетским епископима. Шеровић цитира више докумената из поменутих судско-нотарских књига у којима се током XIV и XV вијека поименично спомињу више зетских епископа односно митрополита на Превлаци. Пронаст Превлачког манастира је био последица устанака околних сељака против поробљивачке и експлоататорске политике млетачких власти и повлачење последњих српских владара са овог подручја.³⁶

³⁴ Црква и манастир св. арханђела Михаила на Превлаци, Православна мисао, часопис за богословску науку и црквено-статистичка питања, Београд III/1960. св. 2, 65—78, IV/1961, 1—2, 42—61.

³⁵ Књига привилегија »Пет села збора св. Михаила на Превлаци«, Историјски записи, 1955, 1—2, 350—355; О судској и политичкој јурисдикцији у пет села »Збора св. Михаила« у XVII вијеку, Историјски записи, 1956, 1—2, 305—339.

³⁶ Шеровић цитира закључак Стјепчевића из споменутог студије (Превлака, Загреб 1930, с. 18) у ријечима: »Чуђењу би било мјеста кад се не би знало за поступак који доводи до наших дана да побједитељ уништи сваки траг побједеног противника на неком спорном земљишту. Када су Млечићи послје огорчених борби заузели помоћу Стефана Црнојевића Превлаку и све посјеле Метохије у Боки они су, бесумње, пазили да уклоне с превлачких рувина сваки траг који би подсећао на доскорашње господаре, зетске епископе и митрополите и малубере, па су рупили и разбацали њихове гробове и уклањали натписе.« (Шеровић, и.д. с. 50).

Прилози из области поморске привреде, о учешћу поморца у познатим биткама и њихове заслуге за развој Боке приказани су у више наврата. У њима се проучава поморство херцеговске општине у XVIII и XIX вијеку, учешће бокелских поморца у рату за ослобођење Грчке 1821—1828. год., затим поморска прошлост Пераста и Доброте и појединих бокелских насеља. Шеровић је проучавао грађу о трговачко-поморским споровима који су били повјерени пресудама добрих људи, установи која се у одлукама служила обичајним правом и Душановим закоником.³⁷ У Годишњаку Поморског музеја у Котору писао је о одликама Которске морнарице као установе приватног удруживања поморца која је имала одређену друштвену улогу.³⁸

На основу познатих дипломатских збирки Тајнера, Фарлатија, Смичикласа и Миклошића, као и грађе из овдашњих архива, посебно Которског, проучавао је »Кртољски архипелаг кроз историју».³⁹ С познатим разлогом тврди да је »овај мали архипелаг био од давнина од велике важности у политичком, економском и стратешком погледу. Изгледа да је ту важност имао још од илирског, касније римског и византијског периода, а посебно у доба наших националних држава у средњем вијеку».⁴⁰ У три поглавља ове расправе обрађује прошлост сва три острва овог малог бокелског архипелага с освртом на археолошка налазишта из античког доба. Цитира натписе са сачуваних фрагмената некадашњих грађевина из разних епоха. У закључку напомиње да су, према записима сачуваним на порушеним сакралним објектима из IX в. »овдје, раније насељени Словени, били економски доста јаки да су могли да граде цркве из својих средстава као своје задужбине. Уједно је то доказ да су се већ били скоро изједначили и по култури са романским становништвом у градовима».⁴¹ У вези са стањем на овим острвима Шеровић доноси репродукцију познате Коронелијеве карте Боке Которске из његовог венецијанског албума. У напоменама анализира сигнатуре на италијанском језику и пртеже грађевина на Превлаци, по којима утврђује да су и у XVII вијеку зидови манастирске цркве били »доста очувани».

Од посебног је значаја Шеровићев чланак о једној старој капетанској палати у Бијелој, из прве половине XVIII вијека. Поред описа грађевине и њене функције, приказује мобилијар и домаћу хортикултуру. Користи описе познатог грађевинског стручњака проф. Милана Злоковића. О овој палати резимира да је била, као и остале палате бокелских поморских капетана, објекат у којем се »огледао естетски смисао, културна висина

³⁷ М. Злоковић, 226—227, бр. 96, 101. и 107, с. 228, 128.

³⁸ М. Злоковић, 229, бр. 136. Годишњак Поморског музеја, Котор VI/1957, 5—15.

³⁹ Годишњак Поморског музеја, Котор VII/1958, 23—42.

⁴⁰ Н. д., с. 23.

⁴¹ Н. д., 39.

и економска снага наших помораца, а уједно се у њима одвијао њихов домаћи живот».⁴²

Приказао је садржај једног венецијанског путописа с почетка XVII вијека који је веома занимљив за познавање бокелских прилика и насеља, посебно за Херцег-Нови и Котор. Из ове књижице преводи најзначајније текстове у којима су описи ових градова. Уз текстове и графику Херцег-Новога и Котора са фортификацијама, који је радио сам путописац Бузене Росацио из Венеције, Шеровић даје коментаре и сматра да је боља од графике Камоција с почетка селамдесетих година XVI вијека.⁴³ Заљубљеник у архивску грађу старих бокелских самоуправних општина у Боки Которској и ауторитативни познавалац и тумач њихове пресудне улоге у очувању домаће културе, особито ћириличног писма и српског језика, написао је о томе студије од велике научне вредности. То су радови: *Стара Топалска општина у Боки Которској*⁴⁴ и *«Из архива старе Рисанске општине»*⁴⁵. Тако пише у овом другом раду: *«Док су општине у Которском базену (Котор, Доброта, Прчањ, Столив и Пераст) кореспондирале на туђем, италијанском језику, дотле су Топалска и Рисанска општина, а тако и Грбаљ и Паштровићи, уредовале на народном језику и водиле службену преписку с млетачким властима, издавале чак и службена свједочанства, потребна поморцима и писале ћирилицом, што је за оно доба јединствен случај. Млетачке власти су више пута захтијевале да се пише «латински» тј. италијански, али су се поменуће општине енергично заузимале да се очува народни језик у администрацији, па су млетачке власти биле принуђене да држе своје «драгомане», тј. преводиоце ћирилски писаних аката. На притиске млетачких власти да отуђе народ од свога поријекла, у једном писму Топалска општина пише: «Ми наш закон промијенит нећемо одиста». А управа Рисанске општине тражи «да нам се наредбе шаљу писане на српски језик, као што нам се раније шилале, а у Рисну нема никога ко би их разумио кад су писане талијански». У Рисанском катастику Шеровић је пронашао да се још 1704. год. спомиње народни учитељ. Према томе податку «школа у Рисну била би најстарија до сад позната народна школа у сјеверо-источном дијелу Боке».⁴⁶ Написао је и преглед историје старог Рисна с подацима од антике до новог вијека.⁴⁷*

⁴² П. Шеровић, Једна знаменита стара калетанска палата у Бијелој у Боки Которској. *Годишњак Пом. музеја, Котор VIII/1959*, 171—181.

⁴³ П. Шеровић, О једном старом опису пута од Венеције до Цариграда са особитим обзиром на Црногорско приморје. *Годишњак...* XI/1963, 237—251.

⁴⁴ *Историјски записи*, 1957, 1—2, 189—210.

⁴⁵ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1964, 3—4, 264—68.

⁴⁶ Н. д. 264—265.

⁴⁷ П. Шеровић, Из историје старог Рисна, *Годишњак...* X/1962, 27—39.

2. Прилози из домаће етнографије

Шеровића је интересовао живот бокелског стовништва у свим облицима етнографског изучавања. Томе питању такође је посветио неколико прилога, која се оснивају на познавању народног стваралаштва и обичајног права. Наводно је поједине документе који илуструју »правне послове и животне прилике нашег народа у овом крају«. У овим архивалијама налазе се подаци о правно-обичајним карактеристикама у односу на значај мнраза (прѣије) поделу имовине, купопродајних уговора, пресуда добрих људи и црквених исправа разног садржаја. А све је то »врло важно за проучавање народног живота у прошлости, а од тога је до данас мало објављено«. ⁴⁸ Писао је о постанку крсног имена и обичајима у вези са тим у овом крају. ⁴⁹ Проучавао је и народно сујевјерје међу старим Бокелцима. На основу неколико докумената из XVIII вијека врло сликовито приказује како се народ у појединим крајевима Боке односно према празновјерици о постојању вјештица. Писац цитира неколико управних саслушања о драстичним казнама које су појединци из сујевјерја употребљавали према појединим женама осумњиченим да су вјештице. Шеровић је пронашао такве документе с подручја Рисна, Пераста, Прчања, Грбља и Кртола. Ове жене су подвргаване тешким мучењима и озбедама. Цитира и расписе црквених власти (савинског игумана Данила и рногорског митрополита Петра I Петровића, које настоје да народ уразуме и укоре за почињена недјела. Напосљетку и државне управне власти морале су да употребе свој политички ауторитет да би сирѣјечила појединце у овом безумљу. Из поменутих докумената се сагледава како је народна фантазија приказивала облике свога празновјерја и како је поступала са појединим особама. ⁵⁰ У више својих историјских огледа писац, повремено, наводи податке из богатог обичајног живота Бокела, који дају мозаик етнографских детаља, интересантних посебно за стручна проучавања нашег подручја.

3. Проучавање сакралних објеката

Црквене објекте, као манастире и парохијске храмове, изучавао је са гледишта историјског занимања за њихов постанак и културни значај у прошлости. Свој први штампани рад посветио је проучавању парохијске цркве Ризе Богородице у

⁴⁸ П. Шеровић, Прилози за проучавање народног живота у Бокни Которској у прошлости, Историјски записи, 1948, 1—2, 60—68. Гласник Етнографског музеја у Београду 1961, књ. 24, 51—59.

⁴⁹ Гласник Народ. универзитета... Котор 1935, св. 1—3, с. 16—18.

⁵⁰ Неколико архивских података о вјештицама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1958, св. 3—4, 247—258. О народном вјеровању у вјештице код нас су писали: Радослав Грујић, Прогањање вештица код Срба, Срп. књ. гласник, Београд 1910, III, 189—200. Тихомир Р. Борђевић, Вештице и виле у нашем народном веровању и пресању. Српски етнографски зборник, књ. LXVI, Београд 1958, VI 282.

родном мјесту још далеке 1920. год.⁵¹ И један од посљедњих приказује старине цркве св. Петра у Бијелој. У току свога дугог и плодног научног рада дао је низ драгоцених прилога за познавање постанка и функције појединих православних храмова, историјата њихове градње, помена о ктиторима и градитељима, о живопису и епиграфици. У Бијелој је проучавао остатке старог бенедиктинског манастира и савремене Богородичне цркве.⁵² У два наврата проучавао је живопис цркве св. Борба у Ораховцу и на основу доброг познавања архивских текстова установио да се помиње у млетачким документима у првој половини XV вијека.⁵³ Написао је монографије о манастирима Прасквици и Подострогу у Мајинама и о цркви св. Недјеље у Јошници.⁵⁴ Писао је неколико чланака о манастиру Савини и о неким манастирским старинама.

О посебне је вредности његов допринос познавању и проучавању бокељског живописа, фресака и икона, са успјелим читањем сигнатура и записа. Проналазио је неке од дотле непознатих икона и откривао их научи. Као ријетко ко од наших овдашњих познавалаца старог православног иконописа, знао је да процјењује историјску, литургијску и умјетничку вриједност појединих фресака и икона и да проналази њихове ауторе. Познат је његов ретроспективни оглед о бокељским православним фрескама.⁵⁵ Осим тога, проналазио је у римокатоличким црквама у овом и ширем подручју старосрпске литургијске и донаторске записе и на основу њих доносио закључке о њиховом поријеклу.⁵⁶ Неке чланке и рецензије посветио је изучавању познатих бокељских иконописаца из рисанске породице Димитријевића—Рафаиловића који су током XVII, XVIII и XIX вијека стварали на овом и изван овог краја и оставили своја умјетничка дјела у више храмова.⁵⁷ Шеровић помиње једанаест сликара из ове иконографске школе. Још 1936. год. писао је о мало познатом иконописцу јеромонаху Максиму Тујковићу из Горњег Грбља и проналазио поједине његове радове.⁵⁸ Његова је заслуга за науку тумачење инскрипција у црквици св. Василија

⁵¹ П. Ш. Црква Ризе Богородице у Бијелој, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1920, св. 3—4, 273—294.

⁵² П. Ш. Остаци старог бенедиктинског манастира у Бијелој, Старинар Археолошког друштва Срп. Кр. академије, Београд 1925, 3, 124—137; Старине цркве св. Петра у Бијелој, Старине Црне Горе, Цетиње 1965—1966, св. III—IV, 172—177; Црква Св. Госпође у Бијелој, Старинар Археол. друштва, 1925, III, 157—159.

⁵³ М. Злоковић, Библиографија, 222—223, 49, и 63.

⁵⁴ Библиографија, 222—225, бр. 50, 75, и 81.

⁵⁵ П. Ш. О старим црквеним фрескама у Боки, Стварање, Цетиње 1960, св. XV, 773—79.

⁵⁶ Библиографија, 230, 152.

⁵⁷ Библиографија, 229, бр. 135.

⁵⁸ П. Ш. О сликару Максиму Тујковићу, калуђеру из Грбља, Глас Боке, 1936, 24, 3. О овом мало познатом у јавности иконографу писали су Боко Мазалић, О Максиму Тујковићу, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1934, 118—144; 1935, 54—63; 1936, 64—71. и Лазар Мирковић, Дела Максима Тујковић у Старој православној цркви у Сарајеву, Старине Старе цркве у Сарајеву, Споменик Срп. Кр. акад. СXXXIII/II 1936, 1—34.

у Столиву и трагања по архивском материјалу да се пронађе право власништво овог храма који су, као зануштени у XVII вијеку, обновили наши хајдуци за своје потребе.⁵⁹ Проучавао је и дигургијски умјетнички текстил.⁶⁰

4. Бокелски портрети

Своје одлично познавање наше прошлости, догађаја и личности, остварио је и саопштио јавности у свима својим написима. Са жаром правог родољуба и ентузијасте и жељом да сачува од заборавља пред новим покољењима ликове знаменитих Бокела написао је низ документованих казивања о њиховим заслугама. Као на сликарским платнима пред нас искрсавају из Шеровићевих радова поједини ликови из даље и ближе прошлости. Овдје спомињемо оне најмаркантније из свих крајева Боке. Тако је описао ратна јунаштва грбљског кнеза Николе Лазаревића који је, послије учешћа у неколико великих поморских битака, са одредом Грбљана борио се за ослобођење Херцег-Новога од Турака и добио одликовања и пензију.⁶¹ У неколико чланака описао је ратне подвиге у борби против турсара добротских помораца, браће Марка и Јосифа Ивановића.⁶² У више написа, популарних и научних, приказао је улогу познатог поморског капетана Петра Желалића, витеза Малтешког реда и Тома Милиновића, Караборђевог артиљеријског војводе, писца и скупљача народних умотворина.⁶³ Сачувао је успомене на ратне заслуге Јока Г. Суботића, учесника првог српског устанка и његове саборце, и Васа Брајевевића из Мојдежа, учесника у ослободилачком рату за ослобођење Грчке.⁶⁴ Пронашао је све до скоро непознатог вицеадмирала руске црногорске флоте Петра Вучетића, на чије име је написао читајући аутобиографију архимандрита Димитрија Перазића, настојатеља наштровског манастира Режевића, коју је објавио Герасим Петрановић, професор Задарске богословије, у часопису »Српско-далматински магазин«

⁵⁹ П. Ш. О једном старом чирилском натпису у Столиву, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1958, 3—4, 341—347.

⁶⁰ П. Ш. Старијски епитрахил и наруквнице у манастиру Бањи, Гласник Народ. унив. Котор, 1937, св. 1—3, 41—48.

⁶¹ П. Ш. Нико Лазаревић, грбљски кнез и јунак из разних ратова, Годишњак Помор. музеја, V/1956, 25—37.

⁶² Библиографија, 228—229, бр. 123, 130.

⁶³ П. Ш. Капетан Петар Желалић, Алманах Јадранске страже, Београд 1926, 287—89. Капетан Петар Желалић и његов јуначки подвиг, Весник Војног музеја, Београд 1968, св. 13—14, 343—358. Томо Буров Милиновић, поморац, војвода у Првом српском устанку и писец, Поморски зборник, Задар 1965, III, 871—78. О њима је написао више популарних чланака.

⁶⁴ Бокелци у Првом српском устанку, Историјски записи, 1953, св. 2, 374—381. Бокелски поморци у рату за ослобођење и независност Грчке, Годишњак Пом. музеја, III/1954, 139—142. Поред остале литературе, користно је и рад Лазара Томановића, Бокелци у рату за ослобођење грчко, Срп. далматински магазин, 1873, 41—79. Томановић је писао на основу грчких извора.

за 1866.⁶⁵ год. Написао је више пригодних чланака о нашим истакнутим поморским капетанима који су на својим бродовима опловили све континенте и дуго држали бокелску поморску привреду на угледној висини.⁶⁶

Написао је два запажена прилога о моринском пароху, угледном проти Николи Берберовићу, познатом пјеснику и сараднику поменутог часописа, првог гласила Народног препорода у Далмацији, који је дуго излазио штампан ћирилицом на народном језику.⁶⁷

5. Критички осврти и прикази

У свега пет написа Шеровић се бавио рецензијама на дјела која се односе на сакралне објекте у Боки Которској. Први од њих је приказ на капитално дјело проф. В. Петковића, «Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа» које се појавило у издању САН у Београду 1950. Наш познати историчар умјетности, у предговору, пише да ће сматрати да је овим «постигао своју сврху, ако буде дао подстицаја да се допунама са стране и објективном критиком све празнине у њему попуне, а евентуалне погрешке одстране». Шеровић се својим опширним освртом на овај драгоцен приручник за познавање српске сакралне архитектуре и сликарства, одазвао жељи ученог писца. У том смислу пише: «Прихватајући позив д-р Петковића у жељи да ово његово животно дјело буде још тачније и потпуније, проучили смо темељито све оно што се у књизи налази забиљежено о црквама и манастирима на подручју Боке Которске». У низу примједба утврдио је и исправио штампачеве грешке о постанку и локацији појединих објеката. Поред тога допуњује и детаљима који нису аутору познати. Указује на збрку у употреби појединих топонима по којима се одређују називи неких овамошњих храмова. Те исправке се односе и на извјесне погре-

⁶⁵ Један мало познати Бокел, руски адмирал Годишњак... III/1955, 185—86. Веома драгоцен прилог познавању вицеадмирала Петра Вучетића (Вукотића) дао је нашој науци проф. Предраг Копачевић, објављујући из руских војних архива биографске податке о њему. П. Ковачевић, Вукотић Петар Марковић, вицеадмирал, Историја бокелског поморства, Котор 1984, II издање, с. 140—141.

⁶⁶ О песми «Смрт владике Рада» у Његошевој споменици, Књижевни север, Суботица 1927, 1, 37—38; Његошев поштовалац и имитатор прота Никола Берберовић из Мирна, Весник Савеза удружења православних свештеника, Београд 1962, бр. 312. О Н. Берберовићу писали смо више пута: Берберовић Никола, Сарајва Бокела у Српско-далматинском магазину, Бока, Зборник... 15—16, 1984, 298—304; Прота Н. Берберовић, књижевник и фолклориста, Весник Савеза удружења правосл. свешт., Београд 1985, бр. 743; Поезија Николе Берберовића, Бока, зборник 17, 1985, 369—403. Никола Берберовић (1820—1877) Био-библиографија, Библиографски вјесник, XV, Цетиње 1986, св. 1, с. 189—195.

⁶⁷ Поред оцјена докторске дисертације В. Брајковића и Б. Миловића из поморског и кривичног права, Шеровић је написао три приказа која су прате стручне расправе о бокелском сакралном грађевинарству и сликарству, В. Библиографија, 232, 169. и 176.

шне убикације градње и њихове ктиторе. Са ових становишта исправља све грешке које су се увукле из непоуздавих извора којима се аутор служио. Све погрешке из старе литературе Шеровић је уочио да уочи и овдје изнесе, јер је користио изворну грађу. У овом осврту указао је на све недостатке у Петковићевим саопштењима о црквама скоро у свим бокелским насељима. Посебно се осврнуо на грешке у вези са постанком и улогом манастира св. арханђела Михаила на Превлаци код Тивта, које Петвић узима из озбиљних литерарних избора на које Шеровић даје провјерене приговоре. Такве наводи и у погледу неких питања о манастиру Савини и његовој ризници. У даљем излагању указује на пропусте и празнине у овако значајном научном дјелу и спомиње поименично оне храмове који су од историјске и умјетничке вредности, а писац их не наводи, јер их не познаје. То се првенствено односи на оне у Доњем Грбљу које су живописали домаћи умјетници. У ову групу затим долазе и објекти с подручја Херцег-Новог и Рисна.⁶⁸

У приказу «Осврт на један списак православних цркава у Боки Которској из год. 1758.» исправља многобројне нетачности у погледу локације ових грађевина и назива, што их је уочио читањем овог документа који је издао главни провидур Ф. Гримани поменуто године.⁶⁹

Врло документована је оцјена студије Павла Мијовића о бококоторској иконописној школи, њеном оснивачу даскалу Димитрију и његовим наследицима и њиховим умјетничким остварењима на фрескама и иконама.⁷⁰ У почетку критикује аутора да површио и нетачно пише о генеалогiji ове познате сликарске породице која се из Рисна доцније раселила. Примјетљив је нишчеву неспрецизност и непознавање житијне литературе у погледу разликовања св. Параскеве Римљанке од друге светитељке истог имена. Особито му замера што је због неупућености у тему о којој пише идентификовао св. Петку Римљанку са св. мученицом Варваром. Биљежи занимљив податак из прошлости да је некад, међу бокелским римокатолицима, био веома популаран култ ове светитељке. У анализи појединих библијских и хагиографских личности и догађаја налази крупне недостатке овом научнику у непознавању изворних текстова из којих се стичу основна знања неопходна за тумачење нашег сакралног сликарства. Писац ове студије изазвао је збрку појмова због непознавања библијске хронологије. Шеровић га упућује низом података како треба разумјети поједине циклусе фресака чији су поредак и значење одлично познавали наши стари зографи и њихови наследици. У тумачењу фреске «Сила-

⁶⁸ Осврт на цркве у Боки Которској у књизи др В. Р. Петковића «Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа», Историјски записи, 1952, 4, 384—400.

⁶⁹ Историјски записи, 1957, 1—2, 378—385. Беблиографија, 229, 134.

⁷⁰ П. Ш. Павле Мијовић, «Бококоторска сликарска школа XVII и XVIII вијека и зограф даскал Димитрије (Титоград 1960) Историјски записи, 1962, 1, 119—141. Беблиографија, 232, 167.

зак у Ад« приказивач му указује на поезију Велике Суботе којом се најбоље разумију ове црквене илустрације. И у разматрању црквеног календара (минолога) констатује да је ушао у »велик број погрешака«. Те се грешке виде и у цитирању извјесних сигнатура и мјесечних наслова, као и у именовану светитеља и празника. Погрешака има и у биографијама појединих личности из овог култа. Шеровић је био ауторитативан у познавању нашег живописа односно зидног сакралног сликарства и иконописа, нарочито са бокељског подручја. Његово солидно знање црквене литургијске књижевности, посебно празничне поезије, то му је омогућавало.

У читавом своме стваралаштву писао је врло обазриво и сав свој рад заснивао је на провјереним чињеницама. Његови радови уопште, а посебно ови са подручја бокељске тематике, велики су допринос нашој савременој науци.

S u m m a r y

PETAR SEROVIC'S BOKA KOTORSKA THEMES

Vaso IVOŠEVIC

The scientific work of Petar Serović began in 1920 and continued, with short breaks, to his death in 1968. Some of his papers were published posthumously. Most of his study was dedicated to the past of the Boka Kotorska Bay, in almost all its aspects. He produced about two hundred scientific papers such as monographs, studies, essays and articles; most of them have scientific value as they revealed to that time unknown data which enabled further study.

Serović's papers deal with: regional Boka Kotorska culture, political and ecclesiastic history, maritime trade, material on property law, description of folk customs, folklore, mentality of the native population and its long and persistent struggle to keep its identity, own language and Cyrillic alphabet under the century long Venetian and Austrian occupations. There is fervour and well-grounded knowledge in his papers on the origin and function of sacral objects and the work of the native icon and fresco painters. In several of his contributions he preserved historic portraits of some well-known personalities of the Boka Kotorska Bay who excelled in courage, patriotism and scientific or artistic creative work. They are predominantly seamen — some of them admirals or in command of merchant ships or men-of-war — painters and authors. His papers in the domain of scientific criticism are particularly valuable. All the works of Petar Serović are based on the study of our old archives material and sound facts of permanent value.

DOPRINOS »BOKE« (Zbornik radova iz nauke, kulture i umetnosti — 1969—1987) i GODIŠNJAKA POMORSKOG MUZEJA U KOTORU (1952—1984) IZUČAVANJU JEZIKA

1.1. Na području Boke Kotorske prvi časopis pod imenom BOKA pojavio se 1882. godine. Reč je o »malom srpsko-narodno-književnom zabavniku za pouku i zabavu mladeži naroda«. ¹ Uskoro, tj. 1908. godine, izlazi novi časopis pod imenom BOKA: radi se o »Glasniku za opće interese Bokelja«, koji izlazi u Kotoru. ² Odmah sledeće godine — 1909. objavljen je u Kotoru prvi broj »Velikog ilustrovanog kalendara« za istu godinu. ³ Desetak godina kasnije pojavljuje se u Herceg-Novom novi časopis pod istim imenom: »Mali narodni kalendar«. ⁴

1.2. Posle II svetskog rata izlazi, 1959. godine, u Herceg-Novom prvi broj Biltena Socijalističkog saveza radnog naroda Boke Kotorske pod nazivom BOKA. ⁵

1.3. Godine 1969. izlazi šesti časopis pod istim imenom, ponovo u Herceg-Novom, a u izdanju Zavičajnog muzeja. U pitanju je »Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti«. Od 1975. godine izdavač je Samoupravna interesna zajednica kulture i nauke u Herceg-Novom.

1.4. Na naslovnoj strani časopisa (formata 17—23,5 cm) nalazi se slika reljefa sa parapetne ploče pravoslavne crkve Sv. Stefana, X vek, u Sušćepanu kraj Herceg-Novog, kao i naslov Zbornika i broj sveske.

1.5. Za proteklih 16 godina izašlo je ukupno 19 brojeva u 14 svezaka, od čega je bilo 3 sveske dvobroja, a jedna sveska je posvećena simpozijumu održanom 1979. godine, inače pod nazivom »Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam«. Zbornik izlazi u tiražu od 1000 primeraka od 1975. godine, a u kartonskom povezu. Godina 1974, 1981. i 1983. zbornik nije izlazio.

1.7. Poput prvog književnog časopisa među Bokeljima iz 1882. godine, koji je bio otvoren autorima sa celog područja da-

¹ up. Luketić, M., Periodika Boke Kotorske 1844—1984, BOKA 15—16, 1984, 379.

² up. Luketić, M., o.c., l.c.

³ up. Luketić, M., o.c., l.c.

⁴ up. Luketić, M., o.c., 385.

⁵ up. Luketić, M., o.c., 395.

našnje Jugoslavije,⁶ tako je i BOKA okupila brojne autore iz čitave Jugoslavije. Skoro da nije bilo oblasti u proteklom periodu, koju autori nisu obrađivali: geografija i istorija, društvene nauke, prirodne nauke, primenjene nauke, opšte teme i jezik i književnost.⁷

Tabela 1.

Sadržaj	ukupno	istraživanja jezika (broj i %)
Paginirani obim / broj stranica	5685	158 (2,79%)
Broj radova / priloga	335	18 (5,37%)

1.8. Imajući na umu sve oblasti obuhvaćene istraživanjima, a s druge strane činjenicu da i sâm naslov zbornik predstavlja osnovu za njegov sadržajni profil, može se reći da je ne mali broj radova posvećen proučavanjima jezika. Istovremeno treba istaći da su u pitanju radovi posvećeni samo jeziku, a ne i književnosti.

Tabela 2.

Godina/brojevi	ukupno		lingvistika	
	stranica	radova/priloga	stranica	radova/priloga
1969/1	169	14	9	1
1970/2	284	18	17	2
1971/3	287	20	17	2
1972/4	241	16	14	1
1973/5	109	11	Ø	Ø
1974/Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
1975/6-7	278	13	Ø	Ø
1976/8	304	17	20	2
1977/9	407	25	13	2
1978/10	359	21	Ø	Ø
/10/II	437	36	Ø	Ø
1979/11	364	13	16	2
1980/12	363	20	14	1
1981/Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
1982/13-14	447	23	3	1
1983/Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
1984/15-16	507	25	8	1
1985/17	484	19	Ø	Ø
1986/18	267	23	Ø	Ø
1987/19	369	21	27	3
Svega	5685	335	158	18

⁶ up. Ivošević, V., Prvi književni časopis među Bokeljima, BOKA 12, 1980, 223—242.

⁷ up. Pejaković, F., Bibliografija BOKE — Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 1969—1979, BOKA 12, 1980, str. 313/314.

⁸ Subotić, J., Lekseme pomorstva Paštrovića u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše, 9/1977, 335—343; Tomanović, V., Iz leksike govora Boke Kotorske, 1/1969, 89—97; Subotić, J., Leksičkosemantičke vrijednosti nekih riječi Stefana Mitrova Ljubiše, 8/1976, 171—182; Subotić, J., Ribarska leksika u jeziku Vuka Popovića, 9/1977, 325—333.

Ali ne treba izgubiti iz vida da je, osim toga, ipak nekoliko radova posvećeno istraživanjima odnosno proučavanju ili prikazu književnosti.⁸

1.9. Zanimljivo je videti raspoređenost radova po godištima, a to je prikazano na tabeli 2.

Jezička istraživanja⁹ su posvećena na prvom mestu leksici serbokroatistike (6),⁹ zatim elementima iz romanskog (4),¹⁰ potom toponomastici (5),¹¹ i opštim temama iz serbokroatistike (3).¹²

Svi radovi se objavljuju latinicom ili ćirilicom i imaju sažetak na engleskom jeziku.

2.1. Prva naučno-stručna publikacija posle II svetskog rata na području Boke Kotorske je svakako GODIŠNJAK POMORSKOG MUZEJA U KOTORU (=GPMK i ANNUAL OF MARITIME MUSEUM OF KOTOR).^{12a} Prvi broj GPMK izašao je u Kotoru 1952. godine. Vlasnik i izdavač je Pomorski muzej u Kotoru.

2.2. Naslovna strana¹³ je do broja VII bez ičega, a VIII (1959) sa vinjetom bokeljskog jedrenjaka iz XVIII veka, inače plava sa belim slovima i zelena sa belim slovima naslova Godišnjaka (format 17 x 23,5 cm).

Tabela 3.

Sadržaj	ukupno strana	istraživanja jezika (broj i %)
Paginirani obim / broj stranica	7101	82 (1,43%)
Broj radova / priloga	557	8 (1,15%)

* Treba istaći da je klasifikovanje izvršeno delimično prema jeziku, a delimično prema tematskoj oblasti, s tim da se najveći broj istraživanja, bez obzira na klasifikovanje, ipak odnosi na srpskohrvatski jezik.

⁹ Treba napomenuti da klasifikovanje obrađivanih oblasti nije strogo izvršeno, te je ova napomena tj. klasifikovanje izvršeno prema jezičkoj grupi. Tomanović, V., O fonetici reči romanskog porekla u govorima Boke Kotorske, 3/1971, 203—210; Tomanović, V., O romanskim elementima u bokeljskim ogovorima i njihovom odnosu prema domaćim, 4/1972, 159—172; Musić, S., Romanizmi u jeziku Stjepana Mitrova Ljubiše, 8/1976, 161—176.

¹⁰ Tomanović, V., Iz toponomastike Boke Kotorske, 2/1970, 213—224; Musić, S., Prilog proučavanju toponomastike sjeverozapadne Boke Kotorske, 3/1971, 211—219; Tomanović, V., O toponimima tipova: Lepetane, Kamenare, Baošice, 11/1979, 281—286; Tomanović, V., O toponimu Herceg-Novci, 13—14/1982, 173—174.

¹¹ Tomanović, V., O bokeljskim govorima, 2/1970, 225—229; Subotić, J., Filološki aspekti jedne polemike Lazara Tomanovića, 11/1979, 345—354.

¹² Subotić, J., Jedan bokeljski proučavalac jezika s kraja XIX vijeka o Vukovom Srpskom rječniku, 12/1980, 243—256; Subotić, J., Pogledi Lazara Tomanovića na jezičku i pravopisnu praksu u Crnoj Gori krajem XIX vijeka, 15—16/1984, 317—325.

^{12a} Treba pomenuti ovom prilikom i Zbornik Više pomorske škole u Kotoru, u kome su do 1979. izašla tri rada o jeziku: Milošević, M., Pomorska terminologija, 1 (1974), 223—230; Veličko, Lj., Engleski sadašnji perfekat (the present perfect tense) i njegovi ekvivalenti u srpskohrvatskom jeziku i neke pedagoške implikacije, 3—4 (1976—1977), 241—253; Čulić, G., Pojam strukture vježbi u nastavi stranih jezika, 5—6 (1978—1979), 205—216.

¹³ Naslovna strana je u prva dva broja bila bela sa plavim slovima i plavom bordurom; od II do VII broja bila je obična; bele boje sa plavim slovima.

2.3. Za protekle 34 godine svoga izlaženja Godišnjak se pojavio sa 32 sveske, tiraža 700 primeraka.

2.4. Iako je po svojoj koncepciji bio namenjen radovima i priložima iz istorije pomorstva, privredne i kulturne prošlosti Boke Kotorske, stranice Godišnjaka bile su otvorene i za priloge istraživanja jezika. Istina nije u pitanju veliki broj radova ili priloga, ali ostaje činjenica da su objavljeni.

2.5. Na sledećoj tabeli br. 4 vidi se incidencija objavljivanja radova ili priloga posvećenih istraživanjima jezika.

Tabela 4.

Godina	uopšte		jezik	
	broj strana	broj radova	broj strana	broj radova
1952/I	85	10		
1953/II	199	19		
1954.				
1955/III	178	19		
1955/IV	206	20		
1956/V	196	24		
1957/VI	254	28		
1958/VII	312	27		
1959/VIII	311	20		
1960/IX	313	23		
1961.				
1962/X	389	26		
1963/XI	270	19		
1964/XII	328	19		
1965/XIII	240	22		
1966/XIV	200	12		
1967/XV	240	15		
1968/XVI	285	16		
1969/XVII	254	20		
1970/XVIII	253	18		
1971/XIX	281	20	20	1
1972/XX	345	22		
1973/XXI	217	16		
1974/XXII	279	20		
1975/XXIII	208	17		
1976/XXIV	210	15	2	1
1977/XXV	212	18	2	1
1978/XXVI	202	17	14	1
1979/XXVII—XXVIII	245	19	22	2
1980.				
1981/1982				
XXIX—XXX	161	14	22	2
1983/1984				
XXXI—XXXII	228	22		
Ukupno	7101	557	82	8

2.6. Kako se iz tabele vidi od 1952. sve do 1971. godine nije bilo ni jednog priloga iz jezika. Tada je objavljen jedan prilog i to iz toponomastike,¹⁴ koja je i kasnije najčešća oblast istraživanja. Posle manje pauze, od 1976. godine, nema ni jednog broja u kome nije objavljen prilog iz jezika odnosno objavljuje se u svakom broju. Kao što je već rečeno, najčešća tema su toponimi,¹⁵ zatim po jedan rad iz oblasti pozajmljenica¹⁶ i iz profesionalne leksike.¹⁷

2.7. Radovi i prilozi u Godišnjaku štampaju se ćirilicom ili latinicom i imaju sažetak na engleskom jeziku.

3.1. Iz oblasti inače bogate publicistike i periodike na tlu Boke Kotorske, a područja naučne i stručne publicistike odabrana su upravo ova dva glasila zbog koncepcijskog profila, s obzirom da bez sumnje mogu da se smatraju najznačajnijim na tom području. Broj objavljenih radova iz jezika nije veliki, ali treba imati na umu da nisu u pitanju jezički časopisi čije su stranice ipak bile otvorene i radovima iz istraživanja jezika.

3.2. Tabela prikaz objavljenih radova pokazuje sledeću sliku:

Tabela 5.

Tematsko područje	Broj radova / priloga iz jezika		svega
	BOKA	GPMK	
toponomastika	5	6	11
sh leksikologija	6	1	7
dijalektologija	3	Ø	3
romanistika	4	1	5
Ukupno	18	8	26

Posebno treba istaći činjenicu da su svi objavljeni radovi na ovom području vezani za istraživanja i ispitivanja upravo tog istog područja, tako da i tematikom ostaju vezani za njega.

3.3. Istraživanja bogate i raznovrsne kulturne prošlosti i kulturne baštine Boke Kotorske su podsticaj za dalja istraživanja, s obzirom da predstavljaju doprinos stvaranju celovitije slike izučavanja jezika na području Boke Kotorske.

¹⁴ Martinović, J. J., Analiza izvora za ubikaciju Agriviuma, XIX/1971, 29—49.

¹⁵ Stanić, C., Etimologija naziva »Palagentis«, XXIV/1876, 181—182; Stanić, C., Prilog analizi starog imena grada Kotora, XXV/1977, 193—194; Stanić, C., Toponimi Škaljara i Mula, XXV/1978, 131—144; Stanić, C., Toponimi Prčanja, XXVII—XXVIII/1979—1980, 157—174; Stanić, C., Prilog analizi ubikacije Acrivium-a i Agrivium-a, XXIX—XXX/1981—1982, 31—40.

¹⁶ Vukasović, M., O nekim romanizmima venecijanskog porekla u Boki Kotorskoj, XXVII—XXVIII/1979—1980, 149—156.

¹⁷ Bogorodski, B. L., Jedinostveni izvor profesionalne leksike pomoraca Rusije i Dalmacije s kraja XVII vijeka, XXIX—XXX/1981—1982, 61—72.

3.4. U komunikaciji nauke posebno mesto zauzima stručna i naučna periodika, a u vezi sa neophodnom potrebom i željom istraživača i naučnika da rezultate svojih istraživanja što pre stave na uvid i raspolaganje stručnoj i naučnoj javnosti. Domet procesa informacije ima kroz serijske publikacije daleko veći efekat nego predavanje na sastanku, simpozijumu ili kongresu, jer one predstavljaju imanentan izvor novih saznanja i dostignuća. Serijske publikacije treba da podstiču i neguju naučnu misao, a samim tim da utiču na poboljšan društveni i ekonomski razvoj svojih sredina.

Zusammenfassung:

**BEITRAG DER »BOKA« (A Collection of Works in Science, Culture and Art
— 1969—1987) AND »ANNUAL OF MARITIME MUSEUM AT KOTOR«
(1952—1984) DER ERFORSCHUNG DER SPRACHE**

Vesna N. BERIC

Es wurden zwei von den bekanntesten wissenschaftlichen Zeitschriften auf dem Gebiet von Boka Kotorska untersucht, wobei es sich nicht um die sprachlichen Zeitschriften handelt.

Die Untersuchung hat gezeigt, dass die Seiten dieser renommierten Publikationen den Forschungen der Sprache offen waren und dass 26 Beiträge der Untersuchungen verschiedener Sprachprobleme gewidmet waren. Die Mehrheit der Arbeiten, wenn nicht alle, bezieht sich auf die Themen, die an das Gebiet von Boka Kotorska gebunden sind.

ПРИЛОЗИ А. ТОМАНОВИЋА ТУМАЧЕЊУ „ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА”

Но кад поред нас буде пролазио владика Раде, ми ћемо морати, читаоче, заћутати и устати. Заћутати јер ко би од нас могао наћи за њ подесну поздравну реч у моменту, кад нас он са висине своје фигуре погледа својим као дубина морска тамним очима? Устати — јер како да седимо кад смо малени пред њим и кад устанемо? И кад он буде прошао мимо нас, наш поглед ће га још дуго пратити, тако, да ће многе велике сени, које њему буду следовале, остати од нас незапажене.

Др Николај Велимировић, *Религија Његошева*

Десет издања *Горског вијенца* са Решетаровим коментаром у размаку од педесет година (1890—1940)¹ и врло много издања *Горског вијенца* на нашем језику до девете деценије овога вијека са свим објашњењима, рјеченицама уз њих и дискусијом поводом тих издања у независности од њиховог научног вредновања, подстичу све више и у данашњем времену општи интерес за *Горски вијенац*. Настојања да се *Горски вијенац* у појединостима прогумачи, употпуни и боље разумије настају и данас из материјала појединих мјеста *Горског вијенца*. Његошологија се, и поред све оне обилне литературе расуте у публицистици српскохрватског језичког подручја и студија о Његошу, не може представити свим тумачењима појединих стихова *Горског вијенца*. Ни тумачења основног мотива *Горског вијенца* ни решења понеких спорних питања у коментарима, мада вишеструка, нијесу нашла своје мјесто у оквиру или облику једног система детаљне историје коментарисања Његошове мисли.² Наш рад замишљен је као прилог једном таквом систему. Упознавање са свим тумачењима, особито оним успјелим по критеријумима

¹ Уп. Реш. I, Реш. V, Реш. X.

² Уп. Ристо Драгићевић, *Прилози уз ово издање*. — Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Титоград 1959, 119—166.

савремене науке, до данас мало познатих истраживача *Горског вијенца* представља нови допринос разумијевану утврђених чињеница, понегдје и прихватање измјена у тумачењима. Др Лазар Томановић, Боксљ, сјемеништарац из Задра, новосадски матурант, текелијанумски и стипендиста књаза Николе, промовисани доктор правних наука на факултету у Грацу, државник, дипломата и писац³ није запажен у историји књижевности и као његошолог. Л. Томановић написао је више мањих прилога по обиму о Његошу и његовом дјелу за ширу читалачку публику у Црној Гори и изван ње, поред монографске студије *Петар Други Петровић-Његош као владалац*. Радови Л. Томановића који се тичу Његошевог књижевног дјела немају само обиљежје публицистичког упознавања већ и карактер научности и критичности садржине.⁴ Нека Томановићева успјела тумачења

³ Уп. Новак Миљанић, *Библиографија радова др Лазара Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1973, књ. 5, 123—140; Новак Миљанић, *Поријекло и живот Лазара Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1977, књ. 9, 219—233; Мирка Зоговић, *Допуне Миљанићевој библиографији радова др Л. А. Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1977, књ. 9, 379—380; Србац Мусић, *Неколико црногорско-бокељских преводилаца Леонардија у XIX веку*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1980, књ. 12, 259—261; Јелисавета Суботић, *Филолошки аспекти једне полемике Л. Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1979, књ. 11, 345—354; Јелисавета Суботић, *О неким филолошким питањима у Црној Гори с краја XIX вијека*. — Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу, Никшић, 1982, књ. 5—6, 71—79; Ј. Суботић, *Погледи Лазара Томановића на језичку и правописну праксу у Црној Гори крајем XIX вијека*. — Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1984, 317—325; Ј. Суботић, *Расправа Л. Томановића о Ободско-цетињској штампарији*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1985, књ. 17, 330—350; др Коста Милутиновић, *О политичком лику Лазара Томановића*. — Историјски записи, Титоград, XXIX (XLIX)/1976, књ. XXXIII, 3—4, 493—519; Максим Злоковић, *Два тисма др Владана Борђевића — др Лазару Томановићу*. — Историјски записи, Титоград, XXXIII (LIII)/1980, св. 2, 137—140.

⁴ Др Лазар Томановић, *Петар Други Петровић Његош митрополит и господар Црне Горе и пјесник српски*. — *Нова Зета*, Цетиње II/1890, св. 9, 313—319; св. 10, 353—367; св. 11, 435—449; *Нова Зета*, Цетиње III/1891, стр. 43—52, 65—67, 114—120; *Грлица* календар црногорски са шематизмом, Цетиње, 1893, 40—52. Л. Томановић, *Горски вијенац владике црногорског Петра Петровића Његоша*. Увод и коментар написао др Милан Реџетар. У Загребу 1890. — *Нова Зета*, Цетиње III/1891, св. 1, 22—25; Л. Томановић, *П. А. Ровинский. Петаръ II (Раде) Петровичъ Његошъ Владыка Черногорскій (1830—1851)*. — *Нова Зета*, Цетиње II/1890, 151—152. Л. Томановић, *Огледало српско*. — *Глас Црногорца*, Цетиње, 1895. (10. јун), бр. 24, 2; Л. Томановић, *Послије педесет година*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXX/1901. (13. октобар), бр. 42 (уводник). Л. Томановић, *Проблема Његошева Г. вијенца*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXX/1901, бр. 45, 2—3; Л. Томановић, *Педесетогодишњица владике пјесника*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXXI/1902, бр. 1 (5. јануар); (осврт на приказ београдског „Кола“); Л. Томановић, *Нови Сад и посмртна педесетогодишњица владике Рада*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXXI/1902 бр. 6, стр. 10; Л. Томановић, *Посмртна педесетогодишњица владике Рада*. — *Глас Црногорца*, Цетиње

одређених мјеста у *Горском вијенцу* анонимно су се слыла и у Решетаров коментар *Горског вијенца* или су пак остала заостављена, до данас неуврштена у коментаре и критичка издања. Овим нашим радом настојимо то и да потврдимо. Никола Банашевић у свом критичком издању *Горског вијенца*⁵ не помиње Л. Томановића. Видо Латковић га није заобишао. «За свој коментар Решетар се послужио свим дотадашњим објашњењима... а по многим питањима консултовао је и др Л. Томановића.»⁶ В. Латковић није заоставио да помене ни имена других посленика из Боче Которске надахнутих Његошевом ријечи. Поред Вука Врчевића, С. М. Љубинше, В. Радојевића, ни код В. Латковића нијесу поименице представљени сви Бочели који су непосредно или узгред тумачили по једно или више мјеста у *Горском вијенцу* до другог свјетског рата. У име Његоша дугујемо им свима представљање писаном ријечи. Л. Томановић је један од њих.

1

Питања оцјене мотива »Горског вијенца«

Прилог Л. Томановића *Проблем Његошева Г. вијенца* (објављен у *Гласу Црногорца*, Цетиње XXX/1901, бр. 45, 2—3 — у нашем даљем излагању *Цри.*) представља његов студиозни прилаз тумачењу Његошеве филозофије. Непосредни подстицај Л. Томановића нашао је у бесједи под истоименим насловом С. Стефановића у Српском академском књижевном друштву *Зора* у Бечу. Л. Томановић излаже: »Суштина побјеле српске над Тур-

XXXI/1902, бр. 7 (16. фебруар), 2; (приказ „Бранковог кола“ посвећен овој годишњици); Л. Томановић, *Томазо и Његош*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXXI/1902, бр. 40 (5. октобар) 2—3; Л. Томановић, *HEGEYEK KOSZORNJA*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXXI/1902, бр. 14 (16. април), 3; (биљешка о преводу *Горског вијенца* на мађарски језик др Веселка Бисаловића); Л. Томановић, *Говор о стогодишњици рођења П. П. Његоша на Цетињу*. — *Глас Црногорца*, Цетиње 1913, бр. 52 (9. новембра); Л. Томановић, *Владика Раде при крају живота*. — *Зетски гласник*, Цетиње, 1931, бр. 42—43 (27. мај); Л. Томановић, *Из последњих дана владичаних*. — *Летописе Матице српске*, Нови Сад XCIX/1925, 306/1, 54—51; Л. Томановић, *Петар II Петровић Његош*. — *Зора*, Мостар 1901, 402; Л. Томановић, *Је ли владика Раде спјевао Смрт Смаил-аге Ченчића*. — *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1895, бр. 9, 269—274; Л. Томановић, *Догађај на Башчиној води. Из живота владике Рада*. — *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1896, бр. 38, 1203—1208; Л. Томановић, *Петар Други Петровић Његош као владалац*. *Написао др Л. Томановић*. Цетиње (Државна штампарија), 1896. Цијена 1 фор. (Ријеч за свој труд). — *Бранково коло*, Сремски Карловци III/1897, св. 2, 346—349; (полемички прилог поводом примједба „од неког К“ на књигу у наслову, објављен у јануарској свесци „Дела“, Београд IV/1897, књ. 13, 153—158); Л. Томановић, *П. П. Његош и начело народности*. — *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1902, бр. 4—5, 123—131; бр. 6, 179—186; Л. Томановић, *Вуловићев Петар Петровић Његош*. — *Српска зора*, Беч III/1878, 6.

⁵ П. П. Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. — Београд (Српска књижевна задруга), 1986, четврто издање, стр. XXIII+412.

* Латк. 224.

цима истиче се као побједа етички вишет над етички нижим принципом. И та црта морална страна борбе нашег морала ће доцније, у доба индивидуализације, постати она чврста свеза што држи расциjepане дјелиће у заједници. Без ње изгледа поезија наших «романтичара» и патриотских по избор pjesника шупља, гломазна фраза; *Горски вијенац* славоној дивљачког насиља, недопуштене лукавости и најординарније преваре. Већина коментатора (г. Решетар итд.) мисли да би се из Г[орског] в[ијенца] могло изоставити стотине стихова, па да се главни мотив не изгуби. Да остала би жалосна слика перверзних наших појмова: да је против Турчина свако средство оправдано... Најпосље мислим да је много лакше рећи него уистину изоставити с успјехом и десетину *Вјенчевих* стихова» (Црн. 2). Било је ово јавно изражено неподударане мишљења Л. Томановића са дијелом Решетаровог *Увода* уз његово прво издање *Горског вијенца* са коментаром. «Тако бива да би се из *Горског вијенца* могли дигнути цијели призори с много стотина стихова, а да се нико не би сјетио (ако га већ не позна!) да у њему нешто мањка.»⁷ «Тако бива да се из *Горског вијенца* могло извадити неколико стотина стихова, а да се нико не би сјетио (ако га већ не позна!) да у њему нешто фали.»⁸ Да М. Решетар није прихватио горе изложено мишљење Л. Томановића ни за живота Томановићевог ни послје његове смрти потврђује не само наведено V Решетарово издање *Горског вијенца* (1909) већ и последње (1940) у којем се дословце исказује исти однос према оцјени мотива *Горског вијенца*.⁹

Л. Томановић наставља: »Јер *Горски вијенац* није истрага потурица (упоређење: лирска Илијада српска сувише је натегнуто) — он је нешто друго, он је доказ да се Његош уздизао не само над Црногорцима него и над свим другим и савременицима и потомцима свога књижевног покољења... Да истрага потурица није само извинска српске слободе показује се већ и у том, што се у *Горском вијенцу* слика Црна Гора слободна, непокорена, те се само собом намће мисао да је Његош у истрази и у извински својој нешто друго видио него његови потоњи коментатори — да је видио оно што нам је дао у *Горском вијенцу* да и ми видимо... Што мислимо да је главно: борба двије културне струје — рекао сам и наглашујем то опет и опет. Његош није морао имати пред очима баш ту сврху, ту идеју — али филозофски поглед његов уочно је сукоб два принципа, гдје би други видио локални покрет и дао му широку свелудску основу, у којој само умјетничке творевине могу имати значаја. У двије ријечи — његов проблем јесте вјечити проблем борбе старог и новог традиционалне вјерности и одметништва, које увијек мора да је рушилац старог реда. Тај проблем он шири до проблема: *хришћанство* или *ислам*? — а све у уском кругу локалних прилика. Не јеванђелско хришћанство с

⁷ Рес. I, 22.

⁸ Рес. V, XLIV.

⁹ Рес. X, XLIV.

оним пасивним: *не противи се злу!* него оно што је народ наш млад, пун снаге за живот од хришћанства направно: религију живота, бранича етичке чистоте... За Његоша Турци нијесу зулумџари. Он види кривицу њихову у њиховој фаталној, историјској улози, не у насиљштву. Та се црта протеже од првога стиха па до последњег. И то је чему се на Његошу ваља дивити. Уздићи се толико над вјековном својом српском мржњом против Турака да у њима види не личног непријатеља него етички историјски принцип...» (Црт. 2).

Оваквим тумачењима Л. Томановић је покушао да надахнуто продре и разјасни још једну до тада неоткривену страну страну Његошевог унутрашњег живота. Да учини приступачном Његошеву мисао не само дубоком истраживачу него и површном читаоцу. Савремена филозофска разматрања Његошевог *Горског вијенца* потврдила су оваква Томановићева оригинална тумачења. Њему је полударно тумачење: »На хришћанство и мухамеданство, као две историјске моћи, гледао је Његош као на два фатална, крвоносна и смртоносна ригера, који стоје у непрестаној међусобној вражди и беспредној борби, и којима слабо човечанство следи пребијајући се и потуцајући се у страдању и крви... Два вечита ривала, два азијатска витеза, оба робени под вредим сунцем људске праколевке... борили су се у Византији... и најзад су крвавом реком допловили у словенске земље... луна и крст симболи су њихови... један крвав као и други...»¹⁰ у овом истом Томановићевом прилогу, јављају се и његова тумачења Његошевог дјела у поређењима судбине народа и личности са збивањима и ликовима код Шилера, Шекспира, Гетеа. Пошто је истакао Његошево описивање у *Горском вијенцу* »лијене слоге, узајамност ненарушене патријархалности — све то према неискрености, самодопадљивости, подмуклости мухамедовској, па да се неминовно дође до катастрофе» (Црт. 2) — дао је Л. Томановић поређење тој позитивној страни црногорског живота са Шилеровим Вилемом Телом према одвратности Геслеровој. О томе Л. Томановић каже: »Убијство Геслерово и ујемчава нове љешне дане, тако је игуман нека виша потврда моралној оправданости истраге. Сам игуман Стефан је дио органске цјелине, он је врхунац, филозофска потенција проблема борбе, који он сам собом, слијепилом својим оличава... Како би се могло разумјети детаљно описивање оноликих црта снажнога и орнога народа ако не да унапријед изрече самртну пресуду разорљивој струји Пророкова слѣдбеништва. Владика Данило неодлучношћу својом појачава у читаоцу вјеру у праведност те пресуде. Упореди сцену Хамлета с мајком о питањима, које владика Данило себи задаје! А што је најљешње то је она лакоћа, онај дах неке ведрине, који освјежава цијелу ту борбу, ту буру у чаши воде, тај сукоб свјетских завојевача, Христа и Мухамеда, у малој Црној Гори. Па мје-

¹⁰ Др Ник. Велимировић, *Религија Његошева*. — Београд (Православље новинско издавачка установа Српске патријаршије), 1969, 120—121.

сто сцена пуних ефеката, најефектније сцене (заклетва, па сестра Батрићева, итд. просто, као што је прос живот у свој трагичности својој . . .» (Црн. 2—3).

Поређење са Гетеом, Л. Томановић ће наћи у примјеру заљубљенога Вука Машдушића: »Његошев јунак ћути и трни и кришом се довлачи да из потаје гледа живу слику својих жеља — па да ником на свијету не каже што је видио, чак не би то ни пјеснику рекао да га овај не прислушкује, како кроз сан бунца. Нијемци истичу као нарочито дивну одлику свога карактера оно Гетеово *Wenn ich dich liebe, was geht dich das an* (ако те волим, шта те се тиче!), а ево у Његова жив примјер, неизвјештачен, тој одлучи баш српскога карактера!« (Црн. 3). У овом Томановићевом прилогу неће изостати нити поређење одређених мјеста из *Горског вијенца* са поезијом Б. Радичевића, Б. Јакшића, Ј. Јовановића Змаја, Ј. Костића, В. Илића, Мажуранићевог *Смрти Смаил-аге Ченгића*. Осврнуће се Л. Томановић и на војводу Драшка, сватове, нарикаче, прву народну скупштину на Ловћену. Оваквим својим тумачењем, Л. Томановић је Његошеву филозофску мисао изражену у *Горском вијенцу* ставио у контекст и класичне европске књижевности.

II

Неки историјскојезички елементи у тумачењу мотива «Горског вијенца»

Рукопис *Записа владике Данила о истрази потурица у Црној Гори*,¹¹ представљен први пут факсимилом учитеља Николе Мусулина, до данас прештампаван у цјелини или фрагментарно, послужно је и Л. Томановићу као текстолошки и историјски извор за одређивање аутентичности догађаја о истрази потурица. Познавалац старе ћириличке писмености, српскословенске и рускословенске, Л. Томановић се служио и методом савремене филологије, као критеријумом којим је оспоравао аутентичност овога *Записа* од стране владике Данила. Графијске одлике *Записа* анализираће Л. Томановић у својој полемичкој студији *Г. Руварац и Montenegro*. Л. Томановић наводи: »Запис је тај, дакле, писан онда када се у Црној Гори стало писати [мало јус] (наш термин због непостојећег слова у савременој ћирилици), мјесто доондашње [секвенце ја] (наш термин због непостојећег слова у савременој ћирилици), а то је могло бити да рекнем отприлике 38 година након смрти владике Данила [умро 1735] и по томе записано причање тек 73 године послје догађаја . . . Тек 1861. случајно га је нашао учитељ Мусулин . . . и објелодавно не као доказ истраге потурчењака за вријеме владике Данила него као што се објелодањују уопште рукописи знаменитијих људи.«¹²

Чињеница да у Мусулиновом факсимилу не долази секвенца ја, тј. да се у *Запису* не употребљава стари српскословенски

¹¹ Уп. исцрпну библиографију у *Запису*, 72.

¹² *Montenegro*, 1312—1313.

словни знак у гласовној вриједности секвенце ја већ умјесто тога графема *мало јус* из рускословенске ћирилице у тој фонематској вриједности¹³ даје Томановићевом тумачењу вјеродостојност. Зато се мора примити као тачно и истакнути да је Л. Томановић најраније тумачио овај *Запис* неаутентичним, што значи да он не потиче од Данилове руке. Владика Данило је, у својим писмима у времену од 1700—1734. год., употребљавао увијек и само српскословенску секвенцу ја, које нема у *Запису*,¹⁴ а никада није употребљавао у писмима *мало јус*.

Своје тумачење *Записа* Л. Томановић је уступао на коришћење неколицини истраживача и коментатора *Горског вијенца*. »Кад је г. Решетар приређивао за штампу своје издање *Горског вијенца* више се пута на мене обраћао разнијем питањима, а ја сам му на руци био колико сам могао. Али да ми је тражио какав нов препис поменутог записа нити се сјечам нит сам му ја послао тај запис као мој препис с оригинала, што уосталом није ни требало г. Решетару, јер он није тражио годину истраге. Али се добро сјећам да ми је кашње био писао проф. Павле Поповић из Биограда да потражим ону црквену књигу из које је г. Мусулин преписао тај запис, па да прочитам боље дотичну годину у том запису и да му саопштим: да ли у њему стоји година 1702. или 1707. Ја то писмо г. Поповића покажем мом пријатељу г. Ровинском и он, не сумњајући у годину истраге потурчењака, одговори ми да је та истрага била г. 1702. и даде ми препис натписа с једне гробне плоче из дубоске цркве, који сам послао г. проф. Поповићу. Али нити сам ја тражио ону књигу нити из ње коме шаљао преписа више пута споменутог записа...« изјављује Л. Томановић скоро деценију касније од првог издања Решетаровог *Горског вијенца*.¹⁵ у свом првом издању *Горског вијенца*, Решетар ће истаћи: »Не могу казати који су извори били при руци владици при састављању *Горског вијенца*. Свакако није знао за писмо самога владике Данила... Ако ово писмо збиља написа својом руком владика Данило, тад је владика Петар у *Горском вијенцу* далеко промашио истину. Али ако то писмо није писано од владике Данила, онет се *Горски вијенац* у главној ствари не слаже ни с којим познатијим извором, а ни с обичнијем народнијем приповијестањем... Штампано у Гласнику Срп[ског] уч[еног] друштва књ XVII, стр. 215—216 (г. 1863), а овај пријенис посла мени с Цетиња др Л. Томановић...«¹⁶

¹³ Ун. П. Борђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. — Београд (Завод за издавање уџбеника Ср Србије), 1971, 195—196.

¹⁴ Уп. др Александар Младеновић, *Језик владике Данила*. — Нови Сад (Матица српска), 1973, 17, 22; *Запис*, 73.

¹⁵ *Монтенегр*, 1271. Позитиван приказ првог Решетаровог издања *Горског вијенца* (1890), са мањим примједбама, дао је Л. Томановић: *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао др Милан Решетар. У Загребу 1890*. — *Нова Зета*, Цетиње III/1891, св. I, 22—25 (п. папном. 4).

¹⁶ Репт. I, 32.

Ни у једном свом издању М. Решетар не помиње Томановићево објашњење поријекла *Записа* који је Мусулин пронашао дато, на основу изложених историјскојезичких и граfiјских одлика тога рукописа. М. Решетар констатује да се «пјесник не слаже с хисторичарем ни у времену» наводећи при томе и податке из *Историје Црне Горе Д. Милаковића*.¹⁷ Закључује се да се Томановићева објашњења основног мотива *Горског вијенца*, истраге потурица, анонимно сливају у Решетаров коментар. М. Решетар је пропустио да укаже на све изворе и основе који су послужили утврђивању истине о истрази потурчењака. Наведене историјскојезичке и граfiјске појединости из објашњења *Записа* Л. Томановића проширују истину о истрази и чине јаснијом Његошеву мисао.

III

Лексиколошки прилози и тумачење народне фразеологије

У Уводном дијелу свога V и X издања *Горског вијенца*, М. Решетар је представио Л. Томановића одређеним напоменама о разграничењу код читања појединих ријечи унесених у Томановићеву студију о *Његошу*. Те се напомене односе на неколико ријечи из два писма у поменутој студији. «Томановић опазно је у томе писму погрешку „уклени суд“ мјесто чега треба читати „дклени суд“, а не „стаклени суд“ како он мисли.»¹⁸ Л. Томановић наводи «Ово је писмо нашао г. Решетар у Царској библиотеци у Бечу и објелоданио га у *Стражилову* 1893. У њему стоји „уклени суд“ — сигурно по штампарској погрешци, јер је очевидно да је то „стаклени суд.“¹⁹ Придјев *цклен* потврђен је у Његошевом језику у значењу *стаклен*, *стакласт*, *прозрачан као стакло*.²⁰ Није потврђен и придјев *стаклен* већ само именица *стакло*.²¹ Форма *цклен* потврђена је у савременој норми на основу језика С. М. Љубине, у горе наведеном значењу.²² У преписци Л. Томановића и М. Решетара (1889 — 1910)²³ истичу се поједине ријечи, синтагме и громски стихови из *Горског вијенца* за које М. Решетар тражи објашњење од Л. Томановића. Томановићева писма — одговори на Решетарова нијесу сачувана, али се из Решетарових уочава да Томановићева објашњења нијесу увијек подударна са Решетаровим тумачењем. Истичемо стихове са нашим подвлачењем ријечи и израза за које М. Решетар тражи тумачење Л. Томановића.

¹⁷ Рсп. V, XLVII, XLVIII; Рсп. X, XLVIII, XLIX.

¹⁸ Рсп. V, XXX; Рсп. X, XXIX.

¹⁹ *Његош* 200.

²⁰ РЊЈ II, 488.

²¹ РЊЈ II, 339.

²² РСКЈ VI, 809.

²³ *Писма* 926—928.

1.

Траг се грдни његов ископао
 као што је шареним коњима (стих 2416—2417). Решетар:
 ... »или се у Црној Гори мисли да се шарени коњи не распло-
 бују« (Писма 926). В. Латковић објашњава: »Постоји народна
 пословица 'Тако ми се траг по трагу не ископао као и шарени-
 јем коњима' поводом које Вук каже 'у Црној Гори будући да
 шаренијех коња врло мало има, зато се овђе мисли да их је не-
 стало сасвијем послѣ Шарца М. Краљевића' (Вук Пословице
 6155).«²⁴

2.

Вјерне слуге помјани господи

И Новака породи халака (стих 2653, 2662). Решетар пише
 Томановићу: »у II. свеску Будманова рјечника пише: халак,
 ваља да је арап. тур. алака — преданост и спомиње баш стих из
 Горског вијенца и Новака породи халака. Глагол халакати,
 халакнути врло ми је добро познат, али има ли баш у Црној
 Гори именица халак са значењем бојна или весела вика?«²⁵
 завршава М. Решетар питање. Латковић објашњава у свом ко-
 ментару: »Старина Новак, познати хајдук народних пјесама ...
 По предању и песми имао је врло јак глас ...«²⁶

3

Мрцино нам круну не упушти

кад падниш стаде под вилице (стих 1824—1826). Решетар:
 »Дакле у Црној Гори мрцино значи исто што и кукавички? А
 има ли и придјев, мрцин, -на, -но?«²⁷ Латковић објашњава:
 »Ниси кукавички и млако (без крви) упустио српско царство,
 кад си убио султана (падниш) на Косову.«²⁸ У датом контексту,
 С. М. Љубиша, први коментатор Његошевог Горског вијенца,
 објашњава прилог мрцино изразом у смислу антитезе: »Милош
 не пусти српску круну без замјене« (подвукла Ј. С.).²⁹

4.

Многе буле ваше кукајући

за мном црна клупка размотале (стих 1196—1197). Решетар:
 »Простите ако се још враћам и на она блажена клупка! Вук
 Мићуновић говори Рицал Осману ... ја не пржим земље и паро-
 де, ама многи грдни мучитељи на нос су се преда мном побили,
 многе буле ваше кукајући за мном црна клупка размотале. У
 оваки склоп ријечи чини ми се да Ваше тумачење не пристаје:
 буле треба да чине нешто што ће наудити Вуку Мићуновићу

²⁴ Латк. 308.

²⁵ Писма 927.

²⁶ Латк. 295.

²⁷ Писма 928.

²⁸ Латк. 294.

²⁹ Љубиша 92.

(Црногорцима), а не нешто што ће му користити.«³⁰ Уочљиво је да су Л. Томановић и М. Решетар размјењивали мишљења око објашњења ових стихова, и у односу на »склоп ријечи.« Тумачења реда ријечи и значења ових стихова запажена су у коментарима *Горског вијенца* и појединим издањима. »У питању је присуство врло изразитог неубичајеног редоследа речи да би се добила ова два десетерца, што лако може одвести у погрешно разумевање песникове мисли. Основни смисао ових стихова јесте следећи: *Ваше [су] буле, кукајући, многа црна клувка за мном размотале...* Очигледно је да се прва реч у 1196. стиху *многа везује* за множински облик средњег рода *црна клувка* из 1197. стиха и да ту, ради читаочевог лакшег и правилног разумевања овог необичног реда речи, треба интервенисати интерпункцијски: раздвојити оно што долази после *многа* и спојити ову форму са синтагмом *црна клувка...*«³¹ Таква интерпункција подудара се са одговарајућим стањем у Његошевом рукопису овога дјела:

многа, буле ваше кукајући,
за мномъ црна клувка размотале.³²

5.

Збили ти се снови на Турчина

а ја зебем од много мишљења (стих 517—518). Решетар... »него на Ваше тумачење стиха *збили ти се снови на Турчина* не могу никако да пристајем.«³³ Латковић објашњава: ...»Али то се не каже само оном ко је рђаво сањао него и оном ко је суморан, ко се бори с неким тешким мислима, које човека муче као и тешки снови...«³⁴ Љубиша објашњава: »Све сањаш о Турцима.«³⁵

IV

ЗАКЉУЧАК

1. Прилози Л. Томановића тумачењу *Горског вијенца* нијесу довољно запажени нити проучени у историји књижевности и његошологији. Они се одликују претресанјем различите проблематике Његошевог дјела, посебно основног мотива *Горског вијенца*.

2. Основни мотив *Горског вијенца* у тумачењу Л. Томановића је морална оправданост истраге. Она се мора разумјети као сукоб два принципа на свељудској основици, као борба традиционалне вјерности и одметништва, проширена на проблем хришћанство или ислам.

3. Из етичко-филозофске оцјене основног мотива *Горског вијенца* слиједи Томановићево супротстављање мишљењу појединих коментатора *Горског вијенца*, међу којима и М. Решетара

³⁰ Писма 928.

³¹ Напомен. 53.

³² Напомен. 52—53.

³³ Писма 933.

³⁴ Латк. 255.

³⁵ Љубиша 27.

»да би се из Горског вијенца могло извадити неколико стотина стихова, а да се ипак не би сјетно да у њему нешто фали.«

4. М. Решетар није уносио у своја издања Горског вијенца да је Л. Томановић први оспоравао *Запис владике Данила о истрази потурица у Црној Гори* као Данилов аутограф, — и то доказима старе ћириличке писмености.

5. Научност Томановићевих тумачења основног мотива Горског вијенца анонимно се сливала у Решетарова издања и коментаре.

6. Објашњења неких лексичко-фразеолошких појединости у Горском вијенцу указују, неоспорно, на узајамност сарадње Л. Томановића и М. Решетара, која није увијек остајала у границама подударности.

7. Аналитичким процјенама научника и писаном ријечи књижевника, прилози Л. Томановића чине дио система историје коментара Горског вијенца.

СКРАБЕНИЦЕ

- Запис** Александар Младеновић, *Одlike графичке, правописа и језика у запису владике Данила о истрази потурица у Црној Гори*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1974, књ. XVII—1, 71—85.
- Латк.** Горски вијенац. Луча микрокозма. Целокупна дела Петра II Петровића Његоша. — Београд—Цетиње (Просвета—Обод), 1984, XIII издање, књ. III, стр. 375. Белешке и објашњења написао Видо Латковић.
- Љубиша** *Gorski vijenac historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njegoš vladika crnogorski, Prenio s ćirilice na latinicu s тумачењем S. Ljubiša. Izdala o svom трошку Matica dalmatinska. U Zadru (Tiskom Narodnog lista) 1868. str. VII+141.*
- Монтенегр.** Др Лала Томановић, *Г. Руварац и Montenegrina*. — Бранково коло, Сремски Карловци V/1899, бр. 40, 1262—1272, бр. 41, 1313—1314.
- Напомен.** Александар Младеновић, *Филолошке и друге напомене о „Горском вијенцу“ и неким Његошевим песмама*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1972, књ. XV—2, 43—66+5 факсимила.
- Његош** Др Л. Томановић, *Петар Други Петровић-Његош као владалац*. — Цетиње Државна штампарија) 1896, XII+222+[1].
- Писма** Максим Злоковић, *Из претиске Милана Решетара*. — Стварање, Титоград 1958, св. II—12, 924—938.
- Реш. I** *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао др Милан Решетар*. — У Загребу (Дионичка тискара), 1890, 248.
- Реш. V** *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Пето издање с коментаром Милана Решетара*. — У Београду (Издање књижаре С. Б. Џијановића), 1909, LIX+159.
- Реш. X** *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара*. — Београд (Државна штампарија), 1940, LXIII+159+[2].
- РНЈ** Михаило Стевановић и сарадници, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. — Београд (Српска академија наука и уметности — Црногорска академија наука и уметности — Вук Караџић — Народна књига — Обод — Просвета — Српска књижевна задруга), 1983, XXXIV+608 (I), 660 (II).
- РСКЈ** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. — Нови Сад (Матица српска), 1976, књ. VI, стр. 1040.

Summary

CONTRIBUTION OF L. TOMANOVIĆ TO THE READING OF »THE MOUNTAIN WREATH«

Jelisaveta SUBOTIĆ

L. Tomanović's contributions to the reading of »The Mountain Wreath« published for the wider reading public in Montenegro and out of it, are characterized by scientific approach and critical evaluation of Njegoš's work.

The main motif of »The Mountain Wreath«, as interpreted by L. Tomanović, is the moral excuse for the extermination of the converts to Moslemism. The extermination is to be considered the conflict of two principles common to man-kind in general, widened to the question: Christianity or Islam. From this ethical-philosophical evaluation proceeds L. Tomanović's opposition to the opinion of some commentators, including M. Rešetar, that »if several hundred lines of 'The Mountain Wreath' were omitted nobody would notice that something was missing.«

In his editions of »The Mountain Wreath« (1890—1940) M. Rešetar did not mention that L. Tomanović was the first to deny that »The Records of Bishop Danilo about the extermination of the converts to Moslemism« was not Danilos' autograph, which he proved by the study of the old Cyrillic scripts. M. Rešetar and L. Tomanović collaborated on many aspects of the interpretation of »The Mountain Wreath«, though M. Rešetar did not include that in his editions.

L. Tomanović contributed to the reading of »The Mountain Wreath« by his analytic evaluation expressed through the literary writing.

IVAN ANTUN NENADIĆ NIJE AUTOR NEGO PREVODILAC DRAME O KRISTOVOJ MUCI

Ivan Antun Nenadić rođen je u Perastu 22. juna 1723. godine. O njegovoj mladosti nemamo podataka u peraskim izvorima. Nalazimo samo pojedinost da je 20. juna 1741. dvadesetogodišnji klerik Ivan Nenadić, srednjeg stasa i crne kose, putovao gajetom Tripa Gradiške za Dubrovnik.¹ Teologiju je studirao u Padovi, gdje je stekao i doktorat kanonskog prava. Od 1753. god. vrši dužnost župnika župe sv. Eustahija u Dobroti i to sve do svoje smrti 13. juna 1784. godine. Bio je i generalni vikar kotorskog biskupa.

O Nenadiću prvi je pisao Francesco Maria Appendini 1811. god.,² a zatim nalazimo podatke u raznim biografskim djelima, antologijama, časopisima i slično. Radoslav Rotković Nenadiću je posvetio knjigu: »Ivan Antun Nenadić. Slijepa pravda«.³

Nenadić piše tečnim jezikom, posve čistim od tuđica i to fonetskim pravopisom, u koliko se u ono doba, prije prihvaćanja dijalektičkih znakova, to moglo uraditi. Sam je u predgovoru »Nauka krstjanskog« dao fonetsku formulaciju ovim riječima: »... da se lašnje može štjeti kako se govori, a da se izgovara onako kako se i štije.«

On je napisao:

1. Popijevka o oslobođenju udovice Krila Cvjetkovića iz dvora paše skadarskoga,⁴
2. Šambek satarisan,⁵

¹ Nadžupski arhiv Perast — u daljnjem tekstu: NAP — Zdravstvene propusnice 1735—1756, 172.

² Francesco Maria Appendini, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, Dubrovnik 1811, 59.

³ Radoslav Rotković, *Ivan Antun Nenadić — Slijepa pravda*, Titograd 1975. (U daljnjem tekstu R. Rotković, n. dj. ili samo R.). Rotković najprije daje kritički prikaz Nenadićevog književnog opusa, a zatim objavljuje predgovor »Nauka krstjanskog«, herojski ep »Šambek satarisan« i dramu »Prikazanje muke Jezusove«.

⁴ NAP, Miscellanea III PJ, 22. Pjesma nije datirana, ali kako se opjevani događaj zbilo 1747. god., pretpostavljamo da je ubrzo zatim Nenadić sastavio pjesmu, koja je uistinu početnička, ali djeluje neposrednošću bliskog događaja. Prvi put je djelomično objavljena u M. Milošević — G. Brajković, *Poezija baroka*, Titograd 1976, 67—77, a u cjelini Miloš Milošević, *Pogibija gusara Krila Cvjetkovića u svjetlu društveno-političkih, ekonomskih i književnih zbivanja u Perastu sredinom XVIII stoljeća*, *Anali JAZU*, sv. XVIII, Dubrovnik 1980, 183—220.

⁵ Tiskan dvaput u godini 1757. u Veneciji, zatim u Prednjegoševsko doba, Titograd 1966, 213—273. i najzad R. Rotković, n. dj. 63—138.

3. Put križa,⁶

4. Pjesne duhovne u čast Tonine Barižoni,⁷

5. Nauk krstjanski.⁸

A što je sa dramom »Bogoglubno prikasagne Mukke Gospodina nascega Jesukersta«? Napisana je Nenadićevom rukom, čuva se u Zagrebu u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti,⁹ a njena premijera je izvedena na sceni Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu 13. oktobra 1972. god. u redakciji i scenskoj adaptaciji dr Milorada Pavića, pod naslovom »Kako je Juda izdao Hrista«.¹⁰ Integralni tekst drame objavljen je 1975. god. u spomenutoj Rotkovićevoj knjizi.

Na rukopis ove drame prvi je upozorio Srećko Vulović u svom pismu Valtazaru Bogišiću 29. septembra 1874.¹¹ god. i za nju kaže: »mislim da je Nenadića«. Još jednom Vulović piše o ovom radu i ističe: »Je li ga on sastavio, ne znam, niti bih to tvrdio«.¹²

Vulović je taj Nenadićev rukopis ustupio spomenutoj Jugoslavenskoj akademiji. On, inače savjestan i pouzdan historičar, smatram da je tom prilikom napravio jednu nekorektnost »sa predumišljajem«, o čemu će dalje biti riječ. Otkinuo je, naime, i zadržao dva prva lista, sa originalnim naslovom i predgovorom. Sređujući Nadžupski arhiv u Perastu, našao sam u spisima ostavštine Srećka Vulovića ta dva lista napisana Nenadićevom rukom. Na prvom listu ispisan je velikim slovima naslov:

BOGOGLUBNO
PRIKASAGNE
MUKKE GOSPODINA NASCEGA
JESUKERSTA

Preneseno iz Ittalianskoga u Slavinski
jesik nase

Na Slavu iste MUKKE GOSPODINOVE i
XALOSTIH Priciste Djevizze Marie
Majke gnegove

Na drugom pak listu, na obje stranice, je predgovor:

»Bogoglubni i Rasumni Stiocce . . . «

⁶ Tiskan u Veneciji 1757. godine. Ovo je prevod, s manjim izmjenama, djela sv. Leonarda u Portu Maurizio.

⁷ Ova dijalogizirana pjesma objavljena je u M. Milošević — G. Brajković, Poezija baroka, n. dj. 183—197.

⁸ Prvo izdanje u Veneciji 1768, drugo u štampariji Francesco-a Andreola u Kotoru 1802. i treće u Veneciji 1841. godine. U ovom trećem izdanju ispušteno je ime autora tj. Nenadića.

⁹ Pod sign. I c 29.

¹⁰ Ova dramska predstava izvedena je iste godine u Budvi (20. VII), Kotoru (21. VII), Tivtu (22. VII) i Herceg-Novome (23. VII).

¹¹ Miroslav Pantić, Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića, Zbornik istorije književnosti, knj. 2, Beograd 1961, 220.

¹² Srećko Vulović, Popis i ocjena Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih djela, Program C.K. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za godinu školsku 1878—79, Zadar 1879, 17. Treba napomenuti da je Vulović ovaj svoj rad napisao 1874. god., ali je tiskan sa zakašnjenjem od pet godina, tj. 1879.

BOGOGLJUBNO
PRIKAZANJE
MUKKE GOSPODINA NASCEGA
JESUKERSTA

Preneseno iz Italianskoga u Slavinski
Jezik naše

Na Slavu iste MUKKE GOSPODINOVE, i
XALOSTIH Priscite Djevice MARIE
Majke gneiove

Bogogljubni, i Kazanji Stioce

Sve što videti, ili čuti videti i ove knjige
dal naprotivo s'čijucijekulm Kattolicjanstvom
i s'ovim pravim, s'ladnim, dostojnim, i vje-
nim godovnjem, ikoim govornici duxu su na
vi i istiniti Krestjani: ovjodnjem svoje Bogo-
strasenost, i svoje Bogogljubstvo, danna vici, i isto
vicanu ili tkojeu moze biti vicanu od Cijja-
di nevidnu i od ovih tkoieu nemilostno vo-
tione dieli jezukerstu Gospodinu, i Spasiteljju
narimu. Da toliko su ovji tkoje slozili
ovo Prilaganu koiu, i ja idri tkoje pre-
nisi ij jezika Italianstkoja na s'icnu muike
jezukerstu, i Krestjan gulgovu majke, muike
Djevice Marie, i ov tkoje nikaxevat dudu
na Cijjad nevjenu, i nemilostnu ovito istav-
no spovidamo, da vadi jezukersta, i ja ne-
svetu vjenu, i s'adnu Krestjansku, imamo Cij-
cijekna, gljebav, misli, podude, i vjerovajne
pravo, dostojno stavno, istinito, i samogljivo, i
dasmo i vako dobia spravni ja poduditi
sve ovo, i sve istinu vjenu i s'icnu Krestjan, i
Krestjan narimu. Muzimo talogijer na ono
sve igovarano njeviti Cijjadi nevjenu i
nemilostnu puma i doje, i s'adnu jezuker-
stavu. Sve najporit lodagan vapimu, i su-
vone jezue Krest Kattolicianske, Apostolike

Šimski, tkoje čine ponizni i poslušni
Gensam, i konclija biti saja.

Prosti dakle bogoljubno ovo prikazanje,
i s'kuzina serba pozali mukku jezuc-
kermaru, i nadajte vidjeti ovo prikazanje
jose skladnie napisano ako svijeta bud-
len, i vnikne budnem immatti megliju una
moja nestojagna, A ti xiri vnetlo u
millosti Doxyoj.

Odmah sam pomislio na Nenadićev rukopis, koji je Vulović ustupio JAZU-u. U Zagrebu sam detaljno pregledao rukopis i posve sigurno utvrdio, da spomenuta dva lista pripadaju tom Nenadićevom rukopisu, jer su istog formata, imaju jednake guste, vodoravne, vodene linije, isti vodeni znak¹⁵ i identičan rukopis. Vulović je na prvom listu rukopisa u JAZU stavio svoj potpis i slijedeću bilješku: »Ruka je kan. Ivana Ant. D^{ca} Nenadića iz Perasta, no je li i on sastavio to se ne zna. Vidi se da je kogač odkinuo dva lista gdje će bit bijo predgovor i naslov. U Dubrovniku ove tragedije nema.« Zatim slijede listovi 2. i 3. Između prvih listova, tj. 1. i 2., primjećuje se rez od kidanja dvaju listova nekim oštrim predmetom. A na dva lista u Perastu jasan je rez, gdje su se ranije spajali sa rukopisom u JAZU.

Predgovor ove drame je, u stvari, upozorenje čitaocu ili slušaocu da ga nedolične riječi, koje je razjarena masa zaista upravljala Kristu tokom njegove muke, ne uznemire u njegovim vjerskim osjećajima. On u suvremenoj transkripciji glasi:

»Bogoljubni i razumni štioče! Sve što vidjeti ili čuti budeš u ove knjige da je nepogodno s čućenjem katoličanskijem i s onijem pravijem, skladnijem, dostojnijem i vjernijem govorenjem s kojijem govoriti dužni su pravi i istiniti krstijani, opominjem tvoju bogotrašnost i tvoje bogoljubstvo da su riječi doisto rečene, ili tkoje su mogle biti rečene, od čeljadi nevjerne i od onijeh tkoji su nemilostno protivni bili Jezukrstu Gospodinu i Spasitelju našem,

¹⁵ Vodeni znak je u obliku grba, kome je u donjem dijelu lav, a u gonjem tri stabla na tri brežuljka. Gornji dio grba završava u stilizirani ljiljan, a nad grbom je kneževska kruna. Ovaj vodeni znak je na prvom, naslovnom listu u Perastu, a u rukopisu u JAZU na listovima (kasnije folijacije tj. kada je rukopis postao svojinom JAZU) 1, 2, 4, 5, 8, itd.

Za crtež ovog vodenog znaka zahvaljujem gosp. Veri Sofman, šefu arhivskog odsjeka JAZU.

da toliko svi onizi tkoji složiše ovo Prikazanje, koliko i ja isti, tkoji ga prenijeh iz jezika italijanskoga na slavu muke Jezukrstove i žalostih njegove majke prisvete Djevice Marije, i svi tkoji prikaževat budu tu čeljad nevjernu i nemilostnu, očito i stavno spovijedamo, da radi Jezukrsta i za presvetu vjeru i zakon krstjanski, — imamo ćučenje, ljubav, misli, požude i vjerovanje pravo, dostojno, stavno, istinito i temeljito, i da smo u svako doba spravní za potvrditi sve ovo i sve istine vjere svete krvim (!) i životom našijem. Mrzimo, također, na ono što izgovaramo mješte čeljadi nevjerne i nemilostne prema Bogu i zakonu Jezukrstovu. Sve, najposlije podlagam razumu i sudu Crkve svete, katoličanske, apostolske, rimske, tkoje sin ponižni i poslušni jesam i hoću biti vazda.

Prošti[j], dakle, bogoljubno ovo prikazanje i skrušena srca požali muku Jezukrstovu i nadaj se vidjeti ovo prikazanje još skladnije prepisano, ako živjeti budem i vrijeme budem imati megju ina moja nastojanja. A ti živi veselo u milosti Božjoj!¹⁴

Iz naslova i predgovora potpuno je jasno da se radi o prevodu. Prije svega tekst naslova kaže: »preneseno iz italijanskoga u slavjanski jezik naš«, a zatim, u predgovoru, se ističe: »... i ja isti tkoji ga prenijeh iz jezika italijanskoga.« Čak je na nekoliko mjesta ostavljena neprevedena italijanska riječ »si«.¹⁴

Riječi predgovora: »toliko svi onizi tkoji složiše ovo Prikazanje«, pružaju dvostruku mogućnost. Prva je da su nekolicina italijanskih autora napisali ovo prikazanje, a druga je da je Nenadić imao pri ruci nekoliko drama raznih autora, pa ih je koristio za svoj prevod.

Uradio sam sve što mi je bilo moguće da dođem do izvornika ove drame i uporedim ga sa prevodom, ali bez uspjeha. Italijanski stručnjaci za drame ove vrste, kojima sam slao prevod Nenadićevog teksta, uvjeravali su me da im sličan italijanski tekst nije poznat, ali mora se imati u vidu i to da je u Italiji sačuvano više hiljada rukopisa ovakvih prikazanja—drama.¹⁵ Smatram, ipak, da je Nenadić pravio slobodnu kontaminaciju od dva ili više rukopisa, pa zato on govori u množini »svi onizi tkoji složiše ovo Prikazanje«, a time je još više otežano istraživanje izvora.

Posebno je zanimljivo pitanje zašto je Vulović ispustio podatak da je drama prevod i time omogućio da se Nenadić smatra autorom. Mislim da odgovor na to pitanje treba tražiti u tadašnjim društveno-političkim prilikama žestokih borbi autonomaša, koji su

¹⁴ R. Rotković, n. dj. 156, 165, 179, 188, 191.

¹⁵ Obratio sam se preko Agostina Cesca, 1975. godine, prof. italijanskog jezika u Padovi, na prof. Lina Lazzarini i prof. Jolandu Marchiori, koja je naslijedila katedru srpskohrvatskog jezika prof. Artura Cronia. «Svi su me oni, na osnovu poslanih podataka o ličnostima koje se javljaju u drami i pojedinih prevedenih fragmenata, obavijestili da im slična drama na italijanskom jeziku nije poznata. Agostino Cesca piše: »... tra i miei libri e tra quelli che ho potuto consultare nella biblioteca universitaria, non ho trovato traccia del drama. Il celebre professore Lazzarini m' ha detto di conoscere ben tremilla »sacre rappresentazioni« — per la maggioranza medioevali — ma di non aver mai incontrato i personaggi e le frasi da Lei descritte. (Original pisma od 21. VI 1975. u mom posjedu).

htjeli italijanizirati Dalmaciju, i narodnjaka. Vulović je bio oduševljeni narodnjak i zato je bio napadan od lista »Il Dalmata« i izložen raznim neprilikama.¹⁶ Čak je i njegov školski drug, autonomiški orijentiran, Kotoranin prof. Gregorio Zarbarini zahtijevao od Vulovića da mu pisma piše italijanski. Takvi postupci izazvali su Vulovića da postane posebno osjetljiv prema jezičkim pitanjima i problemima talijanske kulturno-političke supremacije. U tom kontekstu lako je shvatiti da je Vuloviću u tom trenutku bilo »žao« što je Nenadićevo tako uspješno djelo opet prevod sa italijanskog, iako djeluje svježije i autentično kao pravo, originalno, domaće, »slavinsko« djelo. Iako je prikrivao istinu u tom trenutku, on ipak po savjesti, nije htio uništiti njene sigurne tragove. Zato je kod predaje rukopisa JAZU isjekao stranice koje govore o prevodu, ali ih nije pocijepao, nego pažljivo pohranio u svoj arhiv i time omogućio da se prava istina utvrdi u neko vrijeme drugačije društveno-političke klime.

Kada smo utvrdili da se radi o prevodu, treba reći da je Nenadić sasvim slobodno prevodio. Tako je on dosta često koristio folklorne izraze naših narodnih pjesama, kao: »naš čestiti Gospodine« (R. 147), »moje veselje, dobro moje« (R. 168), »vojvodo« za stotnika (R. 173, 194, 196, 254), »svijetla cara Augusta« (R. 194), »pucam od žalosti« (R. 208), »o čestita slavo rimska« (R. 220), »Rimljanine, svijetli bane« za Pilata (R. 230), »bijelom zorom« (R. 233), »bistre vode« (R. 243), »zlojutro je Kraljevini« (R. 244), »vile Teti« (R. 244), »ljuta zmija« (R. 266, 276, 287), »ko diklicu« (R. 266). Zatim Nenadić je uvrstio u dramu i dvije pjesme: »Evo o umrli«¹⁷ i »Gleda grešniče«¹⁸ koje su se i ranije pjevale u crkvenim obredima Velike sedmice u Perastu.¹⁹

Svakako koliki je i kakav je udio Nenadićev u sadržaju i izrazu ove drame moći će se utvrditi tek ukoliko se nađe italijanski original, odnosno originali.

Iako se radi o prevodu, ipak Nenadićev rad zadržava svoj izuzetno veliki značaj. Poslije viševjekovnih dijalogiziranih pjesama i prikazanja, na repertoar stupa prava drama. Nadalje jezik, stil, izraz je tako ličan i koherentan, da se moglo smatrati da je originalno djelo.

Upoređujući original rukopisa Nenadićevog prevoda drame sa tekstom u objavljenoj knjizi »Ivan Antun Nenadić. Slijepa pravda« ne bih se mogao složiti sa slijedećim čitanjima dr. Radoslava Rotkovića, ne ulazeći u pitanje da li se ponekad radi o štamparskim greškama. Veoma detaljno i pažljivo izvršio sam i najmanje ispravke, imajući u vidu važnost ovog Nenadićevog rukopisa za našu lingvistiku. Ovo djelo, naime, zajedno s Ljetopisom crkovnim Andrije Zmajevića, Cvijetom od kriposti (Venecija 1712) Krila Mazarovića, štampanim djelima Ivana Antuna Nenadića, Katekizmom

¹⁶ Miroslav Pantić, Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića, n. dj. 216).

¹⁷ R. Rotković, n. dj. 260—262.

¹⁸ R. Rotković, n. dj. 272—273.

¹⁹ NAP, VI. Molitve i pjesme crkve sv. Nikole u Perastu II, str. 27.

rimskim (Venecija 1775) Josipa Matovića, tekstovima unesenim u »Poezija baroka«²⁰ i »Proza baroka«²¹ i narodnim pjesmama u raznim rukopisima i edicijama, dragocjen je izvor za proučavanje jezika u Boki u XVII i XVIII stoljeću. Na lijevoj strani izlažemo objavljeni Rotkovičev tekst, a na desnoj je moje čitanje.

Čitanje R. Rotkovića:

Nenadičev original:

Strana:

141. red	5. odozgo:	gospodn — treba: gospodin
red	6. odozgo:	Djevca — treba: Djevica
red	7. odozgo:	Marja — treba: Marija
red	8. odozgo:	Magdalena — treba: Madalena
142. red	3. odozdo:	učima — treba: očima
145. red	2. odozgo i	na svim mjestima u drami: scena — treba: šena
146. red	4. odozdo:	Moizesov — treba: Mojze sov
147. red	10. odozgo:	ovakve — treba: ovake
red	11. odozgo:	razlog žudim — treba: žudim razlog
149. red	3. odozgo:	treba dodati još dva ispuštena stiha Alpandrova »Š njim pognana bit će svaka Ta njihova uzdanica.«
red	4. odozgo:	Alpandro — treba: Kaifas
red	5. odozgo:	treba precrtati stih: »Ta njihova uzdanica.«
red	6. odozgo:	treba precrtati stih: »Kaifas: S njim prognana biće svaka«
red	11. odozgo:	tvojim — treba: tvojim
red	7. odozdo:	vstanitelj — treba: uzbunitelj
150. red	11. odozgo:	što je — treba: tkoje Poslije retka II. ispušten je stih: »Ah, tkoje li nahodiš«
red	8. odozdo:	Božji — treba: Boži
151. red	1. odozgo:	Potvređujem — treba: potvrđujem
red	12. odozgo:	više — treba: veće
red	2. odozdo:	Zar — treba: Tot
152. red	2. odozgo:	uskrsavaju — treba: uskrsnuju
red	7. odozgo:	bude — treba: budući
153. red	5. odozgo:	preporuka — treba: priporuka
red	6. odozgo:	svijetom — treba: svetom
red	5. odozdo:	riječ mu — treba: svemu
154. red	4. odozgo:	okajati — treba: ukazati
red	6. odozgo:	uvredu — treba: uvr(i)jeđu
red	14. odozgo:	smutnje — treba: smeće
red	6. odozdo:	nikako — treba: inako
red	4. odozdo:	kad ... stvori — treba: nad ... stvari

²⁰ M. Milošević — G. Brajković, Poezija baroka, n. dj.

²¹ G. Brajković — M. Milošević, Proza baroka, Titograd 1978.

Strana:

155. red 3. odozgo: suštanstvu — treba: sućanstvu
 red 9. odozdo: tome — treba: tomu
 red 6. odozdo: Tko — treba: Njoj
 red 2. odozdo: reći — treba: r(j)eći
156. red 5. odozgo: jedno — treba: zajedno
 red 7. odozgo: vjekovječni — treba: vjekuvječni
157. red 1. odozgo: Zar — treba: Je
 red 10. odozgo: spovidi — treba: spovidiš
 red 4. odozdo: preteški — treba: priteški
158. red 1. odozgo: Zar — treba: Tot
 red 2. odozgo: treba precrtati stih:
 »Ja to isto sve povijedam«.
 red 3. odozgo: Uvreda — treba: Uvr(i)jeđa
158. red 7. odozgo: Licemjerstvo — treba: licumjerstvo
 red 8. odozgo: već je smeo — treba: već smete
 red 9. odozgo: oholost — treba: oholast
 red 8. odozdo: Treba dodati ispušteni stih:
 »Jozef: Muč, ne govor[i], nevjerniče!«
 red 6. odozdo: Poslušaću — treba Poslušat ću
159. red 2. odozgo: karati — treba: karat
 red 6. odozgo: proepsati — treba: pedepsati
 red 8. odozdo: privariti — treba: prevariti
 red 7. odozdo: Poznaćete — treba: Poznat ćete
 red 2. odozdo: trpjeću — treba: trpjet ću
 red 1. odozdo: trpjeću — treba: trpjet ću
160. red 6. odozgo: ja trijebam — treba: je trijeba
 red 8. odozgo: otopljeni — treba: utopljeni
 red 12. odozgo: čekajte — treba: čekate
 red 1. odozdo: licemjerni — treba: licumjerni
161. red 12. odozgo: pridajmo — treba prida(j)mo
 red 15. odozgo: križom — treba: križem
162. red 5. odozgo: Služicu — treba Služit ću
 red 7. odozgo: Što — treba: Ko
 red 11. odozgo: I vi — treba: Otcu
165. red 4. odozgo: petnaest — treba: petnest
 red 10. odozgo: mi draga — treba: pridraga
166. red 5. odozdo: nemojte — treba: nemoj mi
168. red 9. odozdo: tajno — treba: pojme
 red 9. odozdo: muka — treba: muke
 red 8. odozdo: progonstvo — treba: progonstva
 red 5. odozdo: sine — treba: Sinko
 red 2. odozdo: cjeliva — treba: celiva
169. red 8. odozgo: Ilije — treba: Filip
 red 11. odozgo: vijeće — treba: veće
 red 9. odozdo: svoje — treba: tvoje

Strana:

170. red 6. odozdo: ma — treba: nu
 red 4. odozdo: čekaj — treba: čeka(j)
171. red 11. odozdo: slijeće — treba: sleće
172. red 9. odozgo: mir sa kim si — treba: mrzak mi si
 red 10. odozgo: Kad — treba: Sad
173. red 5. odozgo: božijega — treba: božjega
 red 6. odozgo: maniti — treba: mahnuti
 red 11. odozgo: da — treba: za
174. red 1. odozgo: moje — treba: mé
 red 6. odozdo: povezati — treba: porugati
 red 4. odozdo: reći — treba: rjeći
 red 3. odozdo: bude li — treba: budući
175. red 1. odozgo: mjesto — treba: mješte
 red 2. odozgo: uhvatiti — treba: ufititi
 red 8. odozgo: pet — treba: pak
176. red 5. odozdo: Prijeh — treba: Grijuh
 red 4. odozdo: tako — treba: pakò (=pakao)
177. red 4. odozgo: Izrailskomu — treba: Izraelskomu
 red 3. odozdo: se — treba: te
 red 1. odozdo: molim — treba: moliš
178. red 4. odozgo: žalosnijem — treba: žalostnijem
 red 13. odozgo: nazovu — treba: ne zovu
179. red 1. odozgo: žalosni — treba: žalostni
 red 6. odozgo: sve — treba: vi
 red 11. odozgo: ah — treba: jaoh
 red 3. odozdo: čas — treba: čast
180. red 3. odozgo: ustima — treba: justima
 red 4. odozgo: Evo ovako — treba: Ovo samo
 red 11. odozgo: Ki je — treba: Će je
 red 12. odozgo: išćemo — treba: ištemo
 red 14. odozgo: išćete — treba: ištete
 red 15. odozgo: evo — treba: eto
 red 8. odozdo: namiri se — treba: naripiše
 red 5. odozdo: povinu — treba: porinu
 red 1. odozdo: Pa — treba: Pak
181. red 3. odozgo: Sad — treba: Tad
 red 3. odozgo: bičem — treba: bijesni
 red 5. odozgo: Za — treba: Š
 red 5. odozgo: Jakov — treba: Jakob
 red 8. odozgo: vaj — treba: vas
 red 17. odozgo: Treba dodati ispuštene stihove:

»Njega svega bijahu stisli,

Nikodem: Jaoh straha i nevolje,

Srce puče od žalosti.

Ivan: Njeki vojnik . . . .«

Strana:

- red 4. odozdo: Nepristojno — treba: Nepristajno
 red 3. odozdo: bijelo — treba: sveto
182. red 1. odozgo: proljeva se — treba: proljevaše
 red 2. odozgo: tizijem — treba: tezijem
 red 10. odozgo: vika — treba: buka
 red 12. odozgo: dračim — treba: draču
 red 4. odozdo: potla — treba: paka
183. red 7. odozgo: kaži — treba: reci
 red 10. odozgo: onim — treba: one
 red 11. odozgo: dragi — treba: drag
 red 15. odozgo: očitijem — treba: očitnijem
 red 8. odozdo: će — treba: ćeš
 red 2. odozdo: Ko — treba: Kâ
184. red 9. odozgo: sužnih — treba: zvijerih
 red 13. odozgo: No — treba: Neg
 red 10. odozdo: aoh — treba: jaoh
 red 5. odozdo: Za — treba: Je
185. red 1. odozgo: svojeg — treba: sved
 red 12. odozdo: jada — treba: zala
 red 4. odozdo: miješa — treba: meće
186. red 4. odozgo: grijeh — treba: njih
 red 8. odozgo: otale — treba: otole
 red 10. odozdo: stražare — treba: stražane
187. red 4. odozgo: poznajem — treba: poznavam
188. red 5. odozgo: čovjeka — treba: čocka
 red 11. odozgo: De — treba: Deh
 red 6. odozdo: onaj — treba: oni
189. red 5. odozgo: službenik — treba: zlosrećnik
 red 14. odozgo: ... — treba: i frustali
 red 4. odozdo: liscu rđavi — treba: piscu arđavi
190. red 1. odozgo: duše — treba: duh
192. red 13. odozgo: umrijeti — treba: umriti
193. red 10. odozgo: htje — treba: hće
194. red 6. odozgo: njim se — treba: njime
195. red 2. odozgo: tu — treba: ti
 red 9. odozdo: pusti — treba: pušti
 red 8. odozdo: pinjeza — treba: pineza
196. red 4. odozgo: vojvode — treba: gospode
 red 8. odozgo: osuđate — treba: osfađate
 red 5. odozdo: sudu — treba: sudcu (sic!)
199. red 6. odozgo: plamam — treba: pōmam — (=palmam)
199. red 8. odozgo: Prav — treba: Zdrav
 red 12. odozgo: se — treba: te
 red 1. odozdo: tko — treba: tkoji

Strana:

200. red 8. odozgo: kraljevstva — treba: kraljestva
red 11. odozgo: izrailjski — treba: izraelski
201. red 1. odozgo: nama — treba: na me
red 1. odozgo: vikati: — treba: vikati;
red 2. odozgo: Bog je. Zato — treba: Bolje zato
red 13. odozgo: zove — treba: Jove (=Jupiter)
202. red 10. odozdo: će ga za — treba: ću ga ja
red 6. odozdo: Pravednome — treba Pravedna me
203. red 4. odozdo: Šta — treba: Što

Treba dodati poslije retka 4. odozdo stih:

»Mogah li zlo veće učiniti!...«

204. red 12. odozgo: Poč ću — treba: Pojću
red 16. odozgo: Sam — treba: Tu
205. red 14. odozgo: zvijeri — treba: zvijerih
red 8. odozdo: si (:ćirilicom) — treba: si (:latinicom)
206. red 3. odozgo: Zar tako — treba: Za pakô
red 6. odozdo: ognjenijem — treba: i slovima

Treba dodati poslije retka 6. odozdo stih:

»Ognjevitijem za mû štetu.«

207. red 3. odozgo: došao — treba: došô
red 10. odozgo: Jezusa — treba: Isusa
208. red 8. odozgo: Zapovijedi — treba: zapôvidi
red 6. odozdo: E da — treba: Je da
209. red 2. odozgo: Hoće on — treba: Hoćeš
red 2. odozgo: Iza »zdravlje« dodati: »ne«
red 9. odozgo: zločinca — treba: mahnitca
210. red 14. odozgo: što — treba: zlo
red 2. odozdo: A — treba: I
212. red 6. odozgo: čini špid — treba činiš prid
red 11. odozgo: ovaj — treba: ovi
red 3. odozdo: takve — treba: take
213. red 5. odozgo: dati — treba: dakle
red 8. odozgo: čovjeka — treba: čoeka
red 10. odozdo: sudite — treba: sudiš
red 8. odozdo: zaô — treba: zô
214. red 1. odozgo: caru — treba: crkvi
red 3. odozgo: Božji — treba: Boži
215. red 4. odozgo: Precrtati čitav stih.
216. red 8. odozdo: i bičan — treba: izbičan
216. red 8. odozdo: bazne — treba: čezne
219. red 7. odozdo: Da — treba: Ta
220. red 10. odozgo: Vikaćemo — treba: vikat ćemo

Strana:

221. red 5. odozgo: oltaru — treba: otaru
red 9. odozdo: čovjeka — treba: čoecka
red 8. odozdo: mučao — treba: mučó
red 6. odozdo: pravedn — treba: pravedan
222. red 1. odozgo: oprezan — treba: opazan
red 2. odozgo: ovi — treba: ovizi
red 4. odozgo: čovjeka — treba: čoecka
223. red 3. odozgo: Dospite, jer — treba: dospite je,
224. red 5. odozgo: kraljevstvo — treba: kraljestvo
red 8. odozgo: kraljevstvo — treba: kraljestvo
226. red 6. odozgo: Što — treba: Tko

Treba dodati poslije retka 6 odozgo stih:

»Tko li vaš puk prevratiti?«

- red 8. odozgo: raskrivene — treba: raskidene
red 11. odozgo: Vašim — treba: Vašijem
red 4. odozdo: Pridô sam — treba: Pridavam
227. red 6. odozgo: činom — treba: čarim
230. red 4. odozdo: mre — treba: umre
232. red 11. odozdo: pućaš — treba: prućaš
233. red 12. odozgo: srdžba — treba: srdžbe
red 11. odozdo: nezarenu — treba: Nazarenu
234. red 1. odozgo: pustiš — treba: puštiš
red 1. odozgo: skvište — treba: skrište
red 10. odozgo: preza — treba: preda

Treba dodati poslije retka 10 odozgo stihove:

»I da ću ja stavan biti
Prema svakoj nepravednoj
Zloj požudi žudioskoj.

Paž: Tako je i pravo, Gospodine«

236. red 1. odozgo: iskaš — treba: čekaš
red 8. odozgo: čovjek — treba: čoeck
red 11. odozdo: privarit te — treba: prevariti
red 7. odozdo: čovjek — treba: čoeck
237. red 3. odozgo: tvrdost — treba: tvrdnost
red 8. odozdo: da — treba: dat'
239. red 13. odozgo: reći — treba: r(j)eći
red 15. odozgo: grabež — treba: grapše
red 16. odozgo: koji — treba: koje
240. red 8. odozgo: obećanoj — treba: obrezanoj
243. red 3. odozgo: i — treba: je
red 7. odozdo: palatu — treba: gabatu

244. Treba dodati poslije retka 9. odozgo stihove:
 »Kaifas: Ah, ah tot je on pravedan!
 Eh ne misli, ne smučuj se.
 (Ovdi počinje pisat osudu)
 Pilat: Ah, zli puče, čemu hoćeš
 Zla učiniti, ko ti ne udi?
 Kaifas: Nam ne udi, što govoriš? ...
 Kad je vas puk zlo uzbunjen,
 Zlo jutro je kraljevini
 Pilat: Ah, nemojte . . . . Promislite . . . . .
 Lijek ištite, da ne s' smrću.«
245. red 7. odozgo: njih — treba: njim
 red 2. odozdo: već je — treba: veće (=već)
246. red 7. odozgo: osuđujem — treba: osuđujem
 red 5. odozdo: Sirci — treba: Sinci
 red 3. odozdo: visit — treba: visjet
247. red 5. odozgo: zločencem — treba: zločincom
248. red 3. odozgo: mog — treba: moga
 red 4. odozgo: Proj ću — treba: Projću
 red 3. odozdo: moret — treba: more
249. red 2. odozgo: stvoje — treba: tvoje
 red 12. odozgo: mu — treba: mi
 red 5. odozdo: umori — treba: umri
 red 3. odozdo: iskaš — treba: čekaš
250. red 7. odozgo: Kripost — treba: Krepost
251. red 4. odozdo: ubica — treba: ubojica
252. red 5. odozdo: povijedati — treba: povideti
253. red 3. odozgo: Jovan — treba: Ivan
 red 4. odozgo: gospodo — treba: gospode
 red 11. odozgo: donosit — treba: donijeti
 red 13. odozgo: malko — treba: malo
 red 7. odozdo: zlih — treba: zlijeh
254. red 4. odozgo: prenemoga — treba: prenemaga
 red 3. odozdo: Kaogod — treba: Ko(j)agod
255. red 8. odozgo: otjeram — treba: oterem
 red 6. odozdo: težite — treba: tecite
 red 2. odozdo: cjelivam — treba: celivam
256. red 6. odozgo: privjestit — treba: privestit
 red 14. odozgo: tučno — treba: tužno
257. red 12. odozgo: ulazi — treba: uzlazi
 red 8. odozdo: griješnik — treba: grešnik
 red 5. odozdo: prijekovan — treba: prijekoran
260. red 11. odozgo: objiva — treba: obzira

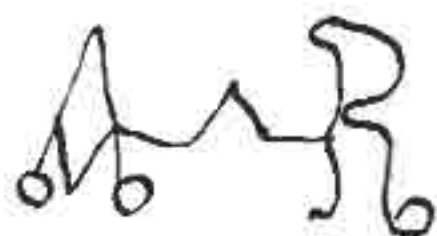
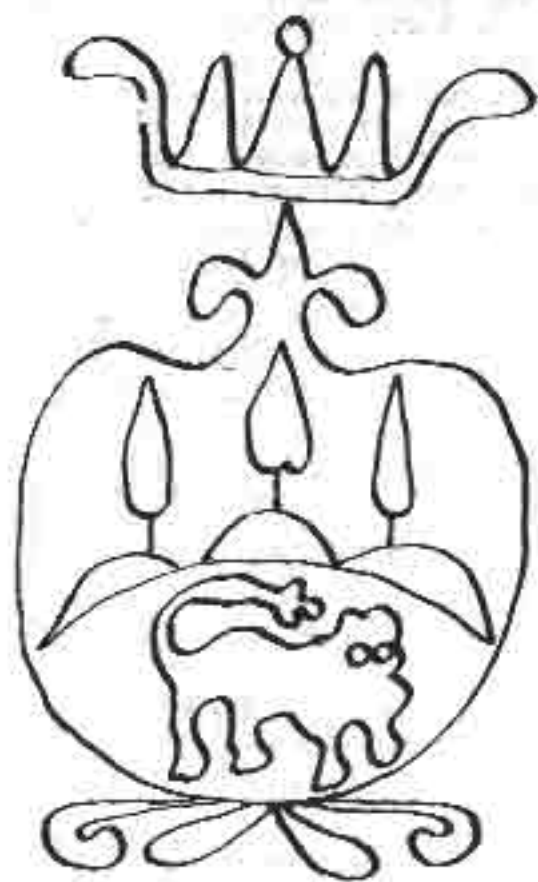
Strana:

261. Treba dodati poslije retka 7. odozgo stih:
»I za grešnike«
263. red 2. odozdo: Umro — treba: Umaro
266. red 1. odozdo: juriš — treba: uriš
267. Treba dodati na vrhu stranice stih:
»Misandro: To ostavimo, sve vjerujem:
- red 1. odozgo: Precrtati riječ: Misandro.
- red 4. odozgo: precrtati čitav stih
- red 5. odozgo: precrtati: Longin, pa napisati: Petar
- red 6. odozgo: precrtati: Misandro, pa napisati: Longin
- red 7. odozgo: precrtati: Longin, pa napisati: Misandro
- red 8. odozgo: precrtati: Misandro, pa napisati: Longin
- red 8. odozgo: umro — treba: umaro
- red 9. odozgo: precrtati čitav stih
- red 10. odozgo: precrtati: Longin, pa napisati: Misandro
- Treba dodati poslije retka 10. odozgo stih:
»Majka, koja rodi njega«.
- red 10. odozgo: Slijede ispremješani stihovi, i treba da glase:
- »Longin: Bre nakazni, nemilostna
Ljuta zmijsko i dragune,
Kada hoćeš da je mučena
I mrtvomu sinu majka!«
- red 8. odozdo: precrtati: Longin, pa napisati: Misandro
- red 7. odozdo: Ispred »Redovniče« napisati: Longin:
- red 7. odozdo: sma — treba: sam
- red 6. odozdo: prošnje — treba: prošnje
- red 1. odozdo: pokajao — treba: potajao
268. red 2. odozgo: Pa čak — treba: Paček
- red 1. odozdo: Meštra — treba: mrtva
269. red 2. odozgo: onako — treba: onamo
- red 4. odozgo: Meštra — treba: mrtva
- red 7. odozgo: Meštra — treba: mrtva
270. red 2. odozgo: znamenja — treba: zlamenja
271. red 4. odozgo: čovjek — treba: čovek
272. red 10. odozgo: navike — treba: narehe
273. red 9. odozgo: Buketi ruža — treba: Ruke ti pruža
- red 11. odozgo: sa — treba: za
275. red 12. odozgo: utješiti — treba: ućešiti
276. red 7. odozgo: utješim — treba: ućešim
277. red 6. odozgo: tebi — treba: sebi
- red 12. odozgo: umro — treba: umaro

Strana:

278. red 3. odozgo: osli — treba: osle
red 14. odozgo: savjetima — treba: zavjetima
279. red 9. odozgo: uzmožno — treba: uzumno
red 11. odozdo: I — treba: A
red 2. odozdo: paukom — treba: puhom
280. Treba dodati poslije retka 3. odozgo stih:
    »I smiono glas pustio«,
283. red 4. odozdo: Zašto — treba: Zašô
286. red 9. odozgo: ufa — treba: ufa(j)
287. red 13. odozgo: ufa — treba: ufa(j)
red 5. odozdo: moa — treba: mo(j)a
288. red 1. odozgo: isto — treba: ista
289. red 11. odozgo: Čitav stih glasi:
    »Čije ono tijelo tkoje visi?«
red 7. odozdo: ufanje — treba: uzdanje
red 4. odozdo: neka — treba: nek' se
red 2. odozdo: Svršenost — treba: Svršenost
291. red 7. odozgo: ukradem — treba: ukraden
red 8. odozgo: Da isto — treba: Doisto
red 8. odozdo: Misandro. — treba: Misandro(va).
292. red 13. odozgo: sužni — treba: ružni
294. red 4. odozgo: ufatiću — treba: vezati ću
red 7. odozgo: reći — treba: r(j)eći
red 12. odozgo: zlijem vjetrom — treba: svijem vjetro(vima)
red 14. odozgo: ovaj — treba: ovi
295. red 8. odozgo: nesvetom — treba: svetom
red 1. odozdo: ustaneš — treba: oстанеš
296. red 11. odozgo: kada — treba: ranja(ve)
red 11. odozgo: otvara — treba: otvora
red 4. odozdo: Ovo — treba: Evo
297. red 6. odozgo: (istinu) — treba: (muku)
red 13. odozgo: stavom — treba: stavnom
red 10. odozdo: oprati — treba: opra(ne)
red 5. odozdo: reći — treba: r(j)eći

U mom kseroksu nisu snimljene crte 9—14

Vodeni znak u Nenadićevom rukopisu »Bogoljubno prikazanje muke
Gospodina našega Jezukrsta«. (Crtež Vere Hofman, arhivista
Arhiva JAZU u Zagrebu)

S u m m a r y

**IVAN ANTUN NENADIĆ IS NOT THE AUTHOR BUT THE TRANSLATOR
OF THE DRAMA ON CHRIST'S PASSION**

Gracija BRAJKOVIĆ

First of all it should be pointed out that this paper excels local or even republic range. It was this baroque drama, presented on the stage of the Yugoslav Drama Theatre and many other stages, that made Nenadić an author of wider, Yugoslav importance, so every new fact about the drama or its author bears scientific interest.

Indeed, we regret to hear that his principal work was proved to be not his original one, but a translation from Italian, or very likely a collage freely made up of several Italian pieces and some passages produced by Nenadić himself. However, there is no doubt about this any longer.

The author of this paper has proved the mentioned facts by producing material evidence, making valid analyses, consulting Italian experts and referring to the rich previously written matter.

Editor

ПРОБЛЕМАТИКА ГРАБЕВИНСКОГ ЗЕМЉИШТА¹ У ОПШТИНИ ХЕРЦЕГ-НОВИ И ПРИМОРСКОМ ПОЈАСУ СР ЦРНЕ ГОРЕ СА АСПЕКТА СУДСКЕ И УПРАВНЕ ПРАКСЕ

Овом приликом укратко бих нешто рекао о три теме и то посебно о проблему рјешавања сукоба надлежности у поступку по члану 15. Закона о грабевинском земљишту, о критичи схватања природе права својине на бесправно саграђеном објекту на градском грабевинском земљишту и о неким проблемима у вези доношења одлука о проглашењу градског грабевинског земљишта у општинама.

1. Рјешавања сукоба надлежности у поступку по члану 15. Закона о грабевинском земљишту

Сматрам да је главни циљ законодавца код нормирања члана 15. Закона о грабевинском земљишту («Сл. лист СРЦГ», бр. 28/80), а у смислу прописивања надлежности општинског органа управе, био повећање ефикасности и брзина у поступању и на крају крајева већа заштита грађана у поступку пред

¹ Тема представља излагање аутора на савјетовању које је у организацији Врховног суда СР Црне Горе одржано у Титограду, дана 7. и 8. априла 1988. године на теме: а) Бесправна градња на грабевинском земљишту и неки недостаци у прописима у овој области — изјестивац Борбе Дурутовић, судија Врховног суда СР Црне Горе; б) примјена одредаба чл. 15 Закона о грабевинском земљишту — изјестивац: Љубомир Шћепановић и Рајко Вуковић, судије Окружног суда Титоград; в) критично дјело из чл. 7. Закона о измјенама и допунима Закона о изградњи и финансирању инвестиционих објеката (битни елементи и запажања из рада суда) — изјестивац: Радојко Буричанин, председник Окружног суда Титоград и д) одређивање накнаде за експроприсана пољопривредна и грабевинска земљишта — изјестивац: Рајко Вуковић, судија Окружног суда Титоград.

Из Херцег-Новог су поред председника Општинског суда Драгана Лепетића, у раду савјетовања активно судјеловали Општински јавни тужилац Андрија Саулачић и Општински јавни правобранилац Владимир Почек.

Надлежним органом, када добу у ситуацију да тај поступак затраже, односно када орган управе треба да дјелује по службеној дужности, да би се испунила сврха примјене овог члана 15. ЗГЗ-а, који забрањује мијењање утврђене намјене грађевинског земљишта, односно ометање његовог коришћења извођењем радова, постављањем објеката, смјештањем материјала, или другим сличним радњама, које се могу предузимати само на основу одобрења надлежног органа у општини, са тиме да ако неко поступи супротно од тога, надлежни општински орган управе на предлог корисника земљишта, односно друштвеног правобранноца самоуправљања, или по службеној дужности, наложиће му рјешењем да без одлагања и о свом трошку врати земљиште у пређашње стање.

Међутим, шта се догодило у пракси? У пракси се догодило да је дошло до извјесних нејасноћа и тешкоћа у примјени овог прописа и на крају крајева догодило се то да је дошло до дуализма и то прво у поступању самих органа управе, а затим и до дуализма између управног и парничног поступка ради сметања државине пред редовним судовима, па је умјесто замишљене веће ефикасности у поступању, по мојем мишљењу дошло још више до отежаних остваривања права грађана пред Законом.

Прије свега, прво је у пракси дошло до тзв. интерне негативне колизије, или негативног сукоба надлежности између самих органа управе у оквиру истих општина. Наиме, из разлога што првобитно законодавац није прописао назив управног органа који треба да поступа по члану 15. ЗГЗ-а долазило је или до «ћутања администрације» по захтјевима грађана најчешће код органа управе за урбанизам и стамбено комуналне послове, или органа управе за инспекцијске послове (комитета или секретаријата), из једноставног разлога што ти органи нису могли да се усагласе који је од њих надлежан да реагује по овом законском пропису, тежећи томе да надлежност са себе пребаце на други орган. Рећи су случајеви да је изричито рјешењем одбациван захтјев грађана за заштиту у овим случајевима, али се у сваком случају ради о унутрашњем негативном сукобу надлежности унутар самих органа управе.

Ова интерна негативна колизија надлежности разријешена је чланом 7. Закона о измјенама и допунама Закона о грађевинском земљишту («Сл. лист РСЦГ», бр. 12/86), који је у свзи примјене чл. 15. ЗГЗ-а прописао изричиту надлежност органа управе за имовинско правне послове.

Међутим, и даље је у пракси остао споран и дискутабилан сукоб надлежности између самих органа управе с једне стране и редовних судова с друге стране, код поступања у примјени члана 15. ЗГЗ-а, па је дошло, како бих је ја условно назвао до тзв. екстерне негативне колизије, или негативног сукоба надлежности између органа управе и редовних судова у овим случајевима.

Колико је мени познато, у судској и управној пракси у СР Црној Гори, или барем на територији коју покрива Окружни суд — Титоград, гдје спада и Општински суд у Херцег-Новом, искристалисало се схватање и становиште судске праксе о диференцираној, али не искључивој надлежности, било органа управе или редовних судова у поступању код примјене члана 15. ЗГЗ-а. То становиште могло би се интерпретирати тако да у сваком конкретном случају код могућег оваквог сукоба надлежности, треба утврдити да ли се предузетим радњама које се третирају као сметање државине-посједа, мијења и утврђена намјена грађевинског земљишта — односно парцеле, јер за случај да се недозвољеним радњама мијења та намјена, о постављеном захтјеву био би надлежан да одлучује орган управе, а не редован суд. У противном, ако се недозвољеним радњама не мијења утврђена намјена овог земљишта, суд је надлежан да одлучује. Даље, ово становиште би се могло развијати тако што би се рекло да се утврђена намјена градског грађевинског земљишта мијења у свим оним случајевима када се недозвољеним радњама врше такве чинидбе и радови који су релативно нешћ обима и задиру у суштину и промјену карактера земљишта трајније природе, путем свих оних радњи и чинидби које су таксативно набројане у члану 15. ст. 1. ЗГЗ-а и обрнуто . . . Ово становиште садржано је у више одлука Окружног суда — Титоград (на примјер Гж. бр. 153/84, 997/85 итд.).

Сматрам да је овако становиште прихватљиво, ма да и оно трпи озбиљну критику, која се састоји у томе што у сваком конкретном случају треба оцијенити које недозвољене радње задиру у суштину и мијењају карактер градског грађевинског земљишта, да би се определијелила ова екстерна надлежност, па се проблем своди на један правни стандард оцијене тих недозвољених радњи, до чега се најчешће долази било вјештачењем или непосредним опажањем на лицу мјеста, па се дакле овакво становиште не може одбранити од дозе субјективизма органа или лица који треба да поступи у конкретном случају. Ипак поред тог субјективног критерија, сматрам да обим и врста недозвољених радњи као предуслов за заснивање и рјешавање овог екстерног сукоба надлежности, само за себе представљају један релативно објективни критериј за ово разлучивање надлежности.

У пракси никако не би смјело да се догоди да се постигне супротни циљ од онога кога је имао законодавац код «убацивања у игру» органа управе у ову надлежност, па да судови некритички одбацују због ненадлежности тужбе за сметање државине на грађевинском земљишту, без да претходно испитају све битне, напријед објашњене, околности заснивања своје стварне надлежности.

Али и поред свега тога дешава се и сигурно ће се дешавати да и даље долази до тога да и редован суд и орган управе не заснивају своју надлежност у конкретним случајевима, бранећи становиште да је увијек надлежан «онај други», па сматрам да

то битно угрожава правну сигурност грађана и уставност и законитост, јер смо умјесто замисљене ефикасности и брзине у поступању у таквим случајевима добили управо супротан резултат. Зато не треба бјежати и од уставне могућности из члана 409. Устава СР Црне Горе да о сукобу надлежности између органа друштвено-политичких заједница и редовних судова одлучује Уставни суд СР Црне Горе, као што је један такав негативан екстерни сукоб надлежности изазвао општински суд у Херцег-Новом у предмету П. 145/85, поводом чега је одлуку дошло Уставни суд СР Црне Горе У. 2/87 заснивајући надлежност органа управе у конкретном случају.

Но и поред свега тога сматрам да би требало прецизније Законом регулисати ову проблематику и отклонити дилеме у вези сукоба надлежности у вези примјене члана 15. Закона о грађевинском земљишту.

2. Критика схватања природе права својине на бесправно саграђеном објекту на градском грађевинском земљишту

У материјалима за савјетовање се аргументовано брани становиште да је право својине на бесправно подигнутом објекту, једно специфично нетипично право које дјелује само између странака и сувласника, односно ранијег и новог власника на таквом објекту, а не према другим лицима и «органима, дакле да се ради о једној квазисвојини и праву» *sui generis*.

Сматрам да је до оваквог схватања дошло примјеном максиме «нужда закон мијења» и конкретним недостацима како самих прописа тако и немогућности њихове примјене односно њиховог изигравања на подручјима гдје је забрањена градња грађана и грађанско-правних лица.

Своју критику оваквог схватања природе права својине на бесправном саграђеном објекту на грађевинском земљишту, односно на земљишту у друштвеној својини заснивам на чињеници да је основна одлика права својине још од римског права па и у смислу Закона о основним својинско правним односима («Сл. лист СФРЈ», бр. 6/80), дакле и до данашњег дана у свом основном постулату, да је то право «плена *in re potestas*», дакле пуно право на ствари, које дјелује «*erga omnes*» (према свима), а све оно што не би дјеловало према свима и не би било пуна власт над ствари, не би могло ни бити право својине.

Без обзира на ноторну чињеницу да се у савремености све више дерогирају основни постулати класичног схватања права својине, становиште да право својине на бесправно подигнутом објекту на градском грађевинском земљишту дјелује само «*inter partes*» — између напријед наведених лица бесправног градитеља и новог власника, или самих бесправних градитеља значи да такво «право својине», преузима основну карактеристику облигационог права, а више у себи не садржи основну карактеристику стварног права да дјелује према свима, како је право

својине по својој основниј етимологији и изворишту основно стварно право.

Иако изузетке треба уско тумачити, бројност и карактер тих изузетака с обзиром на квантитет «дивље» грађине, дакле озбиљно парушава традиционалне битне карактеристике права својине.

Овдје се сада поставља проблем судске заштите бесправно изграђених објеката, па се истом логиком коју је наметнуо живот дошло до тога да суд пружа посредну и неиторну заштиту градитељу бесправно подигнутог објекта, односно власнику тог објекта, али само до легализације или рушења тог објекта, од стране надлежног органа управе, што значи да таква пресуда односно одлука суда, без обзира што се суштински ради о стварно правном односу, опет би дјеловала искључиво између тих лица и не би представљала сметњу органу управе приликом легализације или рушења тог објекта.

Даље, развијањем истог става долази се до закључка да је бесправно изграђени објекат може бити у правном промету, дакле може бити предмет наслеђивања, продаје, закупа итд., што се опет правда бројношћу бесправно подигнутих објеката и пракси коју је наметнуо живот.

Међутим, овакво становиште не трпи само критику теоријске природе, како је напријед образложено, већ, по мом мишљењу, једну врсту «правне патологије» коју никако не би требало даље развијати и с њом се мирити, већ елиминисати оне узроке који су до ње довели и даље доводе, а то су израда урбанистичких планова и просторно и урбанистичко планирање у смислу Закона о планирању и уређењу простора («Сл. лист СРЦГ», бр. 7/85), како би се такво земљиште могло подвести под примјену Закона о грађевинском земљишту. Што се тиче бесправно подигнутих објеката поводом којих теку судски спорови или који су у правном промету, по мојем мишљењу не би ипак до краја требало толерисати праксу изједначења тих објеката са легално изграђеним објектима који се третирају у судском поступку или су у правном промету. Наиме, овдје мислим да би ипак у парничном поступку пред редовним судом, када је предмет спора право својине у назначеном смислу на бесправно подигнутом објекту, о тим споровима требало обавјештавати надлежне јавне правобраниоце (обавјештење трећег лица о парници), или их у неким случајевима мијешати у поступку, а у сваком случају у изреци судске одлуке којом би се утврђивало право својине или неко друго стварно право између странака у спорном односу, обавезно констатовати да таква судска одлука и то утврђење права не дјелује и не ствара никакве обавезе према надлежним органима управе у поступку евентуалне легализације или рушења бесправно подигнутог објекта. Ово с тога што и на тај начин треба направити једну диференцијацију у судском поступку поводом заштите права грађана на легално изграђеним и бесправно подигнутим објектима, како се и на тај начин не би правно привид легализације бесправно по-

дигнутих објеката и у неку руку нарушавао принцип законитости од стране суда, будући да су већ по самом Уставу одлуке судова правно ваљане и извршиве према свима и на читавој територији Југославије, а као што смо видјели утврђујућа пре суда суда на бесправно подигнутом објекту била би ваљана једино за странке у спорном односу, а не и према трећим лицима, односно надлежним државним органима у поступку легализације или рушења бесправно подигнутих објеката.

Критика изједначења бесправно и легално подигнутих објеката у правном промету, такође није само теоријске природе, већ по мом мишљењу и врло практичне природе. Наиме, можемо замислити ситуацију да надлежни порески орган управе разреже и наплати порез на промет бесправно подигнутог објекта, а да тај исти објекат касније рјешењем органа управе буде срушен, па се одмах поставља питање да ли стичалац таквог објекта може тражити повраћај уплаћеног пореза на промет. У том случају, ипак се не може сасвим игнорисати чињеница да држава не може само бити фискус и увијек наплаћивати порез на промет, иако је извјесно да ће искретнина поводом које се наплаћује порез на промет бити срушена наредбом надлежног органа управе. Посебно у правној држави народне демократије, која у сваком тренутку мора да води рачуна о правима и слободама човјека и грађанина, а и зато што наплата пореза на промет бесправно саграђеног објекта, чија висина узгред буди речено уопште није мала, у свијести већине људи представља неку врсту легализације таквог објекта.

Закључујем да се трајно рјешење овог проблема не може тражити у изједначавању третмана бесправно изграђених објеката у судском поступку и правном промету, са легално изграђеним објектима на грађевинском земљишту, већ један излаз треба тражити у превенцији, па макар и кроз кривично правну заштиту, а посебно кроз интензивирање просторних и урбанистичких планова и омогућавања грађанима да добијају одобрење за градњу («јер живот не може да чека»), а поводом већ бесправно изграђених објеката који су предмет судског поступка (овдје не мислим на кривични поступак у смислу члана 7. Закона о измјенама и допунама закона о изградњи и финансирању инвестиционих објеката, («Сл. лист СРЦГ», бр. 10/86),² сматрам да би требало зависно од околности случаја примјенљивати могућности које сам напријед навео.

² Законом о измјенама и допунама Закона о изградњи и финансирању инвестиционих објеката у СР Црној Гори, у члану 7 предвиђено је: «Одговорно лице инвеститора, односно грађанин који градњу или реконструкцију инвестиционих објеката без прописаног одобрења за грађење, казниће се за кривично дјело казном затвора од 3 мјесеца до 5 година».

Предња инкримпација је изузетак у СФРЈ и свуда, осим сада у СР Црној Гори, је санкционирана прекршајном одговорношћу.

У пракси Општинског суда Херцег-Нови у 1987. години по овом кривичном дјелу «недозвољене градње», поведено је 33 кривичних истрага по захтјеву Општинског јавног тужилаштва, пренесено из 1986. године 2, од којих је ријешено 21, а неријешених је остало 14, док је код рије-

3. Неки проблеми у вези доношења одлука о проглашењу градског грађевинског земљишта у општинама

У пракси приморских општина у СР Црној Гори, а посебно у Општини Херцег-Нови, настали су извјесни проблеми у вези доношења одлука скупштине општина којима се проглашава градско грађевинско земљиште и заједно са тиме проблеми око (не)могућности доношења регулационих, односно детаљних урбанистичких планова из Закона о планирању и уређењу простора (Сл. лист СРЦГ бр. 7/85). Наиме, ради се о томе да делегатске скупштине не могу да изгласају или тешко изгласавају такве одлуке о проглашењу градског грађевинског земљишта на приморском појасу херцеговске ривијере (из разлога о којима ћу касније рећи само пар ријечи), па пошто се таква немогућност изгласавања тих одлука у пракси нужно изједначава и везује са немогућношћу доношења развојних и регулационих планова за иста подручја (посебно детаљних урбанистичких планова), онда се ти планови не раде или раде отежано и са неизвјешношћу, усљед чега штетне посљедице трпи развој односних подручја, па предње не представља проблем правно-теоријске природе искључиво, већ превасходно проблем од животног значаја за развој ових подручја која су туристички и привредно врло атрактивна.

При рјешењу овог проблема треба поћи од самог Закона о грађевинском земљишту који познаје двије подврсте тог земљишта и то: градско грађевинско земљиште на коме не може постојати право својине и земљиште у грађевинском подручју, на коме може постојати право приватне својине грађана и грађанско-правних лица. Овдје бих потенцирао ову другу подврсту грађевинског земљишта (земљиште у грађевинском подручју) кога законодавац дефинише као »друго земљиште које се одговарајућим актом у општини предвиди за дугорочне потребе развоја градова и насеља градског карактера и за уређење или очување одређеног простора посебно намјене«. Ово истичем што сматрам да је погрешна дилема и схватање да се доношење и израда развојних и регулационих планова (посебно детаљних урбанистичких планова) увијек нужно мора везивати за претходно проглашење одређеног земљишта за градско грађевинско земљиште, што значи за подруштвљавање тог земљишта. Напротив, довољно је да се предметно земљиште прогласи као земљиште у грађевинском подручју и да остане у приватној својини, а да и при томе нема никаквих сметњи да се приступи изради

шених истрага ове врсте у 6 предмета иста обустављена по предлогу Јавног тужилаштва, а у 12 случаја је дошло до оптужења за ово кривично дјело који поступци су у току на дан 31. 12. 1987. година. Починиоци дјела су махом лица која имају стално пребивалиште ван територије Општине Херцег-Нови.

До сада нема искустава у пеналној политици, јер је закон ступио на снагу 1. 5. 1986. године, а искључена је могућност ретроактивне примјене.

развојних и регулационих планова, полазећи од napријed цитиране законске дефиниције земљишта у грађевинском подручју.

Наравно и за земљиште у грађевинском подручју у приватној својини, скупштина општине може увести бројна ограничења располагања од стране власника над тим земљиштима, али је битно да се на том земљишту објекти могу градити само под условима утврђеним законом и прописима скупштина општине (чл. 35 ЗГЗ-а), што треба тумачити као могућност општине да се приступи урбанизацији и ове врсте грађевинског земљишта у приватној својини. Увођење ове категорије грађевинског земљишта у приватној својини, могло би бити једна прелазна варијанта ка подруштвљавању тог земљишта у смислу проглашења градског грађевинског земљишта, али сматрам да би било цјелисходније вршити експропријацију само оних парцела или комплекса парцела земљишта у грађевинском подручју у приватној својини, која је детаљни урбанистички план изричито намињено за општедруштвене сврхе и изградњу објеката од општег јавног интереса, него априорно подруштвљавати као градско грађевинско земљиште читаву територију. Ово становиште се може бранити на основу досадашње врло дискутабилне праксе, а која се састојала у томе да су скупштине општине подруштвљавале и као градско грађевинско земљиште проглашавале парцеле и комплексе парцела ранијих власника, којима су исплаћиване или до данас нијесу плаћене накнаде за то изузето земљиште по Закону о експропријацији, а које су узгред буди речено знатно мање од тржишне вриједности тог земљишта, па су нови корисници тог градског грађевинског земљишта које им је додијељено одлукама скупштина општине углавном били грађани и приватна лица, који су ту саградили велелепне куће са више етажа и станова, па су те станове продавали и продају по енормним цијенама и тако се богатали, практично на рачун ранијих власника земљишта — који су добили или треба да добију минималне накнаде, или на рачун друштва, коме ти нови корисници земљишта најалост у доста случајева још увијек нијесу платили накнаду за додијељено им право коришћења на градском грађевинском земљишту, поводом чега се воде судски спорови.³

³ На дан 31. 12. 1987. године пред Општинским судом у Херцег-Новом било је 17 незавршених парничних предмета по тужбама Општине Херцег-Нови, против грађана који до тада нису платили накнаду за додијељено им градско грађевинско земљиште на коришћење, иако су на том земљишту направили куће после земљотреса 1979. године. До предјет је дошло због пропуста у поступку приликом должења тог земљишта грађанима на коришћење, а у међувремену се искристалисала судска пракса у погледу плаћања накнаде вишестепених судова, који су третирали ове предмете у претходном поступку и одлуке првостепеног суда било потврдили, преиначили или укинули и вратили на поновно пресуђење.

Такође пред истим судом правоснажно је окончано и у току је рад на више ванпарничних предмета по захтјевима грађана — бивших власника земљишта, против Општине Херцег-Нови, ради исплате накнаде за изузето грађевинско земљиште, као и против корисника експропри-

Из наведених аргумената, јасно се види због чега се делегатске скуштинне општина тешко опредјељују за доношење одлука о проглашењу градског грађевинског земљишта на приморском појасу СР Црне Горе, када се имају у виду све мањкавости до којих је дошло у пракси услед доношења таквих одлука, па сматрам да свака кампања у друштвено-политичком смислу, која заговара нужно подруштвљавање земљишта кроз доношење одлука о проглашавању градског грађевинског земљишта, а не води рачуна о изнијетој проблематици и могућности напријед обраложеног рјешења, је у крајњој линији штетна и са аспекта опште друштвених опредјељења, а не само са аспекта интереса власника земљишта.

јаније ради исплате накнаде за експроприсано земљиште (махом СИЗ-ови и радне организације), до којих поступака не би дошло или није требало доћи да су поштовани прописи о експропријацији и грађевинском земљишту и ова накнада претходно депонована и уплаћена од стране лица којима је дато на коришћење грађевинско земљиште или корисника експропријације, од којих депонованих средстава би се бивши власници лако наплатили већ у управном поступку, без потребе да се ангажује редовни суд.

S u m m a r y

BUILDING-SITE ISSUES IN THE COMMUNITY OF HERCEG-NOVI AND ON THE MONTENEGRO COAST BELT FROM THE ASPECT OF THE COURT AND ADMINISTRATIVE PRACTICE

Dragan LEPETIĆ

1. Since the Building-Site Law was passed on 22. 12. 1980, that is since its application started on 01. 01. 1981, the problem has arisen of whose competence it was, the administrative body or the regular courts of law, to deal with the application of the item 15 of that Law, connected to the interdiction of the assignment change on an urban building-site, that is frustration of its use. This problem has been solved, first by the solution of the internal collision within the administrative bodies, secondly by the solution of external collision between the administrative bodies and the regular courts of law, which means that in each particular case this external conflict of competence is to be considered according to the kind of property frustration and the interdicted construction.

2. The conception of the claim to an illegally made construction on the particular building-site considering that the claim is to be treated only between the parties concerned with the construction (*inter partes*) and not in relation to the other parties (*erga omnes*), presents a serious breach of the principle and basic characteristic of the real claims and property claims, that these claims concern all, and not only the parties involved in the particular law relation. Therefore, the difference is to be respected in the law-suit as well as in the administrative procedure dealing with the claim on an illegally constructed building on the urban building-sites; either the concerned Public Legal Officer or even the Public Prosecutor is to be informed that a particular suit is tried in the court of law, or the pronouncement of the sentence should contain an item explaining that the sentence is to function only between the parties in the law-suit relation, so that the social interest could be protected and the concerned parties were informed about the range of the pronounced court sentence; also in order to avoid misunderstanding regarding the constitutional determination of the function of the sentences made by courts of law on the whole territory of the SFRY.

3. Practice has proved that the proclamation of the urban building-sites is a difficult task of the communal assemblies generally, and for the Herceg-Novi Communal Assembly, too. It occurs because the assembly delegates often have not got sufficient experience with the matter, or due to the earlier practice, which was not publically approved: the former owners could not be paid for the site, or communal assemblies had difficulties with compensating the charge for the building sites from the third persons. The solution is to be sought in the following: besides the possibility to proclaim a certain site an urban building-site (which cannot be claimed private property), there is the possibility to proclaim a certain belt an urban building ground (which can be claimed private property) and the ground is in that case still subject to various limits and development or regulation projects issued by the particular communal assembly. This can be a temporary solution, or a comparatively long one, lasting for years, as the opposition of the citizens, who could claim private property on the ground, would be lesser, while the social interest would be protected by the sale limits and the development or regulation projects.

ENDEMI JUGOSLAVIJE U FLORI ŠIRE OKOLINE HERCEG-NOVOG

UVOD

U jednom od naših ranijih radova »O ilirsko-jadranskim endemima u flori okoline Herceg-Novog« opisali smo 18 biljaka. Među njima su bila i četiri jugoslovenska endema *Campanula portenschlagiana* Schultes in Roemer et Schultes, *Iris pseudopallida* Trinajstić, *Salvia brachyodon* Vandas i *Seseli globiferum* Vis. Ocenjujući floristički i fitogeografski značaj ove grupe biljaka za naše ispitivano područje ovom prilikom opisujemo još devet biljaka, koje su endemi Jugoslavije. Svrstali smo ih u jugoslovenske endeme u širem smislu, u endeme Dinarida i endeme jugoistočnih Dinarida. Značajno je istaći da je od devet biljaka sedam do sada zabeleženo samo na florističkom području Jugoslavije, a dve prelaze svojim arealima i u severnu Albaniju. To su *Aquilegia dinarica* G. Beck i *Omalotheca piehleri* (Murb.) J.Holub. prva endem Dinarida Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, a druga endem jugoistočnih Dinarida Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Obe odlikuju vegetaciju krečnjačkih stena subalpskog i alpskog pojasa.

FLORISTIČKI, EKOLOŠKI I BILNOGEOGRAFSKI PODACI O DEVET JUGOSLOVENSKIH ENDEMA

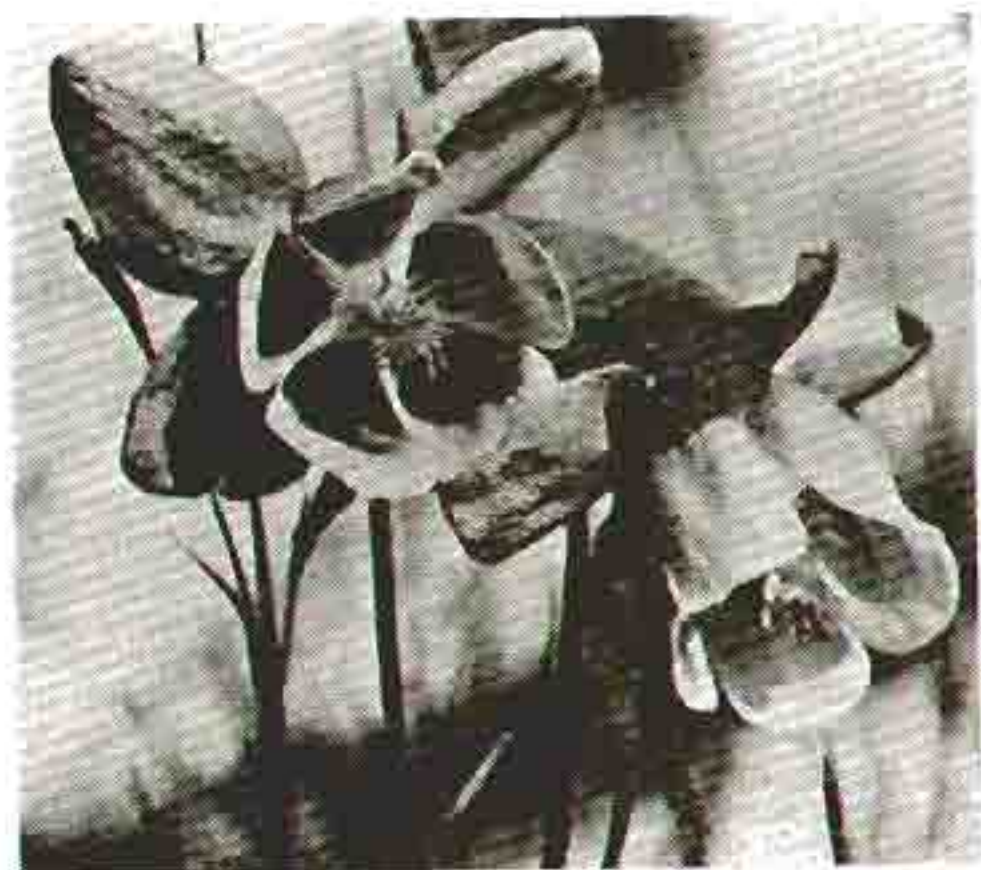
Aquilegia dinarica G. Beck — dinarska kandilka

Krševi planinskog pojasa Jastrebiće sa vrhom od 1860 m nadmorske visine (1).

Prema Flori Evrope ovaj endem severozapadnog dela Balkanskog poluostrva raste na krečnjačkim stenama u pojasu od 1200—2000 m u Jugoslaviji i Albaniji (13). Kod nas je zabeležen u pukotinama krečnjačkih stena u zoni od 1200—2100 m u vegetaciji endemične sveze *Micromerion croaticae* H-at u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. To je endem Dinarida Jugoslavije i severne Albanije sa loc. cl. u Hercegovini kod Plasa i Veleža (12). U Flori Balkanskog poluostrva opisana je ova biljka kao *Aquilegia amatiae* Heldr. B. *dinarica* (Beck) za područje Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Alba-

nije (4). Međutim još znatno ranije nalazimo podatke i za floru Crne Gore na nepristupačnim krševima planinskog pojasa Jastrebnice gde je dosta retka (1). Ovim podatkom se areal dinarske kandelike proširuje i na floristički region Crne Gore.

Sl. 1. *Aquilegia dinarica* G. Beck

Centaurea glaberrima Tausch — goli različak

Kobilji do (grahovska nahija) (1); Vrbanje pod Orjenom (9); Kamenol!

Biljka je prema Flori Evrope endem zapadne Jugoslavije (13). Raste u submediteranskom i mediteransko-montanom pojasu, u vegetaciji suvih travnjaka zajednica reda (*Scorzonerio-Chrysopogonetalia* Horvatić et Horvat. Endem je Jugoslavije i prisutna u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, sa loc. cl. u Dalmaciji (12). Mi smo biljku našli u submediteranskoj vegetaciji kamenjara iznad Herceg-Novog kod Kamena. Prema našoj klasifikaciji mogla bi se uvrstiti i u jadransko-ilirske endeme.

Knautia sarajevensis (G. Beck) Szabó — sarajevska udovičica

U Boki Kotorskoj iznad Savine i Zelenike (11); kod Njeguša (10); iznad Risna!

Prema Flori Evrope ova endemska vrsta raste u planinama Bosne (13). U radu o endemima Jugoslavije ona se navodi kao endem Dinarida šumskih progalina i čistina i uz rub acidofilnih šuma jele, smrče i klekovine bora. Rasprostranjena je u Hrvatskoj,

Bosni i Hercegovini i Srbiji sa loc. cl. u Bosni na Trebeviću (12). U Flori Balkanskog poluostrva zabeležena je za Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru (4). Početkom ovoga veka navodi se i za zimzelene šume u zalivu Boke Kotorske iznad Savine i Zeleznike (11). Mi smo je našli uz rub šuma iznad Risna gde je zastupljena sa dva oblika a) *lanceolata* K. Maly i b) *pulmonarioidea* K. Maly.

Lilium cattaniae (Vis.) Vis. — vrtoglav

Orjen (12); Krivošije donje — Ubli!

U Flori Evrope se ova biljka navodi u registru pod *Lilium martagon* L. (13), a u Flori Velebita je opisana kao *L. martagon* L. subsp. *cattaniae* Vis. (2). Raste u kserotermnim šumarcima hrasta medunca, u krškim predelima, u submediteranskoj i submediteransko-montanoj zoni. Reda je u višim delovima primorskih Dinarida i endem je ovog planinskog masiva. Rasprostranjena je u Hrvatskoj, Hercegovini i Crnoj Gori na Orjenu, Lovćenu i Rumiji. Loc. cl. je opisan na Velebitu u Hrvatskoj (12). Mi smo ovu biljku našli početkom leta u vegetaciji *Quercetalia pubescentis* u Krivošijama donjim blizu Ubla.

Lonicera glutinosa Vis. — lepljiva kozokrvina

Na vrhu Jastrebnice (1, 10); Orjen, Bijela Gora, Jastrebnica (12).

Prema Flori Evrope lepljiva kozokrvina raste kao endem u planinama zapadnog dela Jugoslavije (13). Ona je biljka subalpskog i alpskog pojasa bukovih šuma, munikovih šuma i rudina do visine od 1900 m. Endem je jugoslovenskih Dinarida i zabeležena je u vegetaciji Hrvatske na Velebitu i Biokovu, Hercegovine i Crne Gore na Orjenu, Bijeloj Gori, Jastrebici, Lovćenu i dr. Loc. cl. je opisan u Crnoj Gori na Orjenu (12). Na krševima planinskog vrha Jastrebnice i Lovćena opisana je i u ranijoj literaturi (1, 10). To je značajan endem viših regiona Dinarida od Velebita do Lovćena.

Omalotheca pichleri (Murb.) J. Holub. — pihlerov runolistak

Orjen, Bijela Gora, Jastrebnica (12).

Biljka je endem jugozapadne Jugoslavije i severne Albanije (13). Raste u pukotinama stena subalpskog i alpskog pojasa na krečnjaku od 700—2500 m nadmorske visine. Rasprostranjena je u Bosni i Hercegovini na Zelengori, Bijeloj Gori i Orjenu i u Crnoj Gori na Orjenu, Bijeloj Gori, Jastrebici, Lovćenu, Maganiku, Komovima, Durmitoru, Vojini, Prokletijama i dr. Endem je jugoistočnih Dinarida Jugoslavije i severne Albanije (12). Za nas je značajna kao biljka ograničenog areala na samo crnogorsko i hercegovačko florno područje.

Satureja horvatii Šilić — horvatov vrisak

Orjen — Kablo—Subra, Bijela Gora, Jastrebnica (12).

Ova endemska biljka Jugoslavije nije registrovana u Flori Evrope (13). Horvatov vrisak je mediteransko-montana vrsta od nižih predela do 1600 m nadmorske visine i kao heliofita raste

na krečnjačkim kamenjarima. Rasprostranjena je u Hercegovini kod Graba blizu Trebinja i na padinama Orjena, Bijele Gore i Jastrebiće, a u Crnoj Gori na Orjenu, Bijeloj Gori, Jastrebici, Lovćenu i dr. Endem je Jugoslavije sa loc. cl. u Crnoj Gori na Orjenu na visini oko 1500—1600 m, na lokalitetu Kablo-Subra (12). Drugih podataka za sada o ovoj biljci nema.

Scilla litardierei Breistr. (*S. pratensis* W. et K.) — livadski procjepak Jastrebića (1); Jastrebića, Bijela Gora, oko Grahova, okolina Njeguša (10); Savina!

Prema Flori Evrope ovaj procepak je endem Jugoslavije (13). Raste na vlažnim livadama i krškim poljima, a opisan je i u zajednici *Deschampsietum mediae illyricum* Zeidler. Endem je naših Dinarida. U Sloveniji je retka biljka, a raste i u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. U Hrvatskoj kod Titove Korenice, Loka opisan je loc. cl. ove biljke vlažnih livadskih ataništa. Mi smo ovu lepu biljku našli na padinama jedne zapuštene bašte, na vlažnom tlu, maja meseca 1977. u Savini, gde je možda rasla subspontano.

Viburnum maculatum Pantocsek — orjenska hudika

Pri vrhu Jastrebiće (1); brdo Vermoč kod Kotora (6); na Orjenu prema Krivošijama (8); Orjen, Njeguši, Krstac (10); Orjen, Bijela Gora, Jastrebića (12); Ubli u Krvošijama donjim!

Sl. 2. *Viburnum maculatum* Pantocsek

U Flori Evrope nema podataka o ovoj hudiki (13). Raste uglavnom u montanom pojasu na suvim mestima, na otvorenim staništima krečnjačkih stena. Ona je endem jugoistočnih Dinarida

Jugoslavije. Areal joj je ograničen na području Hercegovine i Crne Gore na Orjenu, Lovčenu, Bijeloj Gori i Jastrebići sa loc. cl. Vermoč kod Kotora (12). Pored navedenih lokaliteta raste i na Rumiji (10). Mi smo ovu orjensku hudiku našli na osunčenim kamenitim mestima okoline Ubla u junu 1982. godine. U biljnogeografskom pogledu je značajna kao diferencijalna vrsta crnogorsko-hercegovačke flore.

DISKUSIJA

Kao što je već u jednom od naših ranijih radova naglašeno za određeno florno područje od posebnog biljnogeografskog značaja su endemi tj. biljke ograničenog areala. Time smo se rukovodili u pripremi ovoga rada te za šire područje flore okoline Herceg-Novog opisujemo devet jugoslovenskih endema. Biljke koje navodimo rastu na lokalitetima submediteranskog pojasa u zalivu Boke Kotorske i u montanoj zoni na obroncima planina Orjena, Bijele Gore, Jastrebiće, Krivošije donje, Kobiljeg doła u području Grahova, u okolini Njeguša, Krstaca i brdu Vermač kod Kotora.

Među opisanim biljkama *Aquilegia dinarica* G. Beck i *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. u svom rasprostranjenju pored florog područja Jugoslavije prelaze i u severnu Albaniju, a ostale biljke odlikuju samo floru Jugoslavije. Podatke o arealu navodimo prema dostupnoj starijoj i novijoj literaturi, koja se odnosi na floru Evrope (13), Balkanskog poluostrva (4), Jugoslavije (2, 3, 12), Crne Gore (8, 9, 10) i dr.

Sve analizirane biljke svrstali smo u tri grupe. U prvoj su endemi Jugoslavije *Centaurea glaberrima* Tausch i *Satureja horvati* Silić. Prva raste u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, a druga prema navedenim podacima u Hercegovini i Crnoj Gori. Drugoj grupi pripadaju endemi Dinarida, a njih je pet. *Aquilegia dinarica* G. Beck je rasprostranjena u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i severnoj Albaniji (1). *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó je prisutna u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori (11). *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. raste u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori (2, 12). *Lonicera glutinosa* Vis. svoj areal širi od Hrvatske na Velebitu i Biokovu preko Hercegovine i Crne Gore (12), a *Scilla litardierei* Breistr. od Slovenije (gde je retka) i Hrvatske do Bosne i Hercegovine i Crne Gore (10). Vrlo su značajne biljke treće grupe, pošto imaju najuže areala i ograničene su na područje jugoistočnih Dinarida. To su *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. vrsta subalpijskog pojasa i alpske zone Bosne i Hercegovine, Crne Gore i severne Albanije (12) i *Viburnum maculatum* Pantocsek rasprostranjena u montanom pojasu Hercegovine i Crne Gore (6). Prema tome po dve biljke spadaju u jugoslovenske i jugoistočno dinarske endeme, tri su vrste endemi Dinarida Jugoslavije, a dve Dinarida Jugoslavije i severne Albanije.

U prave acidofilne biljke ubrajamo samo jednu vrstu *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó, koja raste u šumskoj vegetaciji jele,

smrče i klekovine bora. Na krečnjačkim stenama nalazimo *Aquilegia dinarica* G. Beck, u asocijacijama endemične sveze *Micromerion croaticae* H-at na visinama od 1200—2100 m. U pukotinama krečnjačkih stena u subalpskom i alpskom pojasu od 2500 m nadmorske visine raste *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. Heliofilna biljka krečnjačkih kamenjara u mediteransko-montanom pojasu je *Satureja horvatii* Šilić, a *Viburnum maculatum* je vrsta krečnjačkih, otvorenih, kamenitih, suvih staništa. U vegetaciji suvih, travnih mesta submediteranskog i mediteransko-montanog pojasa raste *Centaurea glaberrima* Tausch. *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. je u istim zonama kao i prethodne biljke, ali ulazi u vegetaciju kserotermnih šumaraka hrasta medunca. U subalpskom i alpskom pojasu bukovih i munikinih šuma i rudina nalazimo vrstu *Lonicera glutinosa* Vis. Jedina biljka vlažnih staništa krških polja, koju možemo naći i u livadskoj vegetaciji *Deschampsietum mediae illyricum* Zeidler. je *Scilla litardierei* Breistr.

Iz ovog pregleda se može uočiti velika razlika, koja postoji među navedenim biljkama i u pogledu staništa i vertikalne zonacije. Nalazimo biljke i u nižim regionima submediteranskog pojasa kao što su *Centaurea glaberrima* Tausch i *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis., ali i u najvišim zonama subalpskog i alpskog pojasa što je slučaj sa *Aquilegia dinarica* G. Beck, *Lonicera glutinosa* Vis. i *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. Izuzetak predstavlja biljka acidofilnih šumskih staništa *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó i vlažnih livada *Scilla litardierei* Breistr. Također postoji razlika i među šumskim biljkama, jer *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó raste u vegetaciji smrče, jele i klekovine bora, *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. karakteriše kserotermne šumarke hrasta medunca, a *Lonicera glutinosa* Vis. visokoplaninski pojas bukovih i munikinih šuma. Ostale biljke zauzimaju prostore suvih travnih staništa, kamenjara i pukotine stena, najčešće su heliofitne biljke, a rastu od nižih submediteranskih područja pa sve do 2500 m nadmorske visine.

U najređe stanovnike flore našeg istraživanog regiona ubrajamo dve biljke. *Aquilegia dinarica* G. Beck je zabeležena samo u krševima planinskog pojasa Jastrebiće i spada u značajne ilirsko-balkanske endeme (1). *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. je poznata samo sa Orjena iz vegetacije kserotermnih šumaraka (12).

Ovim radom dopunjujemo podatke o rasprostranjenju jednog broja endema u flori šire okoline Herceg-Novog, a koji nisu navedeni u monografiji »Endemične biljke« (12). Tako *Aquilegia dinarica* G. Beck raste u planinskom pojasu Jastrebiće (1). *Centaurea glaberrima* Tausch je prisutna i kod Kobiljeg dola (1), Vrbanje pod Orjenom (9) i na Kamenom. *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó je rasprostranjena i u zalivu Boke Kotorske iznad Savine i Zelenike (11), kod Njeguša (10) i Risna. *Scilla litardierei* Breistr. raste na kamenitim mestima na Jastrebići u bukovim šumama (L), na Bijeloj Gori, oko Grahova i okolini Njeguša (10), i na Savini, ali mož-

da subspontano. *Viburnum maculatum* Pantocsek na Orjenu prema Krivosijama (8), kod Njeguša i Krstaca (10) i u okolini Ubla.

Prilikom naših botaniziranja uočili smo da se vrsta *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó diferencira sa dva oblika a) *lanceolata* K. Maly i b) *pulmonarioidea* K. Maly.

Od posebnog biljnogeografskog značaja su dve biljke čiji je areal ograničen na crnogorsko-hercegovačko područje. To su *Satureja horvatii* Šilić sa loc. cl. na Orjenu: Kablo-Subra i *Viburnum maculatum* Pantocsek endem jugoistočnih Dinarida sa loc. cl. na Vermaču kod Kotora.

ZAKLJUČCI

Naš rad je prilog boljem poznavanju endema u flori šireg područja Herceg-Novog. U njemu detaljnije analiziramo devet jugoslovenskih endema od kojih samo dva prelaze granice jugoslovenskog flornog područja. To su *Aquilegia dinarica* endem Dinarida Jugoslavije i severne Albanije i *Omalotheca pichleri* endem jugoistočnih Dinarida naše zemlje i severne Albanije.

Među endeme Jugoslavije ubrajamo vrste *Centaurea glaberrima* i *Satureja horvatii*.

Endemi Dinarida su: *Aquilegia dinarica*, *Knautia sarajevensis*, *Lilium cattaniae*, *Lonicera glutinosa* i *Scilla litardierei*.

U endeme jugoistočnih Dinarida spadaju *Omalotheca pichleri* i *Viburnum maculatum*.

Od opisanih biljaka samo je *Knautia sarajevensis* član acidofilne vegetacije, a *Scilla litardierei* stanovnik vlažnih livada. Sve ostale vrste su poznate iz raznih tipova vegetacije od submediteranskog do alpskog pojasa, ali rastu na suvim, krečnjačkim staništima i većina su heliofite.

Retki stanovnici ispitivanog flornog područja su *Aquilegia dinarica* i *Lilium cattaniae*. U biljnogeografskom pogledu su najznačajnije biljke, koje rastu samo u regionu Crne Gore i Hercegovine, a to su *Satureja horvatii* i *Viburnum maculatum*.

Napomene: znakom! obeleženi su lokaliteti do sada od autora rada neobjavljeni. Priložene fotografije su iz rada »Endemične biljke« (12).

LITERATURA

1. Adamović, L. (1913): Građa za floru Kraljevine Crne Gore. RAD JAZU, knj. 195, Zagreb.
2. Degen, A. (1938): Flora Velebitica, A Magyar Tudományos Akadémiai kiadása, IV kötet, Budapest.
3. Domac, R. (1973): Mala flora Hrvatske i susjednih područja. Školska knjiga, Zagreb.
4. Hayek, A. (1971): Prodrömus Florae Peninsulae Balcanicae I—III. Nachdruck im Verlag Otto Kocetz, Koenigstein-Taunus.
5. Obradović, M. (1985): U flori Herceg-Novog i okoline endemske biljke roda *Campanula* L. (zvončici). Boka 17, Herceg-Novi.
6. Pantocsek, J. (1873): Plantae novae, quas aestatae anni 1872 per Hercegovinam et Montenegro collexit et descripsit (I—III). Oesterr. botan. Zeitschr., Wien.
7. Popović, D., Sterniša, A. (1971): Flora i vegetacija hercegNovskog područja s posebnim osvrtom na parkovsko bilje. Izd. Skupština opštine Herceg-Novi i Turistički savez Boke Kotorske. Beogradski izdavački zavod, Beograd.
8. Rohlena, J. (1922): Additamenta ad floram dalmaticam. Acta botanica Bohemica, Vol. 1, v Praze.
9. Rohlena, J. (1922—23): Additamenta ad floram dalmaticam. Preslia, Ročník II, Praha.
10. Rohlena, J. (1941—42): Conspectus florum Montenegrinae. Preslia XX—XXI, Praha.
11. Szabo, Z. (1910): De Knautiis Herbarii Dr. A. de Degen. Magyar Botanikai Lapok, Budapest.
12. Silić, Č. (1984): Endemične biljke. Priroda Jugoslavije 4. »Svjetlost«, Beograd—Sarajevo.
13. Tutin, T. G. et al. (1964—1980): Flora Europaea 1—5. University press, Cambridge.

Summary

THE YUGOSLAV ENDEMIC PLANTS IN FLORA OF THE HERCEG-NOVI REGION

Melanija OBRADOVIĆ

In the present work on the Yugoslav endemic plant species in flora of the Herceg-Novi region, nine species are described. They grow in the Submediterranean zone of the Boka Kotorska Bay and also on the mountain slopes surrounding the Bay. Among the species under consideration, only *Aquilegia dinarica* G. Beck and *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. are characterized by the area extending also out of the Yugoslav floral territory into northern Albania (12, 13).

The nine endemic plants are divided into three groups. The first group includes the Yugoslav endemic species *Centaurea glaberrima* Tausch and *Satureja horvatii* Silić, in the second *Aquilegia dinarica* G. Beck, *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabo, *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis., *Lonicera glutinosa* Vis. and *Scilla litardierei* Breistr. are listed as endemics of the Dinaric Alps, and in the third group the endemic species of southeastern Dinaric Alps *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. and *Viburnum maculatum* Pantocsek are included (12).

The plant species are present in different vegetation belts of the region under consideration, i. e. from the Submediterranean to Subalpine and Alpine zones. We list *Aquilegia dinarica* G. Beck, *Lonicera glutinosa* Vis., and *Omalotheca pichleri* (Murb.) J. Holub. as the alpine species. Most are living on calcareous rocks, in open vegetation of rock cliffs, in dry habitats and belong to heliophytes. The three species are the members of the forest vegetation. *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabo grows in picea and fir-tree forests, as well as in forests of common juniper and pine. *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. is a member of vegetation of xerothermous, small forests of black oak (*Quercetalia pubescentis*) while *Lonicera glutinosa* Vis. is known from the alpine belt of beech and *Pinus Heldreichii* forests. An extremely acidophilous representative is only *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabo while on wet meadows grows only *Scilla litardierei* Breistr. (1, 6, 9, 10, 12).

This paper attempts to extend the text of the monograph entitled, "The endemic plants" (12) by including new data on the distribution of a number of species of the Herceg-Novi region such as *Aquilegia dinarica* G. Beck, *Centaurea glaberrima* Tausch, *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabo, *Scilla litardierei* Breistr., and *Viburnum maculatum* Pantocsek. On the basis of all data collected one may conclude that the most rare plants in the region are *Aquilegia dinarica* G. Beck growing on Jastrebica (1) and *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. residing at the Orjen mountain. Both plants represent the endemics of the Dinaric Alps. In addition, another two species, *Satureja horvatii* Silić and *Viburnum maculatum* Pantocsek (6), are worthy to be noted since their area extends only within the Montenegro-Herzegovina flora.

Берислав М. БЕРИЋ
Василије М. КУСОВАЦ

ПРВЕ ШКОЛОВАНЕ БАБИЦЕ У БОКИ КОТОРСКОЈ

Здравствена заштита жена на нивоу школованих (дипломираних) бабица на територији садашње Црне Горе, почиње уствари двадесетих година XIX вијека и то прво на подручју Боке Которске (1).

Радовима истакнутих аутора — историчара: Р. Ковијанића, Р. Катића, С. Мијушковића и М. Злоковића, освјетљени су још раније детаљно најзначајнији моменти у историји здравствене културе, односно медицине и фармације од најстаријих дана у Боки Которској. Забележена су имена лекара, хирурга, ветеринара, зубара-бербера, апотекара, писано је о болницама, апотекама, лучком санитету, наводштву у Котору (2, 3, 4) и сл., али је важно подручје историје здравствене заштите жена, тј. историје опстетриције и гинекологије остало недовољно осветљено. Објављених података о бабицама, онима »простим«, нешколованим, а касније и о оним школованим, дипломираним, у Боки Которској има веома мало или их уопште и нема. Тако нпр. према подацима В. Костића, жене православних свештеника, тј. попадије у православним парохијама на полуострву Луштици су у XVIII и XIX вијеку биле и бабице (наравно нешколоване, »просте«), тј. самом чињеницом да су биле удате за тамошње попове-парохе, помагале су женама и при порођају (5). Иначе, све до доласка школованих бабица, жене су се и у Боки Которској поравале уз помоћ других жена из породице или родбине, односно из сусједства. Подаци и о таквој нестручној помоћи у порођају, односно име и презиме »просте« бабице, уписивани су у црквене књиге (и православних и римокатолика) рођених, односно крштених (6). Таквих података у тим црквеним документима има доста и они могу да буду корисни извори за изучавање етно-опстетричких проблема у прошлости Боке Которске.

При реконструкционо-санацноним радовима у Котору 1986. године у римокатоличкој цркви св. Марије Колебате (блажене Озанае), нађена је надгробна плоча са латинским натписом из XVIII вијека, да ту плочу поставише грађани Котора у знак пажње »заслужној бабици Паула Риги«, која им је помогла да дођу на свет (7). Из 1744. године потиче и документат, који се чува у Которском архиву, а који гласи: »Ваиредни провидур

одређује судско вјештво по питању дефлорације дјевојке Стане, од стране двије бабице које имају дати исказ по савјести и под заклетвом.» (8). Највјероватније се ту радило о бабицама, које нијесу биле школоване-дипломиране, али су од стране которских градских власти биле овлашћене да указују помоћ женама у трудноћи и порођају, али и да врше судска вјештачења у оваквим случајевима.

Године 1818. у своме реферату, државни саветник и тадашњи прогомедик Далмације, др мед. Андрија Мосетиг, покрећући и предлажући отварање Државне школе за бабице у Задру, наводи, образлажући потребу за отварањем ове школе, «да у цијелој Далмацији постоји само једна испитана бабица и то у Котору, која годишње прима 100 фиорина плате» (9), не наводећи, међутим, њено име. Ова школа, која је убрзо и основана 31. октобра 1820. залагањем др. мед. Giuseppe dall' Oro (10), а почела са радом октобра 1821. године, одржавала је течајеве у трајању од по пет мјесеци, при чему је настава и екзаминација ученица вршена на италијанском, али и на «илирском језику» (10). Државне стишендикшиње, а било их је у почетку 12, потицале су по 3 из котара Задар, Сплит, Дубровник и Котор. Међутим, још прије оснивања ове школе у Задру, 24. септембра 1819. године, Окружни капетанијат Котора, доставља которској општини акт бр. 42/Сбг у којем се наводи: «Пресвијетли узвишени Двор удостојио се дозволити да се у општинама Котору и Доброти сироведе поступак око именована једне општинске бабице којој ће припадати годишња надокнада од 100 фиорина», итд. Дале се, у истом акту, од кандидаткиња траже увјерења о старости, о добром владању, «о законитој пракси њене вјештине» и одличном познавању италијанског, а по могућности и «илирског језика». Овим актом «осим утврђене плате», бабица ће имати право да од породиља тражи уобичајену надокнаду која је у границама обичаја». У своја следећа два акта Окружни капетанијат Котора је 24. новембра, а потом 8. децембра 1819. године дефинитивно и расписао конкурс за по једну општинску бабицу у Котору и Доброти. Међутим, тек према подацима «Almanacco provinciale della Dalmazia» за 1824. и «Schematismo provinciale della Dalmazia» за 1826. годину, наводе се имена бабица («levatrice approvate») у Котору и то: Maria Milas, Margherita Marcola и Barbara Collusovich, у Будви Maria Antunovich, у Перасту Anna Novak-Emmer, а у Херцеговном Caterina Misserich. Године 1829. долазе прве бабице и у Доброти — Angelica Vidacovich, у Прчују Giacoma Vlahovich 1831, у Столиву 1838. Maria Mirossevich, а у Тивту тек 1889. Агнесија Вуксановић.

Од значаја је посебно навести и то, да је прва школована бабица на Цетињу, а уједно и прва у Књажевцима Црној Гори, Angelica Stratico дошла из Будве 1837. године, улавши се исте године за «некојега Борбија Стефановића», писара владике Петра II Петровића — Његоша, који њу спомиње изричито по имену и презимену у једном свом писму которском окружном капетану Габриелу Ивачићу 1843. године (11).

Све ове бабшце су биле школоване, односно дипломирале у Задру, пошто су тада, Бока Которска и остали приморски крајеви јужно од (сем Бара и Улциња) ње, спадали под «Царско-Краљевску владу цијеле Далмације», чије је сједиште било у Задру. Занимљиво је, у поређењу ради, навести да су се прве школоване (дипломиране) бабшце појавиле су нпр. у Војводини, у Новом Саду 1787, у Србији у Београду 1841, у Босни и Херцеговини у Сарајеву 1878. (12), у Македонији у Битољу 1895. године (13), а у Словенији и Хрватској још раније.

ЗАКЉУЧАК

Године 1818. је први пут забележено постојање испитане градске бабшце у граду Котору. За сада се име и презиме те бабшце не зна, не зна се ни да ли је и гдје завршила бабичку школу, нити када је и одакле дошла у Котор. Може се претпоставити да је то, вјероватно, било у периоду после 1814. године, тј. после успостављања тзв. друге аустријске владавине у Боки Которској, а прије 1818. године. У трећој деценији XIX вијека (од 1824. год.) у Котору, а касније и у цијелој Боки Которској су, међутим, већ постојале школоване, дипломиране бабшце.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Берић М. Б. и В. Кусован: «Прве школоване бабшце на територији ланашње Црне Горе», Југославенска гинекологија и перинатологија, Вол. 28, св. 1—2, 1988, Загреб, стр. 51—52.
2. Мијушковић С. и Р. Ковијанић: Грађа за историју српске медицине, Документи Которског архива, Књ. I (XIV и XV вијек), Српска академија наука и умјетности, Грађа, Књ. IV, Одљење медицинских наука, књ. 1, Београд, 1964, стр. 28.
3. Катин Р. В.: «Средњовековне болнице црногорског приморја», Истор. записи, Год. III, Књ. XVIII, 4, Титоград, 1960, 739.
4. Ковијанић Р. и И. Стјепчевић: «Културни живот Старог Котора (XIV—XVIII вијека)», Књига, II, Изд. Истор. институт ИР Црне Горе — Одљење за проучавање црногорског приморја, Цетиње, 1957, стр. 17—18.
5. Костић В. Усмено саопштење, Тиват, 1988.
6. Књиге рођених парохије Будванске и Registro dei Nati della Parrocchia — Decanale Cattolica di Budua.
7. Подаци добијени од Општинског завода за заштиту споменика културе Котор.
8. Которски архив, УП 64, бр. 382, 2, V 1774.
9. Шкаршица М.: «Прималска школа у Задру, историјски преглед», Споменица приликом стогодишњице рада бабичке школе у Задру, Задар, 1951, стр. 8.
10. Краљевић Љ. и сарадници, Развој медицинског студија у Далмацији, Силит, 1984, стр. 72.
11. Петровић П. Његов: Цјелокупна дјела, књ. 9, Писма III, «Просвета», Београд, 1955, писмо 54, стр. 45.
12. Берић М. Б.: «Акушерство и гинекологија у Србији од XII—XX века (1199—1923)», Зборник радова XXX јубиларне Гинеколошко акушерске недеље СЈД, Београд, 1986, стр. 21.
13. Петков Г.: «Здравствене прилике у Македонији у XIX веку», Докторска дисертација, Мед. факултет, Нови Сад, 1985, стр. 226.

S u m m a r y

FIRST GRADUATED MIDWIVES IN BOKA KOTORSKA

Berislav M. BERIĆ and Vasilije M. KUSOVAC

The authors report the dates about the first graduated midwives in Boka Kotorska. The existence of the approved midwife is noted in Kotor in 1818, but her name and surname, or any other information are unknown. Since 1824, the names of the first graduated midwives in Boka Kotorska are known: in Kotor, Herceg Novi, Ploče and in Budva. The first graduated midwife in Cetinje, the capital of the former Principality of Montenegro, came in 1837, from Budva.

Gracija BRAJKOVIĆ

PEČATNJAK I PEČAT BUDVANSKE KOMUNE U DOBA MLETAČKE VLADAVINE

Ovdje ćemo pružiti prilog o sačuvanom srebrnom pečatnjaku iz XV ili XVI st. i otisku jednog pečata Budvanske komune iz XVIII st., dok je bila pod mletačkom vlasti (1442—1797).

I

Pečatnjak¹ je odlično sačuvan, a nijedan primjerak otisnutog pečata sa tim pečatnjakom, nije mi poznat. Našao sam ga među zavjetnim darovima u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Budvi. Kružnog je oblika, promjera 4 cm, debljine 0,5 mm, a napravljen je od srebra.²

Okolo pečatnjaka, na rubu, su dvije tanke linije, između kojih je legenda na latinskom jeziku, i to iza znaka križa tj. simbolične invokacije: + SIGILLVM MAGNV M FIDELISSINE³ COMVNITATIS BVDVE. U prevodu: Veliki pečat prevjerne Budvanske općine. Slova legende su klasična majuskula.

U polju pečatnjaka prikazan je asketski lik sv. Ivana Krstitelja, naslovnika mjesne katedralne crkve i zaštitnika grada Budve. Svetac je bosonog. Uočljiva je haljina od devine dlake, koja donjim rubom ide koso preko golih nogu.⁴ Preko lijevog ramena prebačena je platnena haljina. Desna ruka je spuštена, a lijevom podržava dugi križ, koji se pruža od zemlje do svećeve aureole. Na sva tri gornja kraka križa završne linije dobijaju oblik polumjeseca. Dlanom lijeve ruke, pred grudima, sv. Ivan po-

¹ Pečatnjak, naprava od tvrdog materijala, kojom se vrši otisak pečata na papiru, pergameni, itd. (Vlasta Brajković, Pečatnjaci, Zagreb 1980; Ivo Babić, Prilog trogirskoj sfragistici, Fiskovićev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, Split 1980, 267—273).

² To je bilo uobičajeno, tako npr. samostan franjevac minorita u Zadru, oko 1580. god. ima srebrni pečat »col nostro sigillo d'argento« (Biskupski arhiv Kotor, XI, 324).

³ Pogrešno napisano »fidelissine«, a treba »fidelissime«.

⁴ Položaj nogu, stopala i koso postavljeni donji rub odjeće od devine dlake identični su kao na liku sv. Tripuna na Zlatnoj palji u katedrali sv. Tripuna u Kotoru.

država povelik predmet, koji nije lako sigurno identificirati, ali se, bez sumnje, radi o stiliziranoj maketi grada Budve. Od desnog svečevog boka pruža se prema lijevom rubu pečatnjaka široka traka, na kojoj su upisana slova: E A D (= Ecce Agnus Dei = Evo Jaganjac Božji). Svecu s desne strane je slovo »S«, a s lijeve »Z« (= San Zuanne = Sveti Ivan).

Svi elementi, tj. lik svečev i natpis, koji su izrađeni u ispupčenom obliku na aversu, nalaze se duboko utisnuti na reversu, dakle u negativu. Tim reversom pravio se otisak na pečatnom vosku. U tim udubljenima na reversu još su, mjestimično, sačuvani ostaci pečatnog voska ili šelaka.

Držak nedostaje, a nije bio ni potreban, jer se ovaj pečatnjak upotrebljavao pritiskom prsta. Inače, na aversu je pečatnjak u pozitivu, pa tu ne bi mogao ni doći nikakav držak.

Pečatnjak je iz doba venecijanske vlasti tj. poslije 1442, jer je u natpisu uobičajeni mletački izraz za komunu: »fidelissima« tj. »prevjerna«. Pretpostavljamo da je s kraja XV ili početka XVI stoljeća. Ovaj pečatnjak je izrađen u stilu kasne gotike i rane renesanse.

Budvanski statut, u pog. LXVIII i LXXIV govori o samo jednom pečatnjaku, koji treba čuvati u kovčegu Općine. Tri ključa tog kovčega drže trojica sudaca.⁵

Kod križa, na početku natpisa, naknadno je probušena okrugla rupica. Ona je, bez sumnje, napravljena poslije nego je prestala njegova upotreba i služila je da se provuče konac, kojim je ovaj pečatnjak visio kao zavjet na slici sv. Marije »in Punta«.

II

Drugi pečat Budvanske općine iz XVIII st., u raskošnom baroknom stilu, vanredne ljepote, istaknute umjetničke vrijednosti, sačuvan je kao suhi otisak na jednom dokumentu izdanom 11. X 1772. godine. Ovaj dokumenat čuva se u Nadžupskom arhivu u Perastu.⁶ Pečatnjak nije sačuvan.

Veličina pečata: visina 5,4 cm, širina 4,4 cm. Ovaj izduženi osmerokutni suhi pečat utisnut je na mali stilizirani papir, koji je priljepljen crvenim pečatnim voskom na dokumentu.

Pečat je obrubljen s dva friza, između kojih je legenda. Vanjski, prvi friz je vegetabilni, sastavljen od malih grančica, koje se dodiruju, zapravo ulaze jedna u drugu. Drugi, unutrašnji friz, je vijenac od bisernih perlica. Natpis glasi kao i na onom starijem, već opisanom pečatnjaku, izuzev što piše novije »AE« mjesto starijeg »E«. Donji dio natpisa nije čitak, jer nije dovoljno utisnut,

⁵ Statut Budve, Titograd 1988, str. 106 i 108.

⁶ Nadžupski arhiv Perast, Miscellanea III R 14. — Iz ostavštine don Srečka Vulovića.

ali ga se lako rekonstruira prema natpisu na pečatnjaku. Može se pročitati slijedeći tekst:

+ SIGILLVM MAGNVM (FIDELISSIMAE COMVNI) TATIS
BVDVAE

U sredini pečata, u sročolikom okviru prikazan je sv. Ivan Krstitelj u poluprofilu. U desnoj ruci drži križ, sa zastavicom, koji oslanja na desno rame. Na desnoj strani, pred svečevim nogama, je jaganjac. Na lijevoj strani, iza sv. Ivana, je veliki cvijet. U gornjem, desnom dijelu srca nalazi se malteški križ. Na lijevoj strani lika sv. Ivana je slovo »S«, a na desnoj strani »G« (= San Giovanni = sv. Ivan).

III

Krsto Ivanović⁷ rođen je u Budvi 1628. godine. Bio je doktor obaju prava, kanonik i vikarni notar biskupske kurije⁸ u Budvi. Vršio je i službu mjesnog učitelja. Kasnije je prešao u Veneciju, gdje je postao kanonik bazilike sv. Marka. Umro je u Veneciji 1688. godine i u crkvi sv. Mojsija u pločniku dao je sebi izgraditi grob, a nad crkvenim vratima raskošni barokni spomenik. Pisao je na talijanskom, pjesme, a osobito se proslavio libretima za opere.⁹ Napisao je na talijanskom jeziku Budvanske anale, u tri knjige, koje nisu sačuvane u originalu. U prvoj knjizi tih Anala pruža opis davju pečata Budvanske općine.¹⁰

Za stariji srebrni pečatnjak koji smo opisali gore pod br. I, Ivanović piše »zvani veliki« (»detto maggiore«), premda je on manji od pečata opisanog pod br. II. Naziv »veliki« označava da su se njime pečatali važniji dokumenti, koji su slani u Veneciju, Zadar i najvišim mletačkim funkcionerima, kao i uvjerenja odobrena od Velikog vijeća.

Ivanović i u drugoj knjizi svojih Anala spominje ovaj stariji srebrni pečatnjak i kaže da je na njemu lik sv. Ivana Krst. zaštitnika i gonfalonijera Budve.¹¹

Ovdje treba napomenuti da Ivanović pogrešno piše da se na pečatnjaku na desnoj strani, nalazi jaganjac.¹² Navodeći Ivanovića, to ponavlja Nikola Vučković¹³ Jaganjac je u stvari prikazan na pečatu opisanom gore pod br. II.

⁷ Ivanovići u Dobroti imaju isti grb kao i Ivanovići u Budvi: zmija obavijena oko stabla, u ustima drži dijete.

⁸ Istorijški arhiv u Kotoru, UP CCIII, 16.

⁹ Miloš Milošević, Muzikološka prepiska Krsta Ivanovića iz druge polovine XVII stoljeća, Muzičke teme i portreti, Titograd 1982, str. 31–51, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

¹⁰ Nikola Vučković, »Budvanski anali« Krsta Ivanovića, Istorijški zapisi, knjiga XXII, sv. 4, Cetinje 1965, 639–640 (na talijanskom), 650, (na našem jeziku).

¹¹ Nikola Vučković, Knjiga druga »Budvanskih anala« Krsta Ivanovića, Boka, 10, Herceg-Novi 1978, 294.

¹² Nikola Vučković, »Budvanski anali« Krsta Ivanovića, n. dj. 639. i 650.

¹³ Srednjovjekovni statut Budve, Cetinje 1970; predgovor Nikole Vučkovića, str. 33.

Stariji srebrni pečatnjak, izvještava nas Ivanović, čuva se u općinskoj palači, u skrinjici s tri ključa, od kojih jedan drži načelnik, drugi jedan od sudaca, a treći jedan od prokuratora.¹⁴

Za pečat, koga smo opisali gore pod II, Ivanović kaže »zvani mali«, (»detto minore«), premda u legendi unaokolo pečata stoji: SIGILLVM MAGNVM (= pečat veliki) i on je stvarno veći od pečatnjaka opisanog pod I. Nazvan je »mali«, jer su se njime pečatala pisma, akti, itd. nižim nadležstvima i osobama (pisma za Kotor, isprave legalizirane od općinskog notara, itd.).¹⁵

Vučković je Ivanovićev izraz da je unaokolo ovog pečata napis Budvanske općine (»...intorno Comunità di Budua«) shvatio da je na pečatu prikazana okolina Budve (»srce s krstom i okolina Budve«).¹⁶

Ovaj pečat, kao manje važan, drži kancelar i on ga uvijek predaje novoizabranom kancelaru.¹⁷

Iako je za vrijeme mletačke vladavine na cjelokupnoj našoj obali bilo dosta pomorskih naselja proglašanih za općine (»comunità«), rijetko je gdje sačuvan pečatnjak. Iz toga razloga je ovaj nalaz pečatnjaka, koji se u svoje doba, kako smo vidjeli, veoma brižljivo čuvao sa tri ključa, u rukama tri osobe, u toliko značajniji.

¹⁴ Nikola Vučković, »Budvanski anali«, n. dj. 640. i 650.

¹⁵ Kao u bilješci 14, str. 640. i 650.

¹⁶ Kao u bilješci 14, str. 650. i u bilj. 13, str. 33.

¹⁷ Kao u bilješci 14, str. 640. i 650.

Pečatnjak Budvanske komune XV–XVI stoljeće. Revers.
Fot. Zorica Partelj.

Pečatnjak Budvanske komune, XV—XVI stoljeće. Acvers.
Fot. Zorica Parteli.

Suhl pečat Budvanske komune XVII stoljeće.
Fot. Vlado Kovačević.

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О ЗАЧЕЦИМА ОСНИВАЊА ЦРВЕНОГ КРСТА КОД НАС

— Да ли је Херцег-Нови у тим зачецима
стварно предњачио? —

Дана осмог маја 1988. године у свету је свечано прослављено 125 година постојања Црвеног крста (ЦК), чији су каритативни принципи — хуманост, неутралност, добровољност, универзалност, јединство и независност. И код нас је, широм Југославије, многобројним активностима обележена ова годишњица. — Раније су, током 1985. и 1986. обележене наше две стодесетогодишњице почетка делатности првих друштава ЦК на тлу Југославије; прва на Цетињу, а друга у Београду. Наиме, тада је речено да је прва таква делатност зачета на Цетињу трећег августа 1875, у циљу пружања организоване помоћи невеселим рањеницима и избеглицама са подручја Трећег босанско-херцеговачког устанка, који је букнуо деветог јула 1875. па је трећег августа 1985. на Цетињу и у штампи обележено 110 година од оснивања ове наше организације ЦК. Касније је (29. 11. 1875) Црна Гора и формално приступила Међународном комитету Црвеног крста у Женеви (МК ЦК), основаном 1863. Прва конференција цетињског одбора ЦК одржана је од 15. до 20. јануара 1876. Њена иницијаторка и покровитељица била је кнегиња Милена, у народу веома омиљена. На овој конференцији присуствовали су, поред осталих, и делегати МК ЦК из Женеви, што је Конференцији дало званичан карактер, а иначе је цетињски одбор већ био члан МК ЦК.¹

У рату Србије и Црне Горе са Турском (1876/78), коме је иницијативно претходно наведен устанак, када је Црна Гора удвостручила своју територију, њен одбор ЦК, као и одбор ЦК Србије — обилато потпомагани од одбора ЦК Русије — пружали су санитетима ових двеју кнежевина веома драгоцену помоћ. По окончању овог рата, Србија и Црна Гора стекле су

¹ »Глас Црногорца«, 1—3. Цетиње 1876, са прилозима »Црногорке«, листова у којима је сарађивало десетак истакнутих српских књижевника (Змај, Матавуљ, Лаза Костић, Сундечић, Лазар Томановић итд.).

независност (на Берлинском конгресу, одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. који је иначе ревидирао Санстефански мир, закључен између Русије и Турске трећег марта исте године, углавном на штету Србије и Црне Горе). Црна Гора је 10. 10. 1910. потписала Хашке конвенције из 1899, 1900. и 1901. о мирном решавању међудржавних спорова, ратном праву и неутралности, које су се односиле и на делатност ЦК.

Црвени крст Србије основан је шестог фебруара 1876. Наша дневна штампа и часописи видљиво су обележили ове две стодесетогодишњице.

За жаљење је што се готово ништа не зна о веома присном ангажовању Херцег-Новог у овој каритативној делатности. То нико и не помиње, мада су Херцеговљани у томе били веома реалности, па чак и иницијативни, о чему постоји документација у Архиву САНУ, рег. број 7244/63. Ето тим је и мотивисан овај наш напис, о чему ће касније углавном и бити речи.

Наведимо још да је и ЦК Србије постао, ускоро по оснивању, члан ове међународне организације, мада се Турска томе противила (једина!). Истицала је да Србија као вазална кнежевина (што је и била до Берлинског конгреса), нема правног основа да потпише Конвенцију о ЦК, коју су потписале суверене државе. При томе се позивала на одредбу члана I. Конвенције. Тај пропис гласи: «У свакој држави и у свакој земљи треба да постоји један одбор, коме ће бити задатак, да у случају рата свим средствима притиче у помоћ војно-санитетској служби.» Овај формално-правни приговор одбијен је, јер је превагнуло милосрђе, тај основни принцип Конвенције. Као што је већ речено, одредбе Конвенције посебно истичу неприкосновеност и неутралност рањеника, санитетског особља и целокупне делатности ЦК, чија је хумана суштина тада била јача од појма суверенитета.²

Основне принципе Женевске конвенције детаљно је изложио и образложио Анри Динан (Дунант, 1828—1910), оснивач ЦК, швајцарски филантроп и добитник Нобелове награде за мир (1901). Његовом иницијативом најпре је формиран «Одбор петорнице» (Женева, 1863), коме је одмах пришло 16 европских држава. Динана су непосредно инспирирале страхоте ондашњег рата Италије и Француске против поражене Аустрије (1859/60). Све те стравичне призоре Динан је детаљно описао у књизи «Un souvenir de Solferino», Lombardia, 1862.³

Треба ипак навести да је Динан имао и два идејна претходника. Наиме, још 1743. енглески лекар Џон Прингл, шеф санитета енглеске армије, предлагао је да се за време рата прогласи неутралност болница и рањеника, па се он сматра претечом идеје о ЦК. Други Динанов претходник била је енглеска медицинска сестра Најтингејл Флоренс (1820—1910), која је у

² «Срце и душа Европе», др Владан Борђевић, Београд, 1927.

³ Као под тач. 2.

Кримском рату (1853—1856) организовала санитарску службу његовања рањеника и оболелих војника.⁴

У Србији је о ЦК и о Динану искривно писао др Борђевић у својој књизи, наведеној под тач. 2 (рођен у Београду 1844, где је и умро 1930). Био је велики хуманиста и заслужни политичар, књижевник и научник. Основао је Српско лекарско друштво, покренуо Архив за целокупно лекарство итд.

О раду ЦК Србије писао је, поред Борђевића, и др Хранислав Јоксимовић, члан Одбора.⁵ Јоксимовић наводи и следећи интересантан податак: «Српско друштво Црвеног крста рођено је у устанничкој атмосфери, када су до Београда допирали јавни и узвици херцеговачких устаника, допалих рана у борби са ситницима и исисивачима крви њихове и њихове деце.» Овај Јоксимовићев детаљ има за наш народ посебан значај. Наиме, једновремено са избијањем устанка, у Херцег-Новом је основан «Херцеговачки одбор за страдајуће Херцеговце 1875». Одбор је одмах апеловао на све Србе и на сво хумано човечанство да пружају помоћ Херцеговцима. Нема сумње да се Одбор обраћао и Београду, било директно, или преко новосадске «Заставе», чији се дописник Стеван Чутурило, добровољац, убрзо појавио у Суторини, да би изблиза пратио сва збивања око Устанка и редовно слао извештаје, поред оних које је слао Јован Накићеновић, секретар и благајник Одбора.⁶ Захваљујући «Застави» Светозара Милетића (1826—1901) и «Гласу Црногорца» чије је извештаје такође користила «Застава» (као и захваљујући извештајима страних дописника, махом из Италије и Енглеске, који су нешто касније наилазили у Дубровник, а и извештајима дописника из словенских крајева под Аустријом...), — готово цела хумана Европа била је наклоњена Устанку. Потврдо је да је тада Нови Сад био културно седиште Срба, у које су Срби из свих крајева упућивали погледе, а посебно Херцеговљани и њихов одбор, о чијој преписци је сачувана наведена драгоцен архивска грађа у САНУ. Нажалост, није сачувана преписка Херцеговачког одбора са ЦК Србије (бар колико нам је познато), чији је први председник био др Марко Леко, заслужни хуманиста и научник, чије име носи једна улица у центру старог Београда, недалеко од споменика кнезу Михаилу. Приликом преношења Његошевих костију са Цетиња на Ловћен, септембра 1925, др Леко је, у својству председника ЦК Југославије (онда СХС), изразивши се повољно о раду ЦК Цетиња, те том приликом предао митрополиту Гаврилу Орден Црвеног крста, СХС, за заслуге за ЦК наше земље.⁷

Херцеговачки одбор за страдајуће Херцеговце основан је и прописно оформљен четрнаестог јула 1875, дакле већ пети дан

⁴ Као под тач. 2, 747.

⁵ «Живот и рад Српског друштва Црвеног крста», др Јоксимовић, Београд, 1926, ст. 26.

⁶ «Јован Накићеновић и његово дјело», Новак Миљанић, часопис «Бока», двоброј 13—14/1982, ст. 352—354.

⁷ «Црна Гора», св. 6 од 5, 6, 1925, ст. 246—247.

по избијању Устанка (деветог јула) и у непосредној вези с њим. Тог истог дана сачињен је и позив за прикупљање помоћи. Одаслан је целокупној хуманој Европи (преко «Заставе», «Гласа Црногорца», «Српског листа, преко Бузене Гарибалдија итд.). Борбе устаника одмах су се распламасле, а рањеници и остали страдалници хрлили су у Херцег-Нови. У оближњу Суторину већ је пристизала помоћ устаничком «сашитету». Тада је, такође у Херцег-Новом, сачињен и «Проглас Одбора за ослобођење», уз позив на устанак, који су потписала 33 одборника (из Херцеговине, Црне Горе, Боке и Конавала). Главно станиште Одбора за ослобођење било је на Бурђевом брду (крај Игала), о коме ће још бити речи.⁸

Један од оснивача Херцеговског одбора за страдајуће Херцеговце и његов председник био је кнез (конте) др Борбе Војновић (Херцег-Нови, 1833. — Задар, 1895). «Учио је гимназију у Дубровнику, а универзитет у Падови и Бечу. Изабран је за посланика на далматинском сабору 1867. и остао до 1892, те од 1879. до 1892. био председник Сабора, а те године именован је доживотним чланом аустријске господске куће. У народном покрету у Далмацији био је један од вођа. Био је и успешни посредник између кривошијских устаника и бечке владе. Учесник је битке на Вучјем дољу. Председник херцеговске општине је био од 1863. до 1873. год.⁹ Приликом учешћа у наведеном црногорско-турском рату (1876/78) био је саветник у штабу књаза Николе, нарочито у току заробљивања Осман-паше, па је вероватно допринео и Пашином пуштању на слободу. — Сахрањен је у очевом гробу код манастира Савине (Херцег-Нови), чији су добротвори били бројни Војновићи, а и Срби и српске цркве у Трсту. На надгробној плочи и данас пише: «Свом милом родитељу Јовану Војновићу, потомку славне српске породице, у знак благодарности што му је крвљу у аманет предао љубав к српском роду, ову надгробну плочу положио и себи приправио син Борбе 1887.»¹⁰ «На гробу се 1896. зауставио књаз Никола I Петровић, ће почивају потомци Њеманића крви и племенитом кнезу Борбу пожелно лаку земљу.»¹¹ — Породица му је поставила споменик повише гроба са натписом: «Кнез Борбе Војновић Ужички, рођен на Крстовдан 1833, умро 11. септембра 1895.» Херцеговски Војновићи одувек су сматрали да су потомци родоначелника Војна, кнеза Ужичког, а у Херцег-Нови доселили су се из Попова у Херцеговини 1361. где је Војнов син Војислав, признат и од Млечића већ 1363. као моћни властелин, поседовао пространо властелинство... до близу Будве... и Сто-

⁸ Приказ овог одбора објављен је приликом прославе шест векова Херцег-Новог «Бока», 13—14/1982, ст. 211, сачињен на основу архивске грађе Одбора, коју је пронашао Саво Накићеновић, те 1920. предао Српској краљевској академији (САВУ рег. број 7244/1—63).

⁹ «Придози борби за националну слободу крајем 19. вијека у херцеговској општини», Марија Црнић-Пејовић, «Бока» 9/77, 23, као и Симо Матавуљ, «Билешке једног писца», ст. 59. и даље, Обод, 1975, Цетиње.

¹⁰ «Билешка о Борбу Војновићу», «Бока», 13—14/82, ст. 239.

¹¹ «Манастир Савина», Младен Црногорчевић, Београд, 1901, 25.

ца ... обухватајући жупе: Конавле, Требиње и Драчевци, а према истоку крај око торњег тока Дрине, заједно са Сјеницом...»¹² Према народном предању, кнез Војин Ужички оженио је сестру цара Душана, по имену Анђелију («Женидба Војнова» и др. народне песме). То тврди и историчар Иларион Руварац архимандрит (Сремска Митровица, 1832. — манастир Грјетег, 1905), позивајући се на повељу цара Уроша, којом је Урош 1362. закључио мир између кнеза Војислава и Дубровчана. Урош третира Војислава као род Немањића, па га назива «братом царства».

Борбе је као председник општине, у сарадњи са тајшником Јованом Накићеновићем и одборником Јефтом Гојковићем, почео од првог јануара 1868. — увео ћирилицу и српски језик као званични језик, а такође је уснео да се, поред аустријске, вије и српска застава, уз општински грб. На питање аустријских власти, којим се језиком служи општинска управа, Борбе је одговорио да је у употреби српски језик, са латиницом или ћирилицом, сходно околностима. У грбу је уртана кула, на чијем је врху првена застава са белим крстом, а са обеју страна куле налази се по један чемпрес. За печат је рекао да је у употреби од прастарих времена.¹³ Наведимо још да је у некадашњој топаљској општини — која је «живјела људски вијек (од 1718. до 1797)», све до пада Млетачке републике, када топаљску општину наслеђује херцеговска («у наредби генерала Гради-а од 4. 9. 1797. већ се спомиње опћина херцеговска...») — «у употреби језик био српски, ћирилицом. Њима је то дозвољено било прије скоро 200 година, а ћирилица још и данас на силу се три...» како пише Саво Накићеновић 1912. године.¹⁴

* * *

У Херцеговском одбору за страдајуће Херцеговце били су, поред председника Борба Војновића и секретара Јована Накићеновића, који је једновремено био и благајник, — др Милан Јовановић-Морски и Јефто Гојковић, угледни Новљанин.

Посебно је интересантна личност Јовановића, коју је, поред других, сликовито описао Симо Матавуљ у наведеној књизи (тач. 9). Био је немирис природе. Иако није Приморац, радо је додао (и задржао) свом имену и презимену предикат «Морски». Запажен је био не само као лекар, већ и као веома плодан писац, нарочито путописац. — Родно се у Јарковцу, у Банату, 1834, а умро у Београду 1896. Школовао се у Вршцу, Булимпешти, Темишвару и Бечу, где је завршио медицину (у име педесетак својих другова честитао је Вуку рођендан, на Митровдан 1863. и то последњи).

Јовановић је најпре предавао судску медицину на Правном факултету у Београду, а од 1871. био је управитељ релатке у Но-

¹² «О херцеговским Војновићима» по Саво Накићеновић, Дубровник, Српска дубровачка штампарија, 1909, ст. 99.

¹³ Као под тац. 9. и 12.

¹⁴ «Опћина топаљска», по Саво Накићеновић, календар «Бока» за 1912. годину, ст. 43—47.

вом Саду. Од тада датира његово друговање са Јованом Накићеновићем, свешеним карловачким богословом. Јовановић одлази у Херцег-Нови почетком 1875. где бива постављен за општинског лекара. Видно учествује у оснивању Одбора, у коме активно ради као лекар, издајући ране борцима и лечећи страдајуће Херцеговце, поред своје редовне дужности општинског лекара (вероватно је и он видно допринео присној сарадњи Херцегновљана са новосадском »Заставом«). Јовановић ускоро одлази на Цетиње за дворског лекара, у ком својству прати у Напуд кнегињу Милену са сином. Затим одлази у Трст, откудa плуви више година као лекар на лабама аустријског Лојда, путујући и до Кине. Вероватно му је за укрцавање на бродове Лојда помогао и други угледни Новљанин, Велимир Ломбардић, који је веома успешно руководио тршћанским огранком Одбора, тачније речено тршћанским одбором, те Одбору у Херцег-Новом слао обилату помоћ (новчану, материјалну, у меликаментима итд.).¹⁵

Трећи члан и суоснивач Одбора био је угледни и утицајни Новљанин, Јефто Гојковић. Почев од октобра 1877. па све до 1922, када је умро, био је, уз повремене прекиде, начелник херцеговске општине. О Гојковићу и о његовом раду доста се зна у Боки и шире, а иначе детаљно су описане његова личност и заслуге.¹⁶

Секретар Одбора, Јован Накићеновић (Кути, 1845. Херцег-Нови, 1903), најпре је завршио класичну гимназију у Задру, а затим богословију, о чему је већ било речи. Као бак VI разреда гимназије у Задру, са већом групом бокелских ђака (Лазар Томановић, Ристо Ковачић и др.), — покреће 1865. омладински лист »Првјенац«. Следеће године они и званично подносе представку за редовно излагање свог листа, чији је први број изишао 7. 12. 1865. у коме већина њих и сарађује. Накићеновић редовно сарађује и у »Гласу Црногорца«. У бројевима од 3. 4. и 21. 8. из 1871. објављена су два похвална чланка о успесима Школе у Србини (предрађу Херцег-Новог), углавном о Мату Мрши и Ристу Ковачићу). Обадва ова написа потписана су само са Херцег-Нови, »Н«, па се приписују Накићеновићу.

У »Застави« и у задарском »Српском листу« (чији је био један од оснивача) редовно је Накићеновић објављивао чланке, нарочито током трајања Устанка (1875/77), као и своја многобројна иступања и интервелаације у Далматинском сабору, у коме је заступао Боку. Касније је писао у више дописа о немирима и буну у Кривошијама и Херцеговини (1881—1882). Био је оснивач Српске народне странке на Приморју, те председник Српске читаонице у Херцег-Новом (од чије је стране родољу-

¹⁵ Као под гач. 9 из књиге С. Матавуља, те из Народне енциклопедије Станоја Станојевића, по подацима Вељка Петровића, БИГЗ, Београд, 1976.

¹⁶ »Херцег-Нови последице првог свјетског рата по записима Тома К. Поповића«, Марија Црнић-Пејовић, часопис »Бока«, 15—16/84, 153.

било поздравно пренос Вукових костију из Беча у Београд). Сахрањен је код цркве св. Спаса на Тошлој.¹⁷

Накшћеновић је својеручно сачинио сва конститутивна акта у вези са Устанком (наведене текстове Одбора, позив за прикупљање помоћи, проглас Главног одбора за ослобођење, списак 33 одборника Устанка и позив на Устанак (в. тач. 8). Сва су ова документа као целина унети у наведени регистар САНУ (7244/1—63). Вршно је, поред секретарских, и благајничке послове, те пријем, расподелу и достављање приспеле помоћи са свих страна, као и састављао разне прогласе итд. Бавио се и књижевношћу. Запажена су му дела: Лука Вукаловић (издање Летописа Матице српске у Новом Саду 1874), репринтован у Никшићу 1931. и у Требињу 1970) и Поријекло Зимоњића породице и поп Богдан Зимоњић (Нови Сад, 1878, штампарија Арсе Пајенића).

Главни одбор за ослобођење најчешће се састајао на Буревом брду код Игала. На том брежуљку сада се налази вила »Галеб«, једна од бивших Титових резиденција, касније припојена Заводу за рехабилитацију »Др Симо Милошевић« у Игалу. Овај одбор састајао се и у самим устаничким областима, најчешће у манастиру Косијереву, у близини пригорске границе, откуда су и спроведени најжешће напади на Турке, па је са тих положаја и пристизало највише рањеника. У доба затишја, а готову за време зимовања, вође Устанка боравиле су у Суторици, »... ту се храна и џебана доводила и одатле на положаје износила — ту рањенике и болесне сносили, као и комесар Одборов зимовао...« како је забележено у наведеним документима.¹⁸

Као што је већ речено, Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце прописно је оформљен већ петог дана по избијању Устанка. Овај одбор је уствари дејствовао и раније, чим је »пукла невесињска пушка«, како је у народу назван Устанак. Дакле, према наведеним документима основано се може сматрати, да је овај одбор *de facto* и *de iure* био прво оформљено друштво са делатностима Црвеног крста на тлу Југославије, јер је једновремено настао са самим Устанком и одмах се активирао, захваљујући човекољубљу и родољубљу Херцеговљана. На дирљиви апел Одбора за помоћ одмах су уследили одзиви, не само из околних крајева, него и са разних страна хумане Европе. Чињеница да се и Европа одмах одазвала, могла би да има карактер својеврсног стварног признања настанка Одбора од стране међународне хумане јавности, тада већ формално инкорпориране у новоникле организације ЦК.

Ускоро је основан и Цетињски одбор ЦК, управо трећег августа, а иницијатор је био митрополит Иларион, у консултацији са Херцеговским одбором. Нешто касније основан је и Београдски одбор, иницијативом др Владана Борбенића и др

¹⁷ Као под тач. 6, ст. 349; затим Ристо Ковачић-Рипшанин, историчар и књижевник, Максим Злоковић, часопис »Бока«, број 17, 354—357.

¹⁸ Као под тач. 8, ст. 217—235.

Марка Лека, о чему је већ било речи. Сва ова три одбора основана су истим поводом и у исту сврху.

Не би требало да буде од утицаја чињеница, да су у Одбору била само три члана и секретар, јер је и у Динашовом одбору било свега њих петоро. Вероватно ни у цетинском, а ни у београдском одбору није био неки повећи број чланства, бар руководећих. Уосталом, још из римског права потиче принцип, да троје чине друштво (*tres faciunt collegium*), па то и овде важи. Такође и назив «одбор» (без ознаке ЦК) тада је једино и постојао, па тако стоји и у наведеном члану 1. Конвенције. Наиме, све овакве организације називале су се одбори, друштва и слично, па и Динашова. Тако је било све до половине идуће године (1876), када је уведен и озваничен назив Црвени крст, како то наводи др Владан Борђевић у поменутој књизи (Срце и душа Европе).

У погледу цитиране одредбе члана 1. Конвенције — а како Аустрија, на чијој се територији налазио Одбор, још није била приступила Женевској конвенцији, нити је била ма где основала ЦК, односно тада још нигде на њеној територији није било сличне организације (Аустрија је приступила МК ЦК и потписала Женевску конвенцију тек 14. марта 1880) — могло би се приговорити да није било правног основа за легални настанак Одбора. Међутим, стоји чињеница да у време оснивања цетинског одбора ни Кнежевина Црна Гора није била потписник Женевске конвенције, нити је то могла бити, јер јој је тек касније призната независност, о чему је већ било речи. Но то ипак није била сметња да се дан «трети август 1875.» обележи и прослави код нас (3. 8. 1985) као дан оснивања првог друштва ЦК на тлу Југославије. Ако би се, пак, ово питање третирао са државно-правног, односно међународног аспекта (позивањем на ригорозну примену члана 1. Конвенције), тада би цетинском одбору припао примат, али не од дана стварног оснивања и фактичког рада ЦК (3. 8. 1875), него од дана 29. 11. 1875. кад је Црна Гора де факто приступила МК ЦК у Женеви и њен ЦК добио међународну верификацију, тако да би тај дан био меродаван за признање наведеног првенства. Но, тако није било, јер је при прослави узета у обзир сама стварност. Према томе, исти принцип и исти разлози логично је да важе и за херцеговски одбор, стварно основан 14. јула 1875.

Из свега наведеног намеће се закључак, да је Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875. основан већ петог дана по избијању Устанка, заиста био прва организација Црвеног крста код нас.

Краћи проглас Цетинског одбора ЦК објављен је нецун месец дана после објављивања прогласа херцеговског одбора ЦК, уз напомену да цетински одбор нема потребе да излаје «нарочити проглас».¹⁹

¹⁹ «Глас Црногорца», Цетинье, 9. августа 1875.

Из делимично сачуване архиве Одбора видљиво је да је цетински одбор био у веома присној и непрекидној вези са херцеговским, наравно, ради међусобног испомагања и синхронизоване сарадње. Ову јасну и логичну чињеницу довољно илуструје, уз остало, једно писмо председника цетинског одбора, митрополита Илариона Рогановича, упућено секретару херцеговског одбора, Јовану Накићеновићу, које је заведено у деловодни протокол Одбора, са текстом: »Цетински одбор јавља, да је у Црну Гору приспјело преко 25.000 херцеговачке сиротиње и болесника, па тражи за њих зимску одјећу и обућу, те лекове, посуђе и новац, а храну ће им они обезбиједити — Митрополит црногорски Иларион.«²⁰ — Вероватно да је на Цетинју сачувана још нека преписка о овој сарадњи, односно здруженом раду, који је био од пресудног значаја за »страдајуће Херцеговце!«

Намера је овог написа да укаже на неке непознате или недовољно познате чињенице о времену оснивања и рада Одбора и његовог доприноса страдалницима Устанка, да би се то отргло од заборавља. Јасно је да ово неће ниуколико умањити рад и допринос цетинског одбора, који је услед удаљености нешто касније основан. Цетински одбор се посебно морао да брине о црногорским рањеницима, који су иначе најмасовније учествовали у борбама и видно допринели почетним успесима Устанка, захваљујући не само посебном геополитичком положају Црне Горе, већ и горштачкој вештини и храбрости у особеностима ове врсте ратовања. Треба рећи и овом приликом да су се сви наши учесници у Устанку (Херцеговци, Црногорци, Бокелци и Коњављани) осећали као јединствени и монолитан народ, једнако тлачен од туђина. Нису их могле да раздвоје и деле чак ни тадашње туђинске државне границе, а »торова«, о којима се често и данас говори, тада није било. Додуше, било је извесне неслоге међу руководиоцима устанка, као и перфидног интригирања Аустрије, што је временом и допринело његовом жењавању, а што су сами борци и сав народ осуђивали, као што то понајчешће и бива.

Треба истаћи да је од посебног значаја било што су сва три наведена наша одбора проширили програм рада дотадашњих организација ЦК. Наиме, све су се оне бавиле искључиво рањеним и оболелим војницима, сходно одредбама Конвенције. Међутим, у програму рада наших одбора унета је и брига о херцеговачкој нејачи, старцима и болесницима уопште. Свеобухватност те делатности истакнута је и у самом називу (... за страдајуће Херцеговце), којим је обухваћена брига о свим Херцеговцима који страдају, без обзира да ли су у питању борци (устанци, који су се тада звали усташе). Идентично је поступило и цетински одбор, који у интриганом писму свог председника Илариона такође уопштено говори о »херцеговачкој сиротињи и болесницима.«

Разумљиво је што су се у Херцеговски одбор слагали резултати рада осталих одбора, којих је доста било, јер је Херцег-

²⁰ Као под тач. 8, ст. 230, ред. број 22.

Нови, преко Суторине, био најближа, непосредна и најбржа веза са Херцеговцима. »Херцеговски одбор ГЛАВНИ је био у херцеговачкој буни... тако да је преко њега достављана... и сва материјална помоћ од свих словенских и несловенских одбора...«, како то дословце пише у наведеној архивској грађи (тач. 8). У њој је набројано више одбора. Поред наведена три, помиње се још неколико важнијих (дубровачки, далматински, тришански, новосадски, одески, римски, Гарибалдијев...), а и у Рису је основан, такође у августу, »Добротворни одбор« од 5 чланова). Поред Новосадског, постојао је и Војвођански одбор, којим је руководио Коријелије Јовановић, брат Змај Јове, те агилно прикупљао добровољне прилоге по свим градовима и већим местима, па и из неких места у Славонији, као и у Сегедину и Темишвару. У Паризу је, такође у августу, основан »Међународни комитет за помоћ усталом народу«, чији је председник био београдски митрополит Михаило, а подпредседник Штросмајер, познати поборник братства Срба и Хрвата. Од посебног значаја био је рад Тришанског одбора, којим је руководио поменути Велимир Ломбардић (архива овог одбора чува се у Архиву Херцег-Новог). Био је запажен и рад Далматинског одбора са средиштем у Обровцу, којим је руководио Владимир Десница, деда књижевника Владана Деснице (у Далмацији је било још неколико одбора, о којима немамо података). Десница је био ожењен Олгом Јанковић, кћерком грофа Илије Јанковића, неукротивог ускока, последњег мушког потомка породице ускока Стојана, опеваног у народним песмама. Тако је Владимир Десница наследио »Стојанове дворе« тј. кулу са црквом св. Илије у Исламу Грчком.²¹

Поменуто Дубровачки одбор, о чијем раду немамо непосредних података. Нема сумње да је и овај одбор био међу активнијима, не само због близине, него и по ондашњем националном саставу и патриотским осећањима перманентно досељаваних Херцеговаца. Овој претпоставци иде у прилог и чињеница, да се изнад извора Ријеке Дубровачке налази насеље Шумет, где је недавно академик др Дејан Медаковић, описујући дубровачка гробља, открио у буњу и шппражњу православно гробље са ћириличким натписима из времена после Устанка, тј. из 1878. године. За ово гробље, препуштено забору, Медаковић каже, да је то још једна страница трагичне српске историје. »Највероватније, каже Медаковић, реч је о одбеглом становништву, које се на ово подручје склањало пред турском осветом, или су овамо добили исцрпљени и рањени борци. Преда мном се отварају ненаписане странице народне патње из времена босанско-херцеговачког устанка. Ту, на Шумету, шчезава и она драга, скоро идилична слика Уроша Предића под називом 'Босанско-херцеговачки бегунци', са својим лешим, етнографски тако верним костимима.«²² (Ову слику је часопис »Бока« репродуковала

²¹ »Прелећа Ивана Галеби«, Владан Десница, Просвета, Београд, 1981, предговор Станка Кораћа.

²² »Дубровачка гробља«, др Дејан Медаковић, Београд, 1988, ст. 10.

у двоброју 13—14, ст. 213). Познато је да су средњевековна Србија и Дубровник разрешавали правду управно на граничном Шумету, код неке ондашње црквине.

Од изузетног значаја било је оснивање Лондонског одбора, који је био сасвим самосталан. Првобитно је слао помоћ директно Цетинском одбору. Затим је помагао Београдски одбор, па босанске избеглице по Далмацији и Славонији. Иницијатор и душа свега тога била је чувена добротворка наших страдалника, мис Ирби (Паулина Ангелина). Поред ових њених добротворних акција — а иначе је цео свој живот посветила милосрђу — отворила је више десетина школа у наведеним нашим покрајинама, са више хиљада деце српских избеглица из Босне, крајње угрожених. Тако је већ 1876. отворила школу у Пакрацу, а затим у околним местима још 16 школа, те у Книну и Петровачком крају, укупно још 8 школа. У Шавном је основала сиротиште за децу, која су у Устанку изгубила оба родитеља.

Мис Ирби се дефинитивно настанила у Сарајеву 1879. године, да би све до смрти наставила своју веома плодну хуманитарну делатност. Умрла је у Сарајеву 15. 9. 1911, где је и сахрањена. Сав свој преостали иметак, још увек велик (четири милиона ондашњих круна) завештала је такође у хумане сврхе. Захвално Сарајево дало је њено име једној својој улици, које она и данас носи.²³

Ширина делатности Одбора огледа се и у његовој просветној делатности. Одбор је отворио «Школу за одгој и просијећивање преко осамдесеторо дјете херцеговачке». Подучавао их је и васпитавао, поред своје редовне учитељске дужности, Томо К. Поповић, на чему му се Одбор писмено захвалио (... «на лијепом и родољубивом дјелу, којим сте донста показали, како схватате свој узвишени позив учитеља и како сте као Србин знали да вршите своју патриотску дужност»). Томо је иначе завештао своју породичну зграду у Херцег-Новом ондашњем хуманом друштву — Колу српских сестара, на којој и данас стоји запис о овом легату.²⁴

Овај осврт на прве активности ЦК код нас и на околности и последице устанка, нема неких историјско-научних претензија на акрибију, а можда ће трпети и неке приговоре локал-патриотизма. Но, ипак је битнија његова документованост. Боље је да ово прибележи ико, него и даље нико, јер доприноси осветљавању једне часне прошлости нашег краја. Видљиво је да ово није писао стручњак, односно «историк од посла» — како рече скромни Томо К. Поповић.²⁵ Могло би ипак ово бити корисно, ако бар буде само повод неком историчару, да постављено питање меродавније обради, посебно са међународног аспекта. Наиме, према цитираној одредби члана 1. Конвенције, за признање легалитета неког друштва ЦК, строго узев, потребно је

²³ Подаци су комбиновано коришћени из разних енциклопедија.

²⁴ Као под тач. 8, докуменат број 63.

²⁵ «Херцеговин», Томо К. Поповић, издање друштва «Орјен» 1924, предговор.

да његова »држава или земља« већ буде потписник Конвенције. Употребљени алтернативни израз (држава или земља) може да буде различито схваћен или протумачен, па чак и у корист наше тезе о реалном примату неке »земље« (по принципу »prior tempore...«). Документовано је да је Херцеговски одбор прописно основан 20 дана пре Цетињског одбора. Ако се већ придаје нека важност првенству ове врсте, без обзира што то уопште није тако битно, нема разлога да се то, под истим условима, не призна Херцеговском одбору. Наравно, уколико у међувремену не буду пронађена нека документа, до сада непозната, јер Сенекина сентенција гласи: »Истина, кћер времена, никад не пропада« (*Veritas, filia temporis, nunquam perit*).

Констатујмо на крају да је Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875. године деловао у потпуном складу са одредбама и начелима Међународне организације Црвеног Крста, па и шире од тих одредаба, што је непобитна чињеница. Био је заиста самостална и самоникла организација ове врсте, захваљујући пожртвовању ондашњих Новљана, као и постојећим околностима. Одбор је својим брзим и синхронизованим деловањем са устанком стварно спроводио у живот аксиму: Двапут (двоструко) даје, ко брзо даје (*Bis dat, qui cito dat*), па му бар овим путем треба одати дужно признање.

S u m m a r y

SEVERAL DATA ABOUT THE EARLY DAYS OF THE RED CROSS SOCIETY WITH US

Jovan NAKICENOVIC

The Red Cross Society — an international humanitarian organization for providing help for the war casualties and prisoners of war — was established in Geneva in 1863 by Henri Dunant, the Swiss humanitarian, and was originally called »The board of the five«. He was inspired by the horrors he witnessed in the war of Italy and France against the defeated Austria.

When the Third Rising against the terror of the Turks in Bosnia and Herzegovina broke out (Nevesinje, July 9, 1875) several boards of this kind were established and their work was made wider, that is the intention was to help all the suffering people not only the fighting rebels.

It is considered that with us the first organization of the kind was founded at Cetinje on August 3, 1875, so that its 110th anniversary was celebrated at Cetinje on August 3, 1985.

According to the archives material kept in the Archives of the Academy of Science and Art in Belgrade, registered under No. 7244/1—63, the »Herceg-Novii Board for the help to the suffering of Herzegovina« was established as early as on July 14, 1875, namely twenty days earlier, and it started functioning immediately in intimate and close relations to the Rising.

Therefore, we consider this fact, so far unpublished, should be stated in the magazine »Boka«, though the author does not consider that this priority has the essential importance, which is usually attached to it, as the two boards cooperated and each of them provided precious help for the suffering, according to the feasibilities and its geographic position.

It should be mentioned that the work of the HercegNovii board was very important and fruitful. Its members were inspired by humanism and patriotism and they were at the same time active in literature and education.

Др СРБАН МУСИЋ

Двадесет и другог марта 1989. умро је у Београду у 62. години Србан Мусић, Херцеговљанин, Бокељ, Југословен.

Србан Мусић је био дугогодишњи сарадник «Боке» и млањене редакције од првог до деветнаестог броја.

Био је професор Универзитета у Београду, на Филолошком факултету. Био је неуморни прегалац. Као човек, научник и педагог оставио је неизбрисиве трагове својим дјелом, особито из области филологије, лингвистике и историографије.

Особито је био заокушљен својим завичајем па је и докторирао с тезом «Романизми у северо-западној Боки Которској», запаженим дјелом у стручној јавности, преведеним на италијански.

Боловао је од ране младости што га је повремено одвајало од студената и колега. Болест му није помутила ведрину духа и снагу интелекта.

Радио је неуморно, грабећи да уради што више, да допринесе науци. Тако је само неколико мјесеци прије смрти објавио рад «Извјештаји генералног провидура Далмације и Албаније Корнера о заузимању Херцег-Новога 1687. године» с богатим коментарима.

Рођен је 1927. године у породици Јелке и Милана Мусића у Херцег-Новоме. Завршио је гимназију у Котору 1947, Филозофски факултет у Београду 1956. гдје је и докторирао 1970, а постао редован професор 1983. Био је продекан Филолошког факултета и предсједник Друштва за примјењену лингвистику Југославије. Награђен је «Октобарском наградом Херцег-Новога» 1972. Сахрањен је 24. марта 1989. године у породичној гробници код манастира Савине у Херцег-Новоме.

Племенити лик Србана Мусића остаће трајно у нашем сјећању.

Tehnički urednik i korektor:
Nermin Danović

Lektor:
Dušan Dastinić

Izvodje prevela na engleski
Sonja Rakić

Tiraž: 500 primjeraka

Иницијал **К** — бројна вриједност 20 из рукописне србуље.
Псалтир с последовањем из 1520. г.
Писао Тих Евстратије, црква Ризе Богородице у Бијелој.

